

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI

“Davlat va huquq tarixi” kafedrası

**Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi
fanidan ma'ruza matni**

Yuridik fanlar nomzodi,
katta o'qituvchi **Maxmut Utemutatov**

TOSHKENT 2005

KIRISH

XORIJIY MAMLAKATLAR DAVLATI VA HUQUQI TARIXI - ASOSIY TARIXIY-HUQUQIY FAN

REJA:

- 1. Fan va uning tarixi**
- 2. Fanning vazifasi, predmeti va ahamiyati**
- 3. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixining yuridik va ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o`rni**
- 4. Fan o`rganadigan masalalarni tekshirish uslublari**
- 5. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixini davrlarga va tarkibiy qismlarga bo`lib (tizimga solib) o`rganish**
- 6. Qadimgi Sharq mamlakatlarida davlat va huquq rivojlanishining xususiyatlari**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov. Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Мuhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.Т., Adolat.1999.1- qism
- 9, Н.Мuhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.Т.,TDYuI..2005.1- qism

1. Fan va uning tarixi

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi ijtimoiy fan bo`lib, uni asosan tarixiy-huquqiy fan deb ataymiz. Chunki u bevosita ham tarix faniga, ham davlat va huquq haqidagi fanga aloqador.

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi o`z xarakteri bo`yicha yuridik (huquqiy) fan hisoblanadi. Shu bois u yuridik oliy va o`rta maxsus o`quv yurtlarida o`rganiladigan asosiy o`quv kurslaridan biridir.

Tarix o`tmishning yig`ilgan, konsentratsiyalashgan tajribalarini saqlovchi, uni avlodlarga asrab yetkazib keluvchidir. Hozirgi zamonning har bir yirik masalasi hayotning qaysi sohasida bo`lmasin, jumladan, davlat va huquqiy qurilish sohasida ham mavjud bo`lgan tarixiy tajribalarni hisobga olmasdan, undan unumli foydalanmasdan, chuqur o`rganmasdan samarali hal etilishi mumkin emas. O`tmish voqea-hodisalarini bilmasdan turib, hozirgi voqelikni to`g`ri tushunish, kelajakni ko`ra bilish mumkin emas. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov ta`kidlaga-nidek, **"O`zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi... Tarix saboq-lari insonni hushyorlikka o`rgatadi, irodasini mustahkamlaydi... Inson uchun tarixdan judo bo`lish – hayotdan judo bo`lish demakdir."**⁴ Tarix fan sifatida jamiyat taraqqiyotining ob`yektiv qonunlari haqidagi bilimlar tizimini o`zida mujassamlashtiradi, ularni tushunish jamiyatning kelajakdagi rivojlanishini ko`ra bilishga imkon yaratadi. Shuning uchun ham umuminsoniyat tarixi fanining tarkibiy qismi sifatida respublikamiz oliy o`quv yurtlarida fanlar sohalari bo`yicha tarixiy fanlar o`rganiladi. Masalan, iqtisodiyot oliy o`quv yurtlarida iqtisod tarixi, madaniyat oliy o`quv yurtlarida madaniyat tarixi, me`morchilik o`quv yurtlarida me`mor-chilik tarixi o`rganiladi. Mamlakatimizda Toshkent Davlat yuridik institutida, Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida, universitetlarning huquq-shunoslik fakultetlarida, yuridik kollejlarda ham davlat-huquqiy xarakteridagi tarixiy fanlar o`rganiladi. Davlat va huquq jamiyatga oid hodisalar bo`lib, jamiyat tarixining ajralmas tarkibiy qismidir. Jamiyat tarixi va unga mos holda davlat va huquq tarixi uzluksiz rivojlanish jarayonidan iborat.

Mazkur fanni va o`quv kursini o`rganishga kirishishdan oldin uning tarixiga bir nazar tashlasak.

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi deyarli barcha rivojlangan mamlakatlarda mustaqil fan sohasi sifatida o`rganiladi. g`arbda uni ko`pincha huquqning umumiy tarixi, huquq va huquqiy ta`limotlar tarixi va hokazo nomlar bilan yuritadilar. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi turlicha nomlar bilan ilmiy bilishning mustaqil sohasi sifatida XVIII asrning oxiri - XIX asrdan boshlab yashab kelmoqda. Tarixiy-huquqiy bilimlarni to`plashda dastlab Germaniyadagi tarixiy huquq maktabi katta rol o`ynagan. Uning Karl fon Savini (1779-1861 yillar),

⁴ I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.- 5-, 9-, 10-betlar.

Georg Fridrix Puxta (1798-1846 yillar) va boshqa namoyondalari asosan rim va milliy german huquqi tarixi bo'yicha ilmiy tekshiruvlar olib borishgan. Mashhur nemis yuristi, Berlin universiteti professori, qonunlarni isloh qilish bo'yicha pruss ministri bo'lgan Savin'i Rim huquqi va fuqarolik huquqi bo'yicha ko'p asarlarning muallifi, tarixiy huquq maktabi boshlig'i sifatida shuhrat qozongan. Uning "Bizning davr qonunchilikka va huquqshunoslikka moyilligi haqida"gi (1814 yil) degan dasturiy asarida huquq qandaydir mistik va o'z-o'zidan rivojlanuvchi "xalq ruhi" sifatida talqin qilinadi. Savini german fuqarolik huquqini kodifikatsiya qilishga qarshi chiqqan. U bunga hali vaqt erta deb hisoblagan. Savinining ko'rsatishicha, huquq davlat hokimiyatidan kelib chiqmaydi, shuning uchun davlat hokimiyati qonun chiqarishni o'rnatishi mumkin emas. Uning fikricha, yuristlarning vazifasi "xalq ongini" aniqlash va unga harakatdagi qonunlarni moslashtirish bo'lmog'i lozim. Savin'ining izdoshi, ishlarini davom ettirgan yana bir nemis yuristi G.Puxta bo'lib, u ham rim huquqi tarixiga, shuningdek fuqarolik va odat huquqiga bag'ishlangan qator asarlarning muallifi va tarixiy huquq maktabining taniqli vakili hisoblanadi.

Keyinchalik g'arbda turli mamlakatlarni va tarixiy bosqichlarni qamrab olgan ko'p tarixiy-huquqiy asarlar paydo bo'lgan. Masalan, Fransiyada - E.Labul va R.Darest, Angliyada - G.Men va G.Spenser, Germaniyada - A.Post, Rossiyada - P.G.Vinogradov va N.I.Kareyev va boshqalarning asarlari bu sohada muhim o'rin tutadi. Ingliz yuristi va huquq tarixchisi Genri Men (1822-1880 yillar) o'zining "Qadimgi huquq...", "Sharqda va g'arbda qadimgi jamoalar", "Muassasalarning eng qadimgi tarixi", "Qadimgi qonun va odatlar", "Qadimgi huquq tarixi bo'yicha tekshirish" kabi asarlarida hindu, qadimgi rim, german, qadimgi irland, slavyan xalqlarini o'rganish asosida ulardagi huquq rivojlanishining keng qamrovli manzarasini yaratishga harakat qilgan. Uning safdoshi, ingliz faylasufi va sotsiologi, pozitivizm "ota"laridan biri Gerbert Spenser (1820-1903 yillar) sotsiologiyada organik maktabning asoschisi hisoblanadi. U jamiyatning sinfiy tuzilishini va uning doirasida turli ma'muriy organlarning ajralib chiqishini kishi tanasi a'zolari o'rtasidagi funktsiyalarning ajralishi bilan taqqoslab tushuntiradi.

Rossiyada Pavel Gavrilovich Vinogradov (1854-1925 yillar) va Nikolay Ivanovich Kareyev (1850-1931 yillar) kabi taniqli olimlar jahon tarixiy-huquqiy fanlar rivojiga salmoqli hissa qo'shganlar. Tarixchi-pozitivist P.G.Vinogradov g'arbiy Yevropaning, ayniqsa Angliyaning o'rta asrlardagi tarixi bo'yicha muhim izlanishlar olib borgan. Uning "Italiyada

feodal munosabatlarning kelib chiqishi" degan magistrlik dissertatsiyasida (1880 yil), "O`rta asrlarda Angliyaning sotsial tarixi bo`yicha tekshirishlar" degan doktorlik dissertatsiyasida (1887 yil), "Angliyada villanlik" degan monografik kitobida (1892 yil) feodalizmning kelib chiqishining german varianti ochib berilgan. Keyinchalik bosilib chiqqan "Manorning o`sishti" (1905 yil), "Angliyada o`rta asr pomestyesi" (1911 yil), "XI asrda Angliya jamiyati" (1908 yil) kabi asarlari Angliya davlati tarixini o`rganishda juda muhim ahamiyatga ega. Xuddi shuningdek, yana bir rus tarixchisi N.I.Kareyev o`zining "XVIII asrning oxirgi choragida Fransiyada dehqonlar va dehqonlar masalasi" (1879 yil), "Eng qadimgi davrlardan 1789 yilgacha fransuz dehqonlari tarixi ocherki" (1881 yil), 7 jildli "Yangi davrda g`arbiy Yevropa tarixi" (1892-1917 yillar), 3 jildli "Fransuz revolutsiyasi tarixchilari" (1924-1925 yillar) kabi asarlari bilan tarixiy-huquqiy masalalarga doir manbalarni boyitishga katta hissa qo`shgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida tarixiy-qiyosiy uslub davlat va huquq tarixini iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar kontekstida o`rganishga yordam berdi; tarixiy-huquqiy izlanishlarda pozitivizm o`rniga sotsiologik yo`nalish keldi. Bu yo`nalishning rivojlanishida rus olimi M.M.Kovalevskiyning, nemis huquq tarixchisi E.Neykampning, amerika yuristi O.Xolmsning va boshqalarning asarlari muhim bosqich bo`ldi.

G`arb adabiyotida XIX-XX asrlar davlati va huquqi tarixi masalalari bo`yicha juda katta faktik material to`plangan va umumlashtirilgan. Buning natijasida ko`p puxta va asosli ishlar chiqarish imkoniyati paydo bo`ldi. Bulardan nemis olimlari Y.Koler va L.Vagnerning ko`p jildli "Huquq tarixi" (1914 yil), amerikalik huquq tarixchilari D.Vigmar va U.Siglning "Huquqiy tizimlar manzarasi" va "Huquq tarixi" (1924 yil) kabi asarlari katta ahamiyatga ega.

Ikkinchi jahon urushidan keyin huquq va siyosiy institutlar tarixi bo`yicha fransuz olimlaridan J.Ellyul, R.Monye, J.Imber, F.Garrison va boshqalar qator yirik asarlar e`lon qildilar. Tarixiy-huquqiy muammolarni yoritishda qiyosiy huquqshunoslik fanining vakillari (R.David va boshqalar) ma`lum hissa qo`shganlar. Tarixiy-huquqiy izlanishlarning rivojlanishi g`arbiy Yevropa va AQShda qator universitetlarda milliy, shuningdek, xorijiy huquq tarixi bo`yicha yoki huquq va siyosiy institutlar tarixi bo`yicha maxsus kurslarning kiritilishiga imkon yaratdi. Bunday kurslarni joriy etishga bo`lgan harakat Rossiyada XIX asrning boshlarida ilk marta qilingan edi. Masalan, 1804 yilda Moskva universiteti professori

P.Svetayev "Mashhur qadimgi va hozirgi xalqlarning huquqi" bo'yicha ma'ruza o'qigan, XX asr boshida esa (1907-1908 yillarda) professor V.G.Sheglov umumiy huquq tarixi bo'yicha bir necha marta kitoblar nashr ettirgan.

O'zbekistonda Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi mustaqillikka qadar Moskvada tuzilgan dasturlar asosida, rus tilida chop etilgan darslik va o'quv qo'llanmalari bo'yicha o'rganib kelindi. 1979 yilning may oyida Moskvada bo'lib o'tgan davlat va huquq umumiy tarixining metodologik masalalariga bag'ishlangan ilmiy-koordinatsion kengashda mazkur fanning o'qitilishini yanada takomillashtirish haqida alohida qayd etildi. Jumladan, unda so'zga chiqqan professor P.N.Galanza (Moskva) davlat va huquq tarixini bir-biridan ajratmay, bir-biriga bog'liq holda tushuntirish, bu fanning hajmini qisqartirish, dasturini yangilash haqida, professor V.A.Starodubskiy (Sverdlovsk) talabalarga faqat jahon miqyosida yetakchi rol o'ynagan tipik shakldagi davlat va huquq tarixini, shuningdek, u yoki bu huquqshunoslik tushunchasining qanday vujudga kelganligini tushuntirish mazkur fanning muhim vazifasidir, degan muhim fikrni bildirdilar⁵.

Hozirgi kunda, O'zbekiston xalqaro huquqning teng huquqli sub'yekti sifatida xalqaro maydonga erkin chiqa boshlagandan so'ng, o'zbek tilida Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixini xolisona o'rganishga asoslangan darsliklar va o'quv qo'llanmalari tayyorlash imkoniyatiga ega bo'lindi.

O'zbekistonda mustaqillikka qadar huquqshunoslik fanlarini o'qitishni takomillashtirish maqsadida respublikamiz olimlari tomonidan o'zbek tilida bir qancha o'quv qo'llanmalari hamda darsliklar yaratilib, ko'p yillik tajribalar umumlashtirilgan. Bu sohada ayniqsa X.S.Samatova, O'.M.Ahmadjonov va Z.Muqimovlar bir qancha ishlarni amalga oshirganlar⁶.

Ular tomonidan yozilgan qo'llanmalar talabalarning mazkur fanni o'zbek tilida o'zlashtirib olishlariga yaqindan yordam berib kelgan. Ayni vaqtda ushbu qo'llanmalar ancha noyob bo'lishi bilan bir qatorda biroz eskirib qolgan. Ularda davlat va huquq tarixi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarga bo'linish asosida faqat markscha-lenincha nazariya hukmronligi mavqei asosida yoritilgan. Bular, albatta, qizil imperiya sharoitida bunyodga kelganligi bois shunday edi. Endilikda yangi davr talabiga javob

⁵ **Qarang:** Методология историко-правовых исследований.-М.:Госюриздат,1980. - 183-184-betlar.

⁶ Samatova X.S., Ahmadjonov O'.M. Chet mamlakatlar davlat va huquq tarixi. O'quv qo'llanmasi. - T., 1960; Ahmadjonov O'.M. Ekspluatator sinflar davlat va huquqining tarixiy tiplari. Ma'ruzalar matni. T., 1969; Z.Muqimov. Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarixi. (Qadimgi dunyo hamda o'rta asrlar davlati va huquqi tarixi). O'quv qo'llanmasi. - Samarqand, 1992.

beradigan, davlat va huquq tarixini xolisona va atroflicha yoritib beradigan puxta va mukammal darsliklar yaratish hozirgi kun huquqshunoslik fanining eng dolzarb masalalaridan biriga aylangan.

2. Fanning vazifasi, predmeti va ahamiyati

"Umuman, - deb ta'kidlaydi I.Karimov, – men fanni ilg'or, taraqqiyot, progress degan so'zlar bilan yonma-yon qabul qilaman. Fanning vazifasi kelajagimizning shakli-shamoyilini yaratib berish, ertangi kunimizning yo'nalishlarini, tabiiy qonuniyatlarini, uning qanday bo'lishini ko'rsatib berishdan iborat, deb tushunaman. Odamlarga mustaqillikning afzalligini, mustaqil bo'lmagan millatning kelajagi yo'qligini, bu tabiiy bir qonuniyat ekanini isbotlab, tushuntirib berish kerak. Fan jamiyat taraqqiyotini olg'a siljituvchi kuch, vosita bo'lmog'i lozim."⁷

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixini bilish avvalo hozirgi davlatchilikning mohiyatini chuqur anglash va uni kelajakda rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini oldindan aytib bera olish uchun kerak.

Hozirgi voqelik o'tmishdan va kelajakdan mutlaqo ajralib qolmagan. U faqat yangi, tarixdagi yangi bosqichdir.

Hozirgi davlat va huquq tarixini bilish uchun ularning qanday kelib chiqqanligini, o'z rivojlanishida qanday bosqichlarni bosib o'tganligini, ularning paydo bo'lishiga, tashkil topishiga, rivojlanishiga, shakli va mazmunining o'zgarishiga qanday sabablar ta'sir ko'rsatganligini bilish juda muhim.

Ushbu fanning asosiy vazifasi – xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini va uni alohida mamlakatlardagi xususiyatlarini ochishdan iboratdir. Mazkur fanda barcha xalqlarning davlati va huquqi tarixi uchun tipik bo'lgan davlat va huquq tarixi, shuningdek alohida o'ziga xos bo'lgan mamlakatlarning davlati va huquqi tarixi o'rganiladi. Boshqacha qilib aytganda, **Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi davlatchilik tarixiga eng ko'p ta'sir etgan mamlakatlarning davlati va huquqining kelib chiqishi, rivojlanishi, amal qilishini tekshiradi, ma'lum vaqtda va muhitda rivojlanadigan davlat-huquqiy jarayonlarning mazmunini tahlil qiladi, ularning o'ziga xos sabab-oqibat aloqalarini tekshiradi va muayyan-tarixiy qonuniyatlarini ochib beradi.**

⁷ I.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q- T., "Sharq" NMK, 1998.- 25-bet.

Bu fan umumiy tarixdan farq qilib, jamiyatni to'la va butunligicha o'rganmaydi, balki davlat va yuridik muassasalarning murakkab tizimining tarixiy rivojlanish jarayonini hamda huquq, uning alohida sohalari va institutlarining kelib chiqishi va taraqqiy etishi jarayonini o'rganadi.

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi, davlat va huquqqa, xususan, ularning ma'lum rivojlanish bosqichidagi ko'rinishlari, shakllari va rivojlanish jarayonlariga muayyan-tarixiy yondashar ekan, juda ko'p dalillarga, siyosiy hayotning aniq hodisalariga, davlatlar, hukumatlar, sinflar, tabaqalar, partiyalar va boshqalar faoliyatiga tayanadi. Biroq davlat va huquq tarixi davlat va huquqning o'tmishi haqidagi bilimlarni yig'ish bilangina cheklanib qolmaydi. U o'z oldiga davlat va huquqning tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashni asosiy vazifa qilib qo'yadi.

Davlat va huquq rivojlanishining muayyan-tarixiy qonuniyatlari jamiyat rivojlanishi qonuniyatlariga qaraganda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Zero, davlat va huquq jamiyatda alohida o'rin tutadi, nisbatan mustaqillikka ega.

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi yuqoridagi muammolarni tekshirish bilan to'xtab qolmaydi. U muhim muammolar qatorida inson va fuqarolar huquqlari, hokimiyatlar taqsimlanishi, parlamentarizm, xususiy va ommaviy huquqning asosiy institutlarini kelib chiqishi va rivojlanishini o'rganadi. U o'tmishda erishilgan yutuqlardan o'rnak olishga imkoniyat yaratadi, shuningdek yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni takrorlamaslikka o'rgatadi.

Shunday qilib, Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi dunyoning alohida mamlakatlari davlati va huquqini ularning vujudga kelishi va ma'lum muayyan-tarixiy sharoitda rivojlanishini xronologik izchillikda, bu jarayonlarning umumtarixiy qonuniyatlarini, shuningdek muayyan jamiyatlar rivojlanishida muhim bo'lgan, ayrim tarixiy bosqichlar doirasida harakat qiluvchi qonuniyatlarni aniqlash asosida o'rganadi.

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixini o'rganish nazariy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega. Tarixni ko'pincha xalqlar xotirasi deb ataydilar, u jahon ijtimoiy tajribasining ulkan laboratoriyasi hisoblanadi. Davlat va huquq tarixi o'zining bilishdagi ahamiyati, informativligi bilan tarixiy ongning shakllanishida samarali quroldir. Bu fan faqat davlat va huquq tarixini chuqur anglash imkoninigina berib qolmay, davlat va huquqning yanada rivojlanishi haqida oldindan aytib beradi. U umuman yuristlarni, xususan, mustaqil O'zbekistonning XXI asr huquqshunoslarini iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish va yanada chuqurlashtirish, siyosiy

hayotni yanada demokratlashtirib borish hamda inson va fuqarolar huquq va erkinliklarini himoya qilish, huquqiy davlat barpo etish hamda fuqarolar jamiyatini qaror toptirish sohasidagi samarali faoliyatlarida zarur bilimlar bilan qurollantiradi.

3. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixining yuridik va ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o`rni

Davlat va huquq tarixi davlat va huquqni bir butun holda olib, bir-biri bilan o`zaro aloqador bo`lgan ijtimoiy hodisalarni o`rganadi. Davlat va huquq tarixi har qaysisi alohida bo`lgan davlat tarixining va huquq tarixining mexanik ravishda qo`shilishi emas. Davlat va huquq tarixi bir-biri bilan o`zaro uzviy bog`liq va o`zaro aloqador. U yuridik fanlarning muhim poydevori hisoblanadi. Davlat va huquq tarixi keng tarixiy va daliliy materiallarga asoslanib, bu materiallarni umumlashtirib va sintez qilib, davlat va huquqning vujudga kelishini: davlat va huquq turlarining izchil ravishda biridan keyin ikkinchisi kelishini, buning sabablarini, turli xil tarixiy turdagi va bosqichdagi davlatlar va huquqning mohiyati, mazmuni va shakllarini, turli rivojlanish bosqichidagi va turli shakldagi davlatlarning o`ziga xos tomonlarini; huquqiy manbalarning paydo bo`lishi, tuzilishi, amal qilishi, shakllari, qo`llanilishi, ularda mustahkamlangan huquq sohalari va institutlarining mohiyatini va shu singarilarni ochib beradi. Davlat va huquq tarixi o`rganadigan masalalar yuridik fanlar tizimida markaziy o`rinni egallaydi. Zero, yuqorida aytilgan barcha fikrlar davlat va huquq nazariyasiga ham to`lalgicha taalluqlidir. Davlat va huquq tarixi ana shu jihatlari bilan davlat va huquq nazariyasi bilan chambarchas bog`liq. Lekin davlat va huquq nazariyasi faqat o`ziga xos xususiyatga, o`zi o`rganadigan fan sohasiga ega bo`lib, o`sha jihati bilan davlat va huquq tarixidan farq qiladi. Ma`lumki, davlat va huquq nazariyasi ham davlat va huquqning rivojlanish qonuniyatlarini o`rganadi. Lekin davlat va huquq nazariyasi mantiqiy uslub yordamida tarixiy jarayonni abstrakt (mavhumiy) shaklda, har qanday tarixiy tasodiflardan holi tarzida aks ettiradi. U o`zining umumhuquqiy tushunchalari va toifalari tizimini ishlab chiqadi. Bunday tushuncha va toifalardan biz o`z navbatida davlat va huquq tarixi o`quv kursida keng foydalanamiz.

Davlat va huquq tarixi davlat va huquq nazariyasidan farqli o`laroq, davlat-huquqiy institutlarni va hodisalarni xronologik izchillikda va ma`lum tarixiy muhitda rivojlanishining muayyan jarayonlarini o`rganadi. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi davlat-huquqiy jarayonni

uning makon va zamonda belgilangan tarzda tekshiradi va muayyan-tarixiy qonuniyatlarni aniqlaydi. Davlat va huquq nazariyasi tarixiy-huquqiy izlanishlarning ilmiy natijalariga tayanib, davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi va harakat qilishining eng umumiy qonuniyatlarini ifodalaydi va ochib beradi. Natijada davlat-huquqiy jarayonlarning mohiyatini ilmiy asoslangan tarzda ochish bu fanlarning o`zaro aloqasini nazarda tutadi.

Tarix o`tmishni o`rgansa, nazariya hozirgi davrni va kelajakni o`rganadi, tarix tarixiy material bilan bog`langan bo`lsa, nazariya ham tarixiy material bilan, shuningdek, davlat va huquqning hozirgi ahvoli bilan ham bog`langandir. Umuman olganda, nazariyasiz tarix, tarixsiz nazariya bo`lmaydi.

Yuqorida aytilganlar to`lalgicha Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixining siyosiy va huquqiy ta`limotlar tarixi bilan o`zaro aloqasiga ham taalluqli. Zero, siyosiy va huquqiy ta`limotlar tarixi qadim zamonlardan to hozirgi kunga qadar mavjud bo`lgan davlat va huquq haqidagi g`oyalar taraqqiyotini o`rganar ekan, bunda davlat va huquqiy ta`limotlarning kelib chiqishi va rivojlanishini, ijtimoiy samaradorligini ularning tarixiy muayyanlikda va xronologik izchillikda o`rganadi. Bu muammolarning davlat va huquq tarixini o`rganishga nisbatan ahamiyati, avvalo shu bilan belgilanadiki, ularni o`rganuvchilar, odatda, ma`lum g`oya va nazariyalarga, ta`limotlarga asoslanadilar.

U yoki bu mamlakatda ma`lum tarixiy zamonda hukmron bo`lgan g`oyaviy-nazariy yo`l-yo`riqlar xilma-xildir, shuningdek, nisbatan mustaqil hamdir. Shu bois ularning o`rganilayotgan mamlakatlarning davlat-huquqiy institutlari rivojlanishiga qay darajada va qanday ta`sir etganligini aniqlash muhimdir.

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi O`zbekiston davlati va huquqi tarixi fani bilan ham chambarchas bog`liq. Ularning har ikkisi ham tarixiy-huquqiy fan oldida turgan vazifalarni birgalikda hal qiladi, lekin o`rganadigan masalalari doirasi bo`yicha bir-biridan farq qiladi.

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi hamda O`zbekiston davlati va huquqi tarixi Davlat va huquq nazariyasi va Siyosiy va huquqiy ta`limotlar tarixi bilan birgalikda tarmoq yuridik fanlarning nazariy, agar keng ma`noda aytadigan bo`lsak, gnoseologik asoslarini tashkil etuvchi nazariy-tarixiy guruhini vujudga keltiradi. Ular yurisprudensiyaning tushunchalarga oid apparatining muhim tarkibiy qismini ifodalaydi.

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi, shuningdek, boshqa ijtimoiy fanlar: umumiy tarix, falsafa, iqtisod nazariyasi, mantiq kabi

fanlar bilan ham yaqin va mustahkam bog`langan. Ayni vaqtda bu fan ulardan farq qiladi.

Mazkur fan umumiy tarixdan farq qilib, jamiyatni to`la va butunligicha o`rganmaydi, balki davlat va yuridik muassasalar murakkab tizimining tarixiy rivojlanish jarayonini hamda huquqning kelib chiqishi va taraqqiy etishi jarayonini o`rganadi. Shuni yodda tutmoq lozimki, umumiy tarixda o`rganiladigan ba`zi masalalar (masalan, urushlar, madaniy rivojlanish, sulolalar tarixi va boshqalar), agar davlat va huquqda o`zgarishlarga sabab bo`lsagina, davlat va huquq tarixining predmetiga taalluqli bo`lib qoladi. Aks holda, davlat va huquq tarixi unday masalalar bilan maxsus shug`ullanmaydi.

Ma'lumki, falsafa bizni tabiat va jamiyatga qarashlar tizimi bilan qurollantiradi. Bu tizim ularning rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarni tushuntiradi. Falsafaning ijtimoiy ongning materiyaga, borliqqa munosabati, bazis va ustqurmaning bir-biriga munosabati, ustqurmaning faol, ko`makchilik roli to`g`risidagi va boshqa xulosalari davlat va huquq tarixiga bevosita taalluqlidir. Falsafa fani davlat va huquqni umumiy tarzda, ijtimoiy toifa sifatida ko`rib chiqadi.

Davlat va huquq tarixi kursi jamiyat iqtisodiy qonunlarining amal qilishini hamda moddiy ishlab chiqarishni rivojlantirish qonuniyatlarini o`rganuvchi iqtisod nazariyasi bilan ham yaqindan bog`langandir. Moddiy hayot sharoitlari davlat va huquqni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o`ynaydi. Iqtisod nazariyasi jamiyatning iqtisodiy bazisini o`rgansa, Davlat va huquq tarixi iqtisodiy bazisdan kelib chiqadigan davlat va huquqni o`rganadi.

Davlat va huquq tarixi mantiq fani bilan ham chambarchas bog`liq. Chunki davlat va huquqning kelib chiqishi va rivojlanishi, ularning bir shakldan boshqa shaklga o`tishi singari masalalar so`zsiz mantiq qoidalariga bo`ysunadi.

Shu o`rinda davlat va huquq tarixi fanining arxeologiya, semantika fanlari (tillarning kelib chiqishi haqidagi fan) bilan bo`lgan aloqasini ham alohida ko`rsatib o`tmoq lozim. Davlat va huquq tarixi ana shu fanlar bo`yicha olib boriladigan ilmiy izlanishlar, arxeologik qazilmalar natijasida yangi materiallarga ega bo`ladi, ularni tarixiy-huquqiy tahlil qiladi. Masalan, agar fransuz olimi M.Shompalyon Misr mix xatlarini o`qish usulini topmaganda yoki Jenulyak ekspeditsiyasi podsho Xamurappi qonunlarini ochmaganda, biz Misr va Bobil davlatlari qonunchiligi bo`yicha juda kam ma'lumotga ega bo`lgan bo`lur edik, deb

bejiz ta'kidlamaydi Z.Muqimov.⁸

Shunday qilib, Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi boshqa yuridik va ijtimoiy fanlar bilan bog'liq ekanligini va u o'z qiyofasi, o'z predmeti va o'z xususiyatlariga ega ekanligini qarab chiqdiki, bu hol mazkur o'quv kursini o'rganishda yanada aniqroq va to'laroq namoyon bo'ladi.

4. Fan o'rganadigan masalalarni tekshirish uslublari

Har qanday fanning asosiy vazifasi o'zi o'rganayotgan narsa va hodisalarning taraqqiyot qonunlarini ochib berishdan iborat. Insoniyat taraqqiyoti jarayonida vujudga keladigan har qanday fan o'z predmeti bilan birga tadqiqot usullariga ham ega. Har bir fan nazariy jihatdan tizimlashgan bilimlar yig'indisi sifatida tadqiqot jarayonida xilma-xil usullardan foydalanadi. Davlat va huquq tarixi sohasidagi ilmiy bilish tarixiy o'tmishdagi faktlar va voqealarni bayon qilishgagina olib kelmaydi. U bu faktlarning mohiyatini anglash va nazariy jihatdan tushunishni ko'zda tutadi. Bu esa o'z navbatida tekshirishning falsafiy va maxsus ilmiy usullaridan foydalanishni talab qiladi.

Davlat va huquqning murakkab, xilma-xil, rang-barang hodisalarining haqiqiy mazmunini, mohiyatini, rivojlanish qonunlarini bilishning aniq usullari mavjud bo'lib, ular ilmiy-tadqiqot va izlanishning yo'nalishini ifodalaydi. Bu yerda birinchi navbatda muayyan – tarixiy davlat-huquqiy hodisalarni, keng ma'noda tarixiy-huquqiy fanning poydevori hisoblangan tarixiy faktlarni bilish vositalari, uslublari ko'rib chiqiladi.

Har qanday tarixiy voqeliklar tarixiy faktlar hisoblanadi. Ular bir-biridan ko'p tomonlari bilan farq qiladi. Tarixiy fakt sifatida faqat ayrim ko'rinishlar (masalan, me'yoriy hujjat) emas, balki ma'lum tarixiy jarayon, ya'ni o'zaro aloqador faktlar zanjiri ham to'laligicha maydonga chiqishi mumkin.

Faktlarni faqat har tomonlama va chuqur tahlil qilish asosida tarixchi-yurist o'tgan voqealarni "qayta tiklashi", o'rganayotgan hodisalarning qonuniyatlarini belgilovchi mohiyatini ochishi mumkin.

Ilmiy-tadqiqot jarayonida bilishning aniq shakli va usullaridan foydalanish orqali ilmiy bilimlar vujudga keladi, rivojlantiriladi. Har bir bilim tizimida ilmiy-tadqiqot jarayonida kelib chiqqan muammo yoki

⁸ Muqimov Z. Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarixi. (Qadimgi dunyo hamda o'rta asrlar davlati va huquqi tarixi). O'quv qo'llanmasi. - Samarqand: SamDU nashri, 1992.- 10-bet.

masalaning qo`yilishi va hal qilinishida maxsus usullardan foydalaniladi. Ular esa tarixiy aniq bilish jarayonida vujudga keladi, rivojlanadi. Shuning uchun ham har bir fanning o`z predmeti va tadqiqot usuli mavjudki, ular o`zi o`rganayotgan ob`yektga nisbatan maxsus amaliy va nazariy tadqiqot usuli asosida yondashadi.

Hozirgi zamon jahon fani davlat va huquqning rivojlanish jarayonini turli mavqelardan turib tushuntirishga imkon beruvchi keng falsafiy ko`rsatmalar beradi. Tarixga monistik-materialistik qarashdan va metodologik plyuralizmdan⁹ voz kechish hozirgi O`zbekistondagi barcha ijtimoiy fanlarda bo`lganidek, Davlat va huquq tarixiga ham xosdir.

Turli mamlakatlardagi tarixiy-huquqiy adabiyotlarda davlat va huquqning kelib chiqishi va rivojlanishini tushuntiruvchi ko`pgina konsepsiyalar (qarashlar tizimi)ni ko`rish mumkin. Bunda diniy nazariyalar (neotomizm, islom fundamentalizmi)dan tortib markscha-lenincha va boshqa so`l radikal (davlat va huquq tarixini sinfiy kurashdan iborat deb ko`ruvchi) nazariyalar nazarda tutilmoqda.

Ma`lumki, mustaqillikka qadar asosan Moskvada chop etilib O`zbekistonda o`rganiladigan, shuningdek, O`zbekistonda chiqarilgan tarixiy-huquqiy adabiyotlarda ko`p yillar davomida jamiyatni markscha-lenincha ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar (ibtidoiy jamoa tuzumi, quldorlik, feodalizm, kapitalizm, kommunizm)ga bo`lib o`rganish yagona hukmron nazariya bo`lib qolgan edi. Bu holat tarixni cheklangan tarzda va bir tomonlama o`rganishga sabab bo`lgan.

Yana shu narsa ma`lumki, ijtimoiy taraqqiyotning markscha-lenincha nazariyasi dialektik va tarixiy materializm bo`lib, bunda tarixga idealistik nuqtai nazar bilan qarash keskin qoralanadi, tabiat va jamiyatni tasodiflar asosida rivojlanib boradi, deb tushuntiruvchi ta`limotlar qat`iy rad etiladi. Tarixga faqat materialistik nuqtai nazardan qarash insonni, uning ongi, ichki dunyosi va tajribasini ikkinchi o`ringa surib qo`yadi.

Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi fanining yagona metodologik asosi- dialektik va tarixiy materializmdir deb hisoblash noto`g`ri. Uni o`rganishda boshqa qarashlar va nuqtai nazarlardan, xususan, xususiy, ilmiy, maxsus usulardan foydalanish lozim.

Bilishda xususiylik va umumiylik vazifasini bajaruvchi usullar mavjud. Ko`pchilik fanlarda qo`llaniladigan usullar umumiy usul deyiladi. Har bir aniq fanning o`zi qo`llaydigan xususiy usullari asosida bilim tizimi chuqurlashib borsa, umumiy usulni tadbiiq qilish orqali esa bilish doirasi

⁹ Borliqning yoki bilim asoslarining bir necha yoki juda ko`p mustaqil boshlang`ichi mavjud deb da`vo qiluvchi soxta falsafiy ta`limot.

yanada kengayib boradi.

Ilmiy bilishning hamma fan uchun tegishli bo`lgan umumiy usullariga analiz va sintez, induksiya va deduksiya, analogiya, mantiqiylik va tarixiylik, mavhumlikdan aniqlikka borish yoki, aniqlikdan mavhumlikka borish va boshqalar kiradi. Ilmiy bilishning bu uslublari fan taraqqiyotida garchi umumiy hisoblansa ham, dialektik usulga nisbatan xususiy bo`lishi mumkin. Lekin bu usullar dialektik usul bilan bog`langan.

Shunday qilib, bilish jarayonida ilmiy-tadqiqotning xususiy, umumiy va eng umumiy usullari mavjud bo`lib, ular o`zaro bir-biri bilan bog`liq. Dialektik usul real olamni ilmiy bilishning eng umumiy usuli bo`lib, u barcha fanlar uchun, jumladan, tarixiy-huquqiy fanlar uchun ham metodologiyadir. Dialektik usul xususiy fanlar erishgan yutuqlardan foydalanib, ularning usullari bilan birgalikda rivojlanadi, ular bir-birini to`ldiradi va boyitadi. Davlat va huquq tarixini o`rganishdagi bunday usul davlat va huquqdek ijtimoiy hodisaning mohiyatini jamiyat moddiy hayot sharoitlari bilan, iqtisodiy bazis bilan bog`lab o`rganishni ta'min etadi.

Dialektik usul davlat va huquq rivojlanadi, o`zgaradi, bir shakldan ikkinchi shaklga o`tadi, deb qaraydi. Davlat va huquqni o`rganish, bilish, tadqiq qilishning dialektik usuli - bu ilmiy bilimlar dunyosiga kirishning, davlat va huquqni bilishning asosiy kalitidir.

Dialektika hodisalarni rivojlanishda, boshqa hodisalar bilan aloqadorlikda, bir-biri bilan bog`liq holda, harakatda, miqdoriy va sifat o`zgarishida olib qaraydi. U real mavjud, muayyan vaziyatda, muayyan vaqtda va hududda vujudga kelgan. Binobarin, ularni tushunish uchun ularni vujudga keltirgan sharoitni, mavjud bo`lgan va yashayotgan davrni bilmoq kerak.

Shuni ham e'tiborga olish kerakki, davlat va huquq muayyan ijtimoiy kuchlar, ya'ni hukmron sinflar tomonidan yaratilib, keyin mustaqil kuchga, ustqurmaga aylanadi, shundan keyin o`zini vujudga keltirgan iqtisodiy bazisga ta'sir ko`rsatadi.

Davlat va huquq tarixini o`rganishda dialektik usul bilan bir qatorda tadqiqotning boshqa qator falsafiy umumiy usullari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Keling, shulardan ba'zilar bilan tanishib chiqaylik.

Ma'lumki, **analiz (tahlil qilish)**da o`rganilayotgan narsa va hodisa, fikr mayda bo`laklarga, ya'ni elementlarga bo`linadi va ular o`rtasidagi bog`lanishlar, o`zaro munosabat va ta'sir o`rganiladi. Tarkibiy qismlarni sintez qilish (umumlashtirish) uchun analiz qilinadi. Elementlarni yana qaytadan birlashtirganimizda analiz natijalari o`rganiladi. Turli mamlakatlarda yoki bir guruh mamlakatlarda (masalan, Sharq yoki antik

dunyoda) davlat va huquqning kelib chiqishi va rivojlanishi xilma-xil xususiyat va sifatlarga ega. Ana shunday ko'p qirrali, murakkab davlat va huquq hodisalarini o'rganish va bilish, ular to'g'risidagi tushunchalarimizni chuqurlashtirish uchun mamlakatlarning davlat va huquq tarixini alohida-alohida, tarkibiy qismlarga ajratib analiz qilish zarur bo'ladi. Lekin bu usul bilan davlat va huquq tarixini, uning alohida mamlakatlarda kelib chiqishi va rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini to'la bilish mumkin emas, shuning uchun u sintez yo'li bilan to'ldiriladi.

Sintez analizning natijalariga suyanib, davlat va huquqning butun sifatini, bir guruh mamlakatlardagi umumiy xususiyatlarini va alohida mamlakatlardagi o'ziga xos xususiyatini o'rganadi. Sintez analiz natijasida fikran bo'lingan elementlarni qaytadan tiklash, ularni birlashtirish, ilgari yaxlitlikni fikran vujudga keltirish usulidir.

Analiz tadqiqot jarayonida bilishning tayyorgarlik ko'rish bosqichi hisoblansa, sintez uni yakunlaydi. Analiz va sintez natijasida davlat va huquq tarixi bo'yicha umumiy tushuncha, muhokamalar tarkib topadi, ular yordamida davlat va huquq rivojlanishining o'ziga xos va umumiy sifatlari va muayyan qonuniyatlari aniqlanadi, shakllanadi.

Bilish jarayonida induksiya va deduksiyaning ham roli katta. Induksiya va deduksiya aqliy xulosaning asosiy shakli bo'lib, bilish jarayonida ma'lumdan noma'lumga tomon bo'lgan fikr harakatini ifodalaydi.

Induksiya ayrim fikriy bilishdan umumiy xulosalar chiqarishda qo'llaniladigan muhokama usulidir. Xususiylikni o'rganib, umumiylik bilib olinadi. Umumiylik narsa va hodisalar bilan uzviy aloqada bo'ladi. Bilishda induktiv usul asosida qonuniyatlar ochiladi, tushunchalar maydonga keladi. Bu usul davlat va huquq hodisalarining sababiy bog'lanishlarini tekshirish usuli hamdir. Fanimizda ushbu usuldan foydalanib, masalan, qadimgi Sharq davlatlarini alohida-alohida o'rganish asosida ularning barchasida jamoalarning roli kuchli bo'lganligi, doimiy irrigatsiya ishlari talab qilinadigan xo'jalikning mavjudligi, boshqarishni monarxiya shakli tanho hukmronligi (Sharq despotiyasi degan xulosa ham shundan kelib chiqqan), umuman, ularning ijtimoiy tuzilishida, davlat tizimida va huquqiy tizimida urug'chilik munosabatlarining qoldiqlari uzoq saqlanib qolganligi va hokazolar haqidagi umumiy xususiyatlarni bilib olamiz.

Deduksiya esa umumiylikdan xususiylikka olib boruvchi mantiqiy usuldir. Fandagi nazariyalar deduktiv usul natijasida yuzaga keladi. Bu usul asosan daliliy **materiallar** to'plash natijasida ularni chuqur o'rganish,

tizimga solishda qo'llaniladi. Deduktiv usul turli shakllar: aksiomatik, gipotetik-deduktiv usul shaklida uchraydi. Deduktiv usul aqliy xulosa chiqarishning barcha shakllari bilan, birinchi navbatda, induksiya bilan bog'langandir. Induktiv va deduktiv usullar bir-biri bilan dialektik bog'liq bo'lib, bir-birini to'ldiradi. Shuning uchun ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish yoki ajratib qarash aslo mumkin emas.

Analogiya (moslik, aynanlik, o'xshashlik) usulida davlat va huquq rivojlanishining turli mamlakatlardagi biror xususiyatlarining o'xshashligini o'rganamiz. Bu usul yordamida ikki yoki bir necha mamlakatning ayrim olingan davrda yoki turli rivojlanish bosqichlaridagi davlati va huquqi rivojlanishining o'xshash xususiyatlari o'rganiladi.

Tarixiylik va mantiqiylik davlat va huquq taraqqiyoti jarayonining muhim xususiyatlarini bilish usullaridir. **Tarixiylik usuli** davlat va huquqning kelib chiqishi va rivojlanib borishi aniq vaqtini, davrini bilish usulidir. Har bir davlat-huquqiy hodisani tarixiy nuqtai nazardan, aniq tajriba asosiga bog'lab o'rganmoq zarur. Tarixiylik usulining o'ziga xos xususiyati tarixiy harakatni uning butun boyligi bilan payqab olishga intilishdir. Davlat va huquq tarixini ochib berish uning taraqqiyotidagi asosiy tarixiy bosqichlar, ularning sabab-oqibat aloqalarini ajratib ko'rsatishni talab qiladi. Buning uchun esa uning mohiyati haqida nazariy bilim bo'lishi kerak.

Mantiqiylik usuli predmetning nazariy shaklda tadqiq qilish usuli hisoblanadi. U tadqiqot ob'yektining eng muhim aloqalarini bilib olishga imkon beradi.

Mantiqiy bilish usuli davlat va huquqning tarixan ob'yektiv real mavjudligini, ularning o'zaro aloqalarining butun rang-barangligini aks ettirish vazifasini bajaradi. Tafakkur uslubi orqali vujudga kelgan nazariy bilimlar nisbatan tugallangan bilimlar tizimi bo'lib, o'z taraqqiyoti jarayonida o'zgarib boradi. Mantiqiy tafakkur uslubida ko'r-ko'rona harakat bo'lmaydi, balki bilimlar umumlashtiriladi, bu uslub ayniqsa tarixiylikni tasodifiy chetlashishlardan saqlaydi.

Tadqiqotning tarixiylik va mantiqiylik usullari – o'zaro dialektik bog'lanishda. Tarixiylik va mantiqiylik dialektik birlikda aniq tarixiy bilimlar asosida davlat va huquq tarixining asosiy yo'nalishlari va rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash mumkinligini ta'kidlaydi.

Biz yuqorida davlat va huquq tarixini o'rganishda qo'llaniladigan ba'zi umumiy usullarnigina ko'rib chiqdik xolos. Zero, davlat va huquq tarixini tadqiq qilishda **kuzatish, o'lchash, abstraksiya (mavhum tasavvur), modellashtirish, aniqlik, tasavvur, aksiomatik va boshqa**

umumiy falsafiy usullar ham qo`llanilishi mumkin. Shuni yodda tutish lozimki, bu usullar boshqa fanlar uchun ham tekshirishning umumiy usullari bo`lib hisoblanadi.

Yuqoridagilardan tashqari, davlat va huquq tarixini o`rganishda juda muhim bo`lgan ayrim **xususiy tadqiqot usullari** ham mavjud bo`lib, ular ustida alohida to`xtab o`tish kerak.

Hozirgi zamon ilmiy bilish jarayonida keng qo`llaniladigan usul – **tizimlash usulidir**. U murakkab ob`yektlarni ilmiy bilishda qo`llaniladi. Tizimlash usuli muayyan tarzda o`zaro bog`langan va bir qadar yaxlitlikni tashkil etadigan unsurlar majmuini o`rganishni o`z ichiga oladi. Mazkur usul asosida o`rganilayotgan yoki izlanilayotgan ob`yektning boshqa ob`yekt bilan umumiy bog`lanishlari, munosabatlari ochiladi. Har bir tadqiqot ob`yekti va uni tashkil etuvchi unsurlar bir butun tizim deb olinsa, shu tizimni tashkil etuvchi har bir unsur bir-biri bilan o`zining tutgan o`rni, vaqti va imkoniyatlariga ko`ra funksional bog`langan. Bu unsurlardan birining o`zgarishi ikkinchisining ham o`zgarishiga olib keladi. Shuning uchun ham ularni o`rganish tizimlash usuliga asoslanadi. Har bir tizimni o`rganishda uni boshqa tizimlar bilan birgalikda olib qarash kerak. Lekin bu tizimlarni birdaniga, bir vaqtda bilish mumkin emas, lekin ularni bilish, bir-biridan ajratish, o`zaro bog`liqlikda olib qarash mumkin. Demak, davlat va huquq o`z rivojlanishining dastlabki bosqichlaridanoq ancha murakkab ijtimoiy qurilmalar bo`lgan ekan, tarixiy-huquqiy izlanishlarda ularni tizimlash yo`li bilan tahlil qilish samarali uslubdir. Zero, bu uslub yordamida davlat va huquqning o`zaro bog`liq murakkab butun tuzilishidan uning alohida, o`ziga xos, takrorlanmas, shuningdek, umumiy xususiyatlarga ega bo`lgan tarkibiy qismlarini ajratib olish mumkin bo`ladi.

Qiyosiy-tarixiy usul - bilish faoliyatida tadbiiq qilinadigan muhim usul bo`lib, bilimlarning shakllanishi, rivojlanishida alohida bir bosqichdir. Ob`yektiv reallikdagi narsa va hodisalarni "qayta o`rganish" jarayonida ma`lum bo`lgan bilimlar bilish amali bajarilayotgan vaqtda olingan bilimlar bilan taqqoslanadi. Izlanuvchi avvalgi ma`lum bilimlarga tayangan holda izlanayotgan ob`yektga xos bo`lgan o`xshash va farqli tomonlarni taqqoslash orqali aniqlaydi. Taqqoslash bir narsa yoki hodisaning ikkinchi bir narsa yoki hodisadan farqli va o`xshash tomonlarini hamda ularning munosabatlarini o`rganish usuli hisoblanadi. Qiyosiy-tarixiy usuldan foydalanish davlat va huquq rivojlanishining bir vaqtning o`zida yoki turli tarixiy bosqichlarda, lekin turli mamlakatlardagi ba`zi umumiy qonuniyatlarini va mos tushadigan belgilarini aniqlashga

imkon beradi. Boshqacha qilib aytganda, qiyosiy-tarixiy usul ayrim mamlakatlarning davlat-huquqiy qurilishidagi umumiy va o`ziga xos tomonlarini bilish va shu asosda davlat va huquq taraqqiyoti qonuniyatlarini ta`riflash va aniqlash imkoniyatini beradi. Chunonchi, turli mamlakatlarda davlat va huquqning paydo bo`lish jarayonlarini bir-biriga taqqoslab, turli xalqlarda bu jarayonning umumiy qonuniyatlari va o`ziga xos tomonlari borligini bilib olamiz.

Davlat va huquq tarixini o`rganishda ayniqsa **muayyan-tarixiy yondashuv usuli** katta ahamiyatga ega. Bu davlat va huquqqa ularning o`ziga xos va takrorlanmas sharoitlarda vujudga kelishi va rivojlanishini, qator hollarda esa u yoki bu davlat yoki huquqiy tizimning noyobligini ko`rib chiqishni nazarda tutadi.

Statistik usuldan tarixiy jarayonning son-miqdor tomonlarini tadqiq qilishda, aniqrog`i, o`rganish ob`yekti ko`pdan-ko`p son ko`rsatkichlaridan iborat bo`lgan vaqtda foydalaniladi. Tadqiqotning bu usulidan foydalanish muhim masalalarni aniqlashda juda qo`l keladi. Masalan, rivojlanishning uzoqqa cho`zilganligini, keng tarqalganligini, sur`atlarini va boshqa ko`p tomonlarini statistik usul asosida o`rganish yaxshi natijalar beradi. Statistik usul tadqiqotchiga tasodifiy hodisalardan eng zarurlarini ajratib olishga, ommaviy hodisalar bilan bog`liq ma`lum jarayonlarning qonuniyligini aniqlashga yordam beradi va hokazo.

Davlat va huquq tarixini o`rganishga yuqorida ko`rsatilgan tadqiqot usullarining hammasidan foydalangan holda kompleks yondashish fanning mohiyatini to`liq ochishga yordam beradi.

5. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixini davrlarga va tarkibiy qismlarga bo`lib (sistemaga solib) o`rganish

O`quv kursi materiali xronologik izchillikda joylashtirilgan. Ma`lumki, adabiyotlarda insoniyat jamiyati tarixini quyidagi asosiy davrlarga: qadimgi dunyo, o`rta asrlar, yangi davr va eng yangi davr (XX asr)ga bo`lib o`rganish qabul qilingan. Ushbu davrlarning har biri davlat va huquqning rivojlanishidagi alohida tarixiy bosqich hisoblanadi. Mazkur o`quv kursi ilgarigi rus va o`zbek tillarida chop etilgan o`quv kurslaridan farq qilib, jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarga bo`lishga asoslangan markscha-lenincha nazariyaga tayanmaydi. Unda alohida mamlakatlarda, ayniqsa Sharqda qadimgi va o`rta asrlar jamiyatining rivojlanishi alohida yo`llar bilan borganligi, u yerdagi qulchilik munosabatlarining antik qulchilikdan farq qilishi, g`arbdagi feodal jamiyatlar o`ziga xos yo`llar bilan rivojlanganligi hisobga olinadi.

O`quv kursida quldorlik, feodal, burjua tuzumlari degan tushunchalardan faqat sof metodik maqsadlardagina, ya'ni qadimgi davr davlati va huquqini davrlarga bo`lish zaruriyati nuqtai nazaridan shartli ravishda foydalanilgan.

Umuman davlat va huquq tarixini davrlarga bo`lishda davlatlarning madaniyatga erishganligi, tarixiy-siyosiy, mafkuraviy va boshqa muhim omillari hisobga olingan.

Mazkur o`quv kursida u yoki bu xalqlarning dini, mafkurasi, noyob tomonlarining qadimgi davr davlati va huquqi rivoji uchun ta'siriga katta e'tibor berilgan.

O`quv kursida davlat va huquq masalalariga beriladigan tavsif quyidagi tizimga asosan bayon qilinadi:

1. O`rganilayotgan davlatning tashkil topishi (kelib chiqishi, paydo bo`lishi, o`rnatilishi, e`lon qilinishi).

2. Uning ijtimoiy tuzumi, ya'ni sotsial anatomiyasi.

3. Uning davlat tuzumi - davlatning tipi, boshqarish shakli, tuzilishi, mexanizmi, armiyasi, politsiyasi va sud tuzilishi hamda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari.

4. Huquqning asosiy belgilari - huquq manbalari, sohalari va institutlari.

Ushbu tizimdan chetga chiqish faqat ba'zi hollardagina yuz berishi mumkin. Masalan, alohida mamlakatlarning davlati va huquqi rivojlanishidagi o`ziga xos xususiyatlardan, shuningdek, ba'zi mamlakatlar davlati va huquqi o`rganilayotganda yuqoridagi elementlardan birortasi haqida to`liq ma'lumotlar bo`lmagan holatlardan kelib chiqib, o`rnatgan tizimimizdan chetga chiqishimiz mumkin.

Shuni alohida qayd etib o`tmoq lozimki, sulolalar, qo`zg`olonlar, urushlar, ilm-fan, madaniyat, me'morchilik va hokazolar tavsifi Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi kursining mavzuiga kirmaydi. Lekin bular davlat va huquqda o`zgarishlar bo`lishiga ta'sir etsa u holda bu masalalar ham fanimiz predmetiga aylanishi mumkin.

6.Qadimgi Sharq mamlakatlarida davlat va huquq rivojlanishining xususiyatlari

Sharq tushunchasi tarix fanida nafaqat geografik ma'noda, balki tarixiy-madaniy, sivilizatsiya jihatlari bilan ham ishlatiladi. Butun dunyo tarixida Sharqning tutgan o`rniga yetarli baho bermaslik aslo mumkin

emas. Xuddi Sharqda ibtidoiy jamoa tuzumi birinchi marta buzila boshlangan. Kishilik jamiyati rivojlanishidagi eng muhim ijtimoiy va siyosiy institutlar, davlat, huquq, jahon dini ilk bor aynan Sharqda vujudga kelgan. Eng qadimgi yozuv tizimlari ham dastlab Sharqda paydo bo`lgan.

Sharqdagi asosiy mamlakatlar (Ikki daryo oralig`i, Misr, Hindiston, Xitoy), keyinchalik esa boshqa mamlakatlar ham o`zlarining geografik qulay joyda joylashganliklaridan juda barvaqt foydalana boshlaganlar. Dastavval Sharqda - hududning asosiy qismi katta-katta daryolar (Dajla, Frot, Nil, Hind, Gang, Xuanxe va boshqalar) vodiylarida va faqat uzoq chekkadagina tog` tizmalari va yassi tog`liklar tashkil qilgan mamlakatlarda davlatchilikka o`tish ro`y bergan

1. Qadimgi Sharq davlatlari insoniyat tarixidagi dastlabki va eng qadimgi davlatlar bo`lgan. Bu yerda eng qadimgi shahar-davlatlar jamoa-urug`chilik tashkilotlarining yemirilishi natijasida miloddan avvalgi IV-III yilliklardayoq paydo bo`lgan. Ular mehnat taqsimotining kuchayishi, boshqaruvchilik funksiyalarining murakkablashuvi, shu bilan birga, bu funksiyalarni bajaruvchi shaxslarning ishlab chiqarishda ishtirok etmaydigan va jamoa tepasida turuvchi oqsuyaklar tabaqasiga aylanishi natijasida tashkil topgan. Sharqda davlat ayrim olimlar e'tirof etganidek, qullar va quldorlar sinfining paydo bo`lishi natijasida tashkil topmagan.

2. Bizga ma'lumki, Sharq davlatlari odatda daryolar havzalarida, masalan, Misr Nil daryosi havzasida, Xitoy Xuanxe, Bobil Frot va Dajla, Hindiston Hind va Jamna daryolari havzalarida tashkil topgan. Bu davlatlar hududida dehqonchilik qilish esa botqoqliklarni quritish, irrigatsiya inshootlarini qurish asosida olib borilgan.

3. Sharq quldorchiligi asosan patriarxal quldorchilik bo`lib, uncha rivojlanmagan, antik dunyo mamlakatlaridagi singari klassik shaklga ega bo`lmagan. Bu yerda qullar o`z oilalariga, hatto ayrim mulklariga ega bo`lganlar, qullarning mehnatidan ko`proq uy yumushlari va xo`jaligida, saroydagi turli past lavozimlarda foydalanilgan. Qadimgi Hindistonda xo`jayinning qullarga nisbatan o`zboshimchaliklarini cheklashga qaratilgan davlat qonunchiligi bo`lgan.

4. Sharq mamlakatlari ijtimoiy tuzumi o`zining tabaqalashganligi, darajalanganligi, ayirmaliligi, pog`onama-pog`onaliligi bilan ham ajralib turadi. Masalan, Bobilda hukmron tabaqalarning o`zi ham ikkiga (avilium va mushkenuga) bo`lingan yoki Hindistonda kastali (toifali) tuzum mavjud bo`lib, ozod aholining o`zi braxmanlar, kshatriylar, vayshiyalar va shudralar deb ataluvchi toifalarga ajratilgan hamda ularning huquqiy holati turlicha belgilangan. Ko`p ukladli ishlab chiqarishga asoslangan xo`jalik

hayotining tuzilishi qadimgi Sharq jamiyatlarining ijtimoiy tarkibi juda rang-barang, xilma-xil bo'lishini belgilagan. Ulardagi barcha aholi qatlamlarini jamiyatda tutgan o'rniga, shug'ullanadigan mashg'ulotiga, bir-biriga o'zaro bog'liqlik darajasiga va shu kabilarga qarab umuman quyidagicha uch guruhga ajratish mumkin: 1) ishlab chiqarish vositalaridan mahrum bo'lgan va qaramlik holatida turgan turli toifadagi shaxslar, jumladan qullar ham; 2) erkin mayda ishlab chiqaruvchilar - o'z mehnatlari evaziga yashovchi jamoachi-dehqonlar va hunarmandlar; 3) hukmron ijtimoiy tabaqa saroy va xizmatchi zodagonlar, armiyaning qo'mondonlik tarkibi, dehqonchilik jamoalarining boy yuqori qismi va boshqalar.

5. Qadimgi Sharq jamiyatlarining muhim xususiyatlaridan biri ularning an'anaviyligidir. Sharq mamlakatlaridagi barqaror ko'pukladlilik, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy shakllarning va institutlarning, hukmron diniy mafkuraning tarixan meros bo'lib o'tishligi qadimgi Sharq jamiyatlarining an'anaviylik xarakterga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Buni uzoq vaqt hukm surgan qadimgi Hindiston va qadimgi Xitoy tarixi misolida yaqqol ko'rish mumkin. Ularning mustahkam va o'zgarmas g'oyaviy-diniy yo'l-yo'riqlar bilan muqaddaslashtirilgan ijtimoiy-siyosiy tuzumi va huquqiy tizimi fikrimizning dalilidir.

6. Sharq mamlakatlari o'zining davlat tuzumi bo'yicha ham antik dunyo mamlakatlaridan farq qilgan. Qadimgi Sharq davlatlari tashkil topgan vaqtdan boshlab despotik shakldagi davlatlar bo'lgan. Bunga ko'ra, davlat boshlig'i – despot (podsho, fir'avn) hokimiyati cheklanmagan bo'lib, uning qo'lida ijtimoiy hokimiyatning hamma tarkibiy elementlari – oliy qonun chiqarish, ijro etuvchi, sud va harbiy hokimiyat to'plangan.

7. Sharq mamlakatlari o'zining huquq tizimi bo'yicha ham antik dunyo mamlakatlaridan farq qilgan. Avvalo shuni aytish kerakki, Sharq mamlakatlari huquqi insoniyat tarixidagi dastlabki huquq tizimlaridandir. Shu bois unda ibtidoiy jamoa tuzumining ko'pgina qoldiqlari va sarqitlari ancha vaqtgacha chuqur saqlanib qolgan. Unda hali qasos olish odatining izlari saqlangan, jazo tizimida jamoaviy javobgarlik, ya'ni bir kishining jinoyati uchun oila a'zolarining, urug'doshlarning javobgarligi, jazo tayinlashda talioniya, ya'ni "ko'zga-ko'z, tishga-tish" tamoyili, sud yuritish ishlarida ordaliya - sinab ko'rish mavjud bo'lgan. Bundan tashqari, qadimgi Sharq qonunlarida huquq ma'lum tarmoqlar bo'yicha bo'linib ishlanmagan. Unda moddiy va protsessual me'yorlar qo'shib ketgan. Antik davlatlarda esa buning aksini ko'rish mumkin. Ayniqsa, tovar-pul munosabatlari ancha rivojlangan sharoitda tashkil topgan Rim

quldorlik davlatida fuqarolik, nikoh-oila hamda jinoyat huquqlari mukammal ishlab chiqildiki, Rim huquqi Rim davlatidan keyin ham uzoq yashab, boshqa ko`p davlatlar huquqiga juda katta ta'sir ko`rsatdi.

Qadimgi Sharq davlati va huquqi tarixini alohida mamlakatlar bo`yicha o`rganish umumiy taraqqiyot yo`lini ham, mahalliy ayirmalarni ham aniqlashga yordam beradi; bu ayirmalar o`zining xilma-xilligiga qaramay, tarixiy jarayon qonuniyatini o`zgartirmaydi. Asosiy e'tibor yirik daryolar vodiylarida vujudga kelgan, Sharq uchun tipik bo`lgan davlatlar - Misr, Ikki daryo oralig`i, Hindiston va Xitoyga qaratiladi.

Davlat va huquqqa oid voqealar va hodisalar, garchi, afsuski, hamma vaqt xronologik aniqlik bilan ko`rsatish mumkin bo`laversa ham, imkon boricha izchil tartibda bayon etiladi.

QADIMGI MISR DAVLATI VA HUQUQI

REJA:

1. Qadimgi Misrda davlatning tashkil topishi va davrlarga bo`linishi
2. Ilk podsholik (miloddan avvalgi 3100-2800 yillar)
3. Qadimgi podsholik (miloddan avvalgi 2800-2250 yillar)
4. O`rta podsholik (miloddan avvalgi 2250-1750 yillar)
5. Yangi podsholik (miloddan avvalgi 1584-1071 yillar)
6. So`nggi podsholik (miloddan avvalgi XI-VI asrlar)
7. Qadimgi Misr huquqining asosiy belgilari

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., Adolat.1999.1- qism
- 9, Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.,TDYuI..2005.1- qism

1. Qadimgi Misrda davlatning tashkil topishi va davrlarga bo`linishi

Dunyoda birinchi sinfiy jamiyat va davlat Misrda tashkil topgan. Misr davlati Afrikaning shimoli-sharqida vujudga kelgan. Nil daryosining boshidagi sharsharalardan to O`rta dengizgacha bo`lgan vodiy bu davlatning asosiy qismini tashkil qilib, sharq tomondagi (Nil daryosi bilan Qizil dengiz o`rtasidagi) Arab qirlari va g`arb tomondagi Liviya yassi

tog`liklarining bir qismi ham shu davlat tarkibiga kirgan. Misrliklar o`zlarining mamlakatini "Qora tuproq"¹ deb ataganlar, bu bilan ular "Qizil tuproq", ya'ni cho`lga nisbatan unumdor yer ekanligini uqtirganlar.

Keyinroq Yevropa muzliklari erib bo`lgandan keyin (bundan taxminan 12-15 ming yil ilgari) Shimoliy Afrikaning iqlimi o`zgara boshlagan, avvalgi maysazorlar cho`lga aylana boshlagan. Natijada faqat ovchilik bilan tirikchilik o`tkazish ibtidoiy odamlarga kamlik qilib qolgan. Ular tepaliklardan Nil vodiysiga tushib, kichikroq hududlarga joylashib, o`zlashtiruvchi xo`jalikdan ishlab chiqaruvchi xo`jalikka (dehqonchilik va chorvachilikka) o`ta boshlaganlar.

Qadimgi misrliklar bir tilda (turlicha shevada bo`lsada) gapiradigan samit-hamit guruhiga mansub yagona xalq bo`lgan. Misrliklarga begona xalqlar ham kelib qo`shilgan. Janubdan kushitlar yoki nubiyalar (greklar ularni efioplar deb atagan, lekin bu hozirgi Efiopiya aholisi emas) kelib joylashgan. Misrda Markaziy afrikalik pakana (karlik) qabilalarning vakillarini ham onda-sonda uchratish mumkin. g`arbdan Misrga liviyaliklar (samit-hamit guruhiga mansub barbarlar pushtining vakillari) kelib joylashgan. Shimoli-Sharq tomondan Nil vodiysiga bir necha marta Osiyo xalqlari ham (asosan samitlar) bostirib kirgan.

Ammo ko`chib kelgan bu xalqlar tub aholi misrliklar bilan juda tez aralashib ketgan, ularning tilini, urf-odatlarini qabul qilgan.

Misrliklar botqoq Nil vodiysini yangi tosh (neolit) davridan boshlab, asosan miloddan avvalgi V ming yillikda o`zlashtirganlar va mis-tosh (eneolit) davrida miloddan avvalgi IV ming yillikda ham o`zlashtirish davom etgan. Miloddan avvalgi IV ming yillikning oxirlariga kelib ovchilik ikkinchi o`ringa o`tgan, bora-bora xo`jalik faoliyati shakli bo`lmay qolgan, asosan ko`ngil ochadigan ermak bo`lib qolgan.

Dastlab Misrda bir necha davlatchalar tashkil topgan. Misrliklar bu davlatchalarni "**sepat**", yunonlar esa "**nom**" deb ataganlar. Nomlar qishloq jamoalarining ibodatxonalar atrofida sug`orish ishlarini birgalikda yuritish uchun birlashishi natijasida vujudga kelgan. Har bir nomning o`z hokimi bo`lib, u yunon tilida "**nomarx**" deyilgan. Ma'lumotlarga qaraganda, miloddan avvalgi IV ming yillik boshlarida Misrda 42 ta davlatcha bo`lgan. Har bir nomning nomarxi dehqonchilik, chorvachilik, ayniqsa sug`orish ishlarini, shuningdek, harbiy va diniy ishlarni boshqargan.

Shunday qilib, qadimgi Misrda ilk davlat Nil daryosini jilovlash va yangi yerlarni o`zlashtirish, kanal va suv inshootlarini qurishni

¹ Ba'zan "Har ikki tuproq" yoki "Jonajon tuproq" deb ataganlar.

boshqarish, dehqonchilik va chorvachilik ishini yo`lga qo`yish, urug` va qabilalararo ishlarni tartibga solish, jamoani, mamlakatni qo`shni qabilalar hujumidan himoya qilish zaruriyati natijasida asta-sekinlik bilan vujudga kelgan.

Dastlab ikkita ulkan davlat: janubda Yuqori Misr, shimolda Quyi Misr tashkil topgan. Ularning har birida o`z podshosi bo`lgan. Yuqori Misr podshosi Menes (Mina) miloddan avvalgi taxminan 3000-yilda Quyi Misrni o`ziga bo`ysundirib, poytaxti Abidos bo`lgan yagona Misr podsholigiga asos solgan.

Fanda qadimgi Misr davlati tarixini quyidagicha beshta yirik davrga bo`lish qabul qilingan: 1) Ilk podsholik davri (miloddan avvalgi 3100-2800 yillar); 2) Qadimgi podsholik davri (miloddan avvalgi 2800-2250 yillar); 3) O`rta podsholik davri (miloddan avvalgi 2250-1750); 4) Yangi podsholik davri (miloddan avvalgi 1584-1071 yillar); 5) So`nggi podsholik davri (miloddan avvalgi XI-VI asrlar). Adabiyotlarda qadimgi Misr davlati tarixi yuqoridagicha beshta davrga aniq bo`lingan bo`lsa-da, lekin ushbu davrlarning qachon boshlanib, qachongacha davom etganligi haqida yagona fikr yo`q²².

Qadimgi, O`rta va Yangi podsholiklar oralig`idagi davrlar Misrning xo`jalik va siyosiy inqirozi davrlari bo`lgan. Misr Yangi podsholik davrida turli qabilalarni o`z hukmronligi ostiga birlashtirgan qudratli davlat - tarixda birinchi jahon imperiyasiga aylangan. Uning tarkibiga Nubiya, Liviya, Falastin, Suriya va boshqa tabiiy resurslarga boy viloyatlar qo`shib olingan. Yangi podsholik davrining oxirida Misr inqirozga yuz tutgan va miloddan avvalgi 525 yilda Ahmoniylar Eroni tomonidan bosib olingan. Eron shohi Kambiz o`zini Misr fir`avni deb e`lon qilgan. Garchi undan keyingi fir`avnlr misrliklardan bo`lib, ular mamlakatni mustaqillikka olib chiqish va birlashtirish uchun qattiq kurash olib borgan bo`lsalar ham, ammo Misr miloddan avvalgi 332 yilgacha, ya`ni A.Makedonskiy tomonidan bosib olingunga qadar Eron saltanati ta`sirida bo`lgan. Iskandar vafotidan keyin bu yerda Ptolomeyning yunon-makedoniya sulolasi qaror topib, Misr ellinizm davriga qadam qo`ygan. Keyinchalik, miloddan avvalgi I asrda Misr Rim saltanati ta`siriga tushib qolgan.

²² **Qarang:** История государства и права зарубежных стран. Ч.1. Учебник для вузов / Под ред.проф.Крашенинниковой Н.А. и проф.Жидкова О.А.-М.,1998.-20-бет; Всеобщая история государства и права:Учебник / Под ред.проф.К.И. Батыра.-М.,1998.-20-23-бетlar;Черниловский З.М.Всеобщая история государства и права.-М.,1996.-23-24-бетlar; *Muqimov Z.* Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarixi. (Qadimgi dunyo va O`rta asrlar davlati va huquqi tarixi). O`quv qo`llanmasi. - Samarqand, 1992, 19-бет. Bizningcha, umumiy tarixda belgilangan yuqoridagi ko`rsatilgan yillarni qabul qilish maqsadga muvofiq.

Ilk podsholik (milloddan avvalgi 3100-2800 yillar)

Yagona Misr davlatining asoschisi Menes (Mina) o'z davlatini mustahkamlash choralarini ko'rgan. U Quyi Misr chegarasida Memfis shahrini qurdirgan va uni mamlakat poytaxtiga aylantirgan. Mina va uning avlodlaridan keyin Misrda ikkinchi sulola namoyandalari podsholik qilgan. Shu davrdan boshlab Misr podsholari **fir'avn deyilgan**. Bu ikki sulola vakillari idora qilgan davr **Ilk podsholik davri** deyiladi. Bu davr ikki yuz yildan ziyodroq vaqtni o'z ichiga oladi. Biroq Ilk podsholik davrining ijtimoiy-siyosiy tuzumini xarakterlab beradigan ma'lumotlar fanda juda kam. Misr davlati bu davrda hali juda qadimiy qabilaviy ittifoq shaklidagi ancha primitiv davlat bo'lgan.

Ijtimoiy tuzumi Ilk podsholik davrida va, albatta, keyingi davrlarda ham qishloq jamoasi davlatning asosiy xo'jalik va ijtimoiy yacheykasi bo'lgan. Jamoalar yerlarga amalda jamoa yer egaligi asosida egalik qilsa-da, biroq davlat hokimiyati o'zini barcha yerlarning oliy egasi deb hisoblagan va jamoaning erkin a'zolaridan daromad solig'i undirib turgan. Zero, aholining asosiy qismini aynan erkin jamoachi-dehqonlar tashkil etgan.

Uning ijtimoiy tuzumida, xususan, iqtisodida barcha podsholiklar davrida davlatning **podsho-cherkov xo'jaligi** hukmron bo'lib turgan.

Misrda oddiy kishilarga nisbatan **meret** degan ibora keng ishlatilgan. Bundan tashqari "**podsho xizmatchisi**" degan yarim erkin qaram kishilar ham mavjud bo'lib, ular Misr davlatining barcha davrlarida aniq huquqiy mazmunga ega bo'lmagan.

Davlat tuzumi Ilk podsholik davrida Quyi Misrning Yuqori Misr tomonidan bo'ysundirilishi jarayoni davom etgan. Natijada yagona podsholik tashkil topgan.

Ilk podsholik davridagi fir'avnlr va ularning a'yonlari yangi yerlar ochish, sug'orish inshootlari qurish ishlariga katta e'tibor berganlar.

Davlat tepasida podsho turgan. Uning atrofini bir qancha saroy amaldorlari va turli xizmatchilardan iborat ko'p sonli saroy a'yonlari o'rab turgan. Misrning yagona davlat qilib birlashtirilishi bu yerda markazlashgan byurokratik apparatning tashkil etilishini tezlashtirgan. Ushbu apparat yordamida markaziy hokimiyat kuchayib borgan, fir'avnning qudrati yanada mustahkamlanishda davom etgan. Bu ayniqsa uning ilohiylashtirilib borilishida ko'zga yaqqol tashlangan

Armiya Ilk podsholik davrining armiyasi to'g'risida shuni aytish

mumkinki, doimiy qo`shin, garchi davlat qo`shni qabilalar bilan ko`pdan-ko`p urushlar olib borgan bo`lsada, endigina shakllana boshlagan edi.

3. Qadimgi podsholik (miloddan avvalgi 2800-2250 yillar)

Qadimgi podsholik (ba`zi manbalarda Ko`hna podsholik deb ham yuritiladi) mamlakatni ilk podsholikdan ko`ra xiyla mustahkamroq qilib jipslashtirgan va ko`proq markazlashtirgan. Shu sababli Misrda bu vaqtda birinchi markazlashgan kuchli davlat tashkil topgan deb hisoblanishi ham bejiz emas.

Ijtimoiy tuzumi Qadimgi podsholik xo`jaligi rivojlanishning yuqori darajasi bilan ajralib turgan. Yaxshi tashkil etilgan ishchilar armiyasi mamlakat aholisini barcha zarur narsalar bilan ta`minlab turgan. Jamiyat ijtimoiy pog`onasining yuqori qismida katta yerlarga egalik qiluvchi yirik quldor zodagonlar turgan. Yirik yer egalari saroyda va davlat boshqaruvida muhim mansablarni egallaganlar.

Misr jamiyatida **kohinlar** alohida rol o`ynaganlar. Bundan tashqari, kohinlarning davolash, murakkab arxitektura inshootlarini barpo qilish san`atini egallaganliklari, yer uchastkalari maydonlarini hisoblashni bilganliklari ularning ahamiyatini yanada oshirgan. Kohinlar podsho hokimiyatining tayanchi bo`lib xizmat qilgan. Buning evaziga fir`avnlr o`z navbatida cherkov xo`jaligini soliqlardan va davlatga ishlab berishdan ozod qilganlar.

Davlatdagi asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlar **jamoachi-dehqonlar** bo`lgan.

Qadimgi podsholik davrida garchi qul bozori mavjud bo`lib, odamlar sotilgan va sotib olingan bo`lsada, **qullar** hali juda kam bo`lgan. Ba`zi manbalarda davlatmandlar (amaldorlar, kohinlar va shu kabilar) marhamatiga qarab qolgan "och va yalang`ochlar" tilga olinadi.

Davlat tuzumi Qadimgi podsholik davrida Misrning davlat tuzumi boshqaruvning qattiq markazlashtirilishi bilan xarakterlanadi. Diniy mafkura yordamida podsho va uning faoliyatining ilohiylashtirilishi fir`avnni nufuzini juda mustahkamlagan. Podsho hokimiyati kuchaya borib mustabid tus olgan. "Podsho" so`zining o`zi shu qadar muqaddas nomga aylanganki, bu nomni ovoz chiqarib aytishga hech kimga huquq berilmagan, hukmdorni tilga olish juda zarur bo`lib qolgan taqdirdagina majoziy **"Fir`avn"** ("Ulug` uy" degani, shu

uyda turadigan shaxsni nazarda tutib aytilgan") iborasini ishlatganlar. Hujjatlarda esa fir'avnni rasmiy ravishda "Rahmdil xudo", Tog`, "Ra farzandi" (ya'ni Quyosh o`g`li) va boshqa shu kabi nomlar bilan ataganlar.

Fuqarolar podsho oldida paydo bo`lganlarida "qorinlari bilan" yiqilishga va o`z hukmdorining oyog`i tagidagi tuproqni o`pishga majbur bo`lganlar, ammo nufuzli ba'zi shaxslargina podshoning oyog`ini o`pishga haqli bo`lgan.

Fir'avnning qo`lida butun qonun chiqarish, ijro etish va sud hokimiyati to`plangan. Fir'avnlarning asosiy diqqat-e'tibori barcha muhim davlat ishlariga qaratilgan. Sug`orish bo`yicha tadbirlar, sud, mansablarga tayinlash va bo`shatish, yorliqlar berish, majburiyatlar yuklash va ulardan ozod qilish, harbiy yurishlar, kemachilik bo`yicha tadbirlar, davlat qurilishi va yer osti boyliklarini qazib olish - bularning hammasi podshoning buyrug`i bilan amalga oshirilgan.

Fir'avn hokimiyati Qadimgi podsholik davridayoq u yoki bu sulola podsholigi vaqtida meros tariqasida o`tgan. Lekin sulolalar, ma'lumki, tez-tez o`zgarib turgan, ba'zi fir'avnlar, ayniqsa, notinch yillarda 3-4 yil podsholik qilganlar.

Fir'avnning vakolatlari nihoyatda katta bo`lishiga qaramay, uning hokimiyati shaxsiy, o`zboshimchalikka asoslangan emas edi. Yagona Misr davlatining siyosiy barqarorligi, taxtning daxlsizligi fir'avnning hukmron tabaqalar, ayniqsa, harbiylar va kohinlar tabaqasi yuqori qismining manfaatlari yo`lida qanchalik muvaffaqiyatli xizmat qilishiga bog`liq edi. Fir'avnning hokimiyati diniy-axloqiy adolat me'yorlari bilan ham ushlab turilgan.

Davlatdagi eng muhim mansabdor shaxslar - oliy amaldorlar, harbiy boshliqlar, xazinani saqlovchilar, ish boshqaruvchilar, oliy kohinlar, odatda, podsho xonadoni a'zolari bo`lgan.

Vazir - jati davlat boshqaruvida podshodan keyin birinchi o`rinda turuvchi oliy amaldor hisoblangan. Jati dastlab hukmdor qarorgohi joylashgan shaharning kohini bo`lgan va asosan podshoning o`g`illaridan biri yoki fir'avnning boshqa yaqin qarindoshlaridan biri bu lavozimga tayinlangan. Jatining vakolatlari asta-sekin podsho saroyini, podsho xo`jaligini boshqarish doirasidan tashqari chiqib, kengayib borgan.

Armiya Qadimgi podsholik davrida harbiy ishlar ancha rivojlangan. Misr armiyasi 2 qismdan: 1) maxsus o`rgatilgan va yaxshi tayyorlangan soldatlarning kichik otradlari va, 2) qo`shinga bir necha oyga olingan va vaqtincha dala ishlaridan ozod qilingan dehqonlarning katta lashkaridan tashkil topgan.

Sud Oliy sud instansiyasi - "**Oltita buyuk uylar**" poytaxtda bo`lgan. **Eng oliy sud hokimiyati fir'avnga** tegishli edi.

Mahalliy boshqaruv Davlat hududi ilgorigidek alohida viloyatlar - nomlarga bo`lingan, ularning tepasida hukmdorlar - nomarxlar turgan. Ular viloyatning xo`jalik boshqaruvini amalga oshirganlar va maydonlarni sug`orishga tayyorlash, yangi to`g`onlar barpo etish, kanallar qazish haqida buyruq berganlar, shuningdek hosilni yig`ib olish va uning aholi o`rtasida taqsimlanishi ustidan kuzatib turganlar.

Inqirozi Qadimgi podsholikning oxirgi bosqichiga kelib fir'avnning hokimiyati zaiflasha boshlagan. Mamlakatdagi barcha yerlar faqat nomigagina fir'avnning mulki hisoblangan. Haqiqatda esa podsho pomestiyelari saroydagi va boshqa xizmatlar uchun mukofot tariqasida bo`lib berilgan in'om-tortiqalar hisobiga kamayib ketgan. Fir'avn atrofidagi sig`indilar (podshoning iltifoti bilan uning saroyida yashab turuvchilar) armiyasi ko`payib borgan, bu esa podshoning xazinasini bo`shatib turgan. Katta amaldorlar soliqlar to`lashdan, ularning yerlaridan o`tadigan fir'avn xizmatchilarini boqishdan, o`z kishilarini ijtimoiy ishlarga jo`natishdan ozod bo`lib olishga erishganlar. Ko`p joylarda nomlarni boshqarish meros bo`yicha otadan o`g`ilga o`tgan.

Siyosiy tarqoqlik Podsho hokimiyatining inqirozi Misrda "notinch yillar"ning boshlanishiga olib kelgan. Siyosiy tarqoqlik taxminan miloddan avvalgi XXIII asr o`rtalaridan XXI asr o`rtalarigacha davom etgan. Siyosiy tarqoqlik jiddiy qiyinchiliklar keltirib chiqargan. Sug`orish tarmoqlari ishdan chiqqan, xo`jalikning vayron bo`lishi va ocharchilik xalq ommasida norozilikni kuchaytirgan, g`arbdagi liviya qabilalari va Sharqdagi ko`chmanchi qabilalar Misrga bostirib kirib, uning boyliklarini talab qaytganlar, poytaxt shahar Memfis ham inqirozga uchragan, mamlakatni birlashtirishni uddasidan chiqmagan.

4. O`rta podsholik (miloddan avvalgi 2250-1750 yillar)

Ijtimoiy tuzumi Qadimgi podsholik davrining ikkinchi bosqichida joylarda nomlarning vorislik huquqiga ega bo`lgan urug`lari oldinga chiqa boshlagan. Bu davrning oxiriga kelib mahalliy zodagonlarning ahamiyati kuchaygan. Fir'avnlarning umum Misr doirasidagi hokimiyati inqirozga uchragan.

Viloyatlarning markaziy hokimiyatdan ozod bo`lishi joylarda

xo`jalik faoliyatining jonlanib ketishiga olib kelgan.

Ichki va tashqi savdo rivoj topgan. Bungacha don asosiy qiymat o`lchovi bo`lib kelgan bo`lsa, endi uning o`rnini oltin egallagan.

Ishlab chiqaruvchi kuchlarning o`sishi va ayirboshlashning kengayishi natijasida mulkiy tabaqalanish kuchayib borgan.

O`rta podsholikning gullab-yashnagan davridagi (miloddan avvalgi XVIII asr) ijtimoiy munosabatlar quyidagi ikkita muhim belgilari bilan xarakterlanadi: 1) bir tomondan, xususiy xo`jaliklarda quldorlikning ancha o`sishi sodir bo`lgan va yer egalarining ahvoli o`zgargan, 2) boshqa tomondan, qishloq jamoalarining tabaqalashuvi **mayda mulkdorlar - najislar** (Misr tilida "najis" so`zi "kichkina" degani) tabaqasining tashkil topishiga olib kelgan. Najislar ichidan boyigan xo`jayinlar va mayda dehqonlar ajralib chiqqan. Ularni kuchli najislar deb ataganlar, Bular mustaqil xo`jalik yurituvchi, ba`zan esa qullar ham sotib oladigan boy dehqon va hunarmandlar bo`lgan. Ularga o`z ahvoli bo`yicha qullardan kam farq qiladigan kambag`al najislar qarama-qarshi turgan. **Xemu-nesut** ("podsho qullari") deb ataluvchi qullar o`sha xonavayron bo`lgan dehqonlardan tashkil topib borgan bo`lsa ajab emas, ular boshqa qullardan mehnatlari qat`iy tartibga solinganligi bilan farq qilgan.

Jamiyat hayotida shaharliklarning o`rta tabaqasi ham muhim ahamiyat kasb eta boshlagan. Shahar qullarga va yerlarga egalik qiluvchi yuridik shaxs sifatidagi jamoa ahamiyatiga ega bo`lgan.

Davlat tuzumi

O`rta podsholikning iqtisodiy jihatdan gullab-yashnashi va siyosiy qudrati avjiga chiqqan davr XII sulola hukmronlik qilgan miloddan avvalgi 2000-1888 yillarga to`g`ri keladi. Lekin XII sulola fir`avnlari Qadimgi podsholikning mustabid hukmdorlari kabi qudratga molik bo`lolmaganlar. Ular davlat mablag`larining ko`p qismini o`zlarining shaxsiy ehtiyojlari uchun sarf qilishga botinmaganlar.

O`rta podsholik davrining boshida nomarxlarning hokimiyati deyarli cheklanmagan xarakterga ega bo`lgan.

Nomarxlar o`z yozuvlarida fir`avnga sodiqliklarini ta`kidlasalar-da, o`zlarini xiyla mustaqil his qilganlar, hatto yil hisobini ham fir`avnlardan podsholigi hisobi bilan emas, balki o`z hisoblari bilan yurgizganlar. Ularning har qaysisining shaxsiy qo`rasi va harami, shuningdek, o`z qo`shini bo`lgan, u viloyatda fir`avning noibi bo`lishdan ko`ra, fir`avnga tobe kichikroq podsho bo`lgan.

XII sulola hukmronligining oxirlarida, Amenemxet III davrida (miloddan avvalgi XIX asrning ikkinchi yarmida)gina hokimiyatning

markazlashishi kuchayib, nomarxlarning imtiyozlari xiyla qirqilgan. Buning natijasida miloddan avvalgi XVIII asrda butun Misr jamiyatini va davlatini larzaga solgan juda katta qo`zg`olon bo`lib o`tadi. Bu hodisalar Misrni giksoslar (Osiyoning jangovar ko`chmanchi qabilalari) tomonidan bosib olinishini osonlashtiradi. Ular hukmronligi 100 yildan ortiq davom etadi. Giksoslarga qarshi kurash davlatning harbiy qudratining oshishiga olib keladi. Fiva boshchilik qilgan kurash natijasida faqat Misrning o`zi ozod bo`lib qolmasdan, balki giksoslar bosib olgan boshqa hududlar ham qo`lga kiritiladi.

5. Yangi podsholik

(miloddan avvalgi 1584-1071 yillar)

Giksoslarning mag`lubiyati va haydab yuborilishi natijasida qayta tiklangan Misr davlati Yangi podsholik²⁴ deb ataladi.

Bu Misr tarixida ikkinchi oltin asr deyiladi.

Ijtimoiy tuzumi

Yangi podsholik davrida xo`jalikning hamma sohalarida g`oyat katta o`zgarishlar ro`y bergan. Qishloq xo`jaligi va hunarmandchilikda bir qancha yangi qurollar paydo bo`lgan va eskilari takomillashtirilgan. Ekin maydoni kengaytirilgan va ba`zi yerlar yiliga ikki marta ekiladigan bo`lgan. To`qimachilik rivojlangan, transport vositalari takomillashtirilgan, g`ildirakli aravalar paydo bo`lgan, ichki va tashqi savdoda ayirboshlash ancha kuchaygan, pul xo`jaligining salmog`i natural xo`jalikka nisbatan o`sib borgan. Osiyodan keltiriladigan kumush asosiy qiymat o`lchovini tashkil etgan.

Iqtisodiy yuksalish yirik xususiy mulkchilik va quldorlikning o`shishiga yordam bergan, bu esa keng aholi ommasining albatta qashshoqlanishi bilan bog`likdir. Qullarga bo`lgan talab kuchaygan. Ko`p sonli urushlar qulchilikning rivojlanishiga ko`maklashgan.

Qullar mehnatidan endilikda faqat uy xo`jaligidagina foydalanilmagan.

Qullarning ichidan tosh yo`nuvchilar, tosh tashuvchilar, temirchilar, to`qimachilar, quruvchilar va boshqa hunarmandlar chiqqan.

Misr jamiyatida dehqonlar ommasining asosiy qismini, shubhasiz, erkin jamoachilar tashkil etgan. Faqat ulardan ba`zilarigina boyib borganlar. Jamoachi-dehqonlarning asosiy qismi kambag`allashib borgan. Dehqonlarni podsholikka va cherkovga qarashli yerlarda majburiy tartibda

²⁴ Ilk podsholik, Qadimgi podsholik va O`rta podsholik shartli ravishda shunday atalganidek, Yangi podsholik ham shartli ravishda shunday nom olgan. Qadim vaqtlarda ular bunday atalmagan, albatta. U 500 yildan ortiq yashagan.

ishlatganlar. Shuningdek, xususiy kishilarga tegishli dehqonlar ham bo`lganligi ma'lum.

Hukmron tabaqalar oddiy jamoachilarni va qisman qullarni ekspluatatsiya qilish hisobiga kuchaygan va boylik orttirgan.

Yangi podsholik davri ijtimoiy munosabatlarning o`ziga xos xususiyati kohinlarning yuksalishida bo`lgan. Oliy kohinlarning boyligi oshishi natijasida ularni markaziy hokimiyatga nisbatan bog`liqlikdan ozod bo`lishi sodir bo`lgan. Kohinlik yopiq nasliy tabaqaga aylangan.

Kohinlar bilan mahkam bog`langan va ibodatxonalar daromadining juda katta qismiga sherik bo`lgan eski, nasliy zodagonlar bilan bir qatorda, yangi toifa - harbiy xizmatchi zodagonlar paydo bo`lgan.

Davlat tuzumi Yangi podsholikning davlat tuzumi markaziy byurokratik boshqarish tizimining mustahkamlanishi bilan xarakterlanadi. Mamlakat ikkita ma'muriy okrugga: Yuqori va Quyi Misrga bo`lingan. Ular o`z navbatida viloyatlarga (nomlarga) bo`lingan. Har bir okrug tepasida fir'avnning maxsus noibi turgan. Shahar va qal'alarni fir'avn tomonidan tayinlanadigan boshliqlar idora etgan.

Yangi podsholik davrida fir'avn boylik va martabalarni meros qilib olgan amaldorlarga qarama-qarshi o`laroq quyidan chiqqan amaldorlarga homiylik qilgan. Shunday qilib, xizmatchi zodagonlar aristokratik zodagonlarni ikkinchi o`ringa surib qo`ygan.

Davlatdagi birinchi va oliy amaldor jati (vazir) bo`lgan (albatta, podshodan keyin). Vazir saroyda turli saroy marosimlari o`tkazilishini, devonxonani, poytaxtni boshqarishni yuritgan, mamlakatning butun yer fondini va butun suv ta'minoti tizimini boshqargan; uning qo`lida oliy harbiy hokimiyat bo`lgan, oliy sud nazorati to`plangan; butun soliqqa oid va mahalliy boshqaruv ustidan nazorat qilish ham unga tegishli edi.

Davlatda yana boshqa muhim vazifalarni bajaruvchi mansabdor shaxslar bo`lgan. Ularning ichida, ayniqsa, bosh xazinachi va butun podsholik ishlari boshlig`i alohida o`rin tutgan. Bulardan tashqari, ko`p sonli mirzalar mavjud bo`lib, ular buyruqlarni yozganlar, dehqonlar va hunarmandlarning ishlari ustidan nazorat qilganlar, xazinaga tushadigan daromadlarni hisoblaganlar.

Fir'avnlarning bosqinchilik siyosati Misrning butun davlat boshqaruv tizimida o`z izini qoldirgan. Xususan, xo`jalik boshqaruvida harbiy boshliqlarning roli kuchayib, davlat boshqaruvi harbiy xarakter kasb eta boshlagan,

Miloddan avvalgi XII-XI asrlarda Yangi podsholik inqirozga

uchragan. Shimolda va janubda to'plangan qarama-qarshi kurashuvchi kuchlar bir-birini mag'lubiyatga uchrata olmay mamlakatni ikki qismga bo'linishiga olib kelganlar. Yangi podsholikdan keyingi davr Misr tarixida So'nggi podsholik yoki Liviya-Sais davri deb ataladi.

6. So'nggi podsholik (miloddan avvalgi XI-VI asrlar)

Janubda (Fivaidada) kohinlik hukm surgan, u o'zini aholining boshqa qismiga qarama-qarshi qo'yib, ulardan tobora ajralib, alohida toifaga aylanib borgan. Oliy kohinlar vazifasiga fir'avning qizlari yoki singillari tayinlangan, bu esa ruhoniylar hokimiyati bilan podsho hokimiyatining murosaga kelishga uringanligidan dalolat beradi.

Shimoliy Misrda, aksincha, yollanma askarlar liviyaliklar o'z ta'sirlarini mustahkamlab borganlar. Ular yerli misrliklarni armiya xizmatidan chetlashtirganlar va harbiy xizmat bilan bog'liq imtiyoz va in'omlardan mahrum qilganlar. Kohinlar va harbiy zodagonlar (liviyalik harbiylar) jamoachilarni qattiq ekspluatatsiya qilgan. Ko'p chek yerlar sotilib, xususiy mulkka aylangan.

Tashqi vaziyat yomonlashganligi tufayli, harbiy asirlar mamlakatga deyarli butunlay kelmay qo'yganligidan qullar qatorini o'z vatandoshlari hisobidan to'ldirib turishga intilganlar. Xonavayron bo'lgan jamoachilar qarzlarni to'lay olmaganidan keyin qullarga aylantirilgan.

Miloddan avvalgi VIII asrdagi fir'avnlardan biri Bokxoris qarzdorlarni qulga aylantirilishiga qarshi kurashmoqchi bo'lgan. U qarzdorlarni ozodlikdan mahrum qilishni taqiqlab, mol-mulkini musodara qilishgagina yo'l qo'ygan.

Miloddan avvalgi VIII-VII asrlarda Misrda o'rnatilgan dastlab efmopiyaliklarning, so'ngra osur podsholarining hukmronligi mamlakat ijtimoiy-siyosiy tuzumida jiddiy o'zgarishlarga olib kelmagan. Ular mahalliy podsholarni olib tashlamaganlar, faqat bo'ysunish va xiroj to'lashnigina talab qilganlar.

Efiopiya va osur podsholari bir-birlarini zaiflashtirganlar. Shimoliy Misrning eng katta markazi bo'lgan Saisning hukmdorlari bundan ustalik bilan foydalanganlar.

Bu davrda Misr iqtisodiy va siyosiy jihatdan yana ravnaq topgan va yana markazlashgan davlatga aylangan.

Bu vaqtda jamiyatning erkin kishilar va qullarga bo'linishi ilgarigiga qaraganda jadallashgan. O'zini qullikka sotish haqidagi bitimlar keng

tarqalgan. Erkin kishilarning keng qatlamlarining kambag'allashuvi o'sgan.

Mahalliy zodagonlarning asosiy negizini ilgarigidek nomarxlar va shahar hukmdorlari tashkil etgan. Martabali zodagonlarning boshqa vakillari o'zlarining ilgarigi o'tmishdoshlari: oliy amaldor, xazinani saqlovchilar, ishlar boshliqlari, sudyalari va boshqalardan kam farq qilganlar. Bu davrda harbiy boshliqlar alohida o'rin egallagan.

7. Qadimgi Misr huquqining asosiy belgilari

Huquq manbalari

Barcha qadimgi davlatlardagi kabi Qadimgi Misrda ham huquqning dastlabki manbai **odat huquqi** bo'lgan. Qadimgi grek yozuvchisi Diodor Sitsiliyalikning xabar berishicha, Misrda birinchi qonun chiqargan afsonaviy podsho - birinchi sulolaning birinchi podshosi Menes bo'lgan, ikkinchisi podsho Sazixis bo'lgan (bu Qadimgi podsholik davri podsholaridan bo'lsa kerak).

Misrda miloddan avvalgi XIII asrda **yozma qonunchilik** ancha taraqqiy qilgan. Masalan, ayniqsa, Ramzes II podsholigi davrida ko'p qonunlar chiqarilgan. Bu qonunlar Misr armiyasini, jamiyatning ijtimoiy tuzumini va byurokratik davlat apparatini mustahkamlashga qaratilgan. Nihoyat, miloddan avvalgi VIII asrda podsho Bokxorising sakkizta kitobi (qirqta noma)dan iborat katta kodeksi paydo bo'lgan. Miloddan avvalgi VI asrda podsho Amasis mahalliy hokimiyat faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar chiqargan.

Mulk huquqi

Qadimgi Misrda yerga egalikning bir qancha turlari mavjud bo'lgan. Butun yerlar rasman podshoning mulki hisoblangan. Biroq amalda turli huquqiy rejimdagi bir qancha yerga egalik shakllari mavjud bo'lgan.

Ibodatxonalarga berilgan yerlar ularning mansabdor shaxslarining birgalikda foydalanishiga kelib tushgan. XIX sulola hukmronligi davrida amalda bu yerlar kohinlar o'rtasida qur'a tashlash yo'li bilan taqsimlana boshlagan. Bunday yerlarda uni ishlashga va yetishtirilgan hosilning ma'lum qismini davlatga va ibodatxonalarga berishga majbur hisoblangan dehqonlar bo'lgan.

Ibodatxonalardan tashqari alohida harbiylar va kohinlar ham o'z xizmatlari evaziga mukofot tariqasida podsholardan yer olib turganlar.

Ibodatxonalarga yoki harbiy va chinovniklarga berilmay qolgan boshqa barcha davlat yerlari dehqonlar jamoalarining egaligida bo'lgan va bevosita oqsoqol - kserp tomonidan idora etilgan.

VIII suloladan boshlab podsho haydaladigan yerlarni ham faxriylarga ma'lum xizmat evaziga emas, balki oddiy hadya sifatida bera boshlagan.

Harakatdagi ashyolar xususiy mulk predmeti hisoblangan. Podsho tomonidan yer bilan birga in'om qilingan ish chorvasi va quroli (inventar) olgan shaxsning xususiy mulki bo'lib qolgan va uni tasarruf qilish mumkin bo'lgan.

Qadimgi Misrda qullar xususiy mulk sifatida ko'rilgan, lekin ularni ekspluatatsiya qilish Gretsiya va Rim singari yuqori darajaga chiqmagan. Qullar o'z oilasi va mulkiga egalik qilishi mumkin bo'lgan. Ular sodir etgan jinoyatlari uchun xo'jayinlari tomonidan emas, davlat hokimiyati organlari tomonidan jazolangan. Qullar agar xo'jayinlari shafqatsiz munosabatda bo'lsa, ibodatxonalaridan boshpana izlashga va o'z xo'jayinlari ustidan shikoyat qilishlari mumkin edi. Bu ularni ibodatxonalar xizmatchilariga aylanishiga olib kelgan.

Majburiyat huquqi

Misrda majburiyatlar asosan **shartnomalardan** kelib chiqqan. Shartnomalar uzoq vaqtgacha kohinlar va mansabdor shaxslar oldida tantanali qasam ichish orqali

tuzilgan.

Tovar-pul oborotining rivojlanishi bilan **oldi-sotdi shartnomasi** ancha keng tarqala boshlagan. Savdo munosabatlari Yangi podsholik davrida, ayniqsa, XVIII sulola hukmronligi vaqtida (miloddan avvalgi XVI-XIV asrlarda) ancha rivojlangan.

Yerlarni yoki qurilishlarni olish-sotish shartnomasi ma'lum rasmiyatchiliklarga amal qilgan. Bunda ketma-ket uchta dalolatnoma tuzilgan. Birinchi dalolatnoma sotuvchi va xaridor o'rtasidagi oldi-sotdi shartnomasining pred-meti haqidagi qiymati to'la to'langanligini ko'rsatib tuziladigan bitim bo'lgan. Ikkinchi dalolatnoma diniy xarakterga ega bo'lgan va sotuvchi qasam ichish yo'li bilan shartnomani tasdiqlagan. Va nihoyat, uchinchi dalolatnoma sotib oluvchiga yerga egalik qilishni o'tkazish hisoblangan.

Shartnomalarning keng tarqalgan turlaridan biri **qarz shartnomasi** bo'lgan. Misrda bu shartnomaning ob'yekti pul va shuningdek qishloq xo'jalik mahsulotlari (don, urug` va boshqalar) bo'lgan.

Qarzni undirish vositalari ham nazarda tutilgan. Qarz muddatida to'lanmasa garovga qo'yilgan shaxs qulga aylantirilgan.

Bokxoris podsholigidan boshlab qarzi uchun qulga aylantirish bekor qilingan.

Misrda **mulkni ijaraga berish**, ya'ni ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga haq evaziga ma'lum mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va

foydalanish yoki foydalanish uchun o`tkazish shartnomalari ham uchraydi.

Qishloq xo`jaligi uchun mo`ljallangan yerlar Misrda, odatda, bir yildan ortiq muddatga berilmagan.

Oddiy shirkat shartnomalari (birgalikdagi faoliyat to`g`risidagi shartnomalar) ham bo`lgan. Bunda sheriklar (ishtirokchilar) deb ataluvchi ikki yoki undan ortiq shaxslar foyda olish yoki qonunga zid bo`lmagan boshqa maqsadga erishish uchun o`z hissalarini qo`shish va birgalikda ish qilish majburiyatini oladilar. **Bagaj va yuk tashish shartnomalari** ham uchragan. Bu shartnoma bo`yicha bagaj yoki yukni belgilangan manzilga eltib berish hamda ularni olishga vakolat berilgan shaxsga topshirish majburiyatini oladi. Yuqoridagilardan tashqari birovning ashyolarini **omonat saqlash shartnomalari** ham uchraydi. Saqlab turish tekin bo`lgan; yuk saqlash din homiyligi ostiga qo`yilgan yaxshi qo`shnichilik bitimi bo`lgan.

Oila va meros huquqi

Oilada ayollar juda yuqori mavqega ega bo`lgan. Manbalarda u "uy bekasi" deb nomlanadi. Biroq V suloladan boshlab oilada erning huquqlari mustahkamlanishi va kengayishi tomonga o`zgarib borgan.

Nikoh shartnoma asosida tuzilgan, ayol o`z nomidan shartnoma tuzgan. Nikoh shartnomasi bo`yicha xotin o`z shaxsiy mulkini saqlab qolgan va er unga nikoh xarajatlari uchun ma`lum summa berishi lozim bo`lgan.

Qadimgi Misrda ajralish mutlaqo erkin bo`lgan. Xotin o`z xohishi bilan nikohni bekor qilishi mumkin edi.

Meros barcha bolalar o`rtasida teng taqsimlangan. Qizlar ham o`g`illar bilan teng hissa olganlar.

Misr huquqiga **vasiyat** tushunchasi ham ma`lum. Meros qoldiruvchi o`limidan oldin o`z mulkining bir qismini alohida shaxslarga vasiyat qilib qoldirishi mumkin bo`lgan. U shuningdek, vasiyatda o`z mulkining ma`lum qismini xudolar yo`liga qurbonlik qilinishini merosxo`rlar zimmasiga yuklashi mumkin edi.

Jinoyat huquqi

Misr huquqida jinoyat deb tan olinadigan xatti-harakatlarning ancha keng doirasi ma`lum. Ijtimoiy va davlat tuzumi asoslariga ozgina bo`lsada suiqasd qilishlik uchun og`ir jazolar nazarda tutilgan.

Davlat tuzumiga qarshi qaratilgan jinoyatlar bilan bir qatorda diniy qoidalarni buzgan shaxslarga ham o`lim jazosi berilgan. Xudolarga bag`ishlangan hayvonlarni qasddan o`ldirish, ibislarni (issiq mamlakatlarda yashaydigan laylakka o`xshagan uzun oyoqli qush),

mushuklarni, boyo`g`lilarni va boshqalarni o`ldirish, Nil daryosini ifloslantirish, murda ko`milgan go`rni qazish, taqiqlangan joyga murdani ko`mish va boshqalar ham og`ir jinoyat hisoblangan.

Davlat sirlarini oshkor qilishlik og`ir jinoyat hisoblanib, buning uchun aybdorlarning tili kesilgan. Soxta narsalar yasash ham jinoyat deb topilib, bu jinoyatda ayblanganlarning qo`li kesilgan. Qalbaki muhrlar, pullar yasaganlarning ikki qo`li kesilgan, shuningdek, soxta tosh-tarozilardan foydalanganlarga tana a`zolaridan birini mayib qilish (kesib tashlash) jazosi qo`llangan.

Otasini o`ldirgan farzandning tanasidan go`shtlarini sug`urib olib, so`ngra tikanlarga yotqizganlar, undan keyin yoqib yuborganlar.

Xotinning eriga xiyonati (bevafoqlik qilishi) og`ir jinoyat hisoblangan. Bunda xiyonatkor xotinning burni kesilgan, uning ishtirokchisiga esa kastratsiya jazosi berilgan.

Sud jarayoni

Shu narsa xarakterliki, Misrda **jazolar** juda og`irligi bilan ajralib turgan. Uning asosiy maqsadi qo`rqitish bo`lgan. Misrda jazolarning eng ko`p tarqalgan turi o`lim jazosi hisoblangan. U yoqib yuborish yoki qoziqqa o`tqazish, boshini kesish, osish, tiriklayin ko`mib yuborish, qo`l-oyoqlarini butga tortib mixlash kabi usullarda qo`llangan. O`lim jazosi bilan birga tana a`zolarini mayib qiluvchi jazolar: qo`llarini, quloqlarini, burnini, tilini kesish, kastratsiya va boshqalar; qamchi bilan urish ko`rinishidagi tan jazolari, majburiy tartibda og`ir ishlarga jo`natish (katorgaga surgun) jazosi; nihoyat, turmada saqlash kabi jazolar bo`lgan.

Fuqarolik va jinoyat ishlari bo`yicha sud ishlarini yuritish bir xil bo`lgan. Jinoyat ishlari ham fuqarolik ishlari singari jabrlanuvchining shikoyati bilan qo`zg`atilgan. Sud ishlarini yuritishda oshkoralik va og`zakilik bo`lmagan. Sudda prokurorlik vazifasi, ya`ni ayblovni qo`llash huquqi jabrlanuvchining o`ziga berilgan. Jabrlanuvchi o`z shikoyatida aybdorga qanday jazo berilishi kerakligini, uningcha qancha miqdorda jarima undirilishi lozimligini ko`rsatishi kerak bo`lgan. Ayblanuvchi sudga o`zini o`zi himoya qilishi lozim bo`lgan.

QADIMGI MESOPATAMIYADA DAVLAT VA HUQUQ

(Shumer va Bobil)

REJA:

1. Davlatlarning paydo bo`lishi
2. Qadimgi Shumerning ijtimoiy va davlat tuzumi
3. Bobil davlatining ijtimoiy tuzumi
4. Bobilning davlat tuzumi
5. Qadimgi Mesopotamiyada huquqning asosiy belgilari

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., Adolat.1999.1- qism
- 9, Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.,TDYuI..2005.1- qism

1. Davlatlarning paydo bo`lishi

Mesopatamiyaning janubiy qismi (Ikkidaryo oralig`i)da, ya`ni Fors qo`ltig`ining Dajla va Frot daryolari oralig`ida qadimgi tosh asri (paleolit) zamonlarida hamma yerlar botqoqlikdan iborat bo`lib, bu yerda odamlarning hayot kechirishi mumkin bo`lmagan.

Eng qadimgi odamlarning asosiy mashg`uloti ovchilik va ayniqsa baliq ovlash edi.

Dajla va Frot daryolari vodiysi ko`pgina avlodlarning mehnati tufayli misli ko`rilmagan ko`p hosil beradigan serhosil mamlakatga aylangan. Bu yerda qishloq xo`jaligi va u bilan bog`liq holda hunarmandchilikning

rivojlana borishi aholining tez o`shishiga olib kelgan. Katta qishloqlar paydo bo`lgan, ulardan ba`zilari kattalashib, devorlar bilan o`ralgan shaharlarga aylangan. Shu tariqa, miloddan avvalgi IV ming yillikning oxiri - II ming yillikning boshlarida birinchi shahar-davlatlar vujudga kela boshlagan. Miloddan avvalgi III ming yillikning ikkinchi choragida Uruq, Kish, Ur, Lagash kabi shahar-davlatlarning aholisi bir necha ming kishiga yetgan edi.

Miloddan avvalgi III ming yillikda ibodatxonalarning yerlarini jamoa yerlaridan ajralib chiqishi hisobiga podsho-cherkov xo`jaligi ham tashkil topgan.

Shahar-davlatlar dastlab Ikkidaryo oralig`ining janubiy qismidagi ikkita qabilaviy guruhlar: shumerlar va akkadlarda kelib chiqqan. Miloddan avvalgi III ming yillikning oxirlarida Ikkidaryo oralig`iga kelib joylashgan turli qabilalar guruhlari batamom qo`shilib ketgan, lekin ularning asosiy qismlarining nomlari saqlanib qolgan. Bular janubda Shumer, shimolda Akkad edi.

Ikkidaryo oralig`ining eng kuchli shahar-davlatlari o`rtasida butun mamlakat (yoki loaqal uning katta qismi) ustidan siyosiy hukmronlik qilish uchun qayta-qayta urushlar boshlanib ketgan.

Miloddan avvalgi XXVIII-XXVII asrlarda Kish shahar-davlati yuksalib, uning hukmdori birinchi bo`lib lugal ("katta odam", "xo`jayin") degan unvonni olgan. Biroq Uruq hokimi Gilgamish (keyin afsonaviy qahramonga aylangan) miloddan avvalgi XXVII asrda Kish armiyasini yengib, Lagash, Nippur va boshqa shahar-davlatlarni bo`ysundirgan.

Miloddan avvalgi XXV asrda siyosiy hukmronlik Urga, XXV-XIV asrlar oralig`ida esa Lagashga o`tgan.

Miloddan avvalgi XXIV asr oxirida Lagash zaiflashib, Umma shahar-davlati kuchaygan va butun Shumer ustidan hukmronlik qila boshlagan. Uning hokimi Lugal-zaggisi Lagash, Ur, Uruq, Larsa, Adab, Nippur shahar-davlatlarni o`ziga itoat ettirib, Shumer podsholigini tashkil etgan. Akkad davlatining asoschisi o`z davrining yirik siyosiy arbobi Sargon I (2316-2261 yillar) edi. Sargon (haqiqiy podsho degani) dastlab Akkadda o`z hokimiyatini mustahkamlab olgach, yanada kuchli qo`shin tuzib, Kishni bosib olgan. O`zini "Kish podshosi" va "Akkad podshosi" deb e`lon qilgan. Sargon I Elam, butun Mesopatamiya va Old Osiyoni o`z ichiga olgan g`oyat katta harbiy davlat barpo etib, o`zini "to`rt iqlim podshosi" deb e`lon qilgan. Bu janubi-g`arbiy Osiyodagi eng yirik dastlabki markazlashgan akkad-shumer "quldorlik davlati" edi. Shimoliy va Janubiy Ikkidaryo oralig`ining Sargon hokimiyati ostida birlashtirilishi

mamlakatning har ikkala qismidagi quldor a'yonlarga foydali bo'lgan.

Akkad davlati qariyb 120 yil yashagan va miloddan avvalgi taxminan 2200 yilda Sharq tomondan kelgan urushqoq tog'liq gutiylar hujumi natijasida tor-mor qilingan. Miloddan avvalgi 2108 yilda gutiylar haydab chiqarilgan. Ikkidaryo oralig'i yana, bu safar Urning III sulolasi hokimiyati qo'l ostida birlashtirilgan, mazkur sulola miloddan avvalgi III ming yillik oxiriga qadar mamlakatni idora qilgan. Uning vakillari o'zlarini Shumer va Akkad podsholari deb - hatto "dunyoning to'rt iqlim podsholari" deb atashganki, bu narsa butun dunyoda hukmronlik qilishga da'vogar bo'lishidan dalolat beradi.

Ikkidaryo oralag'ida Urning III sulolasi qulagandan keyin ikki yuz yildan ortiq siyosiy tarqoqlik va o'zaro urushlar bo'lib turgan. Mesopatamiyada hukmron bo'lish uchun ular bir-birlari bilan qonli urushlar olib borganlar. Bu urushlarda Bobil g'olib chiqib, amoriylar sulolasiga asos solingan. Qadimgi Bobil²⁵ podsholigi 300 yil (miloddan avvalgi 1894-1595 yillar) hukm surib, Ikkidaryo oralig'i tarixida chuqur iz qoldirgan. Bobil podsholigining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ravnaq topgan vaqti podsho Xammurapi davriga (miloddan avvalgi 1792-1750 yillar) to'g'ri keladi. Miloddan avvalgi 1595 yilda Qadimgi Bobil podsholigi xetlar va kassitlar tomonidan tugatilgan. Miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida Bobilda kassitlar sulolasi qaror topgan (miloddan avvalgi 1518-1204 yillar).

Bobilning yangidan yuksalishi miloddan avvalgi VII-VI asrlarga to'g'ri keladi. Miloddan avvalgi 626 yildan 539 yilgacha Yangi Bobil podsholigi hukm surib, bu vaqtda, ayniqsa, Navuxudonosor II (miloddan avvalgi 605-562 yillar) podsholigi davrida juda qudratli davlatga aylangan edi

Yangi Bobilning ravnaqi uzoqqa cho'zilmagan. Podsho Navuxudonosor II vafotidan keyin ruhoniylar bilan harbiylar o'rtasida kuchli to'qnashuvlardan so'ng taxtga o'tirgan ruhoniylar vakili Nabonid (miloddan avvalgi 556-539 yillar) podsholigi davrida mamlakatda fitna va qo'zg'olonlar avj olib, Yangi Bobil podsholigi ancha kuchsizlangan. Natijada eroniylar shohi Kayxusrav Bobilni bosib olgan va butun Mesopatamiyani o'ziga qaratgan. Shu bilan Mesopatamiyadagi Yangi Bobil podsholigi tugab, butun janubi-g'arbiy Osiyoda Eron podsholarining hukmronligi boshlangan. Bobil miloddan avvalgi VI-IV asrlarda eroniylarga, IV asrning 30-yillaridan boshlab yunon-makedoniyaliklarga,

²⁵ Akkadcha "babilon" - Bobili - xudo darvozasi podsholigi 300 yil (m.a. 1894-1595 yillar) hukm surib, Ikkidaryo oralig'i tarixida chuqur iz qoldirgan.

so`ng salavkiylarga tobe bo`lib qolgan.

2. Qadimgi Shumerning ijtimoiy va davlat tuzumi

Shumerning ijtimoiy hayotida **kohinlar** juda katta rol o`ynaganlar. Ular jamiyatning oliy tabaqasi hisoblangan. Ibodatxonalar qishloq xo`jaligini boshqarish markazlari bo`lgan. Dastlab ibodatxonalarning o`z yeri bo`lmagan, har bir qishloq ularga yer uchastkalari ajratgan. Bunday yerlarda **jamoachi-dehqonlar** ishlab, yig`ilgan hosilni ibodatxonaga berganlar.

Shumer aholisining yarmidan ko`pini urug` jamoachilari tashkil etgan. Jamoa yerlari tobora talanib, sotilib va ayrim kishilar qo`lidagi xususiy mulkka aylanib borgan.

Shumerda **qullar** ham bo`lgan.

Qullar asosan yo urushlarda asir olinganlardan, yo chet ellardan sotib olinganlardan iborat edi.

Shumer yagona davlat emas edi. Uning hududida bir necha o`nlab mustaqil shaharlar va viloyatlar bo`lgan. Ularning ichida eng taniqlilari Eridu, Ur, Lagash, Umma, Uruq, Kish shaharlari hisoblangan.

Shaharlar va viloyatlar tepasida "**ensi**"²⁶ ("**patesi**") degan unvonga ega bo`lgan hukmdorlar turgan. Hukmdorning hokimiyati ayni bir shahar doirasidan tashqari chiqqan hollarda, hukmdorga **lugal**²⁷ (**podsho**) unvoni berilgan.

Oqsoqollar kengashi va xalq majlisi hukmdorni saylaganlar, unga muhim ishlar bo`yicha tavsiyalar berganlar, uning faoliyati ustidan umumiy nazorat qilib turganlar, sud ishlarini amalga oshirganlar va jamoa mulkini boshqarib turganlar.

3. Bobil davlatining ijtimoiy tuzumi

Mesopatamiya jamiyatida iqtisodning ko`p ukladli xarakteri, sinflarning tashkil topish jarayoni nihoyasiga yetmay qolganligi, asosan podsho-cherkov xo`jaligida rivojlangan va jamoa ishlab chiqarishiga jiddiy ta`sir etmagan tovar-pul munosabatlarining ancha barvaqt va nisbatan yuqori darajada rivojlanganligi - bularning hammasi ushbu jamiyatning ijtimoiy tuzumini ajratib turadigan belgilari bo`lgan.

Qullar va quldorlar o`rtasidagi farqlar Mesopatamiya davlatlarining

²⁶ "**Ensi**" - "urug boshlig`i", "ibodatxona asoschisi" degani. Ensi (patesi) shahar bosh ibodatxonasining oliy kohini bulgan.

²⁷ "**Lugal**" - "katta odam", "xujayin", "janob" degani.

qonunlarida ham o`zining aniq ifodasini topgan. Ayniqsa, Bobilda (XQ)²⁸ qullar to`g`risida juda ko`p gapiriladi.

Qullar ("vardum") ijtimoiy qatlamning eng quyi qismini tashkil etgan. Bobilda asosan harbiy asirlar, shuningdek, qulga aylantirilganlar va erkinligini yo`qotgan huquqsiz ozod kishilar (masalan, jinoyatchilar va qarzini to`lay olmaganlar) qullar bo`lib qolgan.

Xammurapi qonunlarida qullar quldorlarning xususiy mulki sifatida qattiq himoya qilingan. Unga nisbatan har qanday tajovuz uchun og`ir jazo o`rnatilgan.

Qullar quyidagi toifalarga bo`lingan: **podsho qullari, ibodatxonalarining qullari va xususiy egalikdagi qullar.** Qullar o`z mulkiga egalik qilishi mumkin bo`lgan.

Qarzi uchun qulga aylantirilganlar qullik holatida uch yildan ortiq bo`lmasliklari lozim edi. Qarzdorlik asorati jamoachi-dehqonlarni qulga aylantirishning asosiy usuli bo`lgan, shu sababdan XQ xuddi shu qarzdorlik asoratini cheklashga intiladi.

Bobilning **erkin axolisi** o`z navbatida **to`la huquqli** va **to`la huquqli bo`lmagan fuqarolarga** ajratiladi. To`la huquqli fuqarolar "**avilum**" (odam, er kishi) aholining asosiy ommasini tashkil etgan.

XQning ko`pdan-ko`p moddalari davlat hokimiyatining asosiy tayanchi hisoblangan **harbiylarning** huquq va majburiyatlariga bag`ishlangan. Harbiylarga (jangchilarga) in`om etilgan chek yerlar va chorvalar ularning qarzi badaliga tortib olinishi mumkin emas edi. Jangchining voyaga yetgan o`g`li uning chek yeriga qonuniy merosxo`r bo`lib qolgan.

Bobil jamiyatida to`la huquqli fuqarolarga "**mushkenu**" (bo`ysundirilganlar, akkad tilidagi lug`aviy ma`nosi "mayda kishilar" degani) qarama-qarshi turgan. Bobilning ijtimoiy tuzumidagi "mushkenu" masalasi xususida olimlar o`rtasida turli fikrlar mavjud. Masalan, I.M.Volkov mushkenularni erkinlikka qo`yib yuborilganlar deb hisoblaydi. Sharq tarixi bo`yicha ko`zga ko`ringan olimlardan V.V.Struve, S.F.Kechekyanlar esa mushkenu deganda urushlar natijasida Bobilga qo`shib olingan davlatlar va shaharlarning aholisini nazarda tutadilar.

Mushkenu avilumga qaraganda jamiyatda ancha quyi mavqeni egallagan.

XQda yuqoridagi tabaqalar bilan bir qatorda, shuningdek, aholining ixtisoslashgan kasblar bilan shug`ullanuvchi guruhlari ham ko`rsatiladi.

²⁸ Xammurapi qonunlarini bundan buyon XQ deb ifoda qilamiz. Undan keltiriladigan ilovalar aynan so`zma-so`z olinmay, tushunish onson bo`lishi uchun mazmuni to`liq beriladi.

Ularning ichida birinchi o`rinda **saroy xizmatchilari**, ya'ni podshoga bevosita yaqin turuvchi podshoning shaxsiy qo`riqchilari va **kohinlari** turgan.

Jamiyatda chinovniklar juda yuqori mavqega ega bo`lgan, ularga katta talablar qo`yilgan, shuningdek ular yer bilan ta'minlab, uni meros qilib qoldirishi mumkin bo`lgan.

Ossuriya orqali o`tgan savdo yo`llari Bobilni Siriya, Kichik Osiyo, Armaniston va boshqa mamlakatlar bilan bog`lagan. Shu munosabat bilan Mesopatamiyada **tamkar** - sudxo`r, kreditor, savdogar, saroyning savdo faoliyati bilan shug`ullanuvchi kishisi degan tushuncha juda barvaqt shakllangan.

Tamkarlar qaram kishilar bo`lsalarda, juda katta moliyaviy-savdo faoliyati erkinligidan foydalanganlar, yirik savdo bitimlari tuzganlar, kapitallarini birlashtirganlar, savdo tashkilotlari tuzganlar, yirik pul operatsiyalarini amalga oshirganlar, yerlar olganlar va sotganlar.

4. Bobilning davlat tuzumi

Qadimgi Bobil podsholigi **markazlashgan davlat** bo`lgan. **Podsho** Xammurapi rasman cheklanmagan vakolatlardan foydalangan. Bobilning uchta muqaddas shaharlari - Nippur, Sippar va Bobil - imtiyozli yorliqlarga ega bo`lib, bu ularga alohida imkoniyatlar va imtiyozlar bergan. Podsho bu shaharlarning fuqarolarini turmaga qamay olmagan, ulardan askarlar talab qilish, ularni ibodatxonalar xo`jaliklarida ishlashga majbur etish huquqlariga ega bo`lmagan.

Podsho katta boshqaruv apparatining tepasida turgan. Bu haqda hozirgi kungacha saqlanib qolgan podsho Xammurapi tomonidan shaharlardagi va alohida viloyatlardagi yudsho noiblariga, shuningdek, elchilarga berilgan 60 ga yaqin buyruqlar ham dalolat beradi. Ularda chinovniklarni almashtirish va tayinlash, aholini ro`yxatga olish, kanalar qurish, soliqlar undirish haqida buyruq-farmoyishlar berilgan edi.

Davlatda podshodan keyin **nubanda (vazir)** turgan. **Nubanda** podsho Xammurapi davriga kelib juda katta vakolatlarga ega bo`lib olgan. U endi aholining majburiyatlari bilan bog`liq deyarli barcha tashkiliy ishlarni yurita boshlagan. Nubanda kanallar, istehkomlar, saroylar, ibodatxonalar qurishga, urushlar olib borishga, dehqonchilik ishlarini tashkil etishga rahbarlik qilgan.

Podsho huzurida yana bir boshqa hukmdor - noib - isakku, ya'ni ko`p shaharlar hokimi paydo bo`lgan. Shu bilan birga oliy mansabdor

shaxslardan yana **saroybon, xazinabon. saroy dasturxonchisi, bosh harbiy boshliq.** kabilar ham mavjud edi. Shuningdek, ma'lum darajada davlat boshqaruvida ishtirok etadigan **turli darajadagi kohinlar, agentlar, sudyalari, omborxonalar, qo'riqchilari, kuzatuvchi va boshqalar** ham mavjud edi.

Mamlakat hududi viloyatlarga bo'lingan. Ma'lumki, ilgari viloyatlar-shahar-davlatlar tepasida **patesilar** turardi. Podsholar markaziy hokimiyatni kuchaytirib, patesining dunyoviy hokimiyatdan mahrum etganlar va ularda faqat koinlik mavqeini saqlab qolganlar yoki ularni o'z noiblariga, o'zlariga bo'ysunadigan viloyatlarning hokimlariga - **shaqkanaqularga** aylantirganlar. Shaqkanaqular viloyatlarda soliqlar yig'ishga, tartib saqlashga va xalq lashkarlarini chaqirishga mas'ul edilar.

Mazkur viloyatlar hukmdorlari bilan bir qatorda kichikroq hududiy birliklarga boshchilik qiluvchi mansabdor shaxslar ham mavjud bo'lgan. Bular - **rabianumlar** bo'lib, ular alohida shaharlarning hokimlari bo'lishgan.

Sud organlari sifatida **ibodatxonalarining Sud kengashlari, jamoa majlislari** yoki ular tomonidan **hokimiyati** maxsus (ajratilgan **jamoa sudlari hay'atlari** maydonga chiqqan. Manbalarda **podsholik sudlari** haqida ancha barvaqt eslatib o'tiladi. Biroq podsho oliy kassatsion instansiya sifatida ham, appelyatsion instansiya sifatida ham maydonga chiqmagan. Podsho o'lim jazosiga hukm qilinganlarni avf etish huquqiga ega bo'lgan.

Sud hokimiyati boshqa qadimgi Sharq davlatlarida bo'lganidek ma'muriy hokimiyatdan ajratilmagan. Podsho va podsho chinovniklari bir vaqtda ham ma'muriy, ham sud ishlarini yuritganlar.

Podsho amalda oliy sudya bo'lgan. Podsho jinoyatchilarni avf etish huquqiga ega bo'lgan.

Viloyatlarga tenglashtirilgan hududlarda **shaqkanaqular 6-12 kishi tarkibidagi sud hay'atlariga raislik qilsalar, shaharlarda rabianumlar 4-8 shahar oqsoqollari tarkibidagi sud hay'atiga raislik qilganlar.** Katta shaharlarda maxsus "podsho sudyalari" sud vazifalarini amalga oshirganlar; bular bevosita podshoga bo'ysunib, uning ko'rsatmalari bo'yicha harakat qilganlar.

Ikkidaryo oralig'ida siyosiy tarqoqlik davrida qurolli **Armiya** kuchlarning asosiy turi **erkin jamoachi dehqonlardan iborat lashkarlar** bo'lgan. Jahon tarixida birinchi marta **akkad podshosi Sargon** (miloddan avvalgi 2316-2261 yillar) 5400 ta professional jangchidan iborat **doimiy armiya tuzgan.**

Jangchi (redum, bairum) xizmat evaziga podsholik yerlaridan chek yer olgan, shuningdek, oilasini boqish uchun uy-joy, bog`, chorva olib, podshoning qaramog`ida bo`lgan.

Xammurapi armiyaning jangovarlik qobiliyatini mustahkamlash, qattiq intizom o`rnatish choralari ko`rgan. Agar **harbiy boshliqlar (dekum va lubuttum)** jangchining mulkidan o`z maqsadlari yo`lida foydalansalar yoki ijaraga bersalar o`limga mahkum etilganlar.

5. Qadimgi Mesopatamiyada huquqning asosiy belgilari

Huquq manbalari Ikkidaryo oralig`i davlatlarida huquqning eng qadimgi manbai, Misrda bo`lgani kabi, **odat huquqi** hisoblangan.

Ikkidaryo oralig`ida odat huquqi bilan birga huquqning boshqa yana bir muhim manbai - **qonun** juda erta paydo bo`lgan.

Bunday tarixiy hujjatlar qatoriga miloddan avvalgi XXIV asrga taalluqli Lagash podsholigi hukmdori Uruinimgin (2318-2312 yillar)ning "islohotlari" ham kiradi.

Mulk huquqi Xammurapi qonunlari 1901-1902 yillarda Jeniulyak boshchiligidagi fransuz arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan qadimgi Elam poytaxti Suz shahrini qazish chog`ida topilgan. 282 ta moddadan iborat bo`lgan ushbu qonunlar Shumer va Akkad huquqining ko`pgina tajribalari mujassamlashtirilgan edi. Kodeks uch qismga bo`linadi: 1) Kirish; 2) Qonunomaning matni (yoki asosiy qism); 3) Xulosa. Xammurapi hukmronligi davrida xususiy mulkchilik eng yuqori darajaga erishgan. Bobilda yerga egalikning xilma-xil shakllari mavjud bo`lgan. Bular: **podsho yerlari, ibodatxonalarning yerlari, jamoa yerlari va xususiy yerlardir**. Podsho yerlari ham, ibodatxonalarning yerlari ham podsho tomonidan idora etilgan va muhim daromad manbai bo`lgan.

Chinovniklarga va jangchilarga taqdim etilgan bunday yerlar, shuningdek, uylar va ashyolar alohida darajadagi mulkni - **ilku mulkni** tashkil etgan.

Yer egaliklari chegaralariga "**kudurru**" (**chegara, oraliq**) deb nomlanadigan tosh-hujjatlar qo`yib qo`yilgan.

Majburiyatlar Qonunlarda shartnomalardan va zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar bir-

biridan ajratib ko`rsatilgan.

Ko`chirib bo`ladigan va ko`chmas mulkka xususiy mulkchilik mavjudligi sharoitlarida **oldi-sotdi shartnomasi** keng tarqalgan. Oldi-sotdi shartnomasining predmeti (narsasi) ko`chirib bo`ladigan ashyolar (don, hayvonlar, qullar va boshqalar) hamda ko`chmas mulklar (dalalar, bog`lar, uylar) bo`lishi mumkin bo`lgan.

Xammurapi qonunlarining ko`pgina moddalari (48-51; 113-119 va boshqa moddalar) bevosita **qarz shartnomasiga** bag`ishlangan. U Bobilda dastlabki sulolalar davridayoq keng tarqalgan.

Xammurapi qonunlarida **yerlarni ijaraga (arendaga) berishni** tartibga soluvchi qator moddalar mavjud. Qullarni ijaraga berish tez-tez uchrab turadigan holat edi. Bular **mulkni ijaraga berish** hisoblangan. Ma'lumki, **mulk ijarasi shartnomasi** bo`yicha ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga haq evaziga mol-mulkni vaqtincha egalik qilish va foydalanish yoki faqat foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi.

Xammurapi qonunlarida **turar-joy ijarasi** haqida faqat bitta 78-moddada me'yorlar belgilangan.

Bobilda, shuningdek, **erkin fuqarolarni ishchi kuchi sifatida ijaraga berish** ham bo`lgan. Erkin kishilarni ijaraga berish shartnomasi qullarni ijaraga berish shartnomasiga o`xshab tuzilgan.

Xammurapi qonunlarida **ashyolarni saqlash yoki tashish shartnomasi** ham nazarda tutilgan. Saqlash uchun pullar, urug`liklar, donlar, xurmolar, qullar, metaplar, hujjatlar berilgan.

Yuqorida ko`rib o`tganimizdek, XQning 112-moddasida **topshiriq shartnomasiga** xos barcha belgilar o`z aksini topgan. Zero, topshiriq shartnomasi bo`yicha bir taraf (vakil) ikkinchi taraf (topshiriq beruvchi)ning nomidan va uning hisobidan muayyan yuridik harakatlarni sodir etish majburiyatini oladi.

Shirkat shartnomasi bizga yetib kelgan hujjatlardan ma'lum bo`lishicha, turli maqsadlarda, masalan, qarzni birgalikda uzish, ish hayvonlarini birgalikda sotib olish singari hollarda tuzilgan.

Qonunlarda **zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar** to`g`risida apohida me'yorlar belgilangan.

Nikoh-oila munosabatlari Nikoh Bobilda yozma tuziladigan shartnoma asosida rasmiylashtirilgan.

Nikoh shartnomasi tuzilishidan avval kuyov bo`lajak qaynonasiga qalin puli - "**tirxatum**", kelinning oila a`zolariga to`y sovg`alari - "**biblum**" berishi lozim bo`lgan edi. Kelinning otasi

qiziga sep-sidirg`a - "**sheriktum**" topshirgan, bu albatta, keyin kuyovga foydalanish uchun o`tkazilgan. Sep-sidirg`a, odatda, qalin pulidan ancha katta qiymatga ega bo`lgan.

Meros huquqi

Merosga dastlabki vaqtlarda eng avval o`g`illar o`g`illar bo`lmasa qizlar, keyinchalik qizlar ham o`g`illar bilan teng meros huquqiga ega bo`lganlar.

Meros bolalar o`rtasida teng taqsimlangan.

Xammurapi qonunlarida vasiyatlar haqida huquqlar to`g`ridan-to`g`ri ko`rsatilmaydi. Biroq meros qoldiruvchi merosxo`rlardan birining foydasiga boshqalarining zarariga ko`proq hissa ajratish huquqiga ega bo`lgan. Bu albatta, maxsus vasiyat orqali qilinmagan. Masalan, XQning 160-moddasida ko`rsatilishicha, beva xotin nudunnumni o`z bolalaridan xohlaganiga o`tkazishi mumkin, 165-moddada esa otaning hayotlik chog`ida o`g`illaridan biriga ko`proq mulk hadya etishi huquqi e`tirof etilgan.

Xammurapi qonunlarida ibtidoiy jamoa tuzumiga xos bo`lgan qonli qasos olish odati haqida hech narsa eslanmaydi.

Xammurapi qonunlarida **talion** ("ko`z uchun ko`z", "tish uchun tish" va h.k.) tamoyilining saqlanib qolganligi ham ibtidoiy jamoa tuzumining qoldiqlaridandir.

Shaxsga qarshi jinoyatlarda avvalo shaxsning hayotiga qarshi jinoyatlarga e`tibor berilgan. Bunda qasddan odam o`ldirish haqida qonunlarda umuman hech narsa deyilmagan, lekin ehtiyotsizlikdan odam o`ldirish jinoyati to`g`risida anchagina me`yorlar belgilangan.

Mulkka qarshi jinoyatlarga nisbatan qonunlarda ayniqsa juda og`ir jazolar nazarda tutilgan.

Xammurapi qonunlarida **oilaga qarshi jinoyatlar** to`g`risida alohida me`yorlar nazarda tutilgan. Bunday jinoyatlarga er-xotinlik sadoqatini buzishlik, yaqin qarindoshlar bilan jinsiy aloqada bo`lishlik, shuningdek, beva xotinning sud ruxsatisiz ikkinchi nikohga kirishi kabilar kirgan.

Xammurapi qonunlarida **sudga qarshi jinoyatlar** ham uchrab turadi. Garchi, qonunlarda bular haqida alohida to`xtab o`tilmagan bo`lsada, biz ayrim turdagi jinoyatlarning mazmuniga qarab, ularni shu turkumga kiritishimiz mumkin.

Shunday qilib, Xammurapi qonunlarida **jazolarning** xilma-xil turlari nazarda tutilgan bo`lib, ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin: o`lim jazosi, tana a`zolariga jarohat yetkazish (mayib qilish) jazolari, tan jazolari (darra bilan urish), sharmandalik belgisini qo`yish, yashab turgan joyidan yoki uyidan haydab yuborish, pul jarimalari, va nihoyat, kelajakda

muayyan mashg`ulot bilan shug`ullanish huquqidan mahrum etib,
mansabidan bo`shatish.

Sud ishlarini Sud jarayoni jinoyat ishlari bo`yicha ham,
yuritish fuqarolik ishlari bo`yicha ham bir xil bo`lgan.

Sud qaydnomalari loytaxtachalarga yozilgan. Ularda tomonlarning ko`rsatmalari, qasamlari, guvohlarning ismlari va sud hukmining mazmuni yozib qo`yilgan. Tomonlar qoida bo`yicha aynan bir ishni ikkinchi marta qo`zg`atishlari mumkin emas edi.

QADIMGI HINDISTON DAVLATI VA HUQUQI

REJA:

- 1. Qadimgi Hindiston davlatining tashkil topishi va rivojlanishiga umumiy tavsif**
- 2. Ijtimoiy tuzumi**
- 3. Davlat tuzumi**
- 4. Huquqning asosiy belgilari**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., Adolat.1999.1- qism
- 9, Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.,TDYuI..2005.1- qism

1. Qadimgi Hindiston davlatining tashkil topishi va rivojlanishiga umumiy tavsif

Hindiston - insoniyat sivilizatsiya beshiklaridan biri bo`lib, bu yerda qadimgi tosh davridayoq odamlar yashagan, neolit bosqichida katta daryolarning vodiylari o`zlashtirila boshlangan, eneolit va ayniqsa bronza davriga kelib esa o`ziga xos ilk hind madaniyati tarkib topgan edi.

Miloddan avvalgi II ming yillik o`rtalarida ilk hind shahar-davlatlari va madaniyati tushkunlik davrini boshdan kechirgan.

Miloddan avvalgi II ming yillikning o`rtalaridan -I ming yillikning

birinchi yarmigacha bo`lgan davr tarixda veda³⁵ davri degan nom bilan yuritiladi va Hindiston tarixining aynan shu bosqichida sinfiy jamiyat va davlatning tashkil topishi yuz bergan.

Zodagonlar orasida podsholik kohini - puroxita katta ahamiyat kasb eta boshlagan. U shuningdek, astrolog va roja maslahatchisi ham edi.

Miloddan avvalgi VI asrgacha shimoliy Hindiston juda ko`p podsholiklarga bo`lingan edi. Masalan, Gang havzasining o`zida o`n oltita mayda davlat bo`lgan. Ularning eng yiriklari Magadxa, Anga, Shaxya, Kashala, Gandxar, Malla, Kashilar edi. Ulardan biri Magadxa o`sha davrning eng yirik va kuchli davlati bo`lgan. Bu davlatning asoschisi grek-makedon is-tilochilariga qarshi kurashda xalq ommasini harakatiga boshchilik qilgan mashhur hind arbobi Chandraguptadir. U miloddan avvalgi 321 yildan 298 yilgacha podsholik qilib, qudratli Mauriya davlatini barpo qilgan. Miloddan avvalgi II asrda Hindiston bir qancha mayda davlatlarga bo`linib ketgan. Natijada uni miloddan avvalgi 190 yillarda Yunon-Baqtriya podsholaridan Demetriy qo`shinlari, 100 yillarda saklar (skiflar) bosib oladi. Shimoliy Hindistonda Hind-Skif davlati vujudga keladi.. III asrdan boshlab Gang vohasidagi Magadxa davlati yana kuchayadi. Uning asoschisi Gupta bo`lib, sulola ham shu nom bilan atalgan. Magadxa davlati Guptaning nabirasi Chandragupta I davrida (320-335 yillar) Hindiston Osiyodagi eng kuchli davlat edi. Lekin Chandragupta I ning vafotidan keyin davlat parchalanib ketgan.

2. Ijtimoiy tuzumi

Shuni ham aytish kerakki, hatto o`sha eng pastki varnaga kiritilmaydigan, varnalardan tashqari kishilar ham bo`lgan. Ular "**chandallar**" deb atalib, Qadimgi Hindiston huquqiy yodgorliklarida, jumladan, Manu qonunlarida qadimgi hind jamiyatining tabaqa-kastalarga bo`linishi haqida keng ma'lumotlar berilgan.

Harbiy asirlardan iborat qullar "dasa" deb atalgan, bu so`z "dushman" va "ajnabiy" ma'nosida ishlatilgan.

Har bir varna uchun yashash tarzini belgilovchi o`z qonuni - dxarmasi o`rnatilgan edi.

Milodning I asrlarida Hindistonda feodal munosabatlar tashkil topa boshlaydi. Bu davrda varnalarning kasta (tabaqa)larga aylanish jarayoni

³⁵ **Vedalar** - gimnlar, qo`shiqlar, afsunkor va diniy duolardan iborat katta to`plam. Bunday tuplamlardan 4 tasi: Rigveda, Samaveda, Yajurveda va Atxaraveda saqlanib qolgan. Eng qadimgi qismlari miloddan avvalgi II ming yillikka mansub.

vujudga kelgan. Kastalar ijtimoiy guruhlarga - tabaqalarga aylangan.

Jamoalarga aholining katta qismi - erkin dehqonlar birlashgan edilar. Qadimgi **hind qulchiligining** muhim xususiyati shunda ediki, u yerda xo`jayinning qullarga nisbatan o`zboshimchaliklarini cheklashga qaratilgan davlat qonunchiligi bo`lgan.

3. Davlat tuzumi

Qadimgi Hindistonda ilk davlat birlashmalari miloddan avvalgi I ming yillikda alohida qabilalar va qabilalar ittifoqi asosida sodda qabilaviy davlatchalar shaklida tashkil topgan.

Taxminan miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda qadimgi Hindistonda qabilaviy davlatlar asosida dastlabki birmuncha yirik davlatlar tashkil topgan.

Mauriylar saltanatining gullab-yashnagan davri miloddan avvalgi III asrga - Ashoka hukmronligi (293-268) yillariga to`g`ri kelib, bu davrda davlatni boshqarish, din va madaniy sohalarida ko`pgina islohotlar o`tkazilgan,

Davlatning tayanchi **podsho** (knazliklar doirasida roja) hisoblangan. Davlat boshlig`i - podsho braxmanlar ta`limotiga ko`ra, inson qiyofasidagi xudodir, olov va nur, quyosh va oy, jazo va ezgulik manbaidir.

Mauriylar davrida podshoga "chaqravartina" - yagona hukmdor deb qarash rasmiylashgan.

"Xudoga yoqqan podsho" (devaroja) deb nomlanuvchi hind diniy-siyosiy ta`limotiga binoan podshoga maxsus dxarma (majburiyat)larni bajarishi lozimligi buyuriladi.

Podsho maslahatchilari - **oliy chinovniklar (mantrinalar, maxamatralar)** davlatda alohida mavqega ega bo`lganlar. Podsho maslahatchilaridan iborat tarkibda maslahatchi kollegial organ - **parishad** tuzilgan. Parishaddan tashqari **maxfiy kengash** ham mavjud bo`lib, u bir necha alohida ishonchli kishilardan iborat tarkibda tashkil etilgan. Mauriylar davlatni markazlashtirish davrida turli toifadagi **chinovniklarga** tayanib, boshqaruvning hamma sohalarini o`z qo`llarida tutib turishga harakat qilganlar.

Mamlakat iqtisodiy hayotini tartibga solishga **adx`yaksha** deb nomlanuvchi maxsus chinovniklar jalb qilingan. Ularning orasida soliqlar yig`ishni amalga oshiruvchi, davlat xazinasini yurituvchi moliya idoralarining chinovniklari muhim o`rin tutgan. Yuqoridagi barcha chinovniklar shug`ullanadigan faoliyatlarining turiga qarab yo **Bosh soliq**

yig`uvchiga, yo Bosh xazinachiga, yoki armiyaning Bosh qo`mondoni (senapati)ga bo`ysunganlar. Boshqa oliy chinovniklar orasida **bosh sudya, podshoning huquqiy maslahatchisi va diniy ishlar bo`yicha maslahatchisi, o`g`illarining tarbiyachisi, oliy saroy kohini (puroxita)** alohida o`rin tutgan.

Podshoning **maxsus ayg`oqchilari, maxfiy agentlari** mavjud bo`lib, podsho ularni "kunduzi ham, kechasi ham" qabul qilavergan Davlat hududi Mauriylar davrida provinsiyalarga bo`lingan. To`rtta asosiy **provinsiyalarning** tepasida **shahzodalar** turgan. Provinsiyalar alohida (maxsus) maqomga, jumladan, ma`lum avtonomiyaga ega bo`lgan. Mamlakat hududi asosiy provinsiyalarga bo`linishi bilan bir qatorda oddiy provinsiyalar (janapadlar)ga, viloyatlar (pradeshlar)ga, okrug (axalalar)ga ham bo`lingan.

Janapadlar tepasida yirik davlat chinovniklari **rajuklar** turgan.

Provinsiyalarga nisbatan kichikroq ma`muriy birlik **okrug** bo`lib, unga "barcha ishlar haqida o`ylovchi" **okrug boshlig`i** rahbarlik qilgan.

Okrugning asosiy shaharlarida **devonxonalar** bo`lib, u yerdan butun okrugga farmoyishlar jo`natilgan.

Sud Davlatda eng quyi pog`onada turuvchi ma`muriy birlik - qishloqlar - **jamoalar (ganalar)** ularning oqsoqollari tomonidan boshqarilgan. **Oqsoqollarning** majburiyatlariga soliqlar yig`ish, jamoada tartibni saqlab turish va boshqalar kirgan. Qadimgi Hindistonda ikki tizimli: **podsholik va ichki jamoa sudlari** mavjud bo`lgan.

"Braxmanlar va tajribali maslahatchilar bilan birgalikda" podshoning shaxsan o`zi qatnashgan sud yoki uning tomonidan vakolat berilgan **maxsus sud hay`ati (sabxa) oliy sud instansiyasi** hisoblangan. Bundan tashqari **maxsus sudyalar** jinoyat ishlarini hal qilganlar, "o`g`rilar ustidan nazorat"ni amalga oshirganlar. Ko`pgina ishlar **kastali sudlarda** ko`rib hal qilingan. Norasmiy kastali sudlar Hindistonda hozirgi vaqtda ham saqlanib qolgan.

Armiya Armiya kasbiy jangchilardan, yollanganlardan, shuningdek, alohida birlashmalar, jumladan, savdo gildiyalari, qaram ittifoqchilar, vassallar tomonidan taqdim etiladigan jangchilardan iborat tarkibda to`ldirilgan.

4. Huquqning asosiy belgilari

Huquq manbalari Qadimgi hind huquqi haqidagi ilk ma'lumotlar avvalo Vedalar (diniy kitoblar)da va dxarmashastralarda, ya'ni diniy-huquqiy, axloqiy yo'l-yo'riqlar, qoidalar (dxarmalar) to'plamlarida keltirilgan. Bulardan tashqari huquq manbalari ichida artxashastralar -siyosat va huquq haqidagi traktlar ham alohida o'rin tutadi.

Artxashastra o'ziga xos yozma yodgorlik bo'lib, uni A.Makedonskiy zamondoshi mashhur mansabdor Kautilye to'plagan deydilar.

Dxarmashastralar dastlab braxmanlar tomonidan shogirdlar uchun qo'llanma sifatida tuzilgan. Keyinchalik muhim huquq manbaiga aylangan va hatto artxashastralardan ham muhim ahamiyatga ega bo'lib qolgan.

Eng qadimgi dxarmashastralar - **Gautama, Baudxayana, Apastamba, Vasishtxa** kabilar **dxarmasutralar (sutralar)** degan nom bilan yuritilib, taxminan miloddan avvalgi I ming yillikning ikkinchi yarmida va yangi era oralig'ida paydo bo'lgan. Ana shu dxarmashastralar asosida miloddan avvalgi II asr va milodning II asrida vujudga kelgan **Manu qonunlari**³⁹ qadimgi hind qonunchiligi tarixida alohida o'rin tutadi. Bu kodeks o'z tuzilishiga ko'ra 12 ta bob, 2685 ta moddadan iborat.

Huquq manbalari ichida yozma yodgorliklar juda katta ahamiyatga ega bo'lsada, qadimgi Hindistonda **odat huquqi** ham muhim o'rin tutganligini aytib o'tish kerak. Hatto dxarmashastralarda urf-odatlariga ko'plab havolalar uchrab turadi.

Bundan tashqari qadimgi hind huquqi rivojlanishining turli bosqichlarida **podsholarning ediktleri** - amr-buyruqlari huquqning muhim manbaini tashkil etgan.

Mulk huquqi Manu qonunlarida mulk va unga egalik qilish o'rtasidagi farq ajratib ko'rsatilgan, xususiy mulkni qo'riqlashga katta e'tibor berilgan. Qonunlarda mulk huquqi quyidagi hollarda: meros olish, hadya yoki topib olish, sotib olish, egallab olish, sudxo'rlik, biror ishni bajarish yo'li bilan, shuningdek hayr-ehson tariqasida olish bilan kelib chiqishi mumkinligi ko'rsatilgan.

Qonunlarda mulkchilikning asosiy turi - yerga alohida e'tibor berilgan. Yerlar egalik shakllariga qarab quyidagi turlarga bo'lingan: podshoga qarashli, jamoalarga qarashli va xususiy egalikdagi yerlar.

³⁹ Bu qonunlarning paydo bo'lish vaqti hali to'liq aniqlanmagan. Ko'pgina olimlar ularni miloddan avvalgi II asr va milodning II asri oralig'ida paydo bo'lganligini kursatadilar. Qarang: Istoriya gosudarstva i prava zarubejnix stran. 4.1. (pod red. Qoashennikovoy N.A. i prof. Jidkova O.A.) M., 1998, 72-bet; Vseobshaya istoriya gosudarstva i prava: Uchebnik (pod red. prof. K.I.Batira) M., 1998, 42-bet. Bizningcha shu fikr haqiqatga yaqin.

Begona mulkni qonunsiz egallab olganlarga nisbatan katta jarima solingan, birovning yerini egallab olgan esa o`g`ri deb e`lon qilingan.

Majburiyatlar Fuqarolik huquqining majburiyatlarga oid munosabatlari Manu qonunlarida ancha batafsil ishlab chiqilgan. Qonunlarda asosan shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar haqida gapiriladi. Shartnomalarning qarz, oldi-sotdi, saqlab turish, ijara va boshqa turlari mavjud bo`lgan. Manu qonunlari, ayniqsa, **qarz shartnomasiga** katta e`tibor bergan. Qadimgi Hindistonda tovar-pul munosabatlarining nisbatan kuchsiz rivojlanishi **oldi-sotdi shartnomalarining** ba`zi o`zgaruvchanligida o`z aksini topgan. Qadimgi dxarmashastralarga binoan oldi-sotdi shartnomalarini xohlagan vaqtda bekor qilish mumkin bo`lgan. Manu qonunlari bo`yicha esa oldi-sotdi shartnomasini bekor qilish uchun o`n kun muddat belgilab qo`yilgan edi. Artxashastrada esa hayvonlarni sotish haqidagi bitimlarni bir yarim oy ichida, odamlarni sotish haqidagi bitimlarni bir yil ichida bekor qilish mumkinligi belgilangan (Art., III, 15 (17,18)).

Mauriylar davrida erkin **yollanma ishchilar (karmakarlar) mehnatidan** keng foydalanilgan. Shu bois Manu qonunlarida bunday turdagi shartnomalarga alohida e`tibor berilgan. Yollanma ishchilar ko`proq shudralardan iborat bo`lgan. Manu qonunlarida **hadya shartnomasi** haqida ham ma`lumotlar mavjud.

Qonunlarda shartnomalarning alohida turlari tartibga solinishi bilan bir qatorda ularning barchasi uchun umumiy bo`lgan tamoyillar ham o`rnatilgan.

Nikoh-oila munosabatlari Manu qonunlari **zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga** ham alohida o`rin ajratgan. Qadimgi Hindiston uchun katta patriarxal oila xarakterlidir. Oilada er to`la hukmron bo`lgan. Xotin o`z eri va bolalarining qaramog`ida bo`lgan. Nikoh mulkiy bitim hisoblanib, uning natijasida er o`ziga xotin sotib olgan va xotin erning mulkiga aylangan. Nikoh yoshida ham juda katta farq o`rnatilgan. Erkaklar 24 yoshdan, ayollar 8 yoshdan boshlab nikohga kirishi mumkinligi belgilangan.

Garchi Manu qonunlari er va xotinni o`lgunlaricha o`zaro sadoqatli bo`lishlarini e`lon qilsada, er bir nechta xotinga ega bo`lishi, xotini bilan xohlagan vaqtda ajralishi mumkin edi.

Oilada ota bolalar ustidan ham kuchli hukmronlikka ega bo`lgan.

Meros Oilada barcha mol-mulklar uning umumiy boyligi hisoblangan, lekin oila boshlig`i tomonidan idora etilgan.

Meros barcha o'g'illar o'rtasida teng taqsimlangan yoki katta o'g'il qo'lida qolib, u oila boshlig'iga aylangan va boshqa oila a'zolariga homiylik qilgan. Qizlar merosdan chetlashtirilganlar, lekin aka-ukalar o'z ulushlaridan 1/4 qismini ularga sepsidrig'a sifatida ajratishlari lozim edi.

Jinoyat va jazo Huquqiy yodgorliklarda jinoyatlarning davlatga qarshi qaratilgan, shaxsga qarshi qaratilgan, mulkka hamda oilaga qarshi qaratilgan turlariga bag'ishlangan ko'pgina me'yorlar mavjud.

Manu qonunlarida birinchi navbatda **davlatga qarshi qaratilgan jinoyatlarga** alohida e'tibor berilgan. Davlat va ijtimoiy tuzumga qarshi har qanday suiqasd uchun o'lim jazosi belgilangan.

Shaxsga va oilaga qarshi qaratilgan jinoyatlar qonunlarda ancha batafsil bayon qilingan.

Manu qonunlari shaxsga nisbatan har qanday zo'rlikni qattiq qoralaydi. Shaxsga qarshi qaratilgan jinoyatlarga avvalo odam o'ldirish va tan jarohati yetkazish jinoyatlari kirgan.

Manu qonunlarida oilaviy munosabatlarni mustahkamlashga qaratilgan anchagina moddalar mavjud. Qonunlar er-xotinning xiyonati uchun, ayollarning nomusiga tajovuz uchun qattiq jazolar o'rnatgan. Er-xotinning har qanday ko'rinishdagi xiyonati: birovning xotini bilan yashirincha suhbatlashish, xizmatini qilish, u bilan o'ynashish, uning kiyimiga tegish va boshqalar uchun Artxashastralarda ko'rsatilganidek o'lim jazosi nazarda tutilgan. Birinchi marta o'g'rilik uchun o'g'rining - ikkita barmog'i, ikkinchi martasida - qo'li va oyog'i kesilgan, uchinchi martasida o'limga mahkum etilgan.

Sud jarayoni Qonunlarga binoan jazolarning xilma-xil turlari qo'llanilgan. Ularning ichida **o'lim jazosi** - eng og'ir jazo hisoblangan. **Tan** jazolarining barmoqlarni, qo'llarni, oyoqlarni, jinsiy va tanadagi boshqa a'zolarini kesish turlari qo'llanilgan. Yuqoridagilardan tashqari, qonunlarda **jarima, haydab yuborish, qamoq** kabi jazolar belgilangan. Manu qonunlarida garchi sharmanda qiluvchi jazolar: **tamg'a bosish, sochini olib tashlash** va boshqalar hamda **mamlakatdan, kastadan, oiladan haydab yuborish** kabilar eslab o'tilmagan bo'lsada bunday jazolar amalda boshqa huquq manbalariga asosan qo'llanilgan. Artxashastra va dxarmashastralarda sud ishlarini yuritish haqida batafsil bayon qilingan. Sud jarayoni jinoyat ishlari bo'yicha ham, fuqarolik ishlari bo'yicha ham ayblov xarakteriga ega bo'lgan.

Sud ishlari davlat organlarining tashabbusi bilan emas, manfaatdor

shaxslarning da'vo arizasi bilan qo'zg'atilgan.

Guvohlar bo'lmasa protsessual huquqda ordaliya (sinash) usulidan foydalanilgan. Hind protsessual huquqi besh xil sinash usulini biladi: tarozi bilan, olov bilan, suv bilan, zahar bilan hamda qasam bilan sinash. Tarozi bilan sinashda ayblanuvchi yoki gumon qilinuvchi ikki marta tortib ko'rilgan, ikkinchisida yengil chiqsa, u aybdor hisoblangan. Olov bilan sinash turli shakllarda amalga oshirilgan. Ulardan eng ko'p tarqalgani yonib turgan gulxandan o'tkazish bo'lgan. Bunda agar sudlanuvchi tanasining hech bir joyi kuymasa, u aybsiz deb topilgan. Suv bilan sinashda u suvga tashlangan, agar suv uni o'z qa'riga tortib ketsa, U aybsiz hisoblang'an (Manu qonunlari, VIII bob, 115-modda). Manu qonunlariga ko'ra, "braxmanni - to'g'riso'zligi bilan, kshatriyni - jangovar aravasi va quroli bilan, vayshiyini - sigiri, g'allasi va oltini bilan, shudrani - barcha og'ir jinoyatlar bilan qasam ichishga majbur etish lozim" bo'lgan (Manu qonunlari, VIII bob, 113-modda).

Shuni ta'kidlash kerakki, ordaliya faqat alohida hollarda, birinchidan, tomonlarning roziligi bilan, ikkinchidan, ish bo'yicha muhim dalillar bo'lmaganda va nihoyat, uchinchidan, oshkora ravishda qo'llanilgan.

Sudda ashyoviy dalillarga ham e'tibor berilgan. Ado-latli podsho - deyiladi Manu qonunlarida, o'g'irlangan narsani topmay turib o'g'rini qatl etmaydi (Manu qonunlari, IX bob, 270-modda.).

QADIMGI XITOIY DAVLATI VA HUQUQI

REJA:

1. Eng qadimgi Xitoy to`g`risida umumiy ma`lumot
2. Qadimgi Xitoydagi ilk Shan (In) davlati (miloddan avvalgi XVIII - XII asrlar)
3. Chjou davlati (miloddan avvalgi XI-III asrlar)
4. Sin davlati (miloddan avvalgi 221-207 yillar)
5. Xan davlati (miloddan avvalgi 206-yildan-miloddagi 220-yilgacha)
6. Qadimgi Xitoyda huquqning asosiy belgilari

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Мuhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., Adolat.1999.1- qism
- 9, Н.Мuhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.,TDYuI..2005.1- qism

1. Eng qadimgi Xitoy to`g`risida umumiy ma`lumot

Xitoy Markaziy va Sharqiy Osiyodagi eng qadimgi mamlakatlardan biridir. Arxeologik ma`lumotlarning xabar berishicha, Xitoyda odamlar qadimgi tosh davridayoq yashaganlar. Eng qadimgi Xitoyda matriarxat hukmron bo`lgan.

Eng qadimgi Xitoy qabilalaridan miloddan avvalgi II ming yillik boshlarida Xuanxe qirg`oqlariga shimoldan ko`chib kelgan Shan qabilasi ayniqsa kuchayib ketgan. Bu qabila boshqa qabilalarni (shu jumladan, Sya

qabilasini ham) o`ziga bo`ysundirib, Xuanxe daryosi havzasining ko`p qismini egallab olgan.

Miloddan avvalgi V-III ming yilliklarga kelib Xuanxe daryosining o`rta oqimida dastlabki dehqonchilik vujudga kelib, aholi daryo bo`yidagi kichik-kichik qishloqlarda yashagan. Shunday qilib, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi aholi orasida mulkiy tengsizlik va tabaqalanishga olib kelgan. Bu hol Sharqiy Xitoyda dastlabki davlatlarning vujudga kelishi uchun imkoniyat yaratgan.

Qadimgi Xitoy davlati tarixini quyidagicha to`rt: 1) Qadimgi Xitoy davlatining tashkil topishi - Shan (In) davlati (miloddan avvalgi XVIII-XII asrlar); 2) Chjou davlati (miloddan avvalgi XI-III asrlar); 3) Sin podsholigi (miloddan avvalgi 221-207 yillar); 4) Xan podsholigi (miloddan avvalgi 206 yildan milodning 220 yiligacha) davrlariga bo`lib o`rganiladi. So`nggi davr quldorlik davlatining feodal davlatga o`sib o`tishi bilan xarakterlanadi.

2. Qadimgi Xitoydagi ilk Shan (In) davlati (miloddan avvalgi XVIII-XII asrlar)

Davlatning tashkil topishi Qadimgi Xitoyda shahar tipidagi sivilizatsiyaning dastlabki o`choqlari miloddan avvalgi II ming yillikda Xuanxe daryosi havzasida tashkil topa boshlagan. Xitoy an`analarida aytilishicha, qadimgi Xitoyda davlat miloddan avvalgi XVIII asrda sya qabilasining shan qabilasi tomonidan bosib olinishi natijasida tashkil topgan. O`sha vaqtda shan qabilasi boshlig`i Chen Tan degan kishi davlatga asos solib, unga hukmdor qabilaning nomi bilan Shan davlati deb atagan. Unda quldorlik munosabatlari bilan bir qatorda jamoa ishlab chiqarishiga asoslangan ijtimoiy munosabatlar ham rivojlangan. Bu yerda hukmron sinf in **dunyoviy aristokratiyasidan, kohinlardan va bo`ysundirilgan qabilalarning aristokratlaridan** tashkil topgan.

Qullarga xususiy shaxslar ham, davlat ham egalik qilishi mumkin bo`lgan. Aholining asosiy qismini **erkin jamaochilar** tashkil etgan.

Podsho birinchi va eng yirik quldor, oliy harbiy boshliq, eng oliy sudya va eng katta ruhoniy hisoblangan. Mansabdor shaxslar uchta asosiy toifaga: **oliy fuqarolik chinovniklari; harbiy chinovniklar; turli xil maslahatchilar, avliyolarga** bo`lingan. Shuningdek davlatning muhim ajralmas qismi hisoblangan **armiya va turmalar** ham mavjud bo`lgan.

Miloddan avvalgi XII asrda Shan (In) davlati ichki ziddiyatlar kuchayishi natijasida tushkunlikka uchragan. Miloddan avvalgi 1076 yilda Chjou qabilasi in armiyasini tor-mor etgan, Shan davlati qulagan, uning o`rniga Chjou podsholigi tashkil topgan.

3. Chjou davlati (miloddan avvalgi XI-III asrlar)

Chjou podsholigi Xitoy tarixida quyidagicha uchta davr: g`arbiy Chjou (miloddan avvalgi 1122-742 yillar); Sharqiy Chjou (miloddan avvalgi 770-403 yillar); "urushqoq podsholiklar" davri (miloddan avvalgi 403-221 yillar)ga bo`linadi.

G`arbiy Chjou davlatining chegarasi Vey daryosi boshidan Sharqda Sariq dengizgacha davom etib, uning poytaxti Xao shahri bo`lgan.

Bu davrda ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishining ancha yuqori darajasiga erishilgan, yirik yer egaligi rivojlangan, qulchilik ham o`sgan, davlat ancha mustahkamlanib, uning tarkibiy tuzilishi murakkablashgan.

Jamiyatda quldorlar aristokratiyasi hukmron mavqega ega bo`lgan. Umuman **dehqonlar (nunfu)** arang kun kechirgan. Ularning ko`pchiligi yersiz ijarachilarga aylangan.

Jamiyatning eng quyi qismini **qullar** tashkil etgan. Ularning soni harbiy asirlar, tinch aholini bosib olish, davlat jinoyatchilari hisobiga ko`paygan. Ayniqsa xususiy qullarning soni ortgan. Qul mehnatidan xo`jalikning turli sohalarida va og`ir, iflos ishlarda keng foydalanilgan.

Davlat tuzumi Oliy hokimiyat nasldan naslga meros bo`lib o`ladigan **podsho (van)** qo`lida bo`lgan.

Chjou podsholigida **saroy boshqaruv tizimi** mavjud bo`lgan. Davlat apparatiga **oliy martabali amaldor (syan)** boshchilik qilgan. G`arbiy Chjou podsholigida **kohinlar va folbinlar** ham muhim o`rin tutgan. **Oliy kohin** va **buyuk folbin** degan mansablar mavjud edi.

Armiya asosan urushlar vaqtida yig`iladigan **xalq qo`shinlaridan** va uncha katta bo`lmagan **doimiy xizmatdagi otradlardan** iborat edi. Xitoy qo`shinlarining asosini **jangovar arava, otliq qo`shin** va **piyodalar** tashkil etgan. Jang aravasi o`sha davrda qo`shinda eng asosiy hujum qiluvchi kuch edi. Jang aravasida **haydovchi, kamonboz va nayzabardordan** iborat uch kishi bo`lgan.

Van faqat poytaxt viloyatini bevosita boshqarib turgan. Mamlakatning boshqa hududlari vorislik huquqiga ega bo`lgan knazlar - **chjuxoular** tomonidan idora etilgan. Bu davrda beshta toifa: **gun, xou, bo,**

szi, inan deb nomlanadigan knazlik unvonlarining bosqichma-bosqich bo'ysunishiga asoslanadigan tizimi batamom rasmiylashgan. Ma'lumotlarga qaraganda, turli knazliklarda qishloq, jamoalarining tuzilishi har xil bo'lgan. Bularning ichida eng ko'p tarqalgani quyidagicha bo'lgan: beshta oila qo'shni jamoa - **linni** tashkil etgan, beshta shunday jamoalar qishloq - li, to'rtta li **szu "klani" (urug` jamoasi)ni**, beshta szu guruhni - **danni**, beshta dan **okrug - chjouni** tashkil etgan, beshta chjou **syanni** tashkil etgan. Syan tepasida uning boshqaruvchisi - sin turgan. Eng quyi ma'muriy mansab **qishloq jamoasi oqsoqoli** bo'lgan.

Miloddan avvalgi VII-IV asrlarda Sharqiy Chjou podsholigida hukmronlikni qo'lga kiritish uchun Si, Szin, U, Chu, Yuz kabi mayda podsholiklar o'rtasida o'zaro urushlar davom etgan. Bu davr Xitoyda **besh hokim davri** yoki **Chjango ("urushqoq podsholiklar") davri** deb yuritiladi.

Miloddan avvalgi V asrda qadimgi Xitoy tarixida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy munosabatlarda keskin o'zgarishlar yuz bergan.

4. Sin davlati

(miloddan avvalgi 221-207 yillar)

Sin podsholigi Sharqiy Chjouning g'arbiy qismida - Xuanxe irmoqlaridan biri Vey daryosi havzasida joylashgan edi. Miloddan avvalgi IV asr o'rtalarida Sin podsholigi birmuncha kuchayadi. Podsho Sao-gun (361-338 yillar) davrida davlatning nufuzli amaldori **Shan Yan** tomonidan bir qancha **islohotlar** o'tkazilgan. Islohotga ko'ra, yerni istagancha xususiy mulk qilib olish, uni erkin sotish va sotib olishga ruxsat berilgan. Qo'shin qayta tuzilib, qurollantirilgan, harbiy xizmatlar uchun 18 darajali zodagonlik tashkil etilgan.

Podsho In Chjen davrida (241-210 yillar) Sharqiy Xitoy yerlari birlashtirilgan. In Chjen - Sinning birinchi podshosi (Sin Shi Xuandi) degan nom olgan. Davlat boshlig'i **imperator (xuandi)** bo'lgan; u juda katta vakolatlarni qo'lga kiritib olgan. Qonun chiqarish, ijro etish va sud hokimiyati unga tegishli edi. Imperiya juda keng tarmoqli davlat apparati tomonidan idora etilgan. Davlat apparatida o'n minglab chinovniklar xizmat qilgan. Boshqaruv apparati tepasida o'ng va so'l **chensyanlar (ministrlar)** turgan. Chensyanlarning o'rinbosarlari **kotiblar** bo'lgan. **Saroy qo'riqlash xizmatining boshlig'i, imperator avlodlarining marosimlarini o'tkazishni yurituvchi chinovnik, tashqi munosabatlarni yurituvchi chinovniklar** davlatda oliy chinovniklar

hisoblangan. Davlat apparati faoliyatida **imperator maslahatchilari** katta rol o`ynagan.

Butun imperiya hududi o`ttiz oltita viloyatga bo`lingan. **Viloyatlar** o`z navbatida **uyezdlarga**, uyezdlar - **volostlarga**, volostlar esa - **tin (eng quyidagi ma`muriy birlik)larga** bo`lingan.

5. Xan davlati

(miloddan avvalgi 206-yildan-miloddagi 220 yiligacha)

Xan podsholigining asoschisi Lyu Ban mamlakatni markazlashgan davlatga aylantirish uchun ko`pgina chora-tadbirlar o`tkazgan. **Mamlakat xududi o`n uchta yirik okrugga bo`lingan.** Okruglarga mahalliy ma`muriyat ustidan nazoratni amalga oshiruvchi **okrug taftishchi - podshoning noiblari** boshchilik qilgan. Viloyatlar, okruglar, uyezdlar soni ko`paytirilgan.

Viloyatlar va uyezdlar tepasida markazdan tayinlangan **uchta chinovnik** - hukmdor va uning fuqarolik va harbiy ishlar bo`yicha yordamchilari turgan. Mahalliy ma`muriyat faoliyati markazdagi **nazoratchilar** tomonidan nazorat qilingan.

Sinfy ziddiyatlarni tepadan turib islohotlar yo`li bilan yumshatishga qaratilgan ancha dadil urinish miloddan 8 yilda saroy to`ntarishi natijasida hokimiyat tepasiga kelgan Van Man tomonidan qilingan edi. Van Man milodning 9 yilida o`zini "Yangi" sulolaning imperatori deb tantanali suratda hammaga ayon qilgan va qat`iy islohotlar siyosatini o`tkazish niyatini e`lon qilgan. Konfutsiyilar islohotlarning g`oyaviy ilhomlantiruvchilari bo`lishgan.

Lekin Van Man islohotlari oxirigacha yetkazilmagan, o`ylangan natijalarni bermagan va zodagonlar, nufuzli kishilar hamda harbiylarning qarshiligiga uchragan. 12 yilda yer islohoti bekor qilinib, qul savdosiga yana ruxsat berilgan. 18 yilda boshlangan va "qizil qoshlar" nomi bilan mashhur bo`lgan qo`zg`olon ana shunday harakatlardan biri edi. 23 yilda Xan sulolasi taxtni qaytadan egallab, Van Manning farmonlari va buyruqlarini bekor qilgan. Mamlakat iqtisodi barqarorlasha boshlagan. Davlat apparatida muhim o`zgarishlar yuz bergan. Mamlakatni idora etish bo`yicha funksiyalar beshta mahkama o`rtasida taqsimlab olingan, imperator huzurida **oliy maslahatchi organ - imperatorlik kengashi** tuzilgan.

II asrning ikkinchi yarmida Xitoyda yana og`ir vaziyat vujudga keladi, siyosiy guruhlar o`rtasidagi kurash chuqur siyosiy inqirozga olib

keladi. Mamlakatning xo`jalik tizimi tushkunlikka uchraydi. 184 yilgi kuchli "sariq ro`molliklar" qo`zg`oloni butun mamlakatni qamrab olgan. Qo`zg`olon hukumat qo`shinlari tomonidan katta talofotlar evaziga zo`rg`a bostirilgan. Jang natijasida 80 mingdan ortiq kishi halok bo`lgan, yerlar bo`shab qolgan, ba`zi yirik shaharlar vayron etilgan. 188 - 207 yillarda ham Hitoyning ko`p joylarida kuchli qo`zg`olonlar bo`lib o`tgan. Ammo ularning hammasi hukumat qo`shinlari tomonidan shafqatsizlarcha bostirilgan. Lekin shunga qaramay, qo`zg`olonlar Xan saltanatini zaiflashtirib yuborgan va oxir oqibatda uning qulashiga olib kelgan. 220 yilda Xan podsholigi Vey, Shu va U kabi davlatlarga bo`linib ketgan. Bu Xitoy tarixida **Uch podsholik davri** deb ataladi. Shu bilan qadimgi Xitoy tarixi o`z nihoyasiga yetgan.

6.Qadimgi Xitoyda huquqning asosiy belgilari

Qadimgi Xitoy huquqiy tizimining muhim xususiyatlaridan biri shunda ediki, bu yerda huquqning shakllanishida ikkita bir-biriga qarama-qarshi falsafiy diniy-huquqiy ta`limot - **konfutsiylik va legizm** o`rtasidagi g`oyaviy kurash juda katta ahamiyatga ega bo`lgan.

Qadimgi Xitoy huquqi rivojlanishida uchta bosqichni ajratib ko`rsatish mumkin. Birinchi bosqich Shan (In) va qadimgi Chjou davriga to`g`ri kelib, bu davrda Xitoyda ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda **odob-axloq me`yorlari (li)** asosiy rol o`ynagan.

Miloddan avvalgi VI asrda xitoyliklar orasida asrlar davomida shubhasiz katta obro`-e`tiborga sazovar bo`lgan Konfutsiy o`z ta`limotini yaratgan. **Konfutsiylikning asosiy falsafiy g`oyasi** - uyg`unlik g`oyasi bo`lib, unga ko`ra, uyg`unlik umumiy kosmogonik⁴⁰ tartibning, dunyodagi muvozanatning va, demak, odamlar baxtining asosiy shartidir. Bu g`oya o`z ichiga odamlar va tabiat o`rtasidagi uyg`unlik singari, odamlarning "tabiiy tartibga", ya`ni yaxshi fazilatlar va axloq-odobga mos kelishi lozim bo`lgan yurish-turishlarida ifodalanadigan o`zlari orasidagi uyg`unlikni ham qamrab oladi.

Qadimgi Xitoy huquqi rivojlanishining 2-bosqichida, ya`ni Chjango davridan (miloddan avvalgi V-III asr) boshlab muntazam jazo kompleksiga ega bo`lgan huquqning roli kuchaygan. Bu davrda legizmning eng yorqin vakili Shan Yan tomonidan xalq va davlatni boshqarish haqidagi legistlarning mukammal ta`limoti yaratilgan.

Miloddan avvalgi III asrning 2-yarmida qadimgi Xitoy huquqining

⁴⁰ **Kosmogoniya** - astronomiyaning osmon jismlari, ularning paydo bo`lishi va o`zgarishlari haqidagi bo`limi.

an'anaviy belgilari va institutlarining qaror topishiga yangi turtki bergan ikkita mafkuraning qarama-qarshi kurashi juda keskinlashgan. Legizm birinchi Xitoy imperiyasi - Sin davlatining (miloddan avvalgi 221-207 yillar) rasmiy mafkurasi bo`lib qolgan. Sin imperatori Shixuandi-miloddan avvalgi 213 yilda konfutsiylarning kitoblarini yoqib yuborishga buyruq bergan, konfutsiylik oqimiga mansub 400 ta olimni qatl ettirgan.

Xan sulolasining o`rnatilishi bilan qadimgi Xitoy huquqining tashkil topishidagi oxirgi 3-bosqich (miloddan avvalgi III asr - milodning III asri) - konfutsiylarning rasman g`alabasi bosqichi boshlangan.

Konfutsiylik axloqida hukmron bo`lgan me'yorlar bundan buyon kuch bilan, **qattiq qonun ("fa")** jazosi bilan o`rnatilishi lozim bo`lgan. Bu ortodoks konfutsiylikning quyidagicha qisqa va aniq qoidasida ham o`z aksini topgan: "qayerda "li" kamlik qilsa, o`sha yerda "fa"ni qo`llash lozim, yoki nima "fa" bo`yicha jazolansa, u "li" bo`yicha ruxsat etilmaydi, nimaga "li" bo`yicha ruxsat etilgan bo`lsa, uni "fa" bo`yicha jazolash mumkin emas".

Konfutsiylik va legizmning qo`shilishi shunga olib keldiki, "li" me'yorlari endi majburiylik va rasmiylik xarakterini olgan, huquqqa esa o`sha vaqtda muqaddaslashtirilgan ko`pgina konfutsiylik asarlari - "**Chjou li**", "**I li**", "**Li szi**" kabilar ko`chirilgan. Bu asarlarda miloddan avvalgi 1 ming yillik 2-yarmi boshlaridayoq konfutsiylarning axloq me'yorlari sistemalashtirilgan va mustahkamlangan edi.

Huquq manbalari

Miloddan avvalgi X asrda Chjou davlatida van – **Mu** tomonidan 3000 ta moddaga ega bo`lgan **Jinoyat kodeksi** - jazolar haqidagi qonunnoma ishlab chiqilgan. aybni yengillashtiradigan va og`irlashtiradigan holatlar haqida gapirilgan, ehtiyotsizlikdan va qasddan qilingan xatti-harakatlar bir-biridan ajratilgan. Qonunnoma alohida sud qarorlari yozuvi bo`lganligi ehtimoldan holi emas, unda avvalo odat huquqi me'yorlari mustahkamlangan.

Xitoyda yozma qonunlarning bir muncha keng tarqalishi miloddan avvalgi VI-V asrlarga to`g`ri keladi. Bu qadimgi xitoy jamiyatining tabaqalashuvi kuchayishi bilan bog`liq. Miloddan avvalgi VI asrda Lu podsholigida qabul qilingan yer solig`i haqidagi jamoa yer egaligining tugatilganligi va xususiy yer egaligining o`rnatilganligi ham bejiz emas.

Xitoyda ayniqsa Chjango davrida qonunchilik faoliyatining juda tez rivojlanishi eslatib o`tiladi. Bu miloddan avvalgi V-III asrlarda alohida xitoy podsholiklari o`rtasidagi og`ir va tinimsiz kurashlar sharoitida siyosiy ahvolni barqarorlashtirish maqsadlarida qonunlardan foydalanish zaruriyati bilan bog`liq.

Qadimgi Xitoyda miloddan avvalgi 536 yilga taalluqli "**Qonunlar obzori**" ilk yozma qonunlarga yorqin misol bo`la oladi. Unda jinoyatlar uchun jazolarning quyidagi beshta turi: tamg`a bosish, burnini kesish, bitta yoki ikkala oyog`ini kesish, kastratsiya (axtalash, bichish) va o`lim jazosi berish nazarda tutilgan edi. Bu jazolar keyinchalik eng ko`p tarqalgan jazo turlari bo`lib qolgan.

Miloddan avvalgi V-IV asrlarda legistlarning ilg`or vakillaridan biri Li Kuy tomonidan tuzilgan "**Vey podsholigi qonunlari kitobi**" qadimgi Xitoydagi ilk qonunlar to`plamlaridan muhimi hisoblanadi.

Shuni aytib o`tish kerakki, yozma qonunlarning paydo bo`lishi **odat huquqi** me`yorlarining tugatilishiga olib kelmagan.

Mulk huquqi Xitoy an`anaviy huquqida xususiy huquq me`yorlari mustaqil rivojlanmagan. Lekin shunga qaramay Chjou davrining oxirlaridan boshlab (miloddan avvalgi IV-III asrlarda) "yu" fe`li "mulkka ega bo`lish" degan ma`noni bildirgan.

Miloddan avvalgi I asr o`rtalaridan qator podsholiklar yer olish-sotish haqida bitimlar tuza boshlaganlar.

Qadimgi Xitoyda yerlar bilan birga mulk huquqining muhim ob`yekti qullar bo`lgan. Shan (In) davrida qullar chorvaga tenglashtirilgan. Ular davlat mulki hisoblangan, qullar garchi xususiy shaxslar egaligida bo`lsa-da, hali ularni olish-sotish bo`lmagan. Chjou davrida esa qul ayirboshlash, olish-sotish mumkin edi. Miloddan avvalgi V-III asrlarda ikki toifadagi qullar: davlat qullari va xususiy qullar mavjud edi.

Shunday qilib, qadimgi Xitoyda yerga nisbatan davlat, jamoa va xususiy mulkchilik shakllari mavjud bo`lib, vaqt o`tishi bilan mulkka egalikning oxirgi shakli tobora rivojlanib borgan.

Majburiyatlar Qadimgi Xitoyda majburiyatlarning shartnomalardan kelib chiqadigan turi keng tarqalgan. Huquqiy manbalarda shartnomalarning xilma-xil turlari eslab o`tilgan. Dastlabki shartnomalardan biri **ayirboshlash** bo`lib, u asta-sekin o`z o`rnini **oldi-sotdi shartnomasiga** bo`shatib borgan. Yerni olish-sotish bilan bog`liq shartnomalar keng tarqalgan. Manbalarning xabar berishicha, milodning I asrida ayollar va davlat qullari ham yerlarni olish-sotish shartnomasini tuzishlari mumkin bo`lgan. **Hadya shartnomasi** ham juda ko`p uchraydigan shartnomalardan edi. Yerlarni, qullarni, aravalarni, qurol-yarog` va boshqa mulklarni hadya qilish tez-tez bo`lib turadigan hodisa edi. Chjango davrida **qarz shartnomasi** bo`lganligi ma`lum, sudxo`rlik rivojlangan. Qarz shartnomasi qarzdorlik tilxati bilan rasmiylashtirilgan. To`lov muddatini kechiktirish, garovga qo`yish, yozma

majburiyatlar berish hollari ham ma'lum. Qarz shartnomasining rivojlanishi qarzdorlik qulchiligining paydo bo'lishiga olib kelgan. Miloddan avvalgi V-III asrlarda **yerni ijaraga berish shartnomasi** ayniqsa tez-tez tug'ilib turgan. Bundan keyingi vaqtlarda shuningdek **shaxsiy ijara shartnomasi** keng tarqalgan edi. Ularning shartlari asosan odat huquqi bilan tartibga solingan.

Nikoh-oila va meros

Qadimgi Xitoyda oila patriarxal xarakterga ega bo'lgan. Miloddan avvalgi 356-350 yillarda Shan Yan kuchli markazlashgan hokimiyat tashkil etish yo'lida to'siq hisoblangan nufuzli katta oilalarning, oilaviy urug'-aymoqlarning ajralib chiqishlariga qarshi kurashib, ularni majburiy suratda bo'lib yuborishga karatilgan siyosat yurgizgan.

Li szining V kitobida nikoh yoshining o'ziga xos quyi va yuqori chegarasi: erkaklar uchun 16 yoshdan 30 yoshgacha, ayollar uchun 14 yoshdan 20 yoshgacha qilib belgilangan.

Xotinning nikohni bekor qilish huquqi juda cheklangan.

Meros huquqida avvalo bolalar, nabiralar va ular bo'lmasa boshqa qarindoshlar qonuniy merosxo'rlar sifatida chiqqanlar. Oilada katta o'g'il meros olishda katta imtiyozga ega bo'lgan. Ota o'lganidan so'ng oila mulki unga o'tgan va u oila boshlig'iga aylanib, boshqa oila a'zolari ustidan hukmronlik qila boshlagan.

Jinoyat va jazo

Qadimgi Xitoyda huquqning rivojlanishi ko'proq jinoyat huquqi rivojlanishi bilan bog'liq edi.

Qadimgi Xitoy jinoyat huquqida tugallangan jinoyat va suiqasd o'rtasidagi farq ham ajratilgan.

Jinoyat huquqida aybni yengillashtiradigan va og'irlashtiradigan holatlar haqidagi huquqiy qoidalar konfutsiylarning quyidagi pand-nasihatlarida ham belgilangan: "Ota-onalarni va qarindosh-urug'larni boshqalar oldida ko'proq sevish, keksalarga har jihatdan hurmat ko'rsatish, nogironlarga hamdard va bolalarga rahmdil bo'lish lozim". Shu muqaddas burchlar nuqtai nazaridan 8 yoshdan kichik bolalar va 70 yoshdan katta keksalar tan jazolaridan ozod etilganlar.

Manbalarda keltirilgan ma'lumotlarga karaganda, Chjou davrida Mu kodeksida ko'rsatilganidek, 3000 turdagi jinoyat mavjud bo'lgan. Bularning orasida davlatga qarshi (isyon, fitna), dinga qarshi (sehrgarlik bilan shug'ullanish, kulni ko'chaga tashlash), shaxsga qarshi (odam o'ldirish, tan jarohati yetkazish), mulkka qarshi (o'g'rilik, talonchilik, birovning chorvasini so'yish), harbiy (qo'shin yig'iladigan joyga

belgilangan muddatda yetib kelmaslik, jangda qo`rqqoqlik qilish) jinoyatlar muhim o`rin tutgan.

Qadimgi Xitoyda "bao" degan iboradan sodir etilgan jinoyat uchun o`ch (qasos) olish degan ma`noda foydalanilgan.

Jazo turlari turli davrlarda bir-biridan juda kam farq qilgan. Podsho Mu Qonunnomasida jazolarning quyidagi besh turi ajratib ko`rsatilgan: 1) "mosin" (tatuировка yo`li bilan yuzga tamg`a bosish) - bu 1000 xil turli ayblar uchun qo`llangan; 2) "isin" (burunni kesish) - bu ham 1000 xil turli ayblarga nisbatan berilgan; 3) "feysin" (oyog`ini kesish) - 500 xil turli ayblar uchun; 4) "chujin" (erkaklar uchun kastratsiya va ayollar uchun qulga aylantirish) - 300 turli ayblar uchun; 5) "danisin" (boshini kesish) - 200 turli ayblar uchun.

Jazolarning surgun, mansabidan bo`shatish va jarima kabi turlari ham mavjud edi. Tan jazolari jarima to`lashga almashtirilishi mumkin bo`lgan. Bunda albatta mulkdorlarning manfaatlari nazarda tutilgan edi.

O`lim jazosi hukmi darhol yoki ma`lum muddat o`tgach ijro etilgan.

Sud va sud jarayoni Qadimgi Xitoyda sud hokimiyati ma`muriy hokimiyatdan ajratilmagan. Asosiy sud ishlari viloyatlarning ma`muriy boshliqlari - "prefektlar" tomonidan ko`rib hal etilgan.

Prefektlarning sud faoliyatini hukumatning tanikli chinovniklaridan biri - "Buyuk ma`mur" kuzatib turgan. Unga har yilning oxirida viloyatlarning hukmdorlari hisobot berganlar.

Eng oliy sud hokimiyati imperatorga tegishli bo`lgan. Imperator oliy sud instansiyasi hisoblangan.

Manbalarning xabar berishicha, ota o`z o`g`lini sodir etgan jinoyati uchun o`ldirishi yoki o`zini-o`zi o`ldirishga buyruq berishi mumkin edi. Davlatga va podshoga qarshi jinoyatlar haqida barcha kishilar xabar berish huquqiga ega bo`lganlar.

Tergov natijalari haqida xulosa, ayblov dalolatnomasi tuzilgan. Qadimdan "dalillarni taqdim etish", "ayblash" va boshqa yuridik iboralar ko`p ishlatilgan.

Sudda ish yuzasidan analogiya (qiyoslash) bo`yicha qarorlar chiqarish keng qo`llanilgan.

ANTIK DUNYO DAVLATI VA HUQUQI

QADIMGI YUNONISTON VA QADIMGI RIM DAVLATI VA HUQUQIGA UMUMIY TAVSIF

REJA:

1. Antik dunyoda davlatning vujudga kelishi va polis tizimi
2. Antik dunyo davlatlarida huquqning umumiy va o'ziga xos xususiyatlari

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., Adolat.1999.1- qism
- 9, Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.,TDYuI..2005.1- qism

1. Antik dunyoda davlatning vujudga kelishi va polis tizimi

Tarix fanida "Antik dunyo"⁴¹ iborasi, odatda, Qadimgi Yunoniston va Qadimgi Rim, shuningdek, ellinistik davlatlar tarixiga nisbatan ishlatiladi.

Antik sivilizatsiya o'zining eng yuksak cho'qqisiga miloddan avvalgi I ming yillikda - yangi era I ming yilligining boshlarida erishgan edi.

Sivilizatsiyaning ilk o'choqlari va dastlabki shahar-davlatlar O'rta yer dengizi bo'g'ozida miloddan avvalgi III-II ming yilliklardayoq Sharq

⁴¹ Antik so'zi lotincha "antiquitas" – qadimgi, eski so'zidan olingan.

dunyoosining muhim ta'siri ostida tashkil topgan.

Bolqon yarim orolining janubida va Egey dengizi qirg'oqlarida miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda ilk shahar-davlatlarning, so'ngra esa ancha yirik davlatlarning tashkil topishi yunon-axayyaliklar tomonidan bu mintaqaning⁴² mahalliy tub aholisini (pelasglarni, minoylarni) bosib olinishi natijasi bo'lgan. Bu jarayonlar bir qator o'sib borayotgan yoki inqirozga uchrab borayotgan davlatlarni (Knoss, Miken podsholiklarini va boshqalarni) keltirib chiqargan.

Bu davlatlarning monarxiya xarakteriga ega bo'lganligi, ularda yirik davlat - ibodatxona xo'jaligi va jamoa yerlarining mavjudligi ushbu davlatlarni Sharq despotiyasiga o'xshash bo'lganligidan darak beradi.

Qadimgi Yunonistonda davlatning tashkil topishidagi muhim xususiyatlardan biri shunda bo'lgan ediki, bu jarayonning o'zi qabilalarning ko'chib o'tishi va aralashuvi munosabati bilan to'lqinsimon, uzilib-uzilib sodir bo'lgan. Masalan, Yunonistonga miloddan avvalgi XII asrda shimoldan doriy qabilalarining bostirib kirishi davlatning tashkil topishidagi butun bir tabiiy jarayonni orqaga uloqtirib tashlagan. Doriylar istilosidan keyin kelgan "qorong'i asrlar" (miloddan avvalgi XII asr - VIII asrning birinchi yarmi), keyin esa arxaik davr ellinlarni yana qabilaviy davlatchilikka va shahar-davlatchiligiga qaytargan.

Yunonistonda davlatning kelib chiqishi jarayonida ichki va tashqi omillarning o'ziga xos o'zaro qo'shilib ketganligini ko'rish mumkin.

Antik dunyoda davlatchilik tashkil topishi jarayonining xususiyatlarini ko'p jihatdan tabiiy-geografik omillar belgilab bergan.

Antik polis o'zining ichki tuzilishi nuqtai nazaridan yopiq davlat bo'lgan. Faqat qullar emas, begona chet elliklar, hatto, boshqa yunon shaharlaridan chiqqan kishilar ham davlatdan tashqarida qolgan.

Miloddan avvalgi VI-V asrlarda bir necha yuz qadimgi yunon polislari ichida harbiy jihatdan ancha yirik va kuchli ikkita shahar-davlat: Afina va Sparta birinchi o'ringa chiqqan.

Miloddan avvalgi I asrga kelib Rimda ham polis tizimi tugagan.

2. Antik dunyo davlatlarida huquqning umumiy va o'ziga xos xususiyatlari

Huquq antik davrda fuqarolik jamiyatini va uning madaniyati elementlarini mustahkamlovchi omillardan biri sifatida birdaniga

⁴² Mintaqa deganda o'zaro chegaradosh, bir guruh mamlakatlar yoki viloyatlardan iborat katta hudud tushuniladi.

kamolotga va takomilga erishmadi. Huquq o'z rivojlanishining ilk bosqichlarida yuridik tex-nikasi va asosiy institutlarining ishlab chiqilishi darajasi bo'yicha Sharq mamlakatlari huquqiy tizimiga o'xshash bo'lgan. Antik Yunonistonda va Rimda huquqning rivojlanishi alohida polislar doirasida amalga oshirilgan va alohida shahar-davlatlarda demokratik institutlarning rivojlanish darajasi huquqda o'z aksini topgan Polis tizimining o'rnatilishi huquq ijodkorlik faoliyatining va uning asta-sekin diniy-mifologik niqoblardan xalos bo'lishi natijasi bo'lgan. Yozilmagan odatlar o'rniga yozma qonunchilik kelgan. Huquq, shunday qilib, antik dunyoda polis hayotini tartibga soladigan nufuzli va majburiy me'yorlar majmuiga aylangan.

Urf-odatlarni emas, balki qonunlarni huquq ijodkorligining asosiy shakli sifatida e'tirof etilishi (Yunonistonda) yoki ularni huquqning muhim manbalaridan biri sifatida o'rnatilishi (Rimda) odat huquqini kodifikatsiya qilish yo'li bilan amalga oshirilgan. Yunon an'analariga asosan huquqning bunday qadimiy kodifikatsiyalari Zalevka tomonidan Loqoada (Italiya), shuningdek, Xaronda tomonidan Katon (Sitsiliya)da o'tkazilgan edi. Shunga o'xshash huquq to'plamlari boshqa yunon shahar-davlatlarida ham, jumladan, Afinada miloddan avvalgi VII asrning oxirida (Drakont qonunlari) tuzilgan.

Afinada xalq majlislari tomonidan yangi demokratik qonunlarning qabul qilinishi tartibi miloddan avvalgi VI asrda Salon va Klisfen islohotlari bilan joriy qilingan. Rimda esa an'anaviy huquqiy odatlar qayta ishlanib, XII jadval qonunlarida yozib qo'yilgan. Bu qonunlarda, shuningdek, xalq majlislarining qarorlari qonun hisoblanadi, degan qoida nazarda tutilgan.

Salon aytganidek, jamiyat hayoti umum roziligi asosida qabul qilingan huquq va qonunlar bilan tartibga solinishi lozim. Yunon shahar-davlatlarida fuqarolar bolalik chog'idan boshlab qonunlarga va polisda o'rnatilgan tartiblarga bo'ysunish va ularni hurmat qilish ruhida tarbiyalanganlar. Suqrot ta'qidlaganidek, polis qonunlari aql-idrokka borib taqaladi. Suqrot qonunlar hamma afinaliklar tomonidan so'zsiz bajarilishi lozimligini targ'ib qilgan.

Afinada, garchi qonun chiqarishning demokratik tizimi o'rnatilgan, huquq fuqarolar ko'z o'ngida akl-idrok va haqiqat bilan birga qo'shilgan, o'ziga xos huquqiy davlat tashkil etilgan bo'lsada, bu qullar va chet elliklar uchun emas edi. Huquqqa sig'inish va qonunlarni hurmat qilish yanada ko'proq darajada rim jamiyatida vujudga kelgan. Respublika qonunlariga so'zsiz amal qilish rimliklar uchun faqat yuridik majburiyat

emas, balki sharaflı ish hisoblangan. Rim respublikasining o'z huquqi va qonunlari bilan bog'liqligi mashhur rim yuristi Sitseron tomonidan Ham ta'qidlangan edi. Sitseronning ko'rsatishicha, davlat uning barcha a'zolarining umumiy manfaatlarini ifoda etuvchisigina emas, balki huquq masalalarida o'zaro kelishuv bilan bog'langan ko'p kishilarning birlashmasi hamdir. Shunday qilib, huquqiy davlat g'oyasi Rim respublikasidan ham boshlangan.

Shu narsa tasodif emaski, Rim jamiyatida qadimdan qonunlar muqaddas sanalgan, qadimgi dunyo uchun ancha takomillashgan huquqiy tizim ishlab chiqilgan. Bu huquqiy tizim yaxlit va keng qamrovli xarakter kasb etgan. Rim huquqi tarixda birinchi marta huquqiy bilimlarni aniq tizimga solingan, juda puxta ishlab chiqilgan namunasi sifatida maydonga chiqqan. Klassik rim huquqi - antik va butun qadimgi dunyo huquqi tarixidagi eng yuksak cho'qqidir. Antik dunyoning eng buyuk yutuqlaridan biri - rim xususiy huquqidir.

Rimda mansabdor shaxslarning va avvalo pretorlarning, shuningdek taniqli "klassik yuristlarning" kuchi bilan xususiy mulkchilikka asoslangan oddiy tovar-pul munosabatlarini yuridik tartibga solishning eng maqbul tartibni o'rnatuvchi huquqiy tizim yaratilgan. Uzoq davom etgan rivojlanish davomida erishilgan huquqning takomillashgan shakllari va mazmuni, mantiqiy asoslanganligi, qat'iy va aniq bayon qilinganligi uni keyingi davrlarda retsepsiya qilinishiga (andoza qilib olinishiga) sabab bo'lgan.

Rim huquqini ba'zi istisnalar bilangina quldorlik huquqi deyish mumkin, chunki u butun antik dunyoda klassik qullik juda rivojlangan bir sharoitda paydo bo'lgan. Shu bois mazkur tarixiy sharoitlar huquqda o'z ifodasini topmasdan iloji yo'q edi. Lekin, shubhasiz, rim huquqining asosiy mazmunini quldorlik emas, balki uning nozik yuridik texnikasi oldindan belgilab bergan.

Rim davlati tarixining ilk bosqichlarida ham jamiyatda patriarxal turmushning ko'pgina elementlari saqlanib qolgan bir sharoitda, tovar-pul munosabatlari uncha rivojlanmagan bir paytda, rim huquqi an'anaviyligi, ras-iyatchiligi va iqtisod oborotini to'xtatib turgan murakkab odatlari bilan ajralib turgan. Rimning shahar-respublikasidan asta-sekin yirik sivilizatsiyaga aylanishi faqat qulchilikning o'sishi natijasi emas, balki tovar ishlab chiqarishning, oqibatda, butun qadimgi dunyo tarixida eng murakkab bo'lgan bozor xo'jaligining tashkil topishi natijasi bo'lgan. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotning ana shunday murakkab va muhim tomonlarini endi qadimgi eski huquqiy tizim bilan tartibga solib bo'lmas edi.

Xususiy mulkchilikning kuchi va unga asoslangan tovar oboroti eskirgan va qiyinchilik tug`dirayotgan huquqiy shakllarni sindirib tashladi. Ularning o`rniga yangi va texnik-yuridik jihatdan takomillashgan, nozik bozor munosabatlarini tartibga solishga, rivojlangan fuqarolar jamiyatining boshqa ehtiyojlarini qondirishga qodir huquq yaratilgan. Aynan shunday ko`rinishda rim huquqi turli tarixiy sharoitlarda qo`llanadigan universal huquqiy tizim bo`lib qolgan. Rim huquqi bilan birga sivilizatsiya tarixiga ulkan madaniy qimmatga ega bo`lgan rim yurisprudensiyasi ham kirgan. Rim yurisprudensiyasi asosida yuridik kasb tug`ilgan, unga mos ravishda esa maxsus huquqiy ta`limga asos solingan.

QADIMGI YUNONISTON TARIXIGA UMUMIY TAVSIF. AFINA VA SPARTANING IJTIMOIIY SIYOSIY TUZUMI.

REJA:

- 1. Qadimgi Yunoniston tarixiga umumiy tavsif**
- 2. Yunonistondagi eng qadimgi davlatlar**
- 3. Gomer va arxaik davrlarda Yunoniston**
- 4. Qadimgi Afina davlatining tashkil topishi**
- 5. Afina davlatining rivojlangan davri (miloddan avvalgi V-IV asrlar)**
- 6. Afina davlatining (demokratiyasining) inqirozi va yemirilishi**
- 7. Sparta quldorlik davlati**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., Adolat.1999.1- qism
- 9, Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.,TDYuI..2005.1- qism

1. Qadimgi Yunoniston tarixiga umumiy tavsif

Qadimgi Yunoniston tarixi qadimgi Sharq mamlakatlari tarixi bilan bir vaqtda va u bilan o`zaro aloqador holda rivojlandi.

Qadimgi Yunoniston tarixi quyidagicha besh davrga bo`lib o`rganiladi:

1) egey yoki Krit-miken davri (miloddan avvalgi III-II minginchi yillar), bu davr - urug`doshlik tuzumining yemirilishi, ayrim rayonlarda ilk

sinfy quldorlik davlatlarining paydo bo`lishi va rivojlanishi davri bo`lib, u doriylarning ko`chib kelishi natijasida tamom bo`ladi;

2) miloddan avvalgi XI-IX asrlardagi Yunoniston (Gomer davri) - bu davr doriylarning istilolaridan keyin ibtidoiy jamoa munosabatlarining vaqtinchalik qaytadan bunyodga kelishi hamda undan keyin antik mulkchilik shakli asosida sinfiy munosabatlarning umumiyunon rivojlanishi davridir;

3) arxaik davr (miloddan avvalgi VIII-VII asrlar) - bu davrda polislar shaklidagi sinfiy jamiyat va davlatning tashkil topish jarayoni nihoyasiga yetgan;

4) klassik davr (miloddan avvalgi V-IV asrlar) - antik polislarda quldorlik munosabatlarining eng yuqori darajada rivoj topishi;

5) ellinizm davri (miloddan avvalgi IV asrning II yarmi - I asrning o`rtalari), bu davr - Eron davlatining yunon-makedon istilosiga uchraganidan keyin Yaqin Sharqning keng yerlarida quldorlik jamiyatining yanada rivojlanishidan iboratdir. Bu davr ellinizm dunyosining g`arbiy qismi Rim tomonidan, Sharqiy qismi esa (Frotga qadar) Parfiya tomonidan zabt etilishi bilan tamomlanadi.

2. Yunonistondagi qadimgi davlatlar

Qadimgi Yunoniston - Bolqon yarim oroli, Egey va O`rta yer dengizlaridagi bir qancha orollarni o`z ichiga olgan mamlakat. Miloddan avvalgi XII asrda yunon doriy qabilalarning shimoldan Bolqon yarim orolining janubiga ko`chishi boshlangan.

Krit - O`rta yer dengizidagi katta orollardan biri. Miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda Kritda xo`jalik rivojlanib, mulkiy tengsizlik, tabaqalanish sodir bo`lgan. Ibtidoiy jamoa tuzumi o`rnida dastlabki qabila ittifoqlari paydo bo`lgan. Krit miloddan avvalgi XVIII-XV asrlarda O`rta yer dengizi havzasidagi eng kuchli davlat bo`lib oladi.

Peloponnesda Miken, Tirinf, Pilos, O`rta Yunonistonda Orxomen, Fiva va Afina, Fessaliyada Iolk va boshqalar ilk sinfiy jamiyatning kattaroq markazlari bo`lgan.

O`sha mahalda paydo bo`lgan **Miken** tez orada o`z davrining kattagina ilk quldorlik davlati bo`lib qolgan edi.

Miken podsholigi Miloddan avvalgi XV-XVIII asrlarda gullab-yashnagan.

Peloponnesdagi yana bir ilk qadimiy davlat Janubiy Yunonistonning katta qismini egallagan **Pilos podsholigi** bo`lgan. Pilos podsholigi quldorlik davlati bo`lib, yer podsho, ayrim kishilar va "xalqqa" qarashli

edi. Pulos davlatining hukmdori - vanaka - 1800 don o`lchovi miqdorida, uning yordamchisi, qo`shinlar qo`mondoni - ravaketa - 600 don o`lchovi miqdorida, boshqa mansabdor shaxslar o`z mavqelariga qarab, kamroq yer uchastkalari olgan. Miloddan avvalgi III ming yillikning oxiri va II ming yillikning birinchi yarmida Pulos davlati ravnaq topadi.

Miloddan avvalgi XIII-XII asrlarda doriy qabilalari Bolqon yarim orolining shimolidagi yerlardan janub tomon siljib, O`rta va Janubiy Yunonistonga bostirib kirganlar. Doriy qo`shinlari Miken, Tirinf, Pulos, Krit davlatlarini tor-mor etganlar.

3. Gomer va arxaik davrlarda Yunoniston

Gomer dostonlarining guvohlik berishicha, miloddan avvalgi II va I ming yilliklar sarhadida **yer jamoasi** mavjud bo`lib. Qabila boshliqlari "**basileylar**" deb atalar edi. Basileylar o`z qarindoshlariga jamoa yerlaridan katta-katta kesik uchastkalar - "**temenlar**" ajratib bera boshlaganlar.

Bu vaqtda boy xo`jayinlarga batrak bo`lib ishlaydigan kambag`allar - **fetlar** va hatto o`z urug`doshlik jamoasi bilan aloqasini yo`qotgan kishilar - zo`r-bazo`r kun ko`rishga va tilamchilik qilishga majbur bo`lgan **motanastlar** paydo bo`lgan.

Gomer davri - **harbiy demokratiya** davridir.

Hokimiyatning doimiy harakatdagi organi **oqsoqollar kengashi - bule** bo`lgan.

Qabilalararo urushlarning tez-tez bo`lib turishi natijasida turli qabilalar aholisi aralash-quralash bo`lib ketar edi. Shu sababli qabila boshliqlari - **filobasi-leylar** ("fila" - "qabila" demakdir) qabilani idora qilishdan ko`ra ko`proq ayni qabila hududida yashovchi aholini idora qiladigan bo`lganlar.

Miloddan avvalgi XI-XVIII asrlarda yunonlar dunyosida Afina, Sparta, Korinf, Megara, Agros, Fiva, Siklon va boshqa juda ko`p kichik-kichik shahar-davlatlar bor edi.

4. Qadimgi Afina davlatining tashkil topishi

Miloddan avvalgi VIII asrlarda Afinada hali urug`doshlik tuzumi hukmronlik qilar edi.

Miloddan avvalgi I ming yillikning oxiriga kelib qulchilik keng tarqalgan hodisa bo`lib qolgan edi.

Atrof muhitni o`rab turgan tabiiy sharoitlarga xo`jalik yuritishning

moslashtirilishini talab qiladigan jug`rofiy sharoitlar, ishlab chiqaruvchi xo`jalikka o`tish munosabati bilan yanada kuchayib borayotgan mahalliy tabiiy resurslarning tugab borishi, ayirboshlash va u bilan bog`liq qabilalararo aloqalarning rivojlanishi, qon-qarindoshlik aloqalarining kuchsizlanishi va urug`lar hamda qabilalarning assimilatsiyasi oqibatida vujudga kelgan va qabilalar doirasidan chetga chiqqan nizolarni bartaraf etish va tartibga solish zaruriyati - bularning hammasi Attika qabilalarining yagona hokimiyat ostida birlashtirilishi uchun shart-sharoitlar bo`lib qolgan edi.

Afsonalarga ko`ra, miloddan avvalgi II ming yillikdayoq **sinoyikizmni** (birlashuvni) **Tesey** amalga oshirgan. Bunday hokimiyatning kelib chiqishi erkin kishilarni nafaqat ijtimoiy tengsizligini, balki siyosiy tengsizligini mustahkamlashga qaratilgan va ularni qaysi qabila yoki fratriyaga tegishliligidan qat`i nazar, quyidagi uch toifaga.: 1) **yevpatridlar** - nasl-nasabi olijanob bo`lgan aristokratlar, aslzodalar; 2) **geomorlar** - dehqonlar; 3) **demiurglar** - hunarmandlarga bo`linishini belgilab bergan Tesey islohotlari bilan boshlanadi. Harbiy ishning murakkablashuvi munosabati bilan maxsus **askarboshilik-polimarxlik** lavozimi ana shu tariqa paydo bo`lgan. Miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda ta`sis etilgan **arxontlik** mansabi Afinada davlatning tashkil topishidagi muhim ikkinchi qadam edi.

Arxontlar (ya`ni boshliq yoki el og`asi) dastlab umrbod muddatga, miloddan avvalgi VIII asrdan 10 yilga, miloddan avvalgi 583 yildan esa 1 yilga (har yili 9 ta arxont) saylanadigan bo`lgan.

Davlatning tashkil topishiga ta`sir ko`rsatgan yana bir muhim hodisa - bu miloddan avvalgi VIII asrda yangi boshqaruv organi - **areopagning** tashkil topishi bo`lgan (bu organ areopag deb nomalangan tepalikda majlis o`tkazib turgani uchun shunday deb atalgan).

Yuqoridagilar bilan birga davlatning tashkil topishi uchun xarakterli bo`lgan yana boshqa muhim jarayon - **aholining hududiy bo`linishi jarayoni** ham rivojlanishda davom etgan. Miloddan avvalgi VII asrda mamlakat hududi okruglarga - **navkrariylarga** bo`lingan.

Miloddan avvalgi 621 yilda "Drakont qonunlari" e`lon qilingan. Miloddan avvalgi 594 yilda siyosiy kurash maydoniga **Salon** degan tarixiy shaxs chiqqan edi. Yevpatridlardan kelib chiqqan Salon 1-arxont qilib saylangach, iqtisodiy va siyosiy islohotlar o`tkazgan.

Salonning asosiy iqtisodiy islohati "sisaxfiya" -"yukni qoqib tashlash", ya`ni kambag`allarning garovga qo`yilgan yer uchastkalaridan qarzdorlik toshlarini olib tashlash deb ataladi. Salon

dehqonlarning barcha qarzlari bekor qilgan, garovga qo'yilgan yer uchastkalarini egalariga qaytarib bergan va qarz badaliga qul qilishni abadul-abad bekor qilgan. Shular bilan birga, qarzi uchun chetga qul qilib sotib yuborilganlarni qayta sotib olib, vataniga qaytargan.

Salon vasiyat qiluvchining qonuniy farzandlari bo'lmagan taqdirdagina vasiyat qilish erkinligi haqida qonun chiqargan. Natijada vasiyat bahonasi bilan yerlarni sota boshlaganlar. Salon yer maksimumini ham joriy qilib, bunga ko'ra, istagan miqdorda yer sotib olish mumkin emas edi.

Hunarmandchilik va savdo-sotiqni rivojlantirish maqsadida Salon shunday bir qonun chiqarganki, bunga binoan, agar ota o'z vaqtida o'g'luga biron hunar o'rgatmagan bo'lsa, o'g'il qartayib qolgan otasiga yordam berishdan bosh tortishga haqli bo'lgan.

Salon iqtisodiy islohotlar bilan bir qatorda **siyosiy islohotlar** ham o'tkazgan. U o'sha vaqtgacha mavjud bo'lib kelgan genoqoatiyani ("genos"- "urug`" demakdir) - nasl-nasabi aristokratiya hokimiyatini bekor qilgan va o'rniga demokratiyani ("time" - "baho", "qiymat" demakdir), ya'ni mulkiy senzga asoslangan hokimiyatni joriy etgan va shunday qilib, aristokratiyani urug'doshlik tuzumi sarqitlari bilan bog'liq bo'lgan imtiyozlardan mahrum qilgan. Salon Attikaning barcha fuqarolarini mulkiy holatiga qarab to'rt darajaga bo'lgan. Senzga asos qilib dehqonchilikdan kelgan daromad olingan. O'z yeridan kamida 500 medimn sochiluvchan yoki suyuq mahsulot olgan fuqarolarning hammasi birinchi darajaga kiritilgan (medimn - o'lchov hajmi; turli vaqtda u 41 litrdan tortib to 52,5 litrgacha bo'lgan miqdorni tashkil etgan). Ular **pentakosio-medimnlar**, ya'ni besh yuz g'alvirchilar deb atalgan. O'z yeridan kamida 300 medimn miqdorida daromad olgan fuqarolar ikkinchi darajaga kiritilgan. Ular **suvoriylar** deb atalgan, chunki ular o'z jangovar otlari bilan otliq askarlar sifatida xizmat qilishlari lozim bo'lgan. O'z yeridan 200 medimn daromad olgan fuqarolar uchinchi darajaga mansub bo'lgan. Ular **zevgitlar** ("zevgos" - "qo'sh" demakdir), ya'ni qo'sh ho'kizlar deb atalgan. Ular piyoda lashkarda xizmat qilishga va o'z og'ir quroliga ega bo'lishga majbur edilar. 200 medimndan kam daromad oladigan fuqarolar to'rtinchi darajaga kiritilgan. Ular **fetlar (batraklar)** deb atalgan.

Salon yangi davlat organi - **bule (400 lar kengashi)**ni tuzgan. Xalq yig'ini **ekklesiya**, ya'ni chorlanganlar yig'ini deb atalgan.

Salon yuqoridagilardan tashqari, har qanday afina fuqarosi qatnashishi mumkin bo'lgan yangi oliy haqamlar sudini - **gelieyani** ta'sis

etgan.

Salonning islohotlari urug`doshlik tuzumiga va urug` zodagonlarining imtiyozlariga zarba bergan. Islohotlar urug` arsitokratiyasi - yevpatridlarning hokimiyatini cheklashga va urug`-qabila sarqitlarini tugatishga qaratilgan edi. Yuqorida aytib o`tilganidek, endi fuqaroga uning kelib chiqishiga qarab emas, balki mulkiy senzga qarab baho beriladigan bo`ldi. Arxontlarni faqat birinchi mulkiy darajaga mansub kishilardan, ya`ni pentakasio-medimnlardan saylash mumkin edi. Faqat dastlabki uch darajaga kiruvchi fuqarolargina bule a`zolari bo`lishi mumkin edi. Faqat ekklesiyada va gelieyada hamma darajaga mansub fuqarolar ishtirok etishlari mumkin bo`lgan.

Bu vaqtda Attikada sinfiy va siyosiy kurash g`oyat keskinlashib ketgan. O`zaro kurashlar vaqtida uchta ijtimoiy-siyosiy va hududiy guruh tashkil topgan: ular yer egalarining (ko`pchiligi Salon qonunlarini bekor qilishni istovchi yevpatridlarning) manfaatlarini himoya qiluvchi **pedieylar** (serhosil vodiylar aholisi); **paraliylar** (sohil aholisi) - Salon qonunlaridan qanoatlangan va uning islohotlarini mustahkamlashga harakat qilgan shahar va qishloqning o`rta mulkdorlari, savdogarlari va hunarmandlari; **diakriylar** - Salon qonunlarini yetarli emas deb topgan kambag`al dehqonlar (tog`li rayonlar aholisi)dan iborat edi.

Miloddan avvalgi 560 yilda Pisistrat diakriylarga tayanib, davlat to`ntarishi o`tkazgan va tiran bo`lib qolgan. Pisistrat Salon islohotlarini bekor qilmagan, balki davom ettirgan. U qishloq kambag`allari - diakriylar manfaatlarini qondirib, o`ziga dushman yevpatridlarning yerlarini musodara qilgan.

Miloddan avvalgi 527 yilda Pisistrat vafotidan keyin hokimiyatni uning o`g`illari Gippiy va Gipparx biroz vaqt ushlab turganlaridan so`ng, dastlab Gipparx o`ldirilgan va keyin miloddan avvalgi 510 yilda Gippiy Afinani tashlab chiqib ketishga majbur bo`lgan.

Klisfen Afina hokimiyati tepasiga chiqqach, miloddan avvalgi 509 yilda bir qancha **islohotlar** o`tkazgan.

Klisfenning eng asosiy tadbiri **ma`muriy-hududiy islohot** edi. U aholini eskicha to`rtta qabilaga bo`linishini bekor qildi, ya`ni eski to`rtta urug`-qabila filalarni tugatdi, ularning o`rniga hududiy belgiga qarab **o`nta hududiy fila tashkil etdi. Har bir fila uchta tritdiyga bo`linib**, filaning ichki bo`linishi hisoblangan.

Klisfen butun Attika hududini **eng quyi bo`g`inda turuvchi yuzta ma`muriy birliklarga - demlarga bo`lib chiqqan**. Har bir filaga o`ntadan demlar kiritilgan. Afinaning har bir fuqarosi o`zi kelib chiqqan demga

yoziqilgan.

Filalar sonining o`zgarishi munosabati bilan Salonning to`rt yuzlar kengashi o`rniga besh yuzlar (har bir filadan 50 vakil hisobidan) kengashi tashkil etilgan.

Bu vaqtda arxontlarning eski hay`ati o`z ahamiyatini yo`qotgan edi. Klisfen hududiy islohot o`tkazar ekan, Attikada ko`pdan beri yashab kelgan va lekin mamlakatning tub aholisi bo`lmagan ancha shaxslarni fuqarolar qatoriga kiritdi.

Gelieyaga fuqarolar senzidan qat`i nazar bir yilga saylab qo`yilar edi. Klisfen tiraniya qayta tiklanishining oldini olish uchun "sopollashtirish", yunoncha "ostrakism"ni ("ostrakon" - "sopol" demakdir) joriy etgan.

Klisfenning so`nggi tadbirlaridan biri - miloddan avvalgi 502 yilda o`nta strateg hay`atini ta`sis etishdan iborat edi. Bu strateglar xalq yig`inida qo`l ko`tarib (xeyrotoniya) ochiq ovoz berish yo`li bilan bir yil muddatga saylanganlar va Afina xalq lashkariga galma-gal qo`mondonlik qilganlar.

Shunday qilib, Klisfen islohotlari Afinada urug`doshlik tuzumiga eng so`nggi zarba berib, uzoq davom etgan davlatning tashkil topish jarayonini nihoyasiga yetkazgan.

5. Afina davlatining rivojlangan davri (miloddan avvalgi V-IV asrlar)

Miloddan avvalgi 478 yilda Afina boshchiligidagi Delos yoki birinchi Afina dengiz ittifoqi (simmaxiya - harbiy ittifoq,) tuzilgan. Ittifoqqa 140-160 yunon davlatlari kirib, ular harbiy kemalarni va askarlarni ta`minlab turishlari va ittifoq hazinasiga (kassasiga) pullar (badallar) - "foros" (aynan tarjimasida "og`irlik") to`lab turishlari kerak edi. Flotga qo`mondonlik Afinaga topshirilgan edi.

Shu tariqa 1-Afina dengiz ittifoqi asta-sekin Afina arxesiga ("arxe" - "hokimiyat", "hukmronlik" degani), ya`ni **Afina dengiz davlatiga** aylana borgan.

Efialt areopagni siyosiy hokimiyatdan deyarli to`la mahrum etgan. Areopag endi qasddan odam o`ldirishda va kufroniylikda ayblashlardan bo`lak hech qanday sud ishlarini hal qila olmagan. Qolgan ishlarining hammasi haqamlar sudiga - gelieyaga topshirilgan.

Afinada demokratiyaning ravnaq topishi **Perikl** nomi bilan bog`liq.

Ijtimoiy tuzum	Miloddan avvalgi VI-V asrlarda antik qullik shakli ancha rivojlangan. Qulni qilich bilan yoki osib
-----------------------	--

o`ldirish mumkin emas, ammo o`lguncha kaltaklash yoki ochlikdan o`ldirish mumkin edi, chunki agar qul biron jazo natijasida o`lsa, quldor aybdor hisoblanmagan. Qul sudda guvohlikka o`tolmasdi. Lekin, agar qulning aytganlari "badan tovushi" bo`lsa, ya'ni qiynoq natijasida aytilgan bo`lsa, u vaqtda uning aytganlari haqiqiy hisoblangan. Qullar qonuniy nikohga kirolmaganlar.

Miloddan avvalgi V-IV asrlarga kelib patriarxal qullik o`rniga klassik, antik qullik kelgan. Qullarga oddiy mehnat qurollari sifatida qaralardi. Qullar asta-sekin asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlarga aylangan. **Meteklar** (Afinaga ko`chib kelib joylashgan chet elliklar).

Davlat tuzumi Afina davlati o`z mohiyatiga ko`ra erkin fuqarolarning manfaatlarining himoya qilinishini va ko`p sonli qullarning tutqunlikda ushlab turishni ta'minlaydigan siyosiy tashkilot hisoblangan. Boshqarish shakli bo`yicha u demokratik respublika bo`lib, unda afina fuqarolari teng huquqlardan foydalanganlar va siyosiy hayotda (davlatni idora etishda) faol qatnashishlari mumkin bo`lgan.

Afinada davlat hokimiyatining oliy organi **xalq yig`ini-ekkleksiya** bo`lgan. U dastlab yiliga o`n marta, keyinchalik qirq marta chaqiriladigan bo`lgan.

Maxsus yig`inlarda fuqarolarning iltimos-shikoyatlari ko`rib chiqilgan va ba'zi shaxslarni ostrakism tartibida davlatdan haydab yuborish haqidagi masalalar hal etilgan.

Xalq yig`inida faqat 20 yoshga yetgan to`la huquqli afinalik fuqarolar ishtirok etishlari mumkin edi. Afinalik har bir fuqaro istagan masalasini xalq yig`iniga qo`yishga, unda so`zga chiqishga, yangi qonun loyihalarini kun tartibiga kiritishga haqli edi. Qaror ochiq ovoz berish, ya'ni qo`l ko`tarish yo`li bilan qabul qilingan. Yopiq, ovoz berganda qutiga yo loviya, yo qora va oq toshchalar, yoki xat yozilgan siniq sopol parchalari tashlagan.

Afinada demokratik muassasalardan yana biri **besh yuzlar kengashi - Bule** bo`lgan. Bu kengash Klisfen zamonidayoq ta'sis etilgan bo`lib, uning a'zolari 30 yoshga to`lgan Afina fuqarolaridan qur'a tashlash yo`li bilan saylangan. Uning hamma o`nta hududiy filalarining har biridan elliktadan vakil kiritilgan. Besh yuzlar kengashi Afinaning oliy hokimiyat va ma'muriy organi bo`lib, xalq yig`inida ko`riladigan masalalarni oldindan tayyorlagan. Xalq yig`iniga qo`yiladigan masalalarni oldindan muhokama qilish bo`lib, bu bilan u xalq yig`ini faoliyatini yo`naltirib turgan.

Kengash kundalik ishlarni yuritish uchun o`nta komissiya (pritaniy)ga ajralgan. Komissiyalar tarkibiga har bir filadan elliktadan vakil kiritilgan edi. Komissiyalar navbatma-navbat Kengash majburiyatlarini bajarganlar.

Afina davlatining oliy sud organi - **gelieya** - haqamlar sudi yirik demokratik muassasa bo`lgan. Uning a`zolari 30 yoshga to`lgan fuqarolardan qur`a tashlash yo`li bilan bir yil muddatga saylanadigan 6000 haqamdan iborat bo`lgan. Haqamlardan bir mingtasi zahiradagi haqam hisoblangan. Gelieya tarkibida o`nta hay`at - palata (dikasteriya) bo`lib, ularning har birida besh yuztadan haqam va yuztadan zahiradagi haqam bo`lgan.

Gelieya davlatga qarshi jinoyatlar va mansabdor shaxslarning suiste`molliklari haqidagi ishlar bo`yicha I instansiya sudi, boshqa sudlar tomonidan ko`rilgan ishlar bo`yicha esa apellyatsion instansiya hisoblangan.

Afinada qonun chiqarish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat edi:

a) xalq yig`iniga qonun loyihasining kiritilishi (bunday qonunchilik tashabbusi huquqiga har bir afinalik fuqaro ega bo`lgan);

b) besh yuzlar kengashi tomonidan qonun loyihasining dastlab ko`rib chiqilishi va bu haqda xalq yig`ini uchun xulosalar berilishi;

v) xalq yig`ini tomonidan qonun loyihasining qabul qilinishi;

g) qabul qilingan qonun loyihasining kuchga kiritilishi yoki gelieya tomonidan rad qilinishi mumkinligi.

Afinada asosiy mansabdor shaxslar **strateglar** va **arxontlar** bo`lgan.

Strateglar hay`atining a`zolari uylangan va ko`chmas mulkka ega bo`lgan fuqarolardan o`n kishi tarkibida xalq majlisi tomonidan saylangan. Ular armiya va flotni ushlab turish uchun kelib tushgan mablag`larni boshqara boshlaganlar, favqulodda harbiy yig`imlar tashkil qila boshlaganlar. Ular dushmandan kapitulatsiya (taslim bo`lish haqidagi va g`olib tomonga imtiyoz beruvchi shartnoma) qabul qilganlar, sulh tuzganlar. Strateglar besh yuzlar kengashi va xalq yig`inining navbatdan tashqari majlisini chiqarishni talab qilish va favqulodda choralar ko`rish huquqiga ega edilar. Birinchi arxont **arxont-eponim** hisoblangan. Arxont-eponimda Afina demokratiyasining rivojlanishi bilan faqat oilaviy ishlar bo`yicha va meros haqidagi ishlar bo`yicha sud funksiyalarigina saqlanib kdlgan edi. Ikkinchi arxont - **arxont-basiley** bo`lib, u diniy ishlarni yuritgan va sudda jinoiy ishlarni ko`rgan. Uchinchi arxont **arxont-polimarx** bo`lib, u endilikda ilgarigi harbiy qo`mondonlik funksiyalarini

yo`qotib, faqat meteklar va boshqa chet elliklar (ksenlar) bilan bog`liq bo`lgan asosiy ishlar bilan shug`ullangan. Boshqa oltitasi **arxont-fesmofetlar** deb atalib, gelieyaga taalluqli ishlarni tayyorlaganlar, afina sudlarida "adolatli sud qilishga" rahbarlik qilganlar.

Afinada hammasi bo`lib yetti yuzga yaqin maxsus mansabdor shaxslar bo`lib, ular tegishlicha turli vazifalarni bajarganlar. Davlat mulkini boshqarish, davlat xazinasini yuritish, ko`chalardagi tartibni va fuqarolarning axloqini, bozorlardagi savdoni kuzatib turish, harbiy tayyorgarlikdan o`tayotgan yoshlarni tarbiyalash va ularga ta`lim berish singari vazifalarni ana shu maxsus mansabdor shaxslar ado etganlar.

Miloddan avvalgi V asrgacha bo`lgan davrda **Areopag** davlat hokimiyat organlari ichida muhim o`rin tutar edi. Uning a`zolari arxontlar va ilgari arxont bo`lib ishlagan kishilar edi. Miloddan avvalgi V asrdan boshlab, Areopag o`z ahamiyatini yo`qotib, asosan qasddan odam o`ldirish ishlari bo`yicha sud instansiyasiga aylangan.

Sud organlari Aytib o`tilganidek, Afinada oliy sud organi **Gelieya** bo`lgan. Qasddan bo`lmagan odam o`ldirish jinoyati haqidagi ishlar **efetlar** sudi tomonidan ko`rilgan. Talonchilik, o`g`rilik va boshqa mulkiy jinoyatlar **o`n birlar hay`ati** tomonidan ko`rilgan. Mulk bo`yicha fuqarolik-huquqiy nizolar **dietetlarning hakamlilik** sudlarida ko`rib hal etilgan. Mayda mulkiy nizolar **qirqlar hay`ati** tomonidan kurib chiqilgan. Perikl zamonidan boshlab demlar bo`yicha **sayyor sudlar** tashkil etilgan. Eng og`ir jinoyatlar bo`yicha **xalq yig`ini** ham I instansiya sudi sifatida maydonga chiqishi mumkin edi.

Armiya Afina armiyasi 18 yoshdan 50 yoshgacha bo`lgan erkin fuqarolardan xalq lashkarlari asosida tashkil etilgan. Armiyaga safarbarlik yoshi xalq yig`ini tomonidan belgilangan. Miloddan avvalgi V asrning ikkinchi yarmidan boshlab davlat chegaralarini qo`riqlash uchun maxsus doimiy yollanma qo`shin jalb etilgan. Peloponnes urushi vaqtidan boshlab ulardan harbiy harakatlarda ham foydalanila boshlangan. Miloddan avvalgi IV asrga kelib armiya va flotda yollangan harbiy xizmatchilar paydo bo`lgan.

Politsiya Afina davlatida politsiyachilik funksiyalarini bajaradigan maxsus xizmatchilar - **toksotlar** bo`lgan. Ular asosan qullardan iborat bo`lib, jami ikki yuzga yaqin edi.

6. Afinaning davlatining (demokratiyasining) inqirozi va yemirilishi

Miloddan avvalgi 431 yilda boshlanib ketgan Peloponnes urushi natijasida Afinaning inqirozi juda kuchaygan. Miloddan avvalgi 411 yilda

Afinada oligarxlar to`ntarishi yuz bergan va hokimiyat oligarxlar qo`liga o`tgan. Miloddan avvalgi 404 yilda Afina urushda taslim bo`lgandan so`ng yangi oligarxiya to`ntarishi yuz bergan. Miloddan avvalgi 338 yilda Yunon qo`shinlari Makedoniya armiyasidan mag`lubiyatga uchragan. Miloddan avvalgi 336 yilda Afina va butun Yunoniston Aleksandr Makedonskiy imperiyasi tarkibiga qo`shib olingan va keyinchalik ham butun Yunoniston uning avlodlari davlati tarkibida bo`lgan.

7.Sparta quldorlik davlati

Davlatning paydo bo`lishi

Spartada davlatning vujudga kelish jarayoni muhim xususiyatlari bilan ajralib turgan va urug`doshlik tashkilotining ko`pgina qoldiqlari saqlanib qolishda davom etgan.

Spartaning tarixiy rivojlanishidagi asosiy xususiyat sinfiy jamiyatning tashkil topishiga tashqi zo`ravonlik omilining aralashuvi bo`lgan. Miloddan avvalgi XII asrda **axayya** qabilalari tomonidan ilgari bosib olingan Peloponnes yarim orolidagi kichkinagina Lakonika viloyatiga **doriy** qabilalari bostirib kirgan. Qattiq urushlardan so`ng axayyaliklar va doriylar o`zaro ittifoq tuzib, Sparta jamoasini tashkil etganlar va o`zlarini **spartaliklar** deb yuritganlar. Sparta jamoasiga biri doriylardan va ikkinchisi axayyaliklardan bo`lgan ikkita podsho boshchilik qilgan.

Ularda ikkita urug`-qabila sardori (podshosi), oqsoqollar kengashi, xalq yig`ini mavjud bo`lgan.

Sparta davlatining tashkil topishidagi muhim xususiyatlardan biri shunday ediki, bu jarayon spartaliklar tomonidan o`zga xalqlarning yerlarini bosib olish natijasida ancha tezlashdi.

Ijtimoiy tuzum

Spartada ibtidoiy jamoa munosabatlarining muhim qoldiqlari saqlanib qolgan o`ziga xos sinfiy quldorlik jamiyati tashkil topgan.

Spartaliklar davlatda hukmron sinfni tashkil qilganlar. Ular to`la huquqli fuqarolar hisoblangan. Spartaning imtiyozli sinfi (tabaqasi) bo`lgan spartaliklar "tenglar jamoasi" deb ataladigan jamoani tashkil etardi.

Qadimgi Spartada yer xususiy mulk emas edi. Butun yer "tenglar jamoasi"ga qarashli bo`lib, jamoa o`z a`zolariga vaqtincha foydalanish uchun alohida chek yerlar (klerlar) ajratib bergan. Bunday yer uchastkalariga ilotlar (qullarga aylantirilgan huquqsiz mahalliy aholi)

biriktirib qo'yilgandi. Spartalikning o'zi va uning oilasi o'z uchastkasida ishlamas edi. Ularni sotish, hadya qilish yoki vasiyat qilish mumkin emasdi.

Spartaliklar 5ta qishloq birlashmasidan iborat bo'lib, o'ziga xos harbiy lagerni eslatadigan shaharlarda yashaganlar. Harbiy majburiyat spartaliklarning asosiy majburiyati hisoblangan. Faqat harbiy ishgina spartalikka munosib mashg'ulot hisoblangan. Ular **gipomeyonlar** (kambag'allar, qashshoqlar) .

Ilotlar - Messiniyaning qullarga aylantirilgan aholisi - davlat mulki bo'lgan.

Shunday qilib, **Sparta qulchiligining o'ziga xos xususiyatlari** mavjud bo'lib, bunga quyidagilarni ko'rsatish mumkin: 1) qullar davlat mulki bo'lgan; 2) ular mamlakatning tub fuqarolari bo'lgan va ilgari o'zlariga tegishli, keyin esa spartaliklar o'rtasida taqsimlangan yerlarni ishlaganlar; 3) ular o'z uylarida, posyolkalarida yashab, o'zlarini o'zlari idora qilganlar; 4) ilotlar spartaliklarga qayta taqsimlangan yerlarda ishlab, hosilning ellik foizini ularga berganlar; 5) ilotlar urushlarda yengil qurollangan jangchilar sifatida ishtirok etganlar va erkinliklarini sotib olishlari mumkin bo'lgan.

Peloponnes hududidagi tog'li joylarda yashovchi qabilalar - **periyeklar** (qo'shnilar) deb atalgan.

Sparta boshqarish shakliga ko'ra aristokratik **Davlat tuzumi** (zodagonlik) davlat edi. Uning tepasida **ikkita podsho** turgan. Arxagetlar hokimiyati urug'-qabila sardorlari hokimiyatidan farq qilib, merosiy bo'lgan, lekin bu uni mustahkam bo'lishiga olib kelmagan.

Spartada xalq yig'ini - apella mavjud bo'lib, unda faqat 30 yoshga to'lgan spartalik erkaklar ishtirok etgan. Unda urush va sulh masalalari hal qilingan, qonunlar qabul qilingan, mansabdor shaxslar saylangan, boshqa davlatlar bilan ittifoqlar tuzilgan, arxaget mansabining meros bo'lib o'tishi haqidagi masala hal etilgan, urushlar vaqtida arxagetlardan qaysi birining qo'shinga qo'mondonlik qilishi hal qilingan va hokazo.

Sparta davlatida kuchli boshqaruv organi - **gerusiya -oqsoqollar** kengashi bo'lgan. U ham arxagetlar va xalq yig'ini singari urug'doshlik tashkilotidan meros bo'lib qolgan edi. **Gerusiya - "geront" - keksa so'zidan** olingan. Unga 60 yoshga yetgan yigirma sakkiz kishi va 30 yoshga yetgan ikkita podsho kirgan.

Spartada barcha muassasalar ustidan nazoratni **oliy mansabdor shaxslar - eforlar** olib borgan. Miloddan avvalgi VI asrning o'rtalaridan

boshlab eforlar hokimiyati juda oshgan. Eforlar gerusiya va xalq yig`inini chaqirish huquqini qo`lga kiritganlar va ularning faoliyatiga rahbarlik qilib turganlar. Eforlar spartaliklarning mavjud tartiblarga rioya etishlarini kuzatib turganlar, ularni sud qilganlar, jazolar tayinlaganlar.

Armiya Spartaliklar 7 yoshdan 18-20 yoshgacha harbiy ta'limni o`rganib, 20 yoshdan 60 yoshgacha armiya xizmatida turishgan. Ilotlar yengil, periyeklar esa og`ir qurollanishgan. Frontning oldingi qismida ilotlar, periyeklar borgan, ulardan keyin yosh spartaliklar, oxirida 60 yoshgacha bo`lgan keksa kishilar jangga kirishgan. Bu armiya miloddan avvalgi VI-V asrlarda Yunonistonda eng yaxshi tashkil etilgan, intizomli va kuchli armiya bo`lgandi.

Armiya tarkibida "Uch yuzta suvoriylar"dan iborat otliq askarlar ham bo`lib, urush vaqtida podsholarni qo`riqlaydigan, tinchlik vaqtlarida esa mamlakat havfsizligini ta'minlaydigan o`ziga xos otliq gvardiyani tashkil etganlar.

Sparta siyosiy tizimining inqirozi Miloddan avvalgi V asrga kelib Sparta Peloponnes sim-maxiyasiga boshchilik qilib deyarli butun Peloponnes ustidan o`z gegemonligini o`rnatgan. Miloddan avvalgi IV asrda Yunonistonning Makedoniya tomonidan istilo qilinishi natijasida Messeniyaning qo`ldan ketishi va u bilan birga yerlar va qullar ham yo`qotilishi Sparta davlatining iqtisodiy asosini yemirgan.

Miloddan avvalgi II asr o`rtasida Rim davlati hokimiyati ostiga tushib qolgan.

YUNONISTON HUQUQINING ASOSIY BELGILARI

REJA:

1. Huquq manbbalari.
2. Mulk huquqi.
3. Majburiyat huquqi.
4. Nikoh va oila.
5. Meros huquqi.
6. Jinoyat huquqi.
7. Sud ishlarini yuritish.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. P.N.Galanza История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. K.N.Batir va E.V.Polikarova. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Chernilovskiy Z.M. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. O.A.Jidkova. N.A.Krasheninikova. История государство и право зарубежных стран. Norma.M.2004. 1-qism.
7. O.A.Jidkova. N.A.Krasheninikova. История государство и право зарубежных стран Norma.M.2005. 2-qism.
8. H.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi. T., Adolat. 2001.

Huquq manbalari

Afina va Spratada huquqning qadimgi manbai odat huquqi bo`lgan. Bu yerda yozma qonunchilik uzoq vaqtgacha taraqqiy qilmagan. Huquq ilotlarning ezilgan, huquqsiz holatini va spartaliklarning imtiyozlarini mustahkamlagan. Spartada yozma qonunchilikning vujudga kelishi afsonaviy qonun ijodkori Likurgning nomi bilan bog`lanadi. Uning qonunchiligi "Retra" deb nomlangan hujjatlarda bayon qilingan. O`sha davrning tarixchisi Ksenofontning ma`lumotlariga qaraganda, Likurg spartaliklarning savdo ishlari bilan shug`ullanishlarini taqiqlash to`g`risida qonunlar chiqargan.

Afinada esa miloddan avalgi 611 yilda arxont Drakont davrida birinchi marta yozma qonunchilik tarkib topgan. Bu qonunlar bizgacha

yetib kelmagan, u o`zining qattiq jazo tizimi bilan mashhur bo`lgan. Miloddan avvalgi VI asrda Salon davrida ham ko`p qonunlar qabul qilingan. Salon o`z qonunlarini o`n olti yog`och taxtaga yozdirib qo`ygan. Ammo bu ham bizgacha yetib kelmagan. Miloddan avvalgi V-VI asrlarga kelib qonunchilik faoliyati kengayib, xalq majlisining umumiy ahamiyatga ega qarorlari qonun kuchiga ega bo`gan.

Mulk huquqi.

Spartada uzoq vaqtgacha yerga nisbatan jamoa mulkchiligi saqlanib qolgan. Jamoa yeri chek yerlarga ajratilib, ularni begonalashtirish mumkin emasdi. Bu bilan bir qatorda, Aristotelning xabar berishicha, boshqa begonalashtirilishi mumkin hisoblangan yerlar ham bo`lgan, lekin bu sharmandalik hisoblanardi. Bunday yerlar periyeklar joylashgan okruglardan egallab olingan yerlar, davlat tomonidan spartalik zodagonlar vakillariga in`om qilingan yerlar edi.

Spartada miloddan avvalgi IV asrning birinchi yarmida uylar va yer uchastkalarini hadya etishga vasiyat qilishga yo`l qo`yuvchi qonun chiqarilgan, zero bu shu vaqtgacha taqiqlab qo`yilgandi. Yerlarni sotish ilgarigidek mumkin bo`lmagan, lekin hadyaga ruxsat etilishi mulklarni qo`ldan qo`lga o`tishi uchun imkoniyat yaratgan.

Afinada Spartadan farqli o`laroq xususiy mulkchilik ancha rivojlangan. Hatto Afinada xususiy mulk huquqini anglatadigan ibora ham bo`lmagan, Qonunlarda o`z aksini topgan "ousia" tushunchasi mulkdor egalik qilib turgan mulkni, ashyolar, boyliklar yig`indisini anglatgan, xolos, u mulk huquqini bildirmasdi, yerlarni egallab olish Yunonistonda hech qachon xususiy mulkchilik manbai sifatida katta rol o`ynamagan.

Mulk huquqi bir necha da`volar bilan himoya qilingan. Dastlab yer uchastkasi yoki uydan keladigan daromadlar haqidagi da`vo taqdim etilgan; bu mazkur mulklarga vaqtincha egalik qilib turgan shaxslarga nisbatan qilingan. So`ngra mulk haqidagi da`vo – dike ousias taqdim etilgan. Bu yerda da`vogar o`z huquqini isbotlanishiga murojaat qilgan, ya`ni o`zining mulk huquqi tan olinishi haqidagi talabi bilan chiqqan.

Qadimgi Afina fuqarolik huquqi yerga, qulga, ish hayvonlariga nisbatan xususiy mulkchilikning rivojlanganligi bilan xarakterlanadi. Shuningdek Afinada davlat mulkchiligi ham mavjud bo`lib, uning ob`yekti turli ashyolar bo`lgan.

Majburiyat huquqi

Spartada majburiyat huquqi uncha rivojlanmagan bo`lsada, Yunonistonning boshqa polisi - Afinada majburiyatlar keng tarqalgan. Har qanday mazmundagi turli bitim (kelishuv) shartnoma

majburiyatiga asos bo`lib xizmat qilishi mumkin edi. Shartnormalarning haqiqiyliги uchun hech qanday majburiy shakllar mavjud bo`lmagan. Biroq isbotlashni yengillashtirish maqsadlarida bitimlar ko`pincha yozma shaklda tuzilgan.

Salon islohotlariga qadar shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik uchun qarzdorning shaxsiy javobgarligi o`rnatilib, buning uchun u qarzdorlik asoratiga tushishi mumkin edi. Salon agar biror fuqaro chet eldan qullikdan sotib olinib, buning uchun qarzini to`lamaganda ularni qulga aylantirilishi tartibini saqlab qolgan.

Shartnoma tuzayotgan taraflardan biri shartnoma tuzilganligini isbotlash va uning ijrosini ta`minlash yuzasidan beradigan pul summasi **zakalat** hisoblanadi. Agar zakalat bergan shaxs shartnoma tuzishdan bosh tortsa, bergan zakalatidan mahrum etilgan. Agar zakalat olgan shaxs shartnoma tuzish istagidan qaytsa, u holda zakalat sifatida olgan pul summasini ikki baravar qilib qaytarishi lozim bo`lgan.

Shartnoma majburiyatlarini ta`minlash uchun, shuningdek **kafillikdan** ham foydalanilgan. Bunda kafil boshqa shaxs oldida o`z majburiyatini to`la yoki qisman bajarishi uchun uning kreditori oldida javob berishni o`z zimmasiga oladi. Har qalay "Odessiya"da ham kafillik haqida eslab o`tiladi.

Qadimgi Yunonistonda sudxo`rlik bilan bir qatorda **garov** huquqi ham keng rivojlangan. Harakatdagi ashyolar garovga qo`yilganda ular kreditorning egaligiga o`tkazilgan. Agar qarzdor qarzini to`lamasa, garovga qo`yilgan ashyo qarzni undirish sifatida kreditor foydasiga sotilgan. Yer garovga qo`yilganda, u vaqtincha egasining ixtiyorida qolavergan. Biroq qarz muddatida to`lanmasa, kreditor garovga qo`yilgan yerni tortib olgan.

Oldi-sotdi shartnomasi tomonlarning oddiy norasmiy kelishuvi asosida tuzilgan. Faqat harakatdagi ashyolar emas, balki turli xil ko`chmas mulklar: dala, uy, bog` ham shartnoma predmeti bo`lishi mumkin edi.

Sotuvchi esa ashyoni qanday shartlashilgan bo`lsa, shundayligicha to`liq sotib oluvchiga o`tkazish va uni uchinchi shaxs tomonidan talab qilinmasligiga kafolat berish majburiyatini olgan.

Ijara shartnomasining predmeti harakatdagi va harakatsiz mulklar bo`lishi mumkin edi.

Ijara shartnomasi bo`yicha ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga haq evaziga mol-mulknı vaqtincha egalik qilish va foydalanish uchun topshirish majburiyatini oladi. Ijaraga oluvchining asosiy majburiyati ijara haqini o`z vaqtida to`lashdan iborat edi.

Afinada ijara shartnomasidan **ssuda shartnomasi**, ya'ni ashyolardan bepul foydalanish shartnomasi ajratilgandi. Bu shartnoma "chresis" degan nom bilan atalgan.

Afinada **shaxsiy ijara** uncha keng tarqalmagan, chunki yollanma mehnat xo'jalikda muhim rol o'ynamagan, asosan qullar mehnatidan foydalanilgan.

Shaxsiy ijara shartnomasidan **pu drat - xeraolabeia shartnomasi (ishni baholab olish)** farq qilgan. Ayniqsa ijtimoiy ishlarni pu drat tartibida bajarish muhim ahamiyatga ega edi. Manbalardan ma'lumki, kanallar qurish, botqoqliklarni quritish, ibodatxonalarni ta'mirlash va boshqa ishlarni amalga oshirish bo'yicha tuzilgan pu drat shartnomalari bo'lgan.

Qarz shartnomasi Afinada keng tarqalgan shartnomalardan edi. Qoida bo'yicha, qarz ma'lum foizlar to'lash sharti bilan berilgan. Biroq, foizlarsiz qarz berish ham mavjud edi. Qadimgi Yunonistonda, ayniqsa, Afinada sudxo'rlik juda rivojlangandi.

Ashyolarni **omonat shartnomasi** buyicha bir taraf (omonat saqlovchi) unga ikkinchi taraf (yuk topshiruvchi) bergan ashyoni saqlash va uni to'la holda qaytarish majburiyatini oladi. Bunda ashyo foydalanish uchun emas, saqlash uchun topshiriladi.

Agar o'z vaqtida qaytarilmasa, ashyo egasi tegishli da'vo qo'zg'atishi mumkin edi.

Afinada fuqarolarning o'zaro **sharikchilik shartnomasi** bilan bog'liq turli xil birlashmalari keng tarqalgan. Bu shartnoma, qoida bo'yicha, yozma ravishda rasmiylashtirilgan. Sheriklar ishlarni ehtiyotsizlik bilan yuritish natijasida yoki qasddan yetkazilgan zararlar uchun bir-birlarining oldida javobgar bo'lardilar.

Afinada majburiyat huquqi **topshiriq shartnomasidan** ham kelib chiqqan. Unga ko'ra bir taraf (vakil) ikkinchi taraf (topshiriq beruvchi)ning nomidan va uning hisobidan muayyan yuridik harakatlarni sodir etish majburiyatini oladi. Vakil tuzgan bitim bo'yicha huquq va majburiyatlar bevosita topshiriq beruvchida vujudga keladi.

Vositachilik shartnomasi bo'yicha bir taraf (vositachi) ikkinchi tarafning (komitent) topshirig'i bo'yicha o'z nomidan, biroq komitent hisobidan bir yoki bir necha bitimni haq evaziga tuzish majburiyatini oladi.

**Delikatlardan
kelib chiqadigan
majburiyatlar**

Ruxsat etilmagan harakat natijasida fuqaroning shaxsiga yoki mulkiga zarar yetkazilsa, qator hollarda jazo berilmagan, balki jabrlanuvchi foydasiga jarimalar undirilgan.

Mulkka yetkazilgan har qanday zarar **dike blabes** da'vosini taqdim etish uchun asos bo'lgan.

Ota bolalari tomonidan yetkazilgan, xo'jayin o'z quli tomonidan yetkazilgan mulkiy zarar uchun javob berganlar.

**Nikoh-oila
huquqi**

Afinada **nikohga** kirish hamma uchun majburiy edi. Biroq nikohsizlik uchun hech qanday jazolar nazarda tutilmagan. Gomer davrida nikoh kelinlarni olish-sotish shartnomasi asosida tuzilgan. Qizning otasi kuyovdan chorva va boshqa qimmatbaho predmetlar (hedna) olgan va albatta, o'z navbatida kuyovga ham sovg'a berilgan.

Ota qiziga sep-sidirg'a berishga majbur emas edi, Lekin qiz uning akasi tomonidan erga berilayotgan bo'lsa, aka sep-sidirg'a berishi lozim bo'lgan. Sep-sidirg'a sifatida olingan mulkni er boshqargan va ularni nikohdan tug'ilgan bolalari uchun butun saqlashi lozim bo'lgan.

Nikoh tuzishning ikkita shakli ajratilgan: a) **engiesis** -kuyovning kelinning otasi yoki homiysi bilan tuzadigan oddiy shartnomasi va b) **epidikasia** - mansabdor shaxslar oldida yoki sud oldida nikoh tuzish.

Afina **oilasi** - bir nikohli bo'lgan. Ayollar unda tobe, past mavqega ega edi. Oilaning bir nikohliligi haqiqatda ayollar uchun edi. Biroq erning hotindan tashqari boshqa ayollar bilan aloqasi hech qanday yuridik oqibatlarni keltirib chiqarmagan.

Ajralish erkaklar uchun erkin bo'lgan, er hohlagan vaqtida xotinini o'z uyidan haydab yuborishi mumkin edi.

Ota oilada juda katta **hokimiyatga** ega bo'lgan: u o'g'illariga nisbatan hayot va o'lim huquqiga ega edi. Salongacha otalarning o'z o'g'illarini qullikka sotish huquqi saqlanib qolgandi. Salon otaga buysunmagan va uni hurmat qilmagan o'g'ilni haydab yuborish huquqini saqlab qoldi.

Bolalar o'z ota-onasini hurmat qilishlari va ularga so'zsiz bo'ysunishlari, shuningdek, kambag'allikka tushib qolgan ota-onasini boqishlari lozim edi.

Sparta nikoh-oila huquqida shu narsa xarakterli ediki, ayollar Afinadagi ayollardan farqli o'laroq, jamiyatda katta mavqega ega edilar.

**Meros
huquqi**

Afinada **meros qonuniy va vasiyat** bo'yicha qoldirilishi mumkin edi. Merosga birinchi navbatda o'lgan

shaxsning o`g`illari chaqirilgan.

Afinada Salon davridan boshlab **vasiyat** bo`yicha meros paydo bo`lgan. Vasiyatning haqiqiy hisoblanishi uchun vasiyat qoldiruvchi sog`lom aklga ega bo`lishi va vasiyat hech qanday jismoniy yoki ma`naviy zo`rliksiz qilingan bo`lishi talab etilgan. Bundan tashqari, voyaga yetmaganlar va ayollar vasiyat qila olmaganlar.

Jinoyat huquqi

Afina huquqi jinoyat va jazo masalalarida ibtidoiy jamoa tuzumining anchagina qoldiqlarini o`zida saqlab qolgandi. Odam o`ldirganlik uchun o`lgan kishining qarindoshlariga jarima to`lash bilan javobgarlikdan qutilish mumkin bo`lgan. Agar o`lgan kishining qarindoshlari qotilga qarshi ta`qib ishini qo`zg`atsalar, ularning da`vosi xususiy ayblov (dike) xarakteriga ega bo`lgan. Bu davlat manfaatlariga taalluqli ayblov (graphe) bo`lmagan. Qotil o`z xohishicha mamlakatni tark etib, jazodan qutilib qolishi mumkin edi.

Nihoyat, jinoiy ayblovning ikki shaklga - **dike** va **graphega** ajralganligi shu bilan izohlanadiki, Afina davlati bevosita ibtidoiy jamoa tuzumidan kelib chiqqan edi.

Qator hollarda jabrlanuvchi dike va graphe o`rtasida ulardan birini tanlash imkoniyatiga ega bo`lgan.

Afinaning jazo siyosatida **davlatga qarshi jinoyatlar** katta o`rin tutgan. Bunday jinoyatlar qatoriga davlatga xiyonat, xalqni aldash, xudolarni haqoratlash, xalq yig`iniga qonunga xilof takliflar kiritish va boshqalar kirgan.

Oilaga qarshi jinoyatlar ba`zi hollarda xususiy ayblov tartibida, boshqa hollarda esa - davlat manfaatlari hisoblangan ayblov tartibida ta`qib qilingan. Shuningdek xotinning eriga xiyonati og`ir jinoyat hisoblangan, Bunda er uni jinoyat sodir bo`lgan joyning o`zidayoq o`ldirishi mumkin edi.

Shaxsga qarshi jinoyatlarga avvalo odam o`ldirish jinoyatlari kirgan. Bundan tashqari urish, so`kish, tuhmat qilish, haqorat va boshqalar ham shaxsga qarshi jinoyatlar hisoblangan. Birovga qasddan tan jarohati yetkazgan shaxslarning mol-mulki musodara qilinib, mamlakatdan haydab yuborish jazosi nazarda tutilgan.

Mulkka qarshi jinoyat turiga asosan o`g`rilik jinoyati kiritilgan. O`g`rilik uchun beriladigan jazolar o`g`rining jinoyat joyida qo`lga olingan yoki olinmaganligiga qarab turlicha belgilangan.

Afinada **jazolarning** bir qancha turlari qo`llangan. Ancha og`ir jinoyatlar, jumladan, qasddan odam o`ldirish, davlatga xiyonat, xudosizlik

kabi jinoyatlar uchun **o`lim jazosi** tayinlangan.

Sparta davlatida ham jazolarning yuqoridagi turlari qo`llanilgan.

Sud ishlarini yuritish bilan sud ishlari boshlanishi mumkin edi. Ayollar va voyaga yetmaganlar uchun - oila boshlig`i, meteklar uchun - uning homiysi, qullar uchun - uning xo`jayini sud ishlarini yuritish chog`ida harakat qilgan.

Yuqorida ta`kidlanganidek, Afinada sud ishlarining ikki turi: 1) dike va 2) graphe bir- biridan farqlangan. Dike jarayoni jabrlanuvchi yoki uning qonuniy vakili -kyrios shikoyati bo`yicha boshlangan. Graphe jarayoni esa har qanday to`la huquqli afinalik fuqaroning shikoyati bilan boshlanishi mumkin edi. Dike tartibida sud jarayonini boshlagan da`vogar sud qaror chiqargunicha ishni bekor qilish huquqiga ega bo`lgan, graphe tartibida boshlangan jarayon esa oxirigacha yetkazilishi lozim edi. Agar shikoyat qilgan shaxs ishda yutqazsa, 1000 draxma jarima to`lagan.

Afinada ba`zi kishilar maxsus kasbkor xabar beruvchilar - **sikofontlar** vazifasini o`taganlar va graphe tartibidagi ayblovni qo`llaganlar.

Ayblanuvchi yoki javobgar sudga davlat organlari tomonidan emas, balki ayblovchi (da`vogar)ning o`zi tomonidan guvohlar oldida chaqirilgan. Bunda ayblovchi (da`vogar) unga qaysi mansabdor oldiga, qachon va qaysi vaqtda borishi lozimligi ko`rsatilgan. Agar kelmasa, ish uning ishtirokisiz sirdan ko`rilgan.

Tomonlar ish bo`yicha zarur bo`lgan barcha dalillarni sudga o`zlari taqdim etganlar. **Guvohlarning ko`rsatmalari, daliliy ashyolar** (masalan, hujjatlar) va **qasam** sudda **dalil** hisoblangan.

Dastlabki tergov (anakrisis) tugagandan so`ng barcha dalillar, jumladan, guvohlarning yozma ko`rsatmalari maxsus mis yoki loy idishlar (yexinlar)ga solinib qulflab qo`yilgan, endi boshqa dalillar taqdim etish mumkin bo`lmagan. Faqat yexinlarda saqlanayotgan dalillarga havola qilish mumkin bo`lgan.

Anakrisis tugagandan so`ng sud majlisining kuni tayinlangan. Sud majlisida kotib ayblovchi (da`vogar)ning shikoyati va boshqa tomonning e`tirozini ma`lum qilgan.

Sud majlisi sudyalarning yashirin ovoz berish yo`li orqali chiqargan qarorlari bilan tugagan. Agar ovoz berish vaqtida biron sudya betaraf, ovozlar teng bo`lib qolsa, sudlanuvchi oqlangan.

Sud qarorini bajarish uchun javobgarga ma`lum muddat berilgan. Agar jarobgar ko`rsatilgan muddatda jarimani to`lamasa, da`vogar

javobgarning mol-mulkini tortib olishi mumkin edi, agar bunda qarshilik ko`rsatilsa, **qarorni ijro etish haqidagi jarayon (dike exoules)** boshlangan, bunda yutqazgan javobgar xazina foydasiga da'vo summasiga teng jarima ham to`lashi lozim edi.

QADIMGI RIM DAVLATINING TASHKIL TOPISHI VA RIVOJLANISHI

REJA:

- 1. Qadimgi Rimda davlatning tashkil topishi**
- 2. Respublika davrida Rimning ijtimoiy-siyosiy tuzumi**
- 3. Respublikaning qulashi va imperiyaga o'tish**
- 4. Rim imperiyasi**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., Adolat.1999.1- qism
- 9, Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.,TDYuI..2005.1- qism

Qadimgi Rim davlati tarixini quyidagi davrlarga bo`lib o`rganamiz:

1. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi va quldorlik davlatining tashkil topishi davri. Bu davr miloddan avvalgi 753 yilda Rim shahriga asos solinishidan to miloddan avvalgi 509 yilda oxirgi Rim podshosi Tarkviniy Superbning Rim aholisi tomonidan haydab yuborilishigacha bo`lgan vaqtga to`g`ri keladi.

2. Respublika davri. Miloddan avvalgi 509-27 yillar. Bu davrning o`zi ham 2 bosqichga bo`linadi: ilk respublika (miloddan avvalgi V-III asrlar) va kechki respublika (Miloddan avvalgi III - I asrlar).

3. Monarxiya davri. Miloddan avvalgi 27 yildan Milodning 476

yiligacha. Bu davr ham 2 bosqichga: prinsipat (miloddan avvalgi 27 yildan to milodning 284 yillarigacha) hamda dominat, ya'ni mutlaq yakka hokimlik (milodning 284-476 yillari)ga bo`linadi.

Bundan keyingi davr Rim quldorlik davlatining inqirozi davri bo`lib, milodning 476 yilida g`arbiy Rimni frank qabilalari bosib olganlar. Sharqiy Rim esa Vizantiya nomi bilan usmonli turklar 1453 yilda Konstantino-polni bosib olgunlariga qadar yashaydi.

1. Qadimgi Rimda davlatning tashkil topishi

Miloddan avvalgi 753 yilda Rim shahriga asos solingan. Bu yerda uchta qabila: qadimgi lotin, sabin va etrusklarning xuddi Afinadagi sinoykizmga o`xshab urushlar yo`li bilan birlashtirilishi natijasida Rim jamoasi tashkil topgan. Qadimgi rim urug`larining a`zolari patritsiyalar deb atalgan.

Chorvachilik va dehqonchilikning rivojlanishi mulkiy tabaqalanishga olib kelgan va xususiy mulkning paydo bo`lishiga sabab bo`lgan. Patriarxal qulchilik kelib chiqqan.

Urug`lardan alohida boy aristokratik oilalar ajralib chiqqan. Shu bilan birga jamochilarning kambag`allashgan qismidan **kliiyentlar** guruhi paydo bo`lgan. Kliiyentlar, shuningdek, urug`ga qabul qilingan kelgindilardan va ba`zan erkinlikka chiqarilgan qullardan tashkil topgan. Kliiyentlar shaxsan ozod bo`lib, lekin huquqlarda cheklab qo`yilgan edi. Ular patritsiyalardan iborat patronlarning homiyligida bo`lganlar va buning uchun o`z patronlariga mulkiy va shaxsiy xizmat o`tashlari lozim bo`lgan.

Rimga ko`chib kelgan kelgindilar plebeylar deb atalib, ular Rimda yerga egalik qilish huquqidan mahrum bo`lgan.

Plebeylar erkin, shaxsan ozod bo`lib qolaverganlar, Lekin ularning mulkiy va shaxsiy huquqlari cheklangandi. Plebeylar faqat erkin jamoa yerlaridan ba`zi patritsiyalarning yoki butun urug`ning homiyligiga o`tib, o`z homiylari ("patron"lari)dan chek yer olishi mumkin edi.

Plebeylar fuqarolik huquqidan foydalanmagan, jamoa a`zolari bilan nikohga kira olmagan, jamoa ishlarini boshqarishda ishtirok etish ymkoniyatidan mahrum bo`lgan.

Rim jamoasi tepasida senat tomondan saylanib qo`yiladigan boshliq-**reks (rex - podsho)** turgan.

Rim jamoasining muhim boshqaruv organi urug`larning **oqsoqollar kengashi - senat** bo`lgan. Har bir urug`ning boshlig`i senatga a`zo bo`lib kirgan. Senat sud vazifasini ham bajargan. Rim jamoasi dastlab uch yuz urug`dan tashkil topganligidan eng qadimgi zamonlarda senat ham uch yuz

senatordan tashkil topgan.

Rim jamoasining umumiy masalalari **xalq yig`inida** ko`rilgan. Rimda **qabilalar "tribalar"** deb atalib, **urug`lar birlashmasidan**, ya`ni "kuriyalar" dan tashkil topgan. Har bir kuriyada o`ntadan urug`, tribada esa o`ntadan kuriya bo`lgan. Xalq yig`inlarining ham kuriyalar bo`yicha ("kuriyalar komitsiyasi") chaqirilishi yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi.

Har bir kuriya bir ovozga ega bo`lib, bunda fuqarolarning ovozlari emas, balki kuriyalarning ovozi bilan qarorlar qabul qilingan. Kuriyalar komitsiyasi urush e`lon qilish yoki sud tuzish, senatning qarorlarini tasdiqlash, mansabdor shaxslarni tayinlash kabi muhim masalalarni hal qilgan.

Rimning barcha erkin aholisi - rim urug`i a`zolari ham, plebeylar ham mulkiy razradlarga bo`lingan. Islohotga ko`ra, harbiy xizmat qilishga majbur bo`lgan hamma erkaklar mol-mulkiga qarab besh sinfga bo`lingan. Mulki 100 ming mis ass. turadigan eng badavlat kishilar 1-sinfga kiritilgan. Mulki 75 ming ass bo`lgan fuqarolar 2-sinfga mansub bo`lib, 3-,4-,5-sinflarga kiradigan (50 ming, 25 ming va 12,5 ming ass) fuqarolar esa yengil qurollar bilan qurollanib, qo`shinda o`zlari xizmat qiladigan bo`lgan. 6-sinfga eng kambag`al fuqarolar kirib, ular proles lar, ya`ni "bola-chaqasidan boshqa hech nimasi yo`q" kishilar ("proletarlar") deb atalgan.

Serviy Tulliyning ana shu islohoti natijasida **senturiyalar majlisi** ("**senturiya**" - **yuzlik**) deb ataladigan xalq majlisi vujudga kelgan. Bunga ko`ra, xalq majlisida barcha fuqarolar yuqoridagi sinflarga taalluqligiga qarab har bir senturiyada o`ntadan bo`lib, huddi qo`shinlar singari saf tortib turgan. Lekin 1 -sinf 80 senturiya, 2-sinf 22, 3-sinf - 20, 4 -sinf -22, 5-sinf -30, 6-sinf esa 1 senturiya hamda fuqarolar orasidan olinadigan otliq askarlar - 18 senturiya berar edilar.

Islohotlarning 2-qismi - erkin aholini hududiy belgilariga qarab bo`lish ibtidoiy jamoa tuzumi asosida yotuvchi qon-qardoshlik aloqalarini zaiflashtirish jarayonini kuchaytirgan. Rimda to`rtta shahar va o`n yettita qishloq hududiy okruglar tashkil etilgan. Ularda qabilalarning eskicha nomi - tribalar saqlanib qolgan edi. Keyinchalik hududiy tribalar bo`yicha o`zlarining yig`inlarini - **triba komitsiyalarini** chaqira boshlaganlar.

**Plebeylar va
patritsiylar
o`rtasidagi**

Miloddan avvalgi V-IV asrlarda plebeylar Rim jamoasiga qarashli jamoat dalasidan yerlar berilishini talab qilib chiqqanlar.

Shunday qilib, miloddan avvalgi V-IV asrlarda plebeylar ham iqtisodiy, ham siyosiy jihatdan patritsiylar bilan teng

huquqqa ega bo`lish uchun uzoqqa cho`zilgan kurash olib bordilar. Patritsiylar qanday fuqarolik huquqlariga ega bo`lsalar, plebeylar ham ana shunday huquqlar berilishini talab qilardi. Bu huquqlar: magistratura (mansablar)ga ega bo`lish, senatda o`rin egallashdan iborat bo`lgan. Miloddan avvalgi 493 yildan boshlab ular har yili o`z o`rtalaridan ikkita xalq tribuni saylaydigan, senat va magistratning plebs manfaatiga zarar keltiradigan qarorlarini tribunlar to`xtatib qo`yish, ya`ni veto qo`yish huquqiga ega bo`lganlar. Miloddan avvalgi 456 yilda xalq tribuni taklifi bilan yerlarni kambag`allarga bo`lib berish to`g`risidagi qonun chiqqan edi. Ayniqsa, miloddan avvalgi V asr o`rtalarida plebeylar katta g`alabaga erishganlar. Ular o`z huquqlarining qonunlarda yozib qo`yilishiga muvaffaq bo`lishgan. Xususan, patritsiylar bilan plebeylar uchun umumiy bo`lgan, miloddan avvalgi 451-450 yillarda qabul qilingan XII jadval qonunlari plebeylarning juda katta yutug`i bo`lgan. Miloddan avvalgi 445 yilda xalq tribuni Kanuley tomonidan taklif etilgan qonun bilan bekor qilingan.

XII jadval qonunlari qabul qilingandan keyingi vaqtlarda ham plebeylar muhim yangi siyosiy huquqlarni qo`lga kiritganlar. Miloddan avvalgi 449 yili Valeriy bilan Goratsiy konsulligi davrida qabul qilingan qonunlarga muvofiq o`lim jazosiga hukm qilingan har bir kishi xalq majlisiga shikoyat qilishga haqli edi. Xalq tribunlarining shaxsiy daxlsizligi e`tirof etilgan.

Miloddan avvalgi 367 yilda xalq tribunlari Sekstiy va Litsiniy tomonidan taqdim etilgan va xalq majlisida qabul qilingan qonunlarga binoan, ikki konsul (oliy mansabdor shaxs)dan biri albatta plebeylardan saylanishi lozimligi tartibi o`rnatilgan. Miloddan avvalgi 364-337 yillarda qabul qilingan qator qonunlarda esa plebeylarga boshqa davlat mansablarini egallash huquqlari ham berilgan edi. Miloddan avvalgi 326 yildagi Peteliy qonuniga ko`ra "qarz uchun qarzdorning tan-joni emas, mol-mulki javobgar bo`lishi kerak" edi. Shu tariqa XII jadval qonunlarida saqlanib qolgan va asosan plebeylar azob chekib kelayotgan qarz uchun qul qilib sotish tartibi ushbu qonunga binoan bekor qilingan.

Miloddan avvalgi 312 yilda senzor⁴⁵ Appiy Klavdiy yersiz fuqarolarni shahar va qishloq tribalari qatoriga kirishiga ijozat bergan. Ammo plebeylarning siyosiy-iqtisodiy huquqlar uchun kurashi faqat miloddan avvalgi 287 yildagina tugagan.

⁴⁵ Senzorlar fuqarolarni senturiya va tribalarga bo`lgan, senatorlarning ro`yxatini tuzgan, keyinroq axloq tozaligini nazorat qilgan mansabdor shaxslardir.

2. Respublika davrida Rimning ijtimoiy-siyosiy tuzumi

Ijtimoiy tuzum

Miloddan avvalgi 509 yilda oxirgi (yettinchi) reks Tarkviniy Superb haydab yuborilgandan so`ng

Rimda respublika tuzumi o`rnatilgan.

Rimdagi asosiy ijtimoiy bo`linish bu **erkin kishilar** va **qullar** bo`lib qolgan edi.

Rimda erkin kishilar ikkita guruhga: 1) quldorlarning mulkdor yuqori tabaqasi (yer egalari, savdogarlar) va 2) jamiyatda ko`pchilikni tashkil etgan mayda ishlab chiqaruvchilar (dehqonlar va hunarmandlar) hamda shahar kambag`allari (lyumpen-proletarlar)ga ajratilgan. Faqat ozod kishilar to`la huquqli bo`lishi mumkin edi.

Respublika davrida qullar asosiy eziluvchi va ekspluatatsiya qilinuvchi sinfga aylantirilgan.

Pekuliy shunday shakllardan biri bo`lib qolgan. Pekuliy deb xo`jayinning o`z qullariga mustaqil xo`jalik yuritish uchun berib qo`ygan mulkning bir qismi (yer uchastkasi, hunarmandchilik ustaxonasi va boshqalar)ga aytilgan. Respublika davrida paydo bo`lgan ekspluatatsiyaning yana bir shakli **kolonat** bo`lgan. Kolonlar qullar bo`lmay, balki yerni ijaraga (arendaga) oluvchilar bo`lgan va yer egalari qaramlikka tushib, oqibatda yerga birlashtirib qo`yilgan.

Rimning ozod aholisi fuqarolik holatiga qarab **fuqarolarga** va **chet elliklarga (peregrinlarga)** bo`lingan. Faqat erkin tug`ilgan rim fuqarolargina to`la huquqiy layoqatga ega bo`lishi mumkin edi. Ular bilan birga erkinlikka qo`yib yuborilganlar ham fuqarolarga kiritilgan, lekin ular sobiq xo`jayinlarning kliyentlari bo`lib qolib, huquqlari cheklangandi.

Qadimgi latinlarning mulkiy huquqlari, sudda so`zlash va rim fuqarolari bilan nikohga kirish huquqlari tan olingan. Lekin ular xalq yig`inlarida ishtirok etish huquqidan mahrum etilgan edilar. Italiyada Rim tomondan asos solingan koloniyalarning, shuningdek Rim bilan ittifoq haqida shartnomalar tuzgan ba`zi shahar va viloyatlarning aholisi bo`lmish **latinlar** rim fuqarolari bilan nikohga kirish huquqiga ega bo`lmaganlar.

Rim fuqarolari huquqiga ega bo`lmagan erkin kishilarning ikkinchi toifasini **peregrinlar** tashkil etgan. Ularning patronlarga qaramlik holati kliyentlarning holatidan kam farq qilgan.

Oilada faqat rim oilalarining boshliqlari - **uy hokimlari** to`la siyosiy va fuqarolik huquqiy layoqatidan foydalanganlar. Boshqa oila a`zolari uy hokimlarining hokimiyati ostidagilar hisoblanganlar. Uy hokimi "**xususiy**

Davlat tuzumi

huquqli" shaxs bo`lgan, ularning oila a`zolari esa "**begona huquqli**" - uy hokimi huquqi ostidagi shaxslar deb atalganlar.

Oliy organlar xapq **majlislari, senat** va **magistraturalar** hisoblangan.

Rim respublikasida **xalq majlislarining quyidagicha uch turi: senturiyalar, tribalar va kuriyalar komitsiyalari (kengashlari) mavjud edi.**

Xalq majlisining asosiy turi hisoblangan senturiyalar komitsiyasi katta o`rin tutgan. Miloddan avvalgi III asr o`rtalaridan boshlab davlat chegaralari kengayishi va erkin kishilar sonining oshishi bilan senturiya majlislari tizimida ham o`zgarishlar bo`lgan. Har bir beshta darajadagi mulkdor fuqarolar teng senturiyalar, aniqrog`i yetmishtadan senturiyalar qo`yadigan bo`lganlar va demak, yetmishtadan ovozga ega bo`lganlar. Senturiyalarning umumiy soni 373 gacha yetkazilgan.

Senturiyalar komitsiyasi (majlisi)ning vakolatiga qonunlar qabul qilish, respublikaning oliy mansabdor shaxslari (konsullar, pretorlar, senzorlar)ni saylash, urush e`lon qilish, sulh tuzish va o`lim jazosiga hukm qilinganlarning shikoyatlarini ko`rib chiqish masalalarini hal etish kabilar kirgan.

Demak, Rim respublikasining davlat mexanizmida **senat** muhim o`rin tutgan. U Rim respublikasining oliy davlat organi hisoblangan. Senatorlar (dastlab ular patritsiy urug`lari soniga qarab uch yuzga bo`lingan, miloddan avvalgi I asrda senatorlar soni olti yuzga, keyinchalik esa to`qqiz yuztaga ko`paytirilgan) saylanmagan. Senatni faqat oliy magistrlargina chaqirishga haqli bo`lgan. O`sha magistrklar senat majlislarida raislik qilganlar.

Rasman senat maslahatchi organ bo`lib, uning qarorlari **senatus-konsultlar** deb atalgan. U davlat mulkini idora qilgan, soliqlar joriy etgan va zarur moliyaviy xarajatlarni belgilagan. Nihoyat, senat favqulodda (xavfli urush, qullarning kuchli qo`zg`oloni va hokazo) hollarda diktatura o`rnatish haqida qaror qabul qilishi mumkin edi.

Magistraturalar deb Rimda davlat mansablariga aytilgan

Hamma magistratlar (diktatorlardan tashqari) senturiyalar yoki tribalar majlislari tomonidan bir yilga saylangan.

Magistratlar hokimiyati oliy (imreriium) va umumiy (potyestas) ga bo`lingan. **Imreriiumga** oliy harbiy hokimiyat va sulh tuzish huquqi, senat va xalq majlisi chaqirish va ularda raislik qilish huquqi, buyruqlar chiqarish va ularni bajarishga majbur etish huquqi, sud qilish va jazo tayinlash huquqi kirgan. **Diktator "eng oliy imperium"** (summum

imperium)ga, ya'ni ustidan shikoyat qilinishi mumkin bo'lmagan o'lim jazosiga hukm qilish huquqiga ega edi. **Konsulga katta imperium (maius imperium)** - o'lim jazosi haqida hukm chiqarish huquqi tegishli bo'lgan. **Pretorda cheklangan imperium (imreriium minus)** bo'lgan - o'lim jazosiga hukm qilish huquqi bo'lmagan.

Rotestas (umumiy) hokimiyat barcha magistrarlarga tegishli bo'lgan va u farmoyishlar berish va ular bajarilmaganligi uchun jarimalar solish huquqini o'z ichiga olgan.

Magistratlik odatiy (oddiy va doimiy) va odatdan tashqari (favqulodda) magistratlikka bo'lingan. Doimiy (odatdagi) magastraturalarga konsullar, pretorlar, senzorlar, kvestorlar, edillar va boshqa mansablar kirgan.

Pretorlar miloddan avvalgi IV asrning o'rtasida konsullarning yordamchilari sifatida paydo bo'lganlar.

"Yigirma olti erkaklar" kollegiyalari yigirma oltita kishidan tashkil topib, beshta kollegiyadan iborat bo'lgan. Ular turmalarni, monetalar ishlab chiqarishni, yo'llarni tozalashni va ba'zi sud ishlarini yuritganlar.

Miloddan avvalgi II asrda Gay Grakx tomonidan ularning rolini kuchaytirishga urinish amalga oshmay barbod bo'lgan.

Odatdan tashqari (favqulodda) magistratlar qatoriga **detsemvirlar komissiyasini** ham kiritish mumkin.

Armiya

Dastlab Rimning harbiy tashkiloti juda sodda bo'lgan. Mulk senziga ega 18 yoshdan 60 yoshgacha barcha fuqarolar harbiy harakatlarda ishtirok etishga majbur bo'lganlar.

O'ta harbiy faollik harbiy tuzumning o'zgarishiga ta'sir etgan. Miloddan avvalgi 405 yildan armiyada ko'ngillilar paydo bo'lgan, ularga maosh to'lay boshlaganlar. Miloddan avvalgi III asrda sento'riya majlislarining qayta tuzulishi munosabati bilan senturiyalar soni o'sgan. Bu miloddan avvalgi 107 yilda Mariy tomonidan amalga oshirilgan.

Miloddan avvalgi 88 yilda Sulla davrida armiya rim tarixida bir marta mavjud hokimiyatga qarshi bosh ko'tarib chiqqan va uni ag'darib tashlagan.

3. Respublikaning qulashi va imperiyaga o'tishi

Miloddan avvalgi II-I asrlarda Rimda quldorlik munosabatlarining

rivojlanishi natijada sinfiy va ijtimoiy ziddiyatlar yanada keskinlashdi. Iqtisoddagi siljishlar, qul mehnatini ekspluatatsiya qilish shakllarining kengayishi va o`zgarishi, jadallashishi quldorlarning hukmron tabaqalari, shuningdek, ular bilan ko`pchilik erkin, kambag`al va mulksiz kishilar o`rtasidagi ziddiyatlarning kuchayishi bilan bir vaqtda sodir bo`ldi. Endi Rim davlati ishg`ol etgan yerlar xalqlarini bostirib turish, ular ustidan boshqaruvni tashkil etish kabi vazifalarni ham hal etishi lozim edi.

Bunday sharoitlarda eski siyosiy tuzum vujudga kelgan va keskinlashib borayotgan qarama-qarshiliklarni hal etishga qodir emasligi tobora oshkor bo`lib qolgandi.

Rim miloddan avvalgi V-IV asrlarda Italiyani bosib olar ekan, avvalo yerlarni musodara qilishga harakat qilgandi. Miloddan avvalgi II-I asrlarda urushlar ahvolni ancha o`zgartirib yubordi. Ular bosib olingan aholini ommaviy ravishda qulga aylantirilishiga va Rimda qullar sonining birdaniga oshib ketishiga olib keldi. Miloddan avvalgi II asrda Sitsiliyadagi qullar qo`zg`oloni hamda miloddan avvalgi 74-70 yillardagi Spartak boshchiligidagi qo`zg`olon keng quloch yoyib, Rim davlatini taxlikaga solgandi.

Tiberiy Grakx miloddan avvalgi 133 yilda xalq tribuni lavozimiga saylanib, xalq harakatiga tayangan holda, senat qarshiligiga qaramay, o`sha yiliyoq xalq majlisida o`zining **Agrar qonuni** loyihasini tasdiqlatishga erishgandi. Tiberiyning islohotchilik faoliyati uning tribun bo`lib saylangan ukasi

Gay Grakx zodagonlarning siyosiy nufuzini zaiflashtiruvchi qonunlar chiqartirgan. Miloddan avvalgi 123-122 yillarda provinsiyalarda rim fuqarolarining koloniyalarini tuzish va kambag`allarga davlat omborlaridan juda arzon baho bilan don sotish to`g`risida qonunlar chiqartirgan.

Gay harbiy islohot ham o`tkazgan. 46 yoshga to`lgan fuqarolar uchun harbiy majburiyat bekor qilingan.

Miloddan avvalgi 91-88 yillardagi ittifoqchilar urushi natijasida ittifoqchilarning mag`lubiyatga uchrashiga qaramay, ularning ko`pchiligi Rim fuqarosi huquqini olganlar.

Rimdagi qullar qo`zg`olonlari, mayda yer egalarining noroziliklari, ittifoqchilar va fuqarolar urushlari siyosiy vaziyatni juda ham keskinlashtirib, bularning hammasi markaziy davlat hokimiyatini kuchaytirishni talab qilgan. Bu muassasalarni yangi tarixiy sharoitlarga moslashtirishga harakat qilingan. Bunday harakatlardan eng muhimi Sulla diktaturasi davrida (miloddan avvalgi 82-79 yillarda) qilingan edi.

Undan soʻng YU.Sezar diktaturasi oʻrnatilib, u miloddan avvalgi 45 yilda imperator unvonini olgan. **Miloddan avvalgi 27 yil 13-yanvardagi senat kengashida Oktavian senatning prinsepsi, yagona prokonsul, legionlarning qoʻmondoni deb eʼlon qilingan.** Unga avvallari xudoga qilingan murojaatlarda tilga olingan Avgust laqabi berilgan. **Shu tariqa miloddan avvalgi 27 yilda Rim davlati tarixida yangi bosqich - imperiya davrining boshlanishi vujudga kelgan.**

4.Rim imperiyasi

Ijtimoiy tuzum

Quldorlik tuzumi oʻzining rivojlanishidagi eng yuqori choʻqqiga chiqdi.

Rim davlati chegaralarining kengayishi bilan erkin aholining soni, jumladan, rim fuqarolarining soni ham oʻsdi (yuqorida aytilganidek, respublika davrida Italiya aholisiga fuqarolik huquqlari berilgan edi. Milodning 212 yilida Rim imperiyasidagi barcha erkin aholiga Rim fuqarolik huquqlarini inʼom etish toʻgʻrisidagi imperator Karakellaning edikti chiqarilgan.

Shular bilan birga erkin kishilarning ijtimoiy va tabaqaviy darajalanishi (farqlanishi) rivojlangan. Fuqarolar urushi davrida siyraklashib qolgan nobillarning va suvoriylarning saflari Italiyaning va provinsiyalarning yirik quldorlari, provinsial zodagonlar, shuningdek davlat chinovniklari bilan toʻldirilgan. Nobilitet 1 million sestersiy mulk senzli senatorlik tabaqasiga aylantirilgan. Senatorlar davlat apparatida va armiyada yuqori lavozimlarni egallab, imperator hokimiyatining mustahkam tayanchi boʻlib qolganlar. Suvoriylar tabaqasi 400 mingdan 1 milliongacha sestersiy mulk senziga ega boʻlgan xizmatchi tabaqaga aylangan va Rimdagi, provinsiyalardagi imperator maʼmuriyatiga kadrlar, armiyaga esa qoʻmondonlar yetkazib turgan. Qullarning ahvolidagi ham oʻzgarishlar yuz bergan. Qul mehnati ishlab chiqarish asosi sifatida yangi qullar kuchlarining doimo oqib kelishini talab qilgan.

Respublika davridayoq vujudga kelgan ekspluatatsiyaning shakllari ham rivojlangan - pekuli va kolonat keng tarqalgan.

II-III asrlarda oʻzini qullikka sotish va ayniqsa kolonat keng tarqalgan. Kolon ham vaqt oʻtishi bilan xuddi erkin dehqon va qul singari koʻzga tashlanadigan qiyofa boʻlib qolgan.

Davlat tuzumi

Imperiya davridagi ijtimoiy-iqtisodiy oʻzgarishlar asosan respublika davrida paydo boʻlgan jarayonlarning

oqibati bo`lib, Rimning siyosiy tuzulishi xarakterini belgilagan. Imperiyaning I asrlarida eskirgan respublika muassasalari saqlanib qolgan. Imperiya dastlab davlat boshlig`ining haqiqiy hokimiyatini niqoblagan, ya'ni, go`yoki respublika libosi bilan niqoblangan.

II asr oxirida senat boshqaruvdan batamom chetlatilgan. Boshqaruv imperator boshchiligidagi chinovniklik-byurokratik va harbiy apparatlarga o`tgan. III asr oxirida monarxiya sof holda joriy qilingan.

Imperiya davrini 2 bosqichga bo`lish qabul qilingan:

1) **Prinsipat davri.** Miloddan avvalgi I asr - milodning III asri. Bu **prinseps-senatus** - birinchi senator degan so`zdan olingan. Bu unvonni senatdan 1 bo`lib senatorlar ro`yxatida 1-o`ringa qo`yilgan imperiya asoschisi Oktavian Avgust olgan edi va u senatning qarorlarini oldindan belgilash imkoniga ega bo`lib, 1-sudga chiqish huquqiga ega edi.

2) **Dominat (III-V asrlar) "dominus" -"xo`jayin"**, hukmdor so`zidan olinib, bu imperatorning mutlaq hokimiyati batamom tan olinganligini anglatardi.

Prinsipat Davlatni boshqarishni prinsepsga o`tishi unga imperium oliy hokimiyatining in`om qilinishi tufayli yuz bergan. imperium oliy hokimiyati eng asosiy mansabdor shaxslarni tayinlash, magistraturalardan alohida chinovniklik apparatini tashkil etish va butun armiyaga qo`mondonlik qilishni prinsepsga o`tganligini anglatar edi.

Oktavian imperium hokimiyatiga ega bo`lib, butun armiyaga qo`mondonlikni, urush e`lon qilish, sulh tuzish va xalqaro shartnomalar imzolash, shaxsiy gvardiya (pretoriylardan tuzilgan kogortalar) saqlash huquqini, oliy jinoiy va fuqarolik sud qilish huquqini, qonunlarni sharxlash huquqini olgan. Prinsepsning qarorlari qonun kuchiga ega bo`lgan hujjat sifatida ko`rila boshlangan.

Prinsepslar respublika an`analariga zid ravishda bir vaqtda konsullar, senzorlar va xalq tribunlari etib saylanganlar. Prinseps konsul sifatida intersessiya huquqidan foydalanib, har qanday magistrat qarorini bekor qila olgan, senzor sifatida senatni o`z tarafdorlaridan tuza olgan, tribun sifatida senat yoki magistrat qaroriga veto qo`ya olgan.

Senat vakolatlari juda o`zgargan. I asrdan boshlab senat qarorlari - senatus - konsullar qonuniy kuchga ega bo`lgan. II asrdan boshlab senat amalda faqat prinsepsning qarorini tasdiqlagan xolos.

Respublika magistraturalari bilan bir vaqtda imperatorning chinovniklik apparati tashkil etilgan. Uning tepasida **prinseps kengashi** va devonxonasi turgan.

**Mahalliy
boshqaruv**

Rim davlatining tarkibiy qismi bo`lib qolgan provinsiyalarni boshqarish qayta tashkil etilgan. Ular imperator va senatga tegishli provinsiyalarga ajratilgan. Imperatorga tegishli provinsiyalar prinseps tayinlagan **legatlar** tomondan idora etilgan. Senatga tegishli provinsiyalarni senat tomonidan tayinlanadigan prokonsullar va senatorlardan qur'a tashlash yo`li bilan saylanuvchi va senat hamda prinsepsga - (ikki tomonlama) bo`ysunuvchi **propretorlar** idora qilgan.

Imperatorlik provinsiyalaridan keladigan daromadlar esa prinseps xazinasi-**fiskka** kelib tushgan.

Armiya Professional armiyaga o`tgandan so`ng armiya korporativ (o`z manfaatlari bilan cheklangan) tashkilotga aylangan. Pretoriylar kogortasi imtiyozli mavqega ega bo`lib, jangchilarining maoshlari legionerlarnikiga nisbatan 3,5 baravar ortiq edi. Pretoriylar 16 yil xizmat qilgan. Legionlarning qo`mondonlari - legatlar va katta qo`mondonlar - harbiy tribunlar

imperator tomonidan tayinlangan. Legionlarning xizmat muddati 20 yil edi. Ulardagi jangchilarning soni 200 ming kishiga yetgan. Bu jangchilar - **allarning** xizmat muddati 25 yil qilib belgilanib, maoshlari legionerlarnikidan uch baravar kam edi. Perinsipat davridayoq Rimda quldorlik tuzumi tushkunlikka uchray boshlagan, II-III asrlarda esa uning inqirozi pishib yetilgan. Erkin kishilarni ijtimoiy va tabaqaviy qatlamlarga ajralishi chuqurlashgan, yirik yer egalarining nufuzi kuchaygan, kolonlar mehnatining ahamiyati o`sgan va qul mehnatining roli pasaygan, munitsipal tuzum tanazzulga yuz tutgan, polis ideologiyasi yo`qolgan, an'anaviy rim xudolariga ibodat qilish o`rniga xrestianlik kelgan.

Dominat

Dominatning rasmiy boshlanishi 284 yilda o`zini Lottiz (dominus) - uy egasi, xo`jayin deb atashga buyruq bergan Diokletianning hokimiyat tepasiga kelishi bilan belgilanadi.

Imperatorning unvonlari – Avgust va Dominus uning hokimiyatini cheklanmagan xarakterini ko`rsatadi. Qoida bo`yicha, imperatorlar ilohiylashtirilgan, ularning ba`zilari esa o`lganlaridan so`ng o`z dinlarining xudolari deb e`lon qilinganlar. Imperiya aholisi fuqarolardan imperatorning fuqarolariga aylantirilgan. Ularga **imperatorning qullari - servlar** sifatida qaralardi.

Prinsipat davrida mavjud bo`lgan prinseps kengashi **davlat kengashi** - **konsistoriumga** aylangan. Iyerarxiyaga va mansablarning bosqichma-bosqich ko`tarilishi qoidalariga asoslangan, ranglar (darajalar)ga bo`lingan va ancha rivojlangan chinovniklik apparati tashkil

topgan.

Prinsipatdan farqli o'laroq eski respublika muassasalari har qanday umumdavlat ahamiyatini yo'qotgan. Rimni imperator tayinlagan va unga bo'ysunadigan **prefekt** boshqara boshlagan.

Diokletian iqtisodiy, harbiy va ma'muriy islohotlar o'tkazgan. To'la qiymatga ega bo'lgan oltin va kumush monetalar chiqargan. Soliqlarning katta qismi natura tarzida emas, pul bilan olinadigan bo'lgan.

Chegara va harakatlanuvchi qo'shinlarni tashkil etishni mustahkamlovchi harbiy islohot armiyaga ko'ngillilardan olish bilan birga rekrut yig'imini joriy etdi.

Davlat to'ntarishlari Diokletianni 285 yilda o'ziga **hokimdosh-sezar** tayinlashga majbur etgan.

Imperiya g'arbiy va Sharqiy qismlardan iborat ikki qismga bo'lingan. Natijada yuzta provinsiyani o'z ichiga olgan to'rt qismdan iborat **tetrarxiya** kelib chiqqan.

Konstantin Diokletianning iqtisodiy islohotlarini davom ettirgan. Uning pul islohoti ancha muvaffaqiyatli chiqqan va pul muomalasining barqarorlashuviga olib kelgan.

476 yilda german qabilalari g'arbiy Rim imperiyasini bosib olganlar va o'zlarining qo'mondonlari **Odoakrni** qirol deb e'lon qilganlar. Shu tariqa Rimning so'nggi imperatori 15 yoshli bola Romul Avgustul taxtdan ag'darib tashlangan va imperator unvoni nishonlari Konstantinopolga yuborilgan. G'arbiy Rim imperiyasi tugatilgan.

RIM HUQUQI

REJA:

- 1. Rim huquqining dunyo tarixida tutgan o`rni va uning rivojlanishidagi asosiy bosqichlar**
- 2. Rim huquqi manbalarining rivojlanishi**
- 3. Eng qadimgi davrda Rim huquqi**
- 4. Klassik va postklassik davrlarda Rim huquqi**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., Adolat.1999.1- qism
- 9, Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.,TDYuI..2005.1- qism

1.Rim huquqining dunyo tarixida tutgan o`rni va uning rivojlanishidagi asosiy bosqichlar

Rim huquqi insoniyat huquqi tarixida noyob o`rin egallaydi. U antik jamiyatda va umuman butun qadimgi dunyoda huquq rivojlanishining eng yuqori darajasini aks ettiradi.

Rim huquqi avvalo juda xilma-xil hayotiy munosabatlarni va vaziyatlarni g`oyat darajada keng qamrab olganligi bilan ajralib turadi. Unda ayniqsa xususiy mulk egalarining, shuningdek, mulk aylanishi turli-tuman ishtirokchilarining manfaatlarini himoya qilishning xilma-xil

uslublari puxtalik bilan ishlab chiqilgan. Rim huquqi tarixining quyidagicha davrlarga bo`linishi, bizningcha, eng qulay va maqsadga muvofiqdir:

1. Eng qadimgi davri (miloddan avvalgi VI asr - III asrning o`rtasi). Rim huquqi bu davrda asosiy institutlarining polischa mahdudligi (o`zgalar uchun yopiqligi), qadimiyligi va eskirib qolganligi, rivojlanmaganligi va diniy xarakterda bo`lganligi bilan tavsiflanadi. Bu davrda Rimda kviritlar, ya'ni Rimning tub fuqarolari huquqi paydo bo`lgan. Unda hali urug`doshlik tuzumining qoldiqlari kuchli saqlanib qolgan bo`lib, uning manbai odat huquqi hisoblanadi. Keyinchalik, miloddan avvalgi 451-450 yillarda huquq manbai sifatida XII jadval qonunlari vujudga keladi.

2. Klassik davri (miloddan avvalgi III asr o`rtasi - milodning III asri oxiri). Aynan mazkur davr mobaynida rim huquqi patriarxallik va diniy qoldiqlardan xalos bo`ladi va dunyoviy yuridik tizimga aylanadi. Bu tizim nafaqat quldorlik, balki boshqa universal kishilik munosabatlarining oliy darajada ishlab chiqilganligi bilan xarakterlanadi. Bu huquqiy tizimning mukammalligi dunyoga chuqur huquqiy tahlil etish va nafis (nozik) yuridik texnika namunalarini beruvchi yurisprudensiyada ham o`z ifodasini topgan. Klassik davrda Rim huquqi juda taraqqiy etib, kviritlar bilan birga **pretor huquqi - xalqlar huquqi** ham vujudga kelgan. Rim fuqarolari bilan kelgindilar (ajnabiylar) o`rtasidagi munosabatlarni tartibga solgan. Miloddan avvalgi 212 yilda huquqning bunday ikkiga bo`linishi imperator Karakalla edikti (farmoni) bilan bekor qilingan.

3. Postklassik - yangi klassik davri (IV-VI asrlar). Bu vaqtda quldorlik jamiyati va davlatining yemirilishi munosabati bilan rim huquqi amalda rivojlanishdan to`xtaydi, o`zida umumiy iqtisodiy va siyosiy inqiroz izlarini ko`tarib yuradi. Ushbu davrda rim huquqidagi o`zgarishlar asosan uning tizimlashtirilishi va vujudga kelayotgan yangi feodal munosabatlariga asta-sekin moslashtirilishi bilan bog`liq bo`lgan. Bu davrda qonun chiqarish hokimiyati to`la imperatorlar qo`liga o`tib, Rim huquqining to`plamlari tuziladi va kodifikatsiya qilinadi.

2. Rim huquqi manbalarining rivojlanishi

Eng qadimgi davr huquqining manbalari

Arxaik davrda rim huquqiy an`analarining vujudga kelishida kohinlar juda katta mavqega ega edilar. Xususan ularning ichidan **pontifiklar** kollegiyasi ajralib chiqib, huquq me`yorlarini tuzish va sharhlash imtiyozlarini o`zlashtirib olganlar.

Rimda huquqning eng qadimgi manbai **huquqiy odatlar (mores majorum)** bo'lgan. Rim tarixiy an'anasiga ko'ra huquqning boshqa manbai **rim podsholarining qonunlari (leges regiaye)** hisoblangan. Miloddan avvalgi 450 yillar atrofida qabul qilingan **1-rim yozma qonunlari - XII jadval qonunlarining** qabul qilinishi plebeylar va patriitsiyalar kurashi bilan bog'liq.

XII jadval qonunlari o'n ikkita mis lavhaga o'yib yozilib, Rim siyosiy hayotining markazi - forumga hamma ko'rishi uchun osib qo'yilgan.

Mazmunan XII jadval qonunlari Rim odat huquqini to'plash va unga ishlov berish ifodasidir.

Kvirit (fuqarolik) huquqining yana bir muhim manbai **qonunlar** bo'lgan. XII jadval qonunlarining nihoyasida bundan buyon xalq majlisining har qanday qarorlarini **qonun (lex)** kuchiga ega bo'lishi lozimligi ko'rsatilgan edi.

Eng qadimgi davrda shuningdek **senat qarorlari (senatus - konsultlar)**, ayrim hollarda **magistratlarning qarorlari** ham huquqiy kuchga ega bo'lgan.

Miloddan avvalgi 302 yilda kotib (mirza) Klavdiy Flaviy tomonidan pontifiklar arxivlarida ilgari o'ta maxfiy ravishda saqlanib kelingan sud taqvimini, da'volar va yozuvlar nusxalari, huquqiy me'yorlar va odatlarning sharhlari o'g'irlanib, oshkor qilinishi yordam bergan.

Klassik davrda huquq manbalari

Miloddan avvalgi III asr - milodning III asrida XII jadval qonunlari rasman harakat qilishda davom etgan.

Rim huquqi tarixining yangi bosqichida uning ancha muhim manbai **pretorlarning ediktlari** bo'lib qolgan. Shunday ediktlarning asosida sivil huquqi (hanuzgacha hurmatli, lekin tobora kam qo'llanilayotgan) bilan bir qatorda ikkita yangi va mutlaqo mustaqil huquqiy tizim: "**pretor huquqi**" (**jus praetorum**) va "**xalqlar huquqi**" (**jus gentium**) o'sib chiqqan.

Klassik davrda huquqning rivojlanishida peregrinlar pretorining (bu mansab miloddan avvalgi 242 yilda ta'sis etilgan) ediktlari alohida rol o'ynagan. Peregrinlar pretorlari tomonidan yaratilgan "**xalqlar huquqi**" xalqaro rim huquqi emas, balki ichki davlat huquqi, shu bilan birga u rim huquqining ancha rivojlangan va takomillashgan qismi bo'lgan.

Oxirgi tuzilgan edikt (Yulian edikti sifatida mashhur) rasman **senatus-konsult** deb tasdiqlangan va "**abadiy edikt**" (**yedistum perpetuum**) degan nom olgan.

Imperatorlik hokimiyati hujjatlari (konstitutsiyalari) quyidagicha

asosiy ko`rinishlarga bo`lingan:

1) **Ediktlar** - "imperium" hokimiyatiga asoslangan, shuning uchun faqat mazkur imperator hayotligi chog`ida yuridik jihatdan majburiy bo`lgan umumiy qoidalar. Biroq eramizning II asridan boshlab ediktlarga imperatorning vorislari tomonidan ham amal qilina boshlangan.

2) **Reskriptlar** - imperatorning huquqiy masalalar bo`yicha konsultatsiyalar so`ragan alohida shaxslarga yoki magistratlarga bergan javoblari yoki maslahatlari`.

3) **Dekretlar** - imperator tomonidan sud ishlarida chiqarilgan qarorlar. Ularning asosida mustaqil imperatorlik yurisprudensiyasi tashkil topgan.

4) **Mandatlar** - provinsiyalarning hokimlariga yo`llangan instruksiyalar (yo`l-yo`riqlar, qo`llanmalar). Ularning ichida qator hollarda peregrinlarga nisbatan qo`llaniladigan fuqarolik va jinoyat huquqi me`yorlari ham mavjud bo`lgan.

Huquqning rivojlanishida Rim yuristlarining tutgan o`rni

Klassik davrda rim huquqi rivojlanishining juda muhim va o`ziga xos manbai **yuristlarning faoliyati** bo`lib qolgan.

Rim yurisprudensiyasi plebeylar pontifiki Tiberiy Korukaniyadan (miloddan avvalgi 254 yildan) boshlab sof dunyoviy xarakter kasb etgan.

Respublika davrining yuristlari, odatda, aristokratlar doirasidan - senator zodagonlardan, miloddan avvalgi I asrda esa, shuningdek, suvorilardan ham chiqqan. Ularning ichida eng mashhurlari Katon Katta, Mark Maniliy, Alfen Var, Kvint Mutsiy Sevola, Publiy Mutsiy Sevola, Serviy Sulpitsiy, Ruf bo`lgan.

Yuristlarning o`qituvchilik faoliyati muhim ahamiyatga ega bo`lgan. I asrda va II asrning boshida ikkita asosiy: sabinyanlar (asoschisi Kapiton) va prokulyanlar (asoschisi Labeon) huquq maktablari vujudga kelgan.

Sivil huquqi va pretor huquqi sharhlari, shuningdek, sivil va pretor huquqini sintez qilishga urinib, turli huquqiy masalalar bo`yicha yozilgan asarlar - **digestalar** katta shuhrat qozongan. **Digesta** iborasi "**sistemaga solingan**" degan mazmuni anglatishi bejiz emas. Rim yuristlarining asarlari ichida rim huquqini o`quv maqsadlarida tizimli bayon qiluvchi **institutsiyalar** muhim o`rin egallagan. 143 yilgi **Gay institutsiyalari** juda mashhur bo`lgan.

Rimda imperatorlik boshqaruvining o`rnatilishi bilan yuristlarning **amaliy faoliyati - huquqiy maslahatlar berishi** faollashgan. "**Javoblar**"

deb nom olgan bu **konsultatsiyalar** (maslahatlar) sudyalarga katta ta'sir o'tkazgan. Sudyalar ko'pincha obro'li yuristlarning fikrlariga rioya qilar edilar.

Postklassik davri huquqining manbalari

Dominat davrida quldorlik tizimining chuqur inqirozi munosabati bilan rim huquqida ba'zi uncha katta bo'lmagan o'zgarishlar yuz bergan, lekin uning asosiy institutlari amalda ilgari ko'rinishida saqlanib qolgan. Imperatorlar to'la hokimiyatchiligining o'rnatilishi munosabati bilan yuristlar yangi avlodlarining majburiy xarakterdagi konsultatsiyalar berish huquqi yo'qotilgan, yangi huquqiy me'yorlarni ta'riflab berish imkoniyatlari tugatilgan (xuddi, ilgari pretorlar bilan qilinganidek).

Asarlari va fikrlari ilgariidek huquq manbai sifatida ko'riladigan klassik yuristlarning soni qisqargan. **426 yilgi qonunlarga binoan, faqat beshta yurist: Papinian, Pavel, Ulpian, Gay va Modestinning asarlari yuridik kuchga ega ekanligi tan olingan. Papinianning fikri hal qiluvchi deb tan olingan.** Agar bunday holda Papinian fikr bildirmasa, sudya mustaqil harakat qilishi mumkin bo'lgan.

426 yildagi qonunlarga muvofiq boshqa Rim huquqshunoslari - **Sevola, Sabin, Yulianning** qarashlari va ko'rsatmalari ham e'tiborga olingan.

Rim imperiyasining Sharqiy qismida (Vizantiyada) huquqni tizimlashtirish bo'yicha qizg'in ishlar qilingan. Bu yerda III asr oxirida rim huquqining xususiy to'plamlari - **Gregorian kodeksi** va **Germogenian kodeksi** tuzilgan. Ular o'z ichiga 196 yildan 365 yilgacha chiqarilgan imperatorlar qonunlarining asl matnlarini kiritgan. **438 yilda esa imperatorlar konstitutsiyalarining birinchi rasmiy kodifikatsiyasi amalga oshirilgan (Feodosiya kodeksi).** Yustinianning buyrug'i bilan 528-534 yillarda o'tkazilgan. Kodifikatsiya ishlariga rahbarlikni taniqli yurist **Tribonian** amalga oshirgan. Rim huquqining qator yirik to'plamlarini tuzish komissiya ishlarining natijasi bo'lgan.

528 yil fevralida 10 ta oliy mansabdor shaxslar va huquqshunoslar tarkibida komissiya tuzilib, unga Kodeksni tayyorlash vazifasi yuklangan.

Yustinian Kodeksi XII jadval qonunlari namunasida o'n ikkita kitobga bo'lingan.

Kodeksda foydalanilgan eng qadimiy imperator konstitutsiyasi - 117 yilgi Adrian Konstitutsiyasi bo'lsa, eng oxirgisi 534 yil 4 noyabrdagi Yustinian Konstitutsiyasi bo'lgan.

Pandekt iborasi yunon tilidan olingan bo'lib, "o'z ichiga hammasini

olish" degan ma'noni bildiradi.

Digestalar miloddan avvalgi I asrdan eramizning IV asrigacha yashab o'tgan ko'pdan-ko'p rim huquqshunoslarining kitoblaridan olingan 9 mingdan ortiq matnlarni o'z ichiga qamrab olgan, 150 mingga yaqin misrali noyob huquqiy yodgorlik hisoblanadi.

Yustinian kodifikatsiyasining o'ziga xos qismi **Institutsiyalar** - "yoshligida qonunlarni sevadigan" imperatorga qaratilgan huquqning sodda darsligi bo'lgan.

Yustinian Institutsiyalarining asosiga **Gay asarlari** (Institutsiyalar va "Kundalik ishlar"), shuningdek **Florentin, Marsian, Ulpian** va **Pavel** Institutsiyalari qo'yilgan edi.

Yustinian Institutsiyalari ham Gay Institutsiyalari singari to'rtta kitobdan iborat bo'lgan.

535-555 yillarda yuqorida ko'rsatilgan rim huquqining uchta to'plami Yustinianning o'z konstitutsiyalari (novellalari) to'plamlari bilan to'ldirilgan.

3.Eng qadimgi davrda Rim huquqi

Umumiy tavsif

Miloddan avvalgi III asrning o'rtalariga qadar kvirit huquqi tanho hukmron huquqiy tizim bo'lib kelgan. U o'zining muqaddas xarakteri, ko'p darajada an'anaviyligi, qadimgi rim huquqi (kvirit odatlar va marosimlar) bilan bog'liqligi bilan ajralib turgan. U barcha bosqichlarda faqat rim fuqaroligiga ega bo'lgan shaxslarga nisbatan qo'llanilgan (peregrinlarga, ya'ni ajnabiylarga emas) va rim fuqarosining imtiyozi sifatida ko'rilgan. .

Kvirit huquqi ilk sinfiy jamiyatning nisbatan qoloq munosabatlarini aks ettirgan.

Kvirit huquqida tantanali sud odatlariga qat'iy amal qilish katta ahamiyatga ega bo'lgan. Miloddan avvalgi III asrga kelib o'zining ijtimoiy mohiyatiga ko'ra konservativ (mutaassib, eskilikni yoqlovchi) bo'lgan fuqarolik huquqi savdo aylanishining o'sishi yo'lidagi ma'lum to'siqqa aylana boshlagan va gurkirab rivojlanayotgan quldorlik tizimining ehtiyojlari bilan qarama-qarshilikka uchragan.

Mansipatsiya Rimda eng qadimgi davridayoq ashyoviy huquqlarga ega bo'lish usullariga va ashyolarni klassifikatsiya qilishga katta e'tibor berilgan.

Fuqarolik huquqida xo'jalik oborotida bo'lgan ashyolarning eng ko'p bo'linishi mulk huquqining ob'yektlari ham bo'lishi mumkin. Ular

mansipatsiyali (res mancipi) va mansipatsiyasiz (res nes mancipi) ashyolarga bo`lingan. 1-guruhga Italiyadagi yerlar, qullar, yirik uy chorvasi, yer servitutlari, ya'ni arxaik davrda kollektiv oila mulki sifatida maydonga chiqqan ashyo huquqining iqtisodiy jihatdan muhim ob'yektlari kirgan. 2-guruhga - qolgan barcha ashyolar kirib, ularga egalik qilish yakka tartibda amalga oshirilishi mumkin bo`lgan.

Rim yuristi Gayga borib taqaladigan an'anaviy nuqtai nazarga binoan 1-guruhni tashkil etgan ashyolarning begonalashtirilishi faqat mansipatsiyalar orqali, ya'ni alohida, maxsus murakkab va tantanali rasm-rusmlar (marosimlar) talab qiluvchi tartiblar yo`li bilan amalga oshirilishi mumkin.

Servitutlar Ashyo huquqining qadimgi davrdayoq paydo bo`lgan alohida turi **servitutlar - odatlarda yoki qonunda mustaqamlangan va qattiq cheklab qo`yilgan begona ashyolardan foydalanish huquqi bo`lgan.** XII jadval qonunlarida ham servitutlar alohida ko`rib chiqilgan.

Shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar Ilk quldorlik huquqi belgilarini ancha yaqqol ifoda etadigan kontraktlar qatoriga **neksum** kiradi. Uning shaklida juda xilma-xil majburiyat munosabatlari, jumladan, arenda, mulkni begonalashtirish, qarz ifodalangan.

Agar qarzdor bunday tartibda o`rnatilgan summani o`z muddatida qaytarmasa, kreditor "uning qo`lini bog`lab qo`ygan" va 60 kun davomida o`z uyiga qamab qo`ygan. Bu vaqq ichida qarzdor uch marta bozor kunlari Forumga pretor huzuriga olib kelinib, uning qarzi summasi e`lon qilingan. Agar shu davr mobaynida qarzdorning (qarindosh-urug`lari yoki boshqalar tomonidan) qarzi to`lanmasa, u chet elga qul qilib sotilgan. XII jadval qonunlarida ko`rsatilishicha, qarzdor bir necha kreditorlarga qarzini darhol to`lamasa, kreditorlar uni hatto bo`laklarga bo`lib chopib tashlashi mumkin bo`lgan. (111,6). Qarz munosabatlari zaminida kuchli ziddiyatlarning rivojlanishi miloddan avvalgi 326 yilda Peteliy qonunining qabul qilinishiga olib kelgan. Bu qonunga binoan kreditor qarzdorni qulga aylantirish yoki uni o`ldirish huquqidan mahrum bo`lgan.

Qadimiy davrlarda paydo bo`lgan kontraktlardan yana biri - **stipulyatsiya (stipulatio)** hisoblanadi. Bu shartnomaning rasmiy xarakteri uni tuzishda qattiq belgilangan nutq formulasining aytilishida namoyon bo`ladi. Kreditor qarzdorga qandaydir harakat sodir etish majburiyatini zimmasiga oladimi, degan savolni beradi. Qarzdor shunday so`zlar bilan

o`shunday harakatni sodir etishligi haqidagi majburiyatni zimmasiga olganini tasdiqlaydi. Dastlab savol va javobda **spondeo** ("**tantanali qasamyod qilaman**") degan faqat bitta fe'l (ibora) ishlatilgan, **stipulyatsiyaning o`zi esa "sponsii" (sponsio) degan nom bilan yuritilgan.**

Deliktlar

XII jadval qonunlarida ko`rsatganimizdek, Qadimgi davrdayoq majburiyatlar faqat shartnomalardan emas, balki **deliktlardan (huquqbuzarliklardan)** ham kelib chiqqan.

XII jadval qonunlariga ma'lum bo`lgan shunday deliktlardan ko`plari kelajakda jinoyat sifatida ko`rila boshlangan. Lekin **kvirit huquqi bo`yicha xususiy huquqbuzarliklar turkumiga shaxsiy ozor yetkazish (injuria), og`ir tan jarohati yetkazish, shuningdek, o`g`irlik (furtum) taalluqli bo`lgan.**

Xalqlar huquqiga, xususan, XII jadval qonunlariga **ommaviy deliktlar (delictum publicum), ya'ni rim xalqi nomidan jazolanadigan jinoyatlar** ham ma'lum.

XII jadval qonunlari bo`yicha nikoh va oila

Qadimgi rim huquqi patriarxal oilani mustahkamlaydi. Nikoh erning xotin ustidan to`la hokimiyatini o`rnatgan.

Nikohga kirish uchun ikkala oila boshliqlarining roziligi va nikohga kiruvchilarning ham roziligi talab qilingan. Nikoh yoshi ayollar uchun 12 yosh bo`lgan, erkaklar uchun ko`rik-tekshiruv yo`li bilan o`rnatilgan. Xalqlar huquqi bo`yicha faqat fuqarolar nikoh tuzishlari mumkin bo`lgan.

Nikoh er-xotindan birining vafoti bilan yoki ularning huquq layoqatini yo`qotishi bilan, shuningdek, ajralish natijasida bekor qilingan.

Arxaik davrda rim huquqida o`lgan uy egasining mulkini **meros** qoldirishning ikkita usuli mavjud bo`lgan. Umumiy qoida bo`yicha meros o`lgan kishining ("hokimiyati ostidagilarga") bolalari yoki nabiralariga yoxud u bilan yaqin tug`ishgan aloqalarida turuvchi boshqa agnatlarga o`tgan.

Legisaksion jarayon

Mazkur davrda Rimda ko`p sud ishlari xususiy (fuqarolik) tartibda ko`rilgan. Eng qadimgi davrdan boshlab sud tizimi va jarayonini tashkil etishning o`ziga xos xususiyati shundan iborat ediki, **sud ishlarini yuritish 2 ta bosqich: "in yure" (in jure) va "in yuditsio" (in judicio)dan iborat**

bo`lgan.

Sudda tomonlar va magistrat tomonidan qilinadigan diniy marosimlarga oid va qat'iy rasmiy harakatlar, imo-isholar va so`zlar yigindisi "legis aksio" (Legis actio) deyilgan. Legisaksion jarayon degan nom ham shundan kelib chiqqan. Beshta asosiy legisaksion formula ishlab chiqilgan. Ularning ichida eng ko`p tarqalgani **Legis actio per sacramentum** bo`lib, bunga ko`ra, tomonlar tantanali bayonotlar qilishlari bilan birga garovga narsa qo`yganlar.

Jinoyat ishlarida ish yurituvchi magistrat **inkvizitsiga oid (shafqatsiz, vahshiyona)** tartibdan foydalangan.

4.Klassik va postklassik davrlarda Rim huquqi

Xalqlar huquqi va xususiy huquq

Ulpian tavsiflanganidek, xalqlar huquqi rim davlati holatiga, xususiy huquq esa - alohida shaxslarning foydasiga taalluqlidir.

Rim yuristlari o`rnatganidek, xalqlar huquqi "jamoat manfaati" ifodasi sifatida xususiy huquqdan ustun turadi ("xususiy bitimlar xalqlar huquqidan yuz o`girishi mumkin emas"). Lekin klassik va postklassik davrning xalqlar huquqi xususiy huquqqa nisbatan kam ishlab chiqilgan edi.

Ashyo huquqi

Ashyo huquqi tushunchasi hali rim yuristlariga ma'lum emas edi. Lekin ular ashvoviy da'volarni (actiones in rem) majburiyat munosabatlari bilan bog`liq bo`lgan shaxsiy da'volardan (actions in personam) aniq ajratganlar.

Ashyolar mansipatsiyali va mansipatsiyasiz (bunday bo`linish ilgarigi ahamiyatini yo`qotib borgan), **xarakatdagi va ko`chmas, bo`linadigan va bo`linmaydigan, almashtiriladigan va almashtirilmaydigan** va boshqalarga bo`lingan.

Rim davlati iqtisodiyoti agrar xarakterga ega bo`lgani uchun mulkiy munosabatlarda yer alohida o`rin egallaydi. Yerlar qadimgi davrlardayoq alohida quldorlar qo`liga o`tib, xususiy egalikdagi yerlarni tashkil etardi. Shuningdek, uzoq vaqtgacha **jamoat yerlari (ager publicus)** sifatida ko`rilgan davlat yerlari ham mavjud bo`lgan. Miloddan avvalgi 111 yilda agrar qonun qabul qilingan.

Pretor huquqi doirasida maxsus yuridik vositalar yordamida **pretor yoki**

bonitar mulkchilik deb ataladigan mexanizm (tuzilish) tashkil etilgan.

Rim davlati chegaralarining kengayishi, unga yangi-yangi provinsiyalarning kiritilishi va chet elliklar sonining o`shishi munosabati bilan, shuningdek, **provinsial mulkchilik (rim fuqarolari uchun) va peregrinlar mulkchiligi ham tan** olingan.

Klassik va postklassik davrning rim huquqida **mulk huquqiga ega bo`lish usullariga** katta e`tibor berilgan, chunki mulkiy aylanishning rivojlanishi huquqiy munosabatlarda juda aniqlikni va mulk huquqiga ega bo`lishning huquqiy asosi haqidagi masalada o`ta oydinlikni talab qilgan.

Tobora kam foydalanilayotgan mansipatsiya dominat davriga kelib amalda iste`moldan chiqib ketgan. Shu bilan birga "**an`ana (traditsiya – teaditio)** mulk huquqidan voz kechishning asosiy usuli sifatida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan.

Klassik davrda xususiy mulk egasi huquqlarini himoya qilishning fuqarolik-huquqiy shakllari yanada rivojlangan. Ularning ichida ancha muhimi **vindikatsion da`vo** bo`lgan.

Xususiy mulk egasining huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun klassik va postklassik davrning rim huquqida **negator va progibator** da`volardan ham foydalanilgan.

Pretor huquqining rivojlanishi bilan ashyo huquqining yana bir mustaqil turi - **egalik (possessio) instituti** yuridik jihatdan batamom rasmiylashtirilgan.

Ashyo egasining manfaatlarini himoya qilish mulk egasining huquqini himoya qilish uchun xizmat qiluvchi da`volar yordami bilan emas, balki pretorlik **interdiktlari (buyruqlari)** vositasi bilan amalga oshirilgan.

Klassik davrda ashyo huquqining **begona ashyoga nisbatan huquq (jura in re aliena)** kabi turi ham yanada rivojlangan.

Bu davrda yunon huquqidan **emfitevzis - o`rnatilgan to`lovni to`lash bilan avloddan-avlodga meros bo`lib o`tadigan yer ijarasi** o`zlashtirib olingan edi.

Klassik davrda **garov huquqi** ham rivojlangan. Bu vaqtda ishonchga asoslangan va garovga qo`yilgan ashyo kreditorning mulki (feduksiya) hisoblangan garovning qadimgi shakli kamdan-kam qo`llaniladigan bo`lib qolgan edi. Tovar muomalasining rivojlanishi bilan ko`proq **pignus** degan garovdan foydalanila boshlangan. Imperatorlik davrida yunon huquqining ta`siri ostida **ipoteka** degan garov shakli ham rivojlangan.

Klassik davrda **shaxsiy servitutlar** ham rivojlangan va ishlab chiqilgan. Bular, odatda, vasiyatlarda nazarda tutilgan. Bu begona

ashyodan undan keladigan hosilni olish huquqi (**uzufrukt**) bilan yoki bunday huquqsiz (**uzus**) foydalanishni nazarda tutuvchi servitutlar bo`lib, bunda servitut kimning foydasiga o`rnatilgan bo`lsa, o`sha shaxsning umrbod mulki hisoblangan.

Majburiyat huquqi Rim huquqining majburiyat huquqi instituti klassik davrda ancha taraqqiy etgan. Bu, albatta, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi bilan bog`liq bo`lgan edi. Majburiyatlarga hech bo`lmaganda **xuddi ikkita shaxsning huquqiy aloqasi (juris vinculum)** sifatida qaralgan.

Klassik davrda ayniqsa **shartnomalar** (kontraktlar) ancha batafsil va aniq ishlab chiqilgan. Lekin hamma shartnoma munosabatlari yuridik kuchga ega bo`lavermagan.

Gay Institutsiyalarida shartnomalar (kontraktlar) quyidagi to`rt asosiy guruh: verbal, literal, real va konsensualga ajratilgan.

Verbal shartnomalar (lotincha verbum - so`z demakdir) qadimiy diniy shartnomalar - qasamlardan o`zining boshlang`ich asosiga ega bo`lgan. Lekin uning tuzilishi uchun endilikda ilgarigidek ko`p qattiq shartlarga rioya etish talab qilinmagan. Masalan, kreditorning savolida va qarzdorning javobida nafaqat "**spondeo**" tantanali fe`lidan, balki boshqa fe`llardan ham foydalanish mumkin bo`lgan. Stipulyatsiyaning tomonlari peregrinlar ham bo`lishi mumkin edi. Savol-javob izhor qilishda hatto faqat lotin tilidan emas, balki boshqa tildan ham foydalanishga yo`l qo`yilgan.

Literal shartnomalar (lotincha littera - harf demakdir) savdo oborotida qabul qilingan maxsus yozma shartnomalar hisoblangan.

Real shartnomalar (lotincha res - ashyo demakdir) tomonlarning kontrakt asosiy shartlari bo`yicha kelishuvidan tashqari, shartnoma predmetini tashkil etgan ashyoni albatta o`tkazilishini talab qilgan. Ashyoning o`tkazilmasligi majburiyat munosabatini keltirib chiqarmagan. Real shartnomaga hammadan avval **qarz (mutuum)** shartnomasi taalluqli edi. Real shartnomalar guruhiga **saqlash (depositum) shuningdek, garovga oid shartnomalar** ham kirgan.

Ancha batafsil ishlab chiqilgan va uncha rasmiy bo`lmagan **konsensual shartnomalar (lotincha consensus - rozilik, bitim, kelishuv - demakdir)** boshqa guruhdagi shartnomalardan keyinroq tan olingan. Bu guruhdagi shartnomalar qatorida avvalo **oldi-sotdi (emptio-venditio)** shartnomasi asosiy o`rin tutadi.

Konsensual shartnomalar jumlasiga, shuningdek, **ijara shartnomasi (locatio - conductio)** kirgan. Ashyoni ijaraga beruvchi ijaraga oluvchiga

haq evaziga ashyoni vaqtincha berish (locatio-sondustio rerum) shartnomasida ijaraga egalik qilish va foydalanish uchun topshirish majburiyatini olgan.

Ishchi kuchi ijarasi shartnomasi (locatio-conductio oper arum) ma'lum muddatga va belgilangan haq evaziga tuzilgan, lekin bu shartnoma qullar asosiy ishchi kuchini tashkil etgan quldorlik tuzumi sharoitlarida unchalik rivojlanmagan.

Klassik davrda **deliktlardan (huquqni buzishdan) kelib chiqadigan majburiyatlar** yanada rivojlangan.

Delikt huquqining rivojlanishida **Akviliy qonuni** (miloddan avvalgi III asr) katta mavqega ega bo'lgan. Unda mulkka zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning ilgari mavjud turlari tizimlashtirilgan.

Nikoh-oila huquqi Er hokimiyatiga asoslangan nikoh II asrga kelib qo'llanmay qo'ygan, xotinning eri uyida yashashi yillar o'tishi bilan er hukmronligining avtomatik vujudga kelishiga olib kelmaydigan bo'lgan. **Er hokimiyatisiz nikoh (sine manu mariti)ning** yangi shakli tarqala boshlagan. Bunday nikohga kirgan ayol o'zining avvalgi oilasi bilan aloqasini uzmagani, ma'lum mulkiy mustaqilligini saqlab qolgan, bolalariga nisbatan ba'zi huquqlarni olgan.

Konkubinat - erkaklar va xotinlarning rasmiylashtirilmagan doimiy birgalikda yashashi keng tarqalgan.

Bolalarni sotish amaliyoti tugagan va ularni ota tomonidan o'ldirilishiga esa postklassik davrda og'ir jinoyat deb qaraladigan bo'lgan.

Vasiylik instituti ham qator o'zgarishlarga uchragan. Pretorlik edikti bilan vasiyning vasiyigidagilarning ishlarini yuritish uchun javobgarligi o'rnatilgan. Voyaga yetgan ayollar ustidan vasiylik qilish asta-sekin yo'qolib, postklassik davrda ularning muomala layoqati amalda erkaklarning muomala layoqati bilan tenglashtirilgan.

Meros huquqi Kuchli ota hokimiyatining yumshatilishi meros huquqida ham ba'zi o'zgarishlarga sabab bo'lgan. Pretorlik edikti bilan merosxo'rlarning doirasi ancha kengaytirilgan.

Pretorlik edikti **vasiyat** shakliga ham o'zgarish kiritgan. Vasiyatni endi murakkab tartibot asosida ("mis va tarozi yordami bilan") tuzish talab qilinmaydigan bo'lgan. Vasiyat, qoida bo'yicha, og'zaki tarzda emas, balki ma'lum shakllarga amal qilgan holda yozma ravishda tuzila boshlangan.

Klassik davrda vasiyatnomalarda **legatlar** (vasiyatnomadan voz kechish) o'rnatish keng tarqalgan. Bunga ko'ra, merosxo'r vasiyat qilingan shaxsning ko'rsatmasi bilan mulkning ma'lum qismini boshqa shaxsga

berishga majbur bo`lgan.

Fuqarolik jarayoni shakllaridagi o`zgarishlar Pretor huquqining rivojlanishi bilan murakkab va arxaik legisaksion jarayon o`rniga **formulyar jarayon** kelgan. Bunday ko`rinishdagi jarayon **maxsus qonun (Lex Aebutio)** qabul qilingandan keyin miloddan avvalgi II asrning ikkinchi yarmidan boshlab o`rnatilgan.

Jinoyat huquqi va jarayoni Klassik davrning oxiriga kelib, ayniqsa dominat davrida **ekstraordinar jarayon** keng tarqala boshlagan. Milodning III asriga kelib ekstraordinar jarayon formulyar jarayonni to`la siqib chiqargan. Ekstraordinar jarayonda sud ishlari yuritishning an'anaviy ikki bosqich: **"in yure"** va **"in yuditsio"ga** bo`linishi yo`qolgan.

Rimda respublika institutlarining inqirozi va imperatorlar butun hokimiyatchiligining o`sishi bilan bog`liq o`zgarishlar ta'sirida rim jinoyat huquqi sohasida ham muhim o`zgarishlar yuz bergan.

Mazkur davrda jinoyat huquqi rivojlanishidagi xarakterli tendensiya shundan iborat bo`lgan ediki, **qator xususiy deliktlar asta-sekin jinoiy jazolanadigan bo`lgan, jinoyatlar (crimen publicum) kategoriyasiga kiritilgan.**

Bu davrda juda ko`p yangi jinoyatlar, shu jumladan **davlat asoslariga xavfli tajovuz sifatida ko`riladigan jinoyatlar** paydo bo`lgan. Agar respublika davrida "ulug`larni haqorat qilish" (magistratlarga qarshilik ko`rsatish va boshqalar) respublika institutlariga qarshi qaratilgan jinoyatlarni o`z ichiga olgan bo`lsa, prinsipat davrida bu tushuncha endi imperator hokimiyatiga qarshi jinoyatlar deb qaraladigan bo`lgan. Bunday jinoyatlar qatoriga - imperatorni ag`darish maqsadida fitna uyushtirish, imperator yoki uning chinovnigi hayotiga suiqasd qilish, imperatorning diniy marosimlarini tan olmaslik va boshqalar kirgan.

Rim davlatining manfaatlariga bevosita taalluqli bo`lgan jinoyatlarga, shuningdek, xazina mulkini o`zlashtirish va davlat mablag`larini talon-taroj qilish, poraxo`rlik, soxtakorlik, soxta pullar yasash, taqiqlangan yig`ilishlarda va birlashmalarda ishtirok etish, don va boshqa mahsulotlar bilan chayqovchilik qilish, soliqlar to`lamaslik va boshqalar kirgan. Doimiy armiyaning o`sishi munosabati bilan harbiy jinoyatlar soni ham o`sgan. Yuqoridagilar bilan birga shuningdek qator diniy jinoyatlar ham mavjud bo`lgan.

Shaxsga qarshi jinoyatlar ichida turli ko`rinishlardagi odam

o`ldirishdan tashqari "ozor yetkazishlar", avvalo, XII jadval qonunlari bo`yicha xususiy delikt deb qaralgan tan jarohati yetkazishlar ommaviy deliktlar deb hisoblanadigan bo`lgan.

Oila va axloq soxasiga taalluqli jinoyatlar doirasi ham kengaygan.

Rim imperiyasida shuningdek **jazolarning turlari** ham birdaniga o`sgan.

Imperatorlik davrida (ayniqsa dominat davrida) jinoyat huquqining xarakterli belgisi jinoiy javobgarlikning ochiq ko`rinishdagi tabaqaviy tamoyilda ekanligida edi.

Jinoyat jarayoni (ayniqsa dominat davrida) ochiq ifodalangan inkvizatsiyaga oid (shafqatsiz, vahshiyona) xarakter kasb etgan. Sudya (imperator chinovnigi) o`z qo`lida ham ayblov, ham sud qilish funksiyalarini to`plagan. Sud yopiq eshiklarda o`tkazilgan, ayblanuvchi huquqiy yordam huquqidan mahrum etilgan, respublika davrida mavjud bo`lgan boshqa protsessual kafolatlar yo`qotilgan. Sud jarayoni davomida quyi tabaqaga mansub kishilarga ilgari qullarga qilingani kabi qiynoqlar qo`llana boshlangan. Sud hukmi ustidan yuqori turuvchi imperatorlik sudiga apellyatsion tartibda shikoyat qilish mumkin edi (dastlab ikkita instansiyaga, Diokletiandan so`ng uchta instansiyaga yo`l qo`yilgan). Ayblanuvchi uchun yangi va yagona kafolat imperatorlik ibodatxonalarida va imperatorlarning haykali yonida boshpana topish huquqi bo`lgan. Bu uni qamoqqa olinishdan vaqtincha saqlashi mumkin edi.

Klassik davrning Rim jinoyat huquqida yuridik texnika sohasida ba`zi progress holat ko`zga tashlangan. Masalan, ayb, ishtirokchilik, suiqasd va boshqa tushunchalar ishlab chiqilgan.

O'RTA ASRLARDA YEVROPA MAMLAKATLARI DAVLATI VA HUQUQI

YEVROPADA O'RTA ASRLAR DAVLATI VA HUQUQI XUSUSIYATLARI

Avvalo shuni aytib o'tish kerakki, G'arb va Sharq mamlakatlarida feodal yer mulkchiligini quldorlik davridagi mulkchilikdan farqlaydigan o'ziga xos xususiyatlari bor. Masalan, G'arb mamlakatlarida yerning oliy egasi monarx (qirol, knyaz, imperator) hisoblanib, boshqa feodallar undan xizmat evaziga yoki boshqa shartlar bilan yer olganlar. Ular esa bu yerni uchinchi shaxsga ma'lum shartlar evaziga berganlar. Yer bergan feodal syuzeren, olgani esa vassal deb atalgan. Shunday qilib, G'arbiy Yevropa mamlakatlarida yerga egalik qilishning o'ziga xos xususiyatlari uning ierarxik (pog'onama-pog'ona) xarakterida bo'lib, bu hodisa maxsus shartnomalar (investitura)da ifodalanadigan syuzerenitet-vassalitet munosabatlarini tug'dirgan.

Sharq mamlakatlarida bunday egalik bo'lmay, yer davlat mulki hisoblanardi. Yirik yer egalari davlatga bo'ysunardilar, dehqonlar va hunarmandlar esa bevosita davlatga renta-soliq to'lardilar.

Yevropada bu jarayon asosan quyidagi to'rtta ilk feodal monarxiyasi, senorlik monarxiyasi (feodal tarqoqlik), tabaqa-vakillik monarxiyasi va mutlaq monarxiya bosqichlaridan o'tdi.

Sharqiy va G'arbiy Yevropada xristianlik, Osiyoning bir qancha mamlakatlarida islom, Xitoy, Yaponiyada konfutsiylik va buddizm hukmron diniy mafkura hisoblangan.

Xristianlik Yevropada yagona din bo'lib, u kishilarning butun hayotini o'ziga bo'ysundirgan, kishilar tug'ilganidan to vafot etganlariga qadar cherkov nazorati ostida bo'lganlar. 325 yilda xristian cherkovning birinchi sobori (yig'ilishi) chaqirildi. 1054 yilda Rim va Konstantinopol cherkovlari o'rta-sidagi asriy nizolar tugab, xristianlikda uzil-kesil ikkita cherkov, ikkita mazhab-pravoslaviye va katolitsizm qaror topdi.

1252 yilda endigina shakllanayotgan inkvizitsiya - cherkov sudiga tergov qilishda qiynash usulini qo'llashga ruxsat berildi.

G'arbiy Yevropa shaharlari X-XI asrlarda savdo va hunarmandchilik markazlariga aylanadi. Shaharlarning eng muhim yu-tug'i barcha fuqarolar erkinligining tan olinishi edi.

Dvoryanlardan o'zini himoya qilish hamda shahar soliqlarini tengroq

taqsimlash maqsadida shahar aholisi ittifoqlarga birlasha boshlaydi. Hunarmandlar o'zlarining sexlarini, savdogarlar esa o'z gildiyalarini tuzadilar. O'rta asr sexlari bir kasbdagi

G'arbiy Yevropaning qit'a qismi mamlakatlarida huquq shakllarining o'zaro yaqinlashuvi yuz beradi. Angliya feodal huquqi alohida, mustaqil holda rivojlanib bordi. Shu tariqa, tez orada G'arbiy Yevropa huquqi ikkiga: ingliz-sakson huquqi va qit'a huquqiga ajralishi belgilari namoyon bo'la boshladi.

Sharqda o'rta asrlardagi yirik mamlakatlarning feodal davlati va huquqi tarixi boshqacharoq bo'lgan. Bu yerda asosan kuchli byurokratik davlat apparatiga asoslangan despotik boshqaruv shakli saqlanib qoldi. Bu yerda davlat boshlig'i umuman har doim mamlakatdagi butun yerlarning oliy egasi sifatida maydonga chiqdi. Uning bu huquqi avloddan-avlodga meros tariqasida o'tib turardi. Bundan tashqari, Sharqda yer egaligi munosabatlarida jamoa yer egaligi-ning uzoq vaqt saqlanib qolganligi va turg'un xarakterga ega bo'lganligini kuzatish mumkin.

FRANKLAR DAVLATI VA HUQUQI (V asr - IX asrning birinchi yarmi)

- 1 Franklar davlatining tashkil topishi va taraqqiyot bosqichlari.**
- 2 Franklar davlatining ijtimoiy tuzumi.**
- 3 Franklarning davlat tuzumi.**
- 4 Franklar davlatida huquqning asosiy belgilari.**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., TDYuI..2005. 2- qism
9. Н.Muhamedov O`rta asrlarda franklar davlati va huquqi. T., Adolat.2000
10. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.TDYuI..2005. 2- qism

1. Franklar davlatining tashkil topishi va taraqqiyot bosqichlari

German qabilalari II-IV asr o`rtalarida o`zlarining ishlab chiqarish kuchlarini ancha rivojlantirdilar. Varvarlarning aholisi tobora ko`payib borayotganligi sababli yer masalasi juda keskin masala bo`lib qoldi.

German jamiyatining tobora ko`proq tabaqalanib borishi – zoda-gonlarning ajralib chiqishi, ularga qaram bo`lgan kishilar sonining ko`payishi va hokazolar bilan bir qatorda, qabilalarning katta-katta ittifoqlarga birlashuvi jarayoni ham yuz bermoqda edi. Quyi Reynda ham

birlashuv jarayoni vujudga kelayotgan edi. Quyi Reynda hamda Yutlandiya yarim orolida ingliz-saks qabilalari birlashmasi; Oʻrta Reynda frank qabilalari ittifoqi; Yuqori Reynda allemanlar ittifoqi; Elbada va Elbaning narigi tomonida langobardlar, vandallar, burgundlarning ittifoqlari tashkil topdi. Bundan ilgariroq gotlarning ikkita ittifoqi - vestgotlar ittifoqi va ostgotlar ittifoqi vujudga kelib, ularning har biri Dunay va Qora dengiz boʻyi hududida koʻp qabilali davlat tashkil qilgan edi.

IV asrning oxirlaridan boshlab va, ayniqsa, V asrda varvarlar yoppasiga Rim imperiyasi hududiga qarab yoʻl olib, uni asta-sekin istilo qila boshladilar. Shuning uchun IV asrning oxiri va V asrning hamma-sini oʻz ichiga olgan bu davrni tarixchilar odatda Xalqlarning buyuk koʻchishi davri deb ataydilar.

V asr oxiriga kelib germanlar Gʻarbiy Rim imperiyasi hududiga: vandallar Shimoliy Afrikaga, vestgotlar (Gʻarbiy gotlar) Ispaniyaga, ostgotlar (sharqiy gotlar) Italiyaga, franklar Galliyaga, inglizlar bilan sakslar Britaniyaga joylashdilar. Germanlar shu joylarda oʻz davlatlarini barpo qildilar.

Rim imperiyasi hududida tuzilgan varvar qirolliklari ichida eng kattasi va kuchlisi franklar qirolligi edi.

Franklarning oʻzlari ham dastlab Reynning narigi tomonida yashar edilar. Ularning ota-bobolari Tatsitning asarida har xil nomlar bilan, chunonchi, xamavlar, sukabrlar, batavlar va boshqa nomlar bilan atalgan. "Frank" degan nom (bu soʻzni "jasur", "erkin" deb tarjima qilishadi) III asrning oʻrtalaridagina paydo boʻlib, qandaydir bitta qabila emas, balki Reynning oʻrta va quyi oqimlarida yashagan butun bir guruh german qabilalariga taalluqli umumiy bir nom edi, bu qabilalar dastlab Reyn daryosining oʻng qirgʻogʻida yashardilar. Oʻsha vaqtda-yoq ular katta-katta ikki guruhga boʻlingan boʻlib, bir guruhi (ular Reynning quyi oqimida yashardilar) dengiz boʻyi franklari yoki sali franklari deb (lotincha "salum" - dengiz soʻzidan), ikkinchi guruhi Reynning oʻrta oqimida (har ikki qirgʻoqda) yashagan franklar - qirgʻoq franklari yoki ripuar franklari deb (lotincha "ripa" - qirgʻoq soʻzidan) atalar edi. Bulardan eng kuchlisi sali franklari boʻlib, ular Galliyaning Gʻarbiga qarab bordilar.

Franklar milodning IV asrlarida Rim imperiyasining Galliya viloyatiga koʻchib kela boshlagan. V asrda Gʻarbiy Rim imperiyasining agʻdari-lishi bilan franklar uning hududida oʻz qirolliklarini barpo etib, oʻz hududlarini kengaytirib boradilar.

Franklar bosib olgan yerlarni boshqarish uchun boshqaruv organlari tashkil etishlari zarur boʻlib qoldi. Lashkarboshining hokimiyatini ku-

chaytirish zaruriyati kelib chiqadi. Oddiy lashkarboshi endi haqiqiy yakka hokimga - qirolga aylana boradi. Qirol urug‘doshlik tuzumi sharoitidagi urug‘ jamoalariga tegishli mol-mulklarni o‘zini qilib ola boshlaydi.

Sali franklarining Merovinglar sulolasiga mansub qirol Xlodvigning podsholik tarixi (481-511yillar) franklar hayotida ro‘y bergan katta-katta o‘zgarishlar bilan bog‘liq.

90-yillarning o‘rtasida Xlodvig va uning drujinasi tomonidan, keyinroq esa oddiy franklar va ularning oila a‘zolari tomonidan xristianlikning qabul qilinishi Franklar qirolligining yanada rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Xlodvig qol-gan barcha sali va ripuar qirollarini sekin-asta qira borib, juda katta yangi qirollikning yakkayu yagona qirol bo‘lib oldi, u (Reynning narigi tomonidagi yerlardan tashqari) Galliyaning to‘rttdan uch qismini o‘z ichiga olar edi.

Merovinglar sulolasi deb nom chiqargan Xlodvig sulolasi o‘zaro urushlar natijasida zaiflashib bordi.

Qirol davlat yerlarining tobora tarkana qilishi, o‘z askarlariga taqsimlayverishi natijasida uning hokimiyati kuchsizlanib, yer egalarining (yer magnatlarining) hokimiyati kuchayib ketdi.

VII-VIII asrlarda Merovinglar faqat nomigagina qirol bo‘lib, ularning haqiqiy hokimiyati yo‘q edi.

Davlatni boshqarishda mayordamlar - saroy boshqaruvchilari hal qiluvchi rol o‘ynay boshladilar. Ayniqsa, mamlakatni siyosiy jihatdan qayta birlashtirishda mayordam Karl Martell ("To‘qmoq") hal qiluvchi o‘rin tutdi. U 715 yildan 741 yilgacha mamlakatni idora etib, qirol hokimiyatini mustahkamlash borasida juda katta ishlar qilgan, bir qancha islohotlar o‘tkazgandi. Natijada qirol hokimiyati ancha kuchaydi va mamlakatning qurolli kuchlari mustahkamlandi.

751 yilda Suasson shahrida frank zodagonlari yig‘ilishida Pipin frank qirol deb e‘lon qilindi. Shu vaqtdan boshlab yangi sulola - Karolinglar sulolasiga asos solindi. Pipin o‘z siyosati bilan frank qirolligining ravnaqi uchun zamin tayyorladi. Uning o‘g‘li Buyuk Karl davrida Franklar davlati imperiyaga aylandi.

Buyuk Karl Karolinglar sulolasining eng atoqli namoyandasi edi (sulola ham uning nomi bilan atalgan). U 46 yil (768-814 yillar) hukmronlik qildi. Buyuk Karl katta sarkarda va istilochi edi. Tarkib topayotgan Franklar davlati Buyuk Karl davrida juda katta agressiv siyosat yurgizildi. Juda ko‘p joylarni istilo qilib, Buyuk Karl ulkan va qudratli davlatga boshliq bo‘ldi. Rim imperiyasi qulagandan keyin G‘arbiy Yevropada Buyuk Karl davlatidek katta davlat dunyoga kelmagan edi: bu davlat franklardan

tashqari o‘nlab boshqa qabila va xalqlarni o‘z ichiga olgandi.

800 yilda Buyuk Karl Rimda bo‘lgan vaqtda papa unga ”rimliklar imperatori” tojini kiydirdi va shu tariqa Bu-yuk Karl imperator deb e‘lon qilindi. Ammo bu uncha mustahkam imperiya emas edi. 814 yilda Buyuk Karl 72 yoshida vafot etganidan so‘ng uning imperiyasi uzoq umr ko‘rmadi. Bu ilk o‘rta asr harbiy-feodal monarxiyasi bo‘lib, unda chinakam markazlashuv uchun yetarli darajada iqtisodiy baza yo‘q edi. Natural xo‘jalik hukmronligi, ayrim viloyat va tumanlarning va hatto, ayrim pomestelarning ham biqiqligi, shaharlar va savdoning kam rivojlanganligi imperiyaning muqarrar tarzda parchalanib ketishiga sabab bo‘ldi.

843 yilgi Verden shartnomasiga ko‘ra Franklar davlati bo‘linib ketdi va Galliya (Fransiya), Bovariya va boshqa yerlar imperiyadan ajralib chiqdi.

Shunday qilib, franklarning bosqinchilik urushlari ularda davlatning tashkil topish jarayonini tezlashtirdi. Franklarda davlat tashkil topishining asosiy sabablari erkin jamoaning yemirilishi, uning sinfiy tabaqalanishi bo‘ldi.

Franklar davlati boshqarish shakli bo‘yicha ilk feodal monarxiyasi edi.

Franklar davlati o‘z rivojlanishida ikkita asosiy bosqichni bosib o‘tdi. Birinchi bosqich V asrning oxiridan VII asrning oxirigacha bo‘lgan davrni, ikkinchi bosqich esa VIII asrdan IX asrning o‘rtasigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi.

2. Franklar davlatining ijtimoiy tuzumi

Franklarning V asr oxiri - VI asr boshlaridagi ijtimoiy tuzumi haqida o‘sha davrning muhim huquqiy yodgorligi -”Sali haqiqati”-”Lex Salia” (500-yil atrofida yozilgan) anchagina ma’lumotlar beradi. ”Sali haqiqati”ga asoslanib, franklarning asosiy mashg‘uloti dehqonchilik bo‘lgan, degan xulosaga kelish mumkin.

Franklar xo‘jaligida chorvachilik (ayniqsa, cho‘chqa boqish) ham katta rol o‘ynagan. ”Sali haqiqati”da yana baliqchilik, asalarichilik, bog‘dorchilik va dehqonchilikka oid bo‘lgan asosiy hunarlar to‘g‘risida ham gapiriladi. Darhaqiqat, franklarda yer o‘sha vaqtda xususiy mulk emas edi. Yer jamoa tashkilotining mulki bo‘lib, ayrim frank o‘z yer uchastka-sidan ma’lum shartlar asosida foydalanardi, xolos.

Bu davrdagi frank jamiyatida asosiy figura erkin frank edi, u qishloq

jamoasining to'la huquqli a'zosi, jamoa yerining egasi, yirik yer egasiga qaram bo'lmagan mustaqil, erkin dehqon edi.

Jamiyatning feodallashish jarayoni Vastrning oxirlaridan boshlanib, taraqqiy eta bordi. Asta-sekin yer egalari paydo bo'ldi va mahalliy aholiga nisbatan siyosiy hokimiyatga ega bo'lib bordi. Erkin franklar qaram dehqonlarga aylandi.

VI asrning ikkinchi yarmidan boshlab franklar jamiyatida keskin o'zgarishlar yuz bera boshladi.

Bu vaqtda yer bemalol qo'ldan-qo'lga o'tishi mumkin bo'lgan xususiy mulkka aylanadi, ya'ni mulkdor uni o'z xohishi bilan sotar, alish-tirar, sotib olar, boshqa birovga taqdim qilar yoki vasiyat qilib qoldirardi.

Xlodvigning vorislari qirol yerlarini benefitsiy (aynan tarjimasi: "xayr", "saxovat") tarzida o'z drujinachilariga bo'lib berdilar, bular asta-sekin votchinachi - katta yer egalari aylanib borar va yerlarini meros tariqasida o'z bolalariga qoldirardilar. Cherkov ham qirol xazinasidan (qirol yer fondidan) in'om (donatio) tariqasida ko'p yer oldi. Cherkov dehqonlarga bir uchastka yerni ma'lum miqdorda obrok to'lab turish yoki barshchina o'tash sharti bilan umrbod foydalanishga berardi, bu yer uchastkasi prekariy deb atalardi.

Prekariy olgan dehqonning o'z yeri ham prekariyga aylanib, asta-sekin cherkov yer egaligining mulki-ga qo'shilib ketardi.

Lekin shu narsani aytib o'tish kerakki, erkin dehqonlarning yo'qolib borish jarayoni VI va VII asrlarda Franklar davlatining hamma viloyatlarida bir xil bo'lgan emas.

Davlat hokimiyati yirik yer egalari qo'lga o'tib borgan. Yirik yer egalari dastlab qirol hisobiga soliq yig'ib, uning nomidan sud qilgan bo'lsalar, keyinchalik o'zlari nomidan sud qilib, o'z foydalariga soliq yig'a boshlaganlar. Bu huquqni qirol ba'zan immunitet yorlig'i bilan mustahkamlab berardi.

VI asrdan boshlab immunitet yorliqlarini berish juda keng tarqaladi. Immunitet yorlig'i sifatida olingan yerlarga, hatto, qirol amaldorlari ham kira olmas edi. Bu esa qirol hokimiyatining zaiflashuviga olib kelgan.

Zaiflashib qolgan qirol hokimiyatini mustahkamlash, uning harbiy va moliyaviy qudratini kuchaytirish maqsadida mayordam Karl Martell yer (agrar) islohoti o'tkazgan. Bu islohot uning o'g'li Pipin Pakana va nevarasi Buyuk Karl tomonidan nihoyasiga yetkazilgan.

Bunga ko'ra, yerlarni yer magnatlariga to'la mulk qilib berish, hadya qilish to'xtatildi. Endi yer ma'lum xizmat evaziga mukofot tariqasida berila boshlandi. Agar bunday benefitsiya olgan kishi qirolga ma'lum xizmat

o‘tab turmasa, yer qaytarib olingan.

Harbiy benifitsiyalar harbiy xizmat o‘tash sharti bilan umrbod foydalanish uchun beriladigan o‘rtacha va mayda pomestelar edi.

Harbiy xizmat o‘tovchilarga davlat fondiga qarashli yerlardan uchastkalar berish bilangina cheklanmay, Karl Martell shu maqsad uchun cherkov yerlaridan ham qisman foydalandi. Ruhoniylardan musodara qilib olingan yerlar ham benifitsiyalarga aylantirildi. G‘arbiy Yevropa tarixida bu narsa birinchi marta o‘tkazilgan katta sekulyarizatsiya, ya‘ni cherkov mulkini tortib olib, dunyoviy kishilar qo‘liga topshirish edi.

Buyuk Karl va uning vorislari zamonida feodallashuv jarayonining juda tezlashib ketayotganligi imperiyaning parchalanib ketishida juda katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Karl mag-natlar va boshqa ”nufuzli odamlar” tomonidan dehqonlar yerlarining tortib olinishini cheklashga bir necha marta urindi, biroq yerdor zodagonlar uning farmoyishlariga qarshilik ko‘rsatganlari uchun bu farmoyishlar amalda bajarilmay qolaverar edi. Franklar jamiyatining feodallashuv jara-yoni, tabiiyki, siyosiy tuzumga ham ta’sir etdi.

O‘zining harbiy qudratiga va eng katta istilochilik shuhratiga qaramay, Buyuk Karlning o‘zi ham yerdor zodagonlarga qaram edi.

Buyuk Karlning asosiy daromadlari uning pomestelaridan keladigan daromadlar edi

Korolinglar pomestesi aniq natural xo‘jalik xususiyatlariga ega edi. Bu haqda ”Pomestelar to‘g‘risidagi kapitulyariy”da juda ochiq dalillar keltirilgan, unda pomestelarda yetishtirilgan mahsulotlarning qirol oilasi va qirol saroy ahllari ehtiyojlarini qoplashga sarflanganligi bir necha marta ta’kidlab o‘tilgan.

Qullar ashyo hisoblangan. Ularni o‘ldirish jinoyat sanalmagan. Erkin kishi qul bilan nikohga kirsam, qulga aylangan. Erkin ayol qul erkakka erga tegsa, g‘ayriqonuniy deb e‘lon qilingan. Erkin ayolga uylangan qul o‘lim jazosiga mahkum etilgan..

Karolinglar davrida haqiqatda franklarda krepostnoy dehqonlar tabaqasi tashkil topib, bu tabaqada endi erkin kishilar, yarim erkin kishilar (litlar) yoki tutqun kishilar (qullar) o‘rtasidagi ilgarigi farqlar chindan ham yo‘qolib ketgan edi.

3. Franklarning davlat tuzumi

Franklarda davlat apparatining tashkil topishi va rivojlanishi jarayonlarida uchta asosiy yo‘nalishni ajratib ko‘rsatish mumkin. Birinchi yo‘na-

lish, ayniqsa, boshlang'ich bosqichga (V-VII asrlarga) xos bo'lib, bu vaqtda franklardagi qabilaviy demokratiya organlarining yangi davlat organlariga o'sib chiqishi sodir bo'lgan. Ikkinchi yo'nalish votchina boshqaruv organlarining rivojlanishi bilan belgilanadi. Uchinchi yo'nalish frank monarxlari davlat hokimiyatining asta-sekin senor-hukmdorlarning "xususiy" hokimiyatiga aylanishi bilan bog'liq Qirol hokimiyatining shakllanishi va rivojlanishi. Galliyaning istilo qilinishi franklarda yangi davlat apparatining tashkil etilishi uchun kuchli turtki bo'ldi. Xlodvig tomonidan xristianlikning qabul qilinishi bilan cherkov qirol hokimiyatini mustahkamlashda qudratli omil bo'lib qolgan.

Franklar davlati feodal yakka hokimligi (monarxiya) shaklida idora etiluvchi davlat bo'lib, uning tepasida qirol turgan. Qirollik nasldan-naslga meros bo'lib o'tgan.

Qirol davlatdagi barcha asosiy mansabdor shaxslarni shaxsan o'zi tayinlagan va o'z xizmatchilariga davlat boshqaruvining alohida sohalarini berib qo'ygan. Qirol hokimiyatining bevosita tayanchi qirolning harbiy drujinasi hisoblangan. Drujina saroyda yashab, xazina hisobidan ushlab turilgan.

VII asrning oxiri - VIII asrning boshlarida Franklar davlati butunlay parchalanib ketdi

Qirol hokimiyati eng kuchaygan va monarxiyaning eng gullab-yashnagan davri aynan Buyuk Karl hukmronligi davriga (VIII asrning ikkinchi yarmi - IX asrning boshiga) to'g'ri keladi. g roziligi bilan qarorlar qabul qilishi lozim edi.

Markaziy boshqaruvning tashkil

Qirollar odatda o'zlarining pomestelarida – villalarida yashaganlar. Villalar ko'pincha o'rmonlarning o'rtasida joylashgan. Qirol saroyi - palatsiy mamlakat siyosiy hayotining markazi hisoblangan.

Qirol atrofini uning soqchilari - antrustionlar o'rab turgan. Ular qirolning yaqin kishilari bo'lib, ularga alohida muhim topshiriqlar yuklangan. Antrustionni o'ldirganlik uchun uch baravar ko'p miqdorda vergeld (qon bahosi) to'langan.

Qirol o'z yaqinlaridan iborat saroy amaldorlari va ruhoniylar bilan maslahatlashib ish yuritardi. Ular bilan kengashlar o'tkazib turardi. Bu **qirollik kengashi** garchand doimiy organ bo'lmasa-da, ma'lum muddatlarda chaqirilib turmasa-da, yoki o'zining aniq tarkibiga ega bo'lmasa ham, mamlakat siyosiy hayotida juda katta o'rin tutardi., imperator tomonidan deyarli har yili kuzda **feodallarning syezdlari** ham chaqirilar edi. Unda eng muhim kapitulya-riylarning hammasi muhokama qilinardi..

Qirol huzurida davlatni boshqaruvchi ma'muriy apparat bo'lib, ularda ministrlar ishlagan. markaziy boshqaruvda davlat organlarining, mansabdor shaxslarning, ministrarning aniq vazifa va funksiyalari o'rnatilmagandi. Bir davlat organi ayni vaqtda ham ma'muriy, ham sud, ham harbiy, ham xo'jalik ishlarini bir necha kishi ishtirokida olib boraverardi..

Davlatda qirol dan keyin birinchi mansabdor shaxs yuqorida ko'rib o'tganimizdek, **mayordam** yoki boshqacha so'z bilan aytganda, saroy meri edi. Yuqori mansabdagi amaldorlarning butun ishi qirol saroyi – palatsiy-da markazlashtirilgan edi. Merovinglar va dastlabki Karolinglarning druji-na va xizmatkorlari - ministrleri bo'lib, ular qirolning topshirig'i bilan eng oddiy ma'muriy-moliyaviy va sud funksiyalarini bajarar edilar. Bular: **se-neshal** - qirolning shaxsiy ishlarini yurituvchi va ayni vaqtda butun saroy xizmatchilarini boshqaruvchi mansabdor shaxs; **marshal** - otliq askarlar boshlig'i; **kamerariy**-qirol xazinasining boshlig'i; saroy grafi – qirolning huquqiy masalalar bo'yicha maslahatchisi (u asosan sud funksiyalarini bajargan, qirollik sudi tomonidan sud hukmlarining chiqarilishida ishtirok etgan, sud tortishuvlariga rahbarlik qilgan, hukmlarning bajarilishini nazo-rat qilgan); **referendariy** (arxikansler) - imperator devonxonasi nining bosh-lig'i (u qirol hujjatlarini - ediktlar, diplomlar, kapitulyariy va boshqalarni tahrir qilgan, rasmiylashtirgan, ularga muhr qo'yib, arxivda saqlagan, unga kotiblar va devonxona bo'ysungan) va boshqalardan iborat edi.

Bu davrda diniy ishlar bilan shug'ullanuvchi **arxikapellana** degan mansab vujudga keladi. Bu odatda dindor shaxs bo'lib, unga keyinchalik devonxona ham bo'ysundirilgan. Endi u farmonlar tayyorlash, ularni saqlash ishlari bilan shug'ullangan, uning eng birinchi yordamchisi **kansler** edi.

Buyuk Karl zamonida markaziy va mahalliy idora qilish apparati ancha byurokratlashgan edi

Shunga qaramay, Buyuk Karl imperiyasi qat'iy markazlashgan davlat emas edi..

Mahalliy boshqaruvnin g tashkil

Franklar davlati okrug (pag)larga, ya'ni grafliklarga bo'linib, har bir pagning tepasida graf (comite) turgan. **Graf** odatda yirik yer egalari ichidan qirol tomonidan tayinlangan. U o'z hududida sud, ma'muriy, moliyaviy, harbiy vakolatlarni amalga oshirgan.

Paglar, ya'ni grafliklar yuzliklarga bo'lingan. Yuzliklar tepasida **yuzboshilar** turgan. Grafliklarda moliyaviy organlar sifatida graflar bilan birga **satsebaronlar** ham harakat qilganlar. joylarda **tunginlar** ham

mavjud bo‘lib, ular asosan sud funksiyasini bajarganlar. Graflar o‘zlariga o‘rinbosarlar va yordamchilar tayinlaganlar. Ular **vikariylar** yoki vitse-graflar deb yuritilib, Karolinglar davrida vikariylarga o‘zlarining hududiy okruglari ajratib berilgan edi.. Ba’zi joylarga (odatda chegara tumanlarga) qirol **gersoglar** tayinlardi. Gersogning vakolati bir necha (2-12) graflikkacha yoyilgan. Uning asosiy vazifasi mudofaani tashkil etish va mamlakatni himoya qilish edi.

Sud hokimiyati Karolinglar sulolasi davrida mahalliy idora organlarining ishini tekshirish uchun har yili ikki kishidan iborat **elchilar** tayinlanardi. Ular-ning biri dunyoviy, ikkinchisi diniy kishilardan iborat edi Franklar davlatida oliy sud hokimiyati monarxga - qirolga - imperatorga tegishli edi. Mamlakatda eng ko‘p huquqbuzarlik haqidagi ishlarni ko‘rib hal qiladigan sud muassasasi - yuzliklar sudi edi..

Buyuk Karl zamonida cherkov sudlari ham paydo bo‘ldi. Bundan tashqari, aralash tarkibdagi sudlar ham vujudga keldi.

Armiya Franklarda qadimdan mavjud bo‘lgan xalq lashkar-larini dehqonlarning xonavayron bo‘lishi tufayli chaqirish tobora qiyinlashib bordi. Qo‘shinning hal qiluvchi qismi otliq askarlar bo‘lib qolgandi. Karl Martell islohoti natijasida benifitsiya olganlar harbiy xizmat o‘tashlari, qo‘shinni otliq askarlar bilan ta'minlab turishlari lozim edi.

Buyuk Karl davlatning hamma fuqarolaridan jon boshiga harbiy xizmat talab etishni bekor qilib, faqat yer egalarinigina harbiy xizmatga jalb etdi..

Buyuk Karl zamonida harbiy benifitsiyalar tizimining avj olishi, erkin dehqonlarning zaiflashuvi va tushkunlikka uchrashi oqibatida dehqonlar harbiy xizmatni o‘tashga tobora kamroq chaqiriladigan bo‘ldi.. Shunday qilib, Buyuk Karl qo‘shini haqiqatda uning o‘ziniki bo‘lmay, balki tobora aniqroq tashkil topgan katta feodallar qo‘shini edi, bu feodal-larning esa juda ko‘p pomestelari bo‘lib, ular joylarda keng siyosiy huquqlarga ega edi, ularning qaramog‘ida ko‘plab mayda ritsarlar (suvoriylar) bor edi.

4. Franklar davlatida huquqning asosiy belgilari

Huquq manbalari Frank qabilalarida davlatchilikning shakllanishi huquqning yaratilishi bilan birga kechdi. Shu tariqa Franklar davlatida huquqning muhim manbalari sifatida «varvarlar haqiqatlari» paydo bo‘lgan..

”Varvarlar haqiqatlari” orasida eng qadimgilaridan biri - ”Sali haqiqati” V asrning oxiri - VI asrning boshlarida Xlodvig hukmronligi davrida tuzilgan. Boshqa frank qabilalarining sudebnigi - ”Ripuar haqiqati”ning asosiy qismi VI asrda vujudga keldi, lekin uning to’liq nashri VIII asrga taalluqlidir. Alleman va Bavar haqiqatlari VIII asrda paydo bo’lgan. Sakson va Tyuring haqiqatlari esa VIII asrning oxiri - IX asrning boshlarida vujudga kelgan..

“Sali haqiqati”dan uch va undan ko‘proq asr keyin yozilgan barcha sudebniklar o‘zlarida ancha eskirgan, qadimiy huquq me’yorlarini saqlab qolish bilan birga, feodal munosabatlar rivojlanishining yangi bosqichini ham aks ettirgan.”Varvarlar haqiqatlari” mazmunan ingliz-sakslar odat huquqlari yozuvlariga, xususan, Eitelbert haqiqatiga (VI asrdagi), Ine haqiqatiga (690 yilgi), shuningdek, XII-XIV asrlarda tuzilgan skandinaviy provinsiyalarining sudebniklariga yaqin edi.

Sudebniklar orasida V asrda ostgotlarning qiroli Teodorix tomonidan yozilgan qonun (edikt)lar to‘plami alohida o‘rin tutadi. Edikt bir vaqtlar XII jadval qonunlariga o‘xshab, bronzadan yasalgan doskalarga yozilgan va hamma ko‘rishi uchun maydonlarga osib qo‘yilgan edi.

“Varvarlar haqiqatlari” sudyalari uchun qo‘llanma vazifasini bajaruvchi sudebniklardir..

Ilk feodal huquqi manbalariga, shuningdek, qirollar tomonidan yirik feodallarga berilgan **immunitet - yorliqlari** va boshqa **qoidalar – yorliqlarini** ham kiritish mumkin. Qoidalar - yorliqlarida hujjatlar namunalari o‘rnatilib, ularning yordamida hadya, oldi-sotdi singari bitimlar rasmiylashtirilardi.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda ilk feodal huquqining asosiy manbalaridan biri odat huquqi hisoblanadi. **Odat huquqi** xalq (jamo)ning huquq ijodkorligi mahsuli bo‘lib, shon-sharaf, qasam, qasos olish, murosaga kelish (va uning bahosi), jamoaviy javobgarlik va boshqalarga asoslangan.

Cherkov huquqi germanlarda huquqning muhim manbalaridan hisoblanadi.

506 yilda vestgotlar qiroli Alarik II o‘z fuqarolari uchun ”Rim vestgotlari qonuni” (Lex Romana Visigothorum) nomi bilan mashhur bo‘lgan sudnoma chiqargan. Xuddi shuningdek, burgundlar qiroli Gundobad ham 437 yilda qisqartirilgan va soddalashtirilgan Feodosiya kodeksini amalga kiritgan edi..

Cherkov va qirollik qonunchiligi yordamida rim huquqining soxta-

Mulkiy munosabatlarning tartibiga

lashtirilgan me'yorlari "varvarlar haqiqatlari" ga kiritilgan. "Varvarlar haqiqatlari" paydo bo'lish vaq-tiga qarab, yerga nisbatan feodal mulkchilik institutining, shu bilan birga shartnoma va meros

huquqining asta-sekin shakllanish jarayonini aks ettirgan.

Majburiyat huquqi

Majburiyat munosabatlari franklarda uncha batafsil tartibga solinmagan edi. Bu franklarda o'sha vaqtda hali tovar-pul munosabatlari, xususiyl mulk-chilik rivojlanmaganligidan, shuningdek, mayda dehqon natural xo'jaligi hukmronligidan darak berardi.

Nikoh va

Germanlarda oila patriarxal xarakterga ega bo'lgan. Ota boshchilik qiladigan oila tarkibiga tug'ish-gan qarindosh-urug'lar: bolalar, nevaralar, evaralar, ota-ona va boshqalar bilan bir qatorda yon shajara (bir tug'ishmagan) qarindoshlar: tug'ishgan va o'gay aka-ukalar, ularning xotinlari ham kirgan. Oilalar qullar bilan, ba'zi hollarda esa, qurollangan mulozimlar bilan bir uyda yashaganlar.

Biroq, "Sali haqiqati" bo'yicha ota hokimiyati uncha katta emas edi. Ota hokimiyati ko'proq xotin, qiz yoki o'g'il ustidan qat'iy umrbod homiylikni eslatadi. O'g'il 12 yoshga to'lgunga qadar ota homiyligida bo'lardi.

VII-IX asrlar mobaynida nikohning cherkovda rasmiylashtirilishi majburiylikni o'rnatuvchi, beva ayollarning qayta nikohga kirishini taqiqlovchi va boshqa shu kabi dastlabki qonun hujjatlari chiqarilgan edi.

Meros huquqi

Merosning qonun bo'yicha va vasiyat bo'yicha turlari ma'lum. Qonun bo'yicha meros ko'chadigan va ko'chmas mulklarga nisbatan turlicha amalga oshirilgan. Ko'chadigan mulklar: birinchi navbatda bolalar, so'ngra ona, aka-ukalar va opa-singillar, onaning opa-singillari, otaning opa-singillari, yaqin qarindoshlariga tartibida meros qilib qoldirilardi. Merosni taqsimlashda ona urug'iga nisbatan bunday imtiyozlarning o'rnatilganligi matriarxat qoldiqlarining saqlanib qolganligidan guvohlik beradi. Shunisi xarakterliki, ayollar ko'chmas mulkka nisbatan meros huquqiga ega bo'lmaganlar. Yer faqat ota shajarasi bo'yicha meros bo'lib o'tgan.

Xristianlik joriy qilinishi bilan o'lgan kishining mol-mulki cherkovga hadya tariqasida o'tkazila boshlangan. Bu o'lgandan keyingi hadya franklarda va ingliz-saklarda keng tarqalgan bo'lib, to'la ma'nodagi vasiyat emas edi.

Jinoyat va jazo

"Varvarlar haqiqatlari"ning asosiy qismi jinoyat va jazo

masalalariga bag'ishlangan. Albatta, jinoyat va jazo tushunchalari hozirgi ma'noda ifodalanmasdi. "Varvarlar haqiqatlari" da delikt - jinoyat deganda, avvalo, ozor yetkazish, bironing shaxsiga yoki mulkiga zarar yetkazish, "qirollik tinchligini" buzish tushunilardi. Shunga monand, jazo, deganda ushbu ozor yoki zarar yetkazganlik uchun badal to'lash, o'rini to'ldirish tushunilgan.

. Umuman, "Sali haqiqati" ga ma'lum bo'lgan barcha jinoyatlar to'rt turga: 1) shaxsga qarshi jinoyatlar (odam o'ldirish, tan jarohati yetkazish, tuhmat, haqorat, nomusga tegish va bosh-qalar); 2) mulkka qarshi jinoyatlar (o'g'rilik, o't qo'yish, bosqinchilik); 3) sud qilish tartibiga qarshi jinoyatlar (sudga kelmaslik, yolg'on guvohlik berish); 4) qirol farmoyishlarini bajarmaslikka (bunga "Ko'chib kelgan kishilar haqida" gi XLV titul misol bo'la oladi) bo'linadi.

"Sali haqiqati" da jazolar haqida so'z ketar ekan, shu narsa ko'zga yaqqol tashlanadiki, franklarda eski urug'doshlik tuzumi davridagi barcha jazolarni to'liq ravishda jarimalarga almashtirishga moyillik kuchli bo'lgan. Shuni ta'kidlash joizki, franklarda sudsiz jazolash birdaniga yo'qolib ketmagan. "Varvarlar haqiqatlari" da sudsiz jazolashga ham uzoq vaqt ruxsat etib kelingan..

Sud jarayoni Franklarda sodir etilgan barcha mulkiy jinoyatlar uchun jarima jazosi bilan birga o'g'rilangan mulkning va boshqa yetkazilgan zararining qiyma-tini undirish talab qilingan. Franklarda jarima ozor yetkazilganlik uchun to'lov tariqasidagi aso-siy jazo sifatida uzoq vaqt qo'llanib kelgan. Franklarda sud jarayoni ayblov-tortishuv xarakte-riga ega bo'lgan. Jinoyat va fuqarolik sud ishlarini yuri-tish bir xil shakllarda amalga oshirilgan. Ish faqat da'vo-garning tashabbusi bilan qo'zg'atilgan. Tomonlar sud jarayonida teng hu-quqlarga ega edi. Sud jarayoni og'zaki, oshkora bo'lgan va o'ta rasmiyligi bilan ajralib turgan. O'g'irlangan mulkni qidirib topish, sudga javobgarni, guvohlarni chaqirish jabrlanuvchining majburiyati hisoblangan. Sud jara-yonida nafaqat tomonlar, balki ish bo'yicha guvohlar ham muhim o'rin tutgan. "Sali haqiqati" javobgar va guvohning sudga uzrli sabablarsiz kel-maganligi uchun 15 solid jarima belgilaydi (I titul, 1-modda).

"Sali haqiqati" sud jarayonida qo'llaniladigan dalillarning uch turini ko'rsatadi. Bular: guvohlarning ko'rsatmalari, qasamxo'rlar ko'rsatmalari va ordaliya bo'lib, ularning ichida guvohlarning ko'rsatmalari katta ahamiyatga ega edi.

FRANSIYA DAVLATI VA HUQUQI (IX asrning o'rtasi - XVIII asr oxiri)

- 1. Fransiya davlatining tashkil topishi va rivojlanish bosqichlari.**
- 2. Senorlik monarxiyasi (IX-XIII asrlar).**
- 3. Tabaqavakillik monarxiyasi (XIV-XV asrlar).**
- 4. Mutlaq monarxiya davri (XVI-XVIII asrlar)da ijtimoiy va davlat tuzumi xususiyatlari.**
- 5. Fransiyada huquqning asosiy belgilari.**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Мухamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., TDYuI..2003.2- qism
9. Н.Мухamedov O'rta asrlarda Fransiya davlati va huquqi. T., Adolat.2000
10. Н.Мухamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.TDYuI..2005.2- qism

1. Fransiya davlatining tashkil topishi va rivojlanish bosqichlari

Fransiya feodal munosabatlar eng rivojlangan, klassik shaklga ega bo'lgan davlat edi. U 843 yilda Verden shahrida Karl Buyukning uch nevarasi yig'ilishida franklar imperiyasining uch qismga bo'linib ketishi natijasida tashkil topgan Verdenda bo'lgan taqsimot Yevropada keyinchalik vujudga kelgan uchta katta davlat - Fransiya, Germaniya va

Italiyaning tashkil topishi umumiy bir tarzda belgilab berdi. IX asrning oʻrtasida mazkur davlat-larning ichida eng yaxliti "gʻarbiy franklar"ning davlati edi, u keyinchalik vujudga kelgan Fransiyaning kurtagi boʻldi. Bu yerdagi aholining asosiy om-masi endi tashkil topayotgan fransuz xalqidan iborat boʻlib, u alohida bir shi-moliy roman tilida, ilk fransuz tilida gapirishar edi. Bu davlatning poytaxti Parij boʻlib, u Luara daryosi yaqinidagi Sena daryosi boʻyida joylashgan.

Shunday qilib, Fransiya davlati tashkil topgan vaqtda nomigagina yagona davlat boʻlib, aslida u koʻpgina (aniqrogʻi oʻn mingga yaqin) xilma-xil senorliklarning yigʻindisidan iborat edi. Bularning baʼzilari qirol hokimiyatini rasman tan olgan, lekin amalda deyarli mustaqil edi. Boshqa senorlar esa faqat qirolga sodiqlik haqida qasamyod qilar, biroq hatto rasman boʻlsada unga boʻysunmagandi.

Oʻrta asrlardagi Fransiya davlati va huquqi tarixini quyidagi davrlarga boʻlish mumkin:

1. Senorlik monarxiyasi davri - IX-XIII asrlar.
2. Tabaqa-vakillik monarxiyasi davri - XIV-XV asrlar.
3. Mutlaq monarxiya davri - XVI-XVIII asrlar.

2. Senorlik monarxiyasi (IX-XIII asrlar)

Ijtimoiy tuzumi IX-XI asrlarda feodal munosabatlar rivojlanib, hamma yerda hukmron boʻlib qoldi. XI-XIII asrlarda feo-dallar tomonidan yerlarning toʻliq egallab olinishi natija-sida erkin dehqonlar yer egaligi tugatildi. Natural xoʻjalik hukmronlik qi-lib, feodal senorliklar parokandaligi davom etadi va yangi-yangi pomes-telar vujudga kelib, mamlakatning yagonaligiga putur yetadi

Feodallar oʻzlari egallagan yerlar - senoriylarning hajmiga qarab turli tabaqalarga ajralgan. Katta senoriy egalari: gersoglar, graflar, yirik monastirlarning abbatlari, yepiskoplar dastlab oʻzlarini qirol bilan teng perlar deb yuritganlar. Ularning vassallari: baronlar, vikontlar, vitsegraflar ikkinchi guruh yer egalari hisoblangan. Uchinchi guruhdagi yer egalarini ritsarlar tashkil etgandi. Ana shu uchta toifa feodallar oʻrtasida **syuzerenitet-vassalitet munosabatlari** mavjud edi. Suzerenitet-vassalitet munosabatlari max-sus shartnoma asosida rasmiylashtirilardi. Bunda vassal senorga sodiqlik haqida qasam ichib, uning oldida tiz choʻkadi. Bu **ommaj** deb atalardi. Senor esa vassalga yer (feod) berib, shu bilan birga

ramziy tayoqcha yoki o'z qo'lqopini yoki nayzasini ham uzatardi. Bu **investitura** deb atalardi.

Vassallik shartnomalari tomonlarning majburiyatlarini aniq o'rnatib qo'ygandi. Senor vassalga feodni berish bilan birga vassalni va unga berilgan yerni himoya qilishi lozim edi. Vassallik shartnomalari dastlab tomonlarning hayotligi davrida tu-ziladigan shartnomalar hisoblanib, personal xarakterga ega edi..

Agar vassal senorga sodiqlik to'g'risidagi qasamini buzsa va o'z zimmasidagi majburiyatlarini bajarmasa, feodni qaytarishi lozim edi..

XI asrda jamiyatning feodallashish jarayoni kuchayib, vassallarning vassallari paydo bo'ladi. Yuqorida aytilganidek, eng quyi zvenodagi vassallar - **ritsarlilar** (mayda feodallar) edi.

XII asr o'rtalarida shaharlar o'sib, qirolning ahamiyati kuchayadi. Qirollar mamlakatda barcha feodallardan sodiqlik haqida qasam olishga va vassal qaramlikdagi egaliklarini tan oldirishga erishadilar. Bu jarayon vassallarning vassallari (arar-vassallar)ning bevosita qirol vassallariga aylanishiga olib keladi va bu **immediatizatsiya** degan nom oladi.

Feodal titullar va unvonlar meros tariqasida o'tadi. Shu tariqa, XIII asrdan dvoryanlik tabaqasi o'zgalar uchun yopiladi.

Feodallarga qaram kishilar servlar va villanlarga bo'lingan.

Servlarning huquqiy holati aniq belgilab qo'yilmagandi. Ularni yer bilan birga va yersiz sotish mumkin edi. Ular biror narsalarini sotmoqchi bo'lsa, albatta buning uchun o'z xo'jayinlarining roziligini olishlari lozim edi. Servlar **jon sog'ligi - shevaj**, har yillik obrok to'lash, barshchina ishlarini bajarish, ya'ni haftada uch kun ishlab berish majburiyatlariga ega edilar. Servlarning majburiyatlari, odatda, feodal huquqiy odatlar bilan tartibga solingan

Villanlar feodalga tegishli yerlarni erkin ushlab turuvchilar hisoblanganlar. Villanlar senorga **obrok - tal** to'laganlar.. XII asrga qadar villanlar senorga hurmat tariqasida shevaj ham to'lab turishgan. Villanlar pul bilan ijara haqiga o'xshash yer rentasi - **chinsh** hamda barcha hosildan bir qismini to'lab turganlar..

Dehqonlar bajaradigan barcha majburiyatlariga yana senorning **muhofazalangan huquqi** yoki **banalitetlar** ham qo'shilgan. Bunga quyidagilarni ko'rsatish mumkin: dehqonlar faqat senorning pechkasida non yopishlari, tuzni faqat senordan sotib olishlari lozim edi va hokazo. Dehqonlar bulardan faqat ishlab chiqarilgan mahsulotlarning bir qismini berish bilan qutula olishgan. XI-XII asrlarda shaharlar tez o'sib, **shahar aholisi** alohida huquqiy holatga ega bo'la bordi. XII asrdan shaharlarning

alohida feodallardan mustaqilligi uchun, o'zini o'zi boshqarish huquqini qo'lga kiritish uchun kurashi boshlanib ketadi.

Davlat tuzumi

IX-XIII asrlarda Fransiyaning davlat tuzumi senorlik monarxiyasining vujudga kelishi va rivojlanishi bilan bog'liq edi.

IX-XII asrlarda mamlakatdagi chuqur siyosiy tarqoqlik natijasida qirol hokimiyati o'zining ilgarigi ahamiyatini yo'qotadi. Qirol feodallar tomonidan "tenglar orasida birinchi" (primus inter pares) sifatida ko'riladi. Suzerenitet-vassalitet munosabatlariga asoslangan bunday feodal davlati shaklini **senorlik monarxiyasi** deyish mumkin. Unda siyosiy hokimiyat qirol va turli darajadagi feodallar o'rtasida taqsimlangan. Ular bir-biriga syuzerenitet-vassalitet munosabatlari bilan bog'liq edi.

IX-XII asrlarda senorlik monarxiyasining tashkil topishi markaziy hokimiyatning zaiflashishini, mamlakat ichki birligining buzilishini, tashqi siyosiy ahvoning kuchsizlanishini anglatardi..

Senorlik monarxiyasiga faqat siyosiy inqirozning namoyon bo'lishi sifatida qarash kerak emas. U bevosita natural ho'jalik va yerga feodal mulkchilik bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqqan. IX-X asrlarda qirol hokimiyati kuchsiz edi. Qirol dunyoviy va ruhoniylar feodallarining yuqori qismi tomonidan sulola tamoyiliga rioya qilingan holda saylanardi

XII asrdan qirolning mavqei asta-sekin yaxshilanib, ba'zi funksiyalari ancha faolroq amalga oshirila boshlanadi.

Markaziy boshqaruvning tashkil

Markaziy boshqaruv organlari mamlakatning siyosiy tarqoqligi va qirol hokimiyatining kuchsizligi sharoitlarida tarkibiy jihatdan rasmiy-lashtirilmagan va aniq o'rnatilmagan edi. XII asrning oxirigacha qirol ma'muriyatida **seneshal** asosiy rol o'ynagan. Keyinchalik bu mansab tugatilib, harbiy ishlarda seneshaldan keyin **konnetabl** - qirol otliq askarlarining boshlig'i turgan. Uning yordamchisi **marshal**, XIII asrdan boshlab **qirollik admirali** hisoblangan. **Qirol xazinachisi** davlat arxivi va xazinaga boshchilik qilgan. Unga **kamerger** yordam bergan. Xazinachining funksiyasi XIII asrda qisqartirilgan edi.

Qirollik devonxonasiga **kansler** rahbarlik qilib, u qirol hujjatlarini tahrirdan o'tkazib, qirolga imzo uchun taqdim etgan, ularga muhr qo'ygan..

Feodal munosabatlarning rivojlanishi qirol vassallari yig'ini - **qirol kuriyasi** (curin regis)da o'z ifodasini topadi. XIII asrdan murakkab huquqiy masalalarni hal etish uchun Kuriya majlislariga ko'pincha

legistlar taklif qilina boshlagan.

Mahalliy boshqaruv . Qirollik boshqa-ruvining mahalliy organlari faqat qirol domenlarida tashkil etilgan. Yirik senorliklarda o'zlarining mahalliy boshqaruv tizimi mavjud edi. Qirol chinovniklari joylarda juda xilma-xil funksiyalarni amalga oshirishgan. Ularning qo'lida ma'muriy, harbiy, sud, moliyaviy funksiyalar to'plangan edi. Mahalliy davlat boshqaruvining harakat doirasi qirollik domenlarining ko'payishi va yirik feodal egaliklarning qo'shilishi darajasiga qarab kengayib borgandi.

Sud XI asrning o'rtalaridan qirol o'z domenida **prevot** mansabini joriy etadi. Prevolar maxsus okruglar - prevotliklarga tayinlanib, ushbu okrug-larning boshliqlari, qishloqlarda ularning yordamchilari - **serjantlar**, sha-harlarda - **mayorlar** edi. Qirollikka qarashli barcha mulklar **balyaj** deb ataluvchi teng ma'muriy okruglarga bo'linib, ularga qirollik gubernatorlari - **balyalar** boshliq qilib qo'yildi. Janubda, Langedokda¹², asosan chegara rayon-larida, balyalar o'rniga **seneshallar** tayinlanardi. Seneshallarning balyalar-dan farqi, seneshallar mahalliy dvoryanlar orasidan chiqqan amaldorlar ekanligida ediFransiyada "tenglar sudi" mavjud bo'lib, bunga ko'ra, har bir ozod kishi "o'ziga teng kishi" tomonidan sud qilinishi lozim edi. Bundan faqat servlar mustasno edi, xolos. Ular o'z senorlari tomonidan sud qilinganlar. Sud hokimiyati ma'muriyatdan ajratilmagandi.

Qirol hokimiyatini kuchaytirishda va markaziy boshqaruvni mustahkamlashda qirol **Ludovik IX Avliyo (1226-1270 yilar) tomonidan o'tkazilgan islohotlar** katta rol o'ynagan. Islohotlar ichida **harbiy islohot** muhim o'rin tutadi. Bunga ko'ra, shahar militsiyasi hamda yollanma qo'shin tuzilgan. Ludovik IX tomonidan o'tkazilgan **ma'muriy - sud va moliya islohotlari** ham juda katta ahamiyatga ega edi. Ludovik IX davrida Fransiyani idora etuvchi markaziy boshqarma tashkil topadi. Qirollik kengashi yoki qirollik kuriyasi XIII asrda feodallar s'yezdidan markaziy byurokratik muassasaga aylanib, so'ng u bir qancha boshqarmalarga bo'linib ketadi.. Sud ishlarini yurgizuvchi qirollik kuriyasining boshqa qismi alohida muassasaga aylanadi. Bu so'nggi muassasa **Parlament** (aynan "sud mahmadonalari" kengashi) degan maxsus nom oladiQirol amaldorlarining, ayniqsa, sud boshqarmasidagi amaldorlarning katta bir qismi, universitetlarda "Rim huquqi"dan ta'lim olgan shaxslar bo'lib, ular ko'pincha pastki tabaqadan chiqqan, lekin baland martabaga

¹² **Langedok** – tor ma'noda Tuluza grafligiga qarashli yer-mulklar demakdir; keng ma'noda Fransiyaning butun janubini o'z ichiga olib, bunda yashovchilar shimoliy parijliklar lahjasidan farq qilib, alohida janubiy provansal lahjasida so'zlashardi.

erishganliklari uchun butkul qirolga xizmat qilishga tayyor turgan va unga sodiq kishilar edi. Odatda, ularni **legistlar** (lotincha Lex-“qonun” soʻzidan kelib chiqqan) deb atardilar. Shunday qilib, sud islohoti natijasida, birinchidan, qirol xazinasiga sud jarimalari, poshlinalari sifatida tushadigan yigʻimlarning miqdori oshdi; ikkinchidan, sud organlarida kasbiy sudyalalar (legistlar)ning ishlashi kengaydi.

Qirollik moliyasi

Ludovik IX tanga-chaqa zarb etishda feodallar bilan raqobat qildi. U boshqa gersog va graflarning tanga-chaqa pul chiqarish va uni amalda yurgizishini bekor qilmasa ham qirollik tanga-chaqa pulining shu gersog va graflar-ning mulklarida oʻzlariniki bilan bab-baravar yurgizilishiga monelik qil-maslikka oʻz vassallarini majbur etdi. Shunday qilib, XIII asrda Fransiyaning ijtimoiy va davlat tuzumida yuz bergan oʻzgarishlar tabaqa-vakillik monarxiyasining kelib chiqishi uchun zamin hozirladi.

3. Tabaqa-vakillik monarxiyasi (XIV - XV asrlar)

XIV-XV asrlarda tabaqalar huquqiy holatidagi

Bu davrda shaharlarning va tovar ishlab chiqarishning yanada oʻsishi natijasida shahar aholisi ham son jihatidan, ham siyosiy faolligi nuqtai nazaridan oʻsdi. Bu feodallarning anʼanaviy xoʻjaliklarini, dehqonlarni ekspluatatsiya qilish shakllarining qayta tashkil etilishiga olib keldi. Rivojlangan iqtisodiy hududlarda esa shaxsan ozod merosiy yerlar - **senzivalar egalari** - dehqonlar mavjud edi. Bunday yer egasi boʻlgan dehqon - **senzitariy** oʻz xoʻjayiniga yer uchun har yili mustaqil belgilab qoʻyilgan badal toʻlab, ayrim majburiyat-larni bajarardi. XIV-XV asrlarda Fransiyada tabaqa tuzumining qayta tashkil etilishi nihoyasiga yetib, natijada Fransiya aholisi ruhoniylar, dvoryanlar va barcha ozod kishilar (shaharliklar)dan iborat uchta tabaqaga boʻlinadi.

Fransiyada **ruhoniylar birinchi tabaqa** hisoblanardi. Qirol hokimiyati XIV asrda papalik bilan kurashda juda muhim gʻalabani qoʻlga kiritdi. Natijada mamlakatdagi barcha dindorlar yagona tabaqaga birlashtirilib, fransuz dindorlari bundan buyon qirollik qonunlari asosida yashashlari lozimligi tan olindi va fransuz millatining tarkibiy qismi sifatida koʻriladigan boʻldi. Cherkovning mamlakatni siyosiy birlashtirilishiga va oliy qirol hokimiyatining tan olinishiga halaqit qiladigan baʼzi imkoniyatlari cheklanib, cherkov yurisdiksiyasiga tushadigan shaxslar doirasi qisqartiriladi.

Davlatda **ikkinchi tabaqa dvoryanlar** edi. Garchand, dvoryanlar

XIV-XV asrlarda Fransiyaning ijtimoiy va siyosiy hayotida yetakchi rol o'ynasalar ham, ikkinchi tabaqa hisoblangan. Bu tabaqa barcha dunyoviy feodallarni birlashtirib, unga qirolning vassallari debgina emas, uning xizmatchilari deb ham qaralardi. Dvoryanlik ruhoniyligidan farq qilib, berk (yopiq) va merosiy hisoblanardi. Dastlab dvoryanlik tabaqasiga kirish shaharliklarning yuqori qismi va boyib ketgan dehqonlar uchun ochiq edi. Lekin keyinchalik eski dvoryanlar past tabaqalarning pomeste sotib olishlari ularning dvoryanlarga aylantirmasligiga, bularga dvoryanlik unvoni berilmasligiga erishdilar.

XIV-XV asrlarda uchinchi tabaqaning shakllanishi asosan nihoyasiga yetdi. Bu tabaqa shahar aholisining juda tez o'sishi va senzitariy dehqonlar sonining ko'payishi hisobiga to'ldirilgan. Uchinchi tabaqa o'z tarkibi bo'yicha juda zich edi va amalda butun mehnatkashlar ommasi hamda shakllanayotgan burjuaziyasini o'zida birlashtirib turdi. Bu tabaqa a'zolariga "pastkash, yaramas kishilar" sifatida qaralgan. Ular qandaydir maxsus shaxsiy yoki mulkiy huquqlarga ega bo'lmay, qirol ma'muriyati va, hatto alohida feodallar tomonidan qilinadigan o'zboshimchaliklardan himoya qilinmaganlar. Uchinchi tabaqa Fransiya yagona soliq to'lovchi tabaqa edi. Uning zimmasiga davlat soliqlarining barcha og'irliklari yuklangandi.

Tabaqa-vakillik monarxiyasining tashkil topishi

XIV asrning boshida Fransiya senorlik monarxiyasining o'rniga feodal davlatning yangi shakli tabaqa-vakillik monarxiyasi kela-di. Tabaqa-vakillik monarxiyasining tashkil topishi bu yerda mazkur davr uchun progressiv jarayon bo'lgan siyosiy markazlashtirish (XIV asrning boshiga kelib mamlakat hududining to'rt-dan uch qismi birlashtirilgan edi), qirol hokimiyatining o'sishi, alohida feodallar yakka hokimiyatchiligining tugatilishi bilan bog'liq edi.

Aynan XIV asrning boshiga kelib siyosiy kelishuvchilikka asoslangan, shu sababli ham doimo mustahkam bo'lib qolmagan ittifoq - qirol va turli tabaqalar, jumladan, uchinchi tabaqalar ittifoqi batamom rasmiylashgan edi. Bu ittifoqning siyosiy ifodasi maxsus tabaqa-vakillik muassasalari - General shtatlar va provinsiyalarning shtatlari bo'lib qoladi.

General shtatlar

General shtatlarning vujudga kelishi Fransiya davlat shaklining o'zgarishini boshlab beradi. Fransiya tabaqa-vakillik monarxiyasi shaklida idora etiladigan davlatga aylanib boradi.

Qirol Filip IV Chiroyli tomonidan 1302 yilda General shtatlarning¹³ chaqirilishini bir qator aniq tarixiy shart-sharoitlar taqoza etgan edi. Bular: Flandriya bilan bo'lgan muvaffaqiyatsiz urush, jiddiy iqtisodiy qiyinchiliklar va nihoyat, qirol bilan rim papasi o'rtasida kelib chiqqan nizo edi. Biroq umummilliy tabaqa-vakillik muassasasining ta'sis etilishi Fransiyada monarxiya davlati rivojlanishining ob'yektiv qonuniyatining namoyon bo'lishi ham edi.

General shtatlarning chaqirilish muddati o'rnatilmagan edi. Bu masala-ni shaxsan qirolning o'zi sharoitga qarab va siyosiy idroki asosida hal qilardi..

General shtatlarning ko'rib chiqishiga kiritiladigan masalalar va ularning majlislarining qachongacha davom etishi ham qirol tomonidan belgilangan. General shtatlar qirolga iltimosnomalar, shikoyatlar, protestlar bilan murojaat etganlar. General shtatlar, garchand davlatda qirol hokimiyatining kuchayishi-ga va mustahkamlanishiga ob'yektiv yordam bergan bo'lsa ham, umuman qirol zodagonlarining ishonchli organi bo'lmagan.

General shtatlarning qirol hokimiyati bilan kuchli ixtilofi 1357 yilda Parijdagi shaharliklarning qo'zg'oloni va fransuz qirolu Ioanning inglizlar tomonidan asir olinishi vaqtida sodir bo'lgan edi. Buning oqibatida tarkibi 800 kishidan iborat bo'lgan va uning yarmidan ko'pini uchinchi tabaqa vakillari tashkil etgan General shtatlar "**Buyuk mart ordonansi**" deb nom olgan islohotlar dasturini ilgari suradi. Qirol hokimiyatiga subsidiyalar (pul undirish huquqi) taqdim etish evaziga General shtatlar ko'p oliy amaldorlarni almashtirishni, saroy xarajatlarini qisqartirishni va General shtatlarga soliqlar tayinlash huquqinagina emas, balki ularni yig'ish va xarajat qilish huquqi ham berilishini, so'ngra bundan keyin muntazam suratda (yilda uch marta) General shtatlarni chaqirib turishni talab qiladi. Urush masalalasida General shtatlar uni davom ettirish tarafdori bo'lib, faqat shtatlarning roziligini olgandan keyingina dushman bilan sulh shartnomasi tuzishni talab etgan. Bular yuqorida ko'rsatilgan 1357 yilgi "Buyuk mart ordonansi"da qonunlashtirilgan. Bu vaqtda "bosh islohotchilar" saylanib, ularga qirol ma'muriyati faoliyatini nazorat qilish, alohida chinovniklarni ishdan bo'shatish va ularni o'limga mahkum etishgacha bo'lgan jazolar bilan jazolash vakolatlari berilgan. Biroq General shtatlarning o'zlarida doimiy moliyaviy, nazoratchilik va hatto qonunchilik vakolatlarini mustahkamlab olishga bo'lgan urinishlari muvaffaqiyatga

¹³ **General shtatlar** degan nom – "yalpi toifalar" Etats Generaux deb nomlanishi keyinchalik 1484 yildan boshlab qo'llana boshlangan.

erishmagan. 1358 yilda Parij va Jakeriya qo'zg'olonlari bostirilgandan keyin "Buyuk mart ordonansi"da ilgari surilgan talablar qirol hokimiyati tomonidan rad etilgan.

Markaziy va mahalliy

Tabaqa-vakillik monarxiyasining vujudga kelishi va siyosiy hokimiyatning qirol qo'lida asta-sekin to'plana borishi birdaniga yangi davlat boshqaruv apparatining tashkil etilishiga olib kelmadi.

Boshqaruvning markaziy organlari jiddiy qaytadan tashkil etilmadi. Bu vaqtda qirol o'zining maslahatchilari fikriga bog'liq emas, balki, aksincha, barcha ma'muriy va boshqa davlat chinovniklarining hokimiyatchilik vakolatlari qirolidan kelib chiqadi, degan muhim tamoyil o'rnatilgandi. Endilikda saroy unvonlariga aylantirilgan ilgari mansablardan qirolning yaqin yordamchisi bo'lib qolgan kansler lavozimi saqlanib qolgandi. **Kansler**, ilgariidek qirollik konselyariyasining boshlig'i bo'lib, endi ko'p soni qirol hujjatlarini tuzar, sud mansablariga tayinlar, qirollik kuriyasida va qirol yo'qligida qirol kengashida raislik qilardi.

Markazlashtirish jarayonining yanada rivojlanishi bu vaqtda qirollik kuriyasi bazasida tashkil etilgan **Katta kengash** (1314 yildan 1497 yilgacha)ning markaziy boshqaruv tizimida muhim o'rin tutganligida o'z ifodasini topgan edi. Mazkur kengashga legistlar, shuningdek, oliy dunyoviy va diniy zodagonlar (shahzodalar, Fransiya perlari, arxiyepiskoplar va boshqalar) ning 24 vakili kirardi. Kengash har oyda bir marta chaqirilar, lekin uning vakolatlari qat'iy maslahatchilik xarakteriga ega edi. Qirol hokimiyatining mustahkamlanib borishi bilan Kengashning ahamiyati pasayib borgan, qirol ko'proq tor doiradagi yashirin kengash chaqiradigan bo'lgan. **Yashirin kengashga** qirol faqat o'zi xohlagan kishilarni taklif etardi.

Prevo va balyalar ilgari mahalliy ma'muriyatning asosiy organlari bo'lgan bo'lsa, XIV asrda ular o'zlarining qator funksiyalarini, jumladan harbiy funksiyalarini yo'qotgan edi. Bu feodallar tomonidan tuziladigan xalq lashkarlarining ahamiyati pasayishi bilan bog'liq bo'lgandi. Ilgari balyalar tomonidan ko'riladigan ko'pgina sud ishlari endi ular tomonidan tayinlanadigan leytenantlarga o'tgan. XV asrning oxiridan boshlab qirollar balyajlardagi **leytenantlarni** bevosita o'zlari tayinlaydigan bo'lganlar, balyalar esa oraliqdagi va kuchsiz ma'muriy zvenoga aylantirilgan.

Qirollar mahalliy boshqaruvni markazlashtirishga harakat qilib, yangi - **gubernatorlar** mansabini joriy etganlar. Ba'zi hollarda gubernatorlar qirollik leytenanti unvonini qo'lga kiritib, sof harbiy funksiyalarga

ega bo'lganlar. Boshqa hollarda ular balyajlarga tayinlanib, balyalarni almashtirganlar va keng vakolatlar, jumladan, yangi qal'alar qurishni taqiq-lash, xususiy urushlarga yo'l qo'ymaslik singari huquqlarga ega bo'lib olganlar.

XIV asrda odatda qondosh shahzodalardan va taniqli dvoryanlardan tayinlanadigan **general-leytenant** degan nomdagi mansabdor shaxslar paydo bo'ladi. Dastlab bu mansab qisqa muddatga va tor vakolatlar bilan ta'ris etilgan. Jumladan, ular ba'zi soliqlarni to'lashdan xalos edilar, afv etish va boshqa vakolatlardan foydalanardilar.

XV asrda general-leytenantlar soni oshgan va ularning faoliyat ko'rsatish muddati o'sgan. Odatda ular bir necha **balyajlarni** yoki XV asr oxiridan **provinsiya** deb atala boshlangan ma'muriy okrugini idora etganlar.

Moliyaviy boshqaruvning tashkil

Joylardagi markazlashtirish **shahar hayotiga** ham tegib o'tgan. Qirollar ko'pincha shaharlarni kommunalar maqomidan mahrum etar, ilgari chiqarilgan xartiyalarni o'zgartirar, shaharliklarning huquqlarini cheklar edilar. Davlatning barqaror moliyaviy asosining yo'qligi qirol hokimiyatining umumiy ahvoliga uzoq vaqt salbiy ta'sir etgan. Ayniqsa, yuz yillik urush vaqtida bu juda bilingan edi.).

Sud tizimi III kucniarning

Bu davrda moliyaviy boshqaruvning ixtisoslashgan organlari vujudga keladi. XIV asr boshida qirollikning moliya muassasasi ta'ris etilgan, so'ngra esa qirollik kuriyasidan maxsus **hisob palatasi** ajralib chiqqan. Hisob palatasi qirolga moliya masalalari bo'yicha maslahatlar bergan, balyalardan kelib tushadigan daromadlarni tekshirgan va hokazo. Karl VII davrida Fransiya xazinaga oid maqsadlarda **generalliklar** (jeneralite)ga bo'lingan. Boshqaruvning umumiy qayta qurilishi armiyaga ham taalluqli edi. Feodallardan tuziladigan ko'ngilli qo'shinlar bu vaqtda saqlanib qolgan. Biroq XIV asrdan qirol barcha dvoryanlardan bevosita harbiy xizmat o'tashni talab qila boshlagan. Qirol ma'muriyati cherkov yurisdiksiyasini chek-lab va senorlik yurisdiksiyasini ancha siqib qo'yib, sud ishlarini bir xillashtirish siyosatini o'tkazgan. Sud tizimi haliyam juda chalkash bo'lib, sud ma'muriyatdan ajratilmagandi.

Agar Parij parlamenti ro'yxatdan o'tkazilayotgan hujjatda noaniqlikni yoki "Qirollik qonunlari"dan chetga chiqishni topsa, u **remonstratsiya (e'tiroz)** bildirishi va bunday hujjatni ro'yxatdan o'tkazishni rad etishi, remonstratsiya faqat qirolning parlament majlisida shaxsan ishtirok etishi vositasi bilan bartaraf etilishi mumkin edi. XV asr oxirida parlament

o'zining remonstratsiya huquqidan bir necha marta foydalangan. Bu esa uning boshqa davlat organlari orasidagi obro'yini oshirgan, lekin oxir oqibatda qirol hokimiyati bilan ixtilof chiqishiga olib kelgan.

4. Mutlaq monarxiya davri (XVI-XVIII asrlar) da ijtimoiy va davlat tuzumi xususiyatlari

Tabaqalarning huquqiy holatidagi

Fransiyada absolutizmning vujudga kelishi mamlakatning ijtimoiy-huquqiy tuzilishida chuqur o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Bu o'zgarishlar, avvalo, kapitalistik munosabatlarning tug'ilishi bilan kelib chiqqan edi. Kapitalizmning tarkib topishi sanoatda va savdoda tezroq kechgan, qishloq xo'jaligida uning uchun yerga nisbatan feodal mulkchilik katta to'siq bo'lib qolgandi. Mamlakatning tabaqaviy tuzumi ijtimoiy taraqqiyotga jiddiy to'sqinlik qilmoqda va kapitalizm rivojlanishi ehtiyojlariga qarama-qarshi chiqmoqda edi. XIV asrga kelib fransuz monarxiyasi o'zining ilgari mavjud bo'lgan vakillik muassasalarini tugatgan, lekin o'zining tabaqaviy tabiatini saqlab qolgandi.

Davlatda ilgorigidek birinchi tabaqa **ruhoniylar** bo'lgan. Bu vaqtda Fransiyaning 15 million aholisidan 130 minggi ruhoniylardan iborat edi. Ular barcha yerlarning 1/5 qismini o'z qo'llarida ushlab turardi. Mutlaq monarxiya davrida ruhoniylarning qirol hokimiyati va dvo-ryanlar bilan aloqasi ancha mustahkam bo'lib qoldi. 1516 yilda Fransisk I (Fransuz I) bilan (1515-1547) papa Lev X o'rtasida Bolonyada tuzilgan konkordatga ko'ra, fransuz qirol barcha fransuz yepiskoplarini cherkov lavozimlariga o'zi tayinlaydigan bo'ldi..

Fransuz jamiyatining ijtimoiy va siyosiy hayotida hukmron mavqeni dvoryanlar egallaydi. Dvoryanlar bu vaqtda taxminan 400 ming kishini tashkil etardi. Davlatda faqat dvoryanlarga feodal pomestelarga egalik qilishi mumkin edi. Shuning uchun ularning qo'lida yerlarning katta qismi (3/5 qismi) to'plangandi.. Dvoryanlik asosan tug'ilish bo'yicha ega bo'linadigan sof shaxsiy huquqiy maqomga aylanadi. voryanlar o'zlarining dvoryanlik kelib chiqishini uch-to'rt avlodgacha isbotlashlari lozim edi. XII asrda dvoryanlik hujjatlarini qalbakilashtirish hollari aniqlangandan so'ng dvor-yanlik kelib chiqishini nazorat qiluvchi maxsus ma'muriyat ta'sis etiladi.

Dvoryanlik, shuningdek, maxsus, qirollik hujjati bilan ham berilardi. Bu, qoida bo'yicha, boy burjular tomonidan davlat apparatida mansablarning sotib olinishi bilan bog'liq edi. Bundan ayniqsa doimo pulga muhtoj

bo'lib turgan qirol hokimiyati juda manfaatdor edi. Bunday shaxslar odatda nasliy dvoryanlardan farq qilib, **mantiya dvoryanlari**, deb atalardi. Eski urug' - dvoryanlari (saroy dvoryanlari va unvonli dvoryanlar, provin-siya dvoryanlarining yuqori qismi) "qo'lidan kelmaydigan mansabga minib olgan" bunday mantiya dvoryanlariga nafrat bilan qarar edilar.

Mantiya dvoryanlarining soni XVIII asrning o'rtalariga kelganda taxminan 4 mingni tashkil etardi. Ularning bolalari harbiy xizmat o'tashlari lozim edi, lekin keyinchalik tegishli xizmatni o'taganlaridan so'ng (25 yildan keyin) nayzador dvoryan (nasliy dvoryan)ga aylangandi.

XVI-XVIII asrlarda Fransiya aholisining eng ko'p qismini **uchinchi tabaqa** tashkil etardi. Uning tarkibi tobora xilma-xil bo'lib borgan. Unda ijtimoiy va mulkiy darajalanish (tabaqalashuv) kuchayadi. Uchinchi tabaqaning eng quyi qismida dehqonlar, hunarmandlar, qora ishchilar, ishsizlar, uning yuqori qismida esa moliyachilar, savdogarlar, sex ustalari, notariuslar, advokatlar turardi. Ana shulardan burjuaziya sinfi shakllangan.

dehqonlarning ko'pchilik qismini **senziva** egalari, ya'ni senorlik yerlarini ushlab turib, turli feodal majburiyatlar o'tovchilar tashkil etardi. Bu vaqtga kelib **senzitariylar** barshchina ishlaridan to'liq ozod etilganlar, lekin dvoryanlar doimo senz-larni va boshqa yer soliqlarini oshirib borishga harakat qilganlar, shuning-dek, senorning dehqonlar yerlarida ov qilish huquqi dehqonlar uchun qo'shimcha yuk bo'lib tushgan edi.

Absolutizmning vujudga kelishi

Dehqonlar uchun juda og'ir bo'lgan va xonavayron qiladigan ko'p-dan-ko'p to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita soliqlar tizimi joriy qilingandi. Qirolning soliq yig'uvchilari bunday soliqlarni ko'pincha kuch va zo'rlik yo'li bilan yig'ar edilar. Kapitalistik uklad rivojlanishining va feo-dalizm yemirilishi boshlanishining muqarrar natijasi absolutizmning qaror topishi bo'ladi. Qirolning ichki va tashqi muholiflari tugatilgach, yagona ma'naviy va milliy o'zlikni anglash keng fransuzlar ommasini toj-taxt atrofida jiplash-tirgach, qirol hokimiyati jamiyatda va davlatda o'z mavqeini juda mustah-kamlab olishga sazovor bo'lgan..

absolutizm siyosatida reaksion va avtoritar¹⁴ belgilar muqarrar paydo bo'lib, muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Garchand, qirol hokimiyati o'zining tub maqsadlari yo'lida merkantilizm¹⁵ va

¹⁴ **Avtoritar** – hokimiyat, diktatura, obro` va shu kabilarga ko`r-ko`rona va so`zsiz bo`ysunishga asoslangan degani.

¹⁵ **Merkantilizm** – XVI – XVII asrlarda savdo burjuaziyasi manfaatlarini aks ettirgan, mamlakat farovonligi ishlab chiqarish tufayli emas, tashqi savdo tufayli yuzaga keladi deb da'vo qilgan iqtisodiy ta'lim; faqat

proteksionizm¹⁶ siyosatidan foydalangan, kapitalizmning rivojlanishini muqarrar tezlashtirgan bo'lsa ham, ammo absolutizm hech qachon burjuaziya manfaatlarini himoya qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan, aksincha u feodal davlatning butun qudratidan halokati muqarrar bo'lgan feodal tuzumni, shuningdek dvoryanlar va ruhoniylarning sinfiy va tabaqa imtiyozlarini saqlab qolishda foydalangandi.

Qirol hokimiyatining kuchayishi

Absolut monarxiya davrida oliy siyosiy hokimiyat butunlay va to'liq qirolga o'tgan va u hech qanday davlat organi bilan taqsimlanmagan. Mutlaq hokimiyatga ega bo'lish uchun qirolga feodallar oligarxiyasi va katolik cherkovning siyosiy oppozitsiyasini bartaraf etishi, tabaqa-vakillik muassasalarini tugatishi, markazlashgan byurokratik apparat, doimiy armiya, politsiya ta'sis etishi zarur edi.

XVI asrda endilikda General shtatlar chaqirilmay qo'yadi. 1614 yilda General shtatlar oxirgi marta chaqirilib, tezda tarqatib yuboriladi va 1789 yilgacha hech qachon chaqirilmaydi. Ba'zi vaqtlarda qirol muhim islohotlarning loyihalarini ko'rib chiqish va moliya masalalarini hal qilish uchun notabllar (feodal aslzodalar)ni yig'ib turardi. XVI asrda (1516 yilgi Bolonya konkordati bo'yicha va 1598 yilgi Nant edikti asosida) qirol Fransiya katolik cherkovini to'liq o'ziga bo'ysundirgandi.

XVI-XVII asrlarda Parij parlamenti qirol hokimiyatining o'ziga xos siyosiy muxolifi sifatida maydonga chiqadi. Bu vaqtga kelib, u feodal zodagonlarning tayanchiga aylanib, bir necha marta o'zining remonstratsiya huquqidan foydalangan hamda qirol hujjatlarini rad qilgan (qaytargan) edi. 1667 yilgi qirol ordonansi bilan shunday qoida o'rnatiladiki, bunga ko'ra, qirol ordonansi chiqqandan so'ng faqat ma'lum muddat ichida remonstratsiya qilinishi mumkin edi va ikkinchi marta (qayta) remonstratsiyaga yo'l qo'yilmasdi. 1668 yilda qirol Ludovik XIV Parij parlamentiga kelib, uning arxividan Frona davridagi, ya'ni XVII asr o'rtalarida absolutizmga qarshi chiqishlarga taalluqli barcha protokollarni o'z qo'li bilan olib tashlagan. 1673 yilda Ludovik XIV tomonidan shunday qoida o'rnatiladiki, parlament endi qirol hujjatlarini ro'yxatdan o'tkazishni rad etish huquqiga ega emas, remonstratsiya esa faqat alohida bayon qilinishi mumkin edi. Bu amalda parlamentni muhim imtiyozlaridan - qirol qonunlariga protest keltirish va ularni rad etish huquqlaridan mahrum qildi.

Qirol hokimiyati va uning muayyan vakolatlari xarakteri haqidagi

foydani ko'zlash, manfaatparastlik.

¹⁶ **Proteksionizm** – lotin tilidan olinib, davlatning milliy iqtisodiyotni chet el raqobatidan ximoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosati. Mamlakat sanoatini moliyaviy rag'batlantirish, eksportni rag'batlantirish, importni kamaytirish vositasida amalga oshiriladi

umumiy tasavvurlar ham o'zgardi. General shtatlarning taklifi bo'yicha fransuz monarxiyasi ilohiy deb e'lon qilinib, qirol hokimiyatiga esa muqaddas deb qaraladigan bo'ldi. Qirolning yangi: "qirol xudoning sahovati" degan rasmiy unvoni joriy etildi. Qirol hokimiyatining suvereniteti va cheklanmaganligi haqidagi tasavvurlar batamom o'rnatildi. XVII asrning ikkinchi yarmida Fransiyada cheklanmagan yoki absolut monarxiya uzil-kesil qaror topgan, mamlakatni boshqarish ishi butunlay va to'liq qirol qo'lga o'tgan. Ayniqsa, Ludovik XIV qirollik qilgan (1643-1715) yillar absolut monarxiyaning eng kuchaygan davri bo'ldi. Bu holat Ludovik XIV ning: "Davlat mening o'zim" degan so'zlari bilan ham tasdiqlanadi.

Absolutizm ilohiy huquqqa tayanadi degan qarashlar qirolning shaxsiy hokimiyatchilikka va despotizmga asoslanadi degani emas edi. Qirolning imtiyozlari qonuniy tartib doirasidan chetga chiqmasligi lozim edi va "qirol Davlat uchun xizmat qiladi" deb hisoblanardi.

Absolutizm davrida qonun chiqarish ho-kimiyati faqat tanho qirolga tegishli bo'lib, "bitta qirol, bitta qonun" degan tamoyil rasmiylashtirildi. Qirol har qanday davlat yoki cherkovga oid man-sabdor shaxslarni tayinlash huquqiga ega edi. Qirol davlat boshqaruvining barcha masalalari bo'yicha oxirgi, eng so'nggi instansiya edi. Qirol eng muhim tashqi siyosiy masalalarni hal qilgan, davlatning iqtisodiy siyo-satini belgilagan, soliqlar o'rnatgan, davlat mablag'larini oliy taqsimlovchi sifatida maydonga chiqqan. Uning nomidan sud hokimiyati amalga oshirilardi.

Markaziy boshqaruv apparatinin Absolutizm davrida markaziy davlat organlari o'sgan va murakkablashgan. Biroq boshqaruvning feodal usullarining o'zi ham barqaror va aniq davlat ma'muriyatini tashkil etishga to'sqinlik qilgan. Qirol hokimiyati tez-tez o'z xohishicha yangi davlat organlari tuzib turgan, lekin ular keyin uni qanoatlantirmasdan qayta tashkil etilgan yoki tugatilgan.

XVI asrda **davlat kotiblari** degan mansabdor shaxslar paydo bo'ladi. Ulardan biri, ayniqsa, qirol yosh, voyaga yetmagan hollarda amalda birinchi ministr funksiyalarini bajarardi. Eski davlat mansablari (masalan, 1627 yilda konnetabl mansabi) tugatilgan yoki har qanday ahamiyatini yo'qotgan va oddiy serdaromad yen-gil ishlarga aylantirilgan. Faqat **kansler** o'zining ilgarigi qudratini saqlab qolgan va davlat boshqaruvida qirol dan keyingi ikkinchi shaxs bo'lib olgan edi.

Davlatda ixtisoslashgan markaziy ma'muriyatga ehtiyojning o'sishi natijasida XIV asrning oxirida **davlat kotiblarining** roli oshiriladi. Ularga boshqaruvning alohida sohalari (tashqi ishlar, harbiy ishlar, dengiz ishlari va mustamlakalar, ichki ishlar) topshiriladi Davlat sekretarlari funksiyalari

doirasining kengayishi markaziy apparatning tezda o'sishiga, uning byurokratlashuviga olib keladi. Markaziy boshqaruvida dastlab **moliya superintendanti** (Ludovik XIV davrida u moliya ishlari bo'yicha Kengash bilan almashtirilgan), so'ngra **Bosh moliya nazoratchisi** katta rol o'ynaydi..

Qirol huzuridagi maslahatchilik funksiyalarini bajaruvchi qirollik kengashlari tizimi ham bir necha marta isloh qilingan. Ludovik XIV 1661 yilda **Katta kengash** tuzadi. Unga gersoglar va Fransiyaning boshqa perlari, ministrlar, davlat kotiblari, kansler, shuningdek, maxsus tayinlangan davlat maslahatchilari (bular asosan mantiya dvoryanlardan tayinlangan) kiritiladi. Tashqi siyosat masalalarini muhokama qilish uchun o'z tarkibi bo'yicha ancha tor doiradagi kishilardan iborat **Yuqori kengash ham** chaqirilardi. Unga odatda tashqi ishlar va harbiy ishlar bo'yicha davlat kotiblari, bir qancha davlat maslahatchilari taklif etilardi. **Depesh kengashi** ichki boshqaruv masalalarini muhokamadan o'tkazib, ma'muriyat faoliyatiga taalluqli qarorlar qabul qilardi. **Moliya masalalari bo'yicha kengash** davlatning moliya siyosatini ishlab chiqib, davlat xazinasiga kelib tushadigan yangi mablag'larni izlardi.

Mahalliy boshqaru Joylardagi boshqaruv o'ta murakkabligi va chalkashligi bilan ajralib turardi. Ba'zi mansablar (masalan, balya) bu davrda saqlanib qolgan, lekin ularning roli tobora pasaygan. Joylarda juda ko'p sonli ixtisoslashgan xizmatlar: sud boshqarmasi, moliya boshqarmasi, yo'llarni nazorat qiluvchi boshqar-ma va hokazolar paydo bo'ladi. Bu xizmatlarning hududiy chegaralari va funksiyalari aniq o'rnatilmagan edi. Bu juda ko'p shikoyatlarni va nizolarni keltirib chiqarardi. Mahalliy ma'muriyatning xususiyatlari ko'pincha qirollikning ba'zi qismlarida eski feodal qurilmalar (sobiq senoriylarning chegaralari)ning, cherkov yer egaligining saqlanib qolganligidan kelib chiqqan. Shu sababli qirol hokimiyati tomonidan o'tkazilgan markazlashtirish siyosati Fransiyaning butun hududiga teng darajada tegmadi.

Bu davrda fransuz qirollari joylarda o'z mavqelarini mustahkamlash uchun 1535 yildan provinsiyalarga turli vaqtinchalik topshiriqlar bilan **komissarlar** jo'natib turganlar.. XVI asrning ikkinchi yarimida ularga **intendantlik** unvoni berilgan. Ular endilikda faqat nazoratchilar sifatida emas, balki haqiqiy ma'murlar sifatida harakat qila boshlaganlar.

Markazlashtirish shahar boshqaruvida ham tegishli bo'lgan. Munitsipal maslahatchilar (eshvenlar) va merlar saylanmaydigan bo'ldi, ularning o'rniga odatda ma'lum haq evaziga qirolning ma'murlari tayinlanardi.

Davlat moliya

Qishloqlarda doimiy qirollik ma'muriyati bo'lmay, eng quyi zvenoda ma'muriy va sud funksiyalari **dehqonlarning jamoalari va jamoa kengashlari** tomonidan amalga oshirilardi. Xazinaga kelib tushadigan pul mablag'larining asosiy manbai soliqlar edi. Soliqlardan talya eng asosiysi hisoblangan. Shuningdek, **kapitatsiya** - jon solig'i ham katta ahamiyatga ega edi. Bu soliq dastlab Ludovik XIV tomonidan harbiy xarajatlarni qoplash uchun joriy etilgandi. Oliy tabaqalar juda katta daromadga ega bo'lsalar ham, soliqlardan to'la ozod etilgandi.

Qirollik xazinasini to'ldirib turishning muhim manbalaridan biri qo'shimcha soliqlar edi. Ularning soni doimo oshib borgan. Aholi uchun ayniqsa tuz solig'i juda og'ir edi. Xazinaga, shuningdek, savdo poshlinalaridan, qirollik monopoliyalari (pochta, tamaki va boshqalar)dan keladigan daromadlar ham kelib tushardi. Davlatning qarzlari berishi keng tarqalgandi.

Daromadlar o'sishiga qaramay davlat budjeti juda taqchilikka keltirib qo'yilgan. Bu doimiy armiyaga va haddan ziyod kengayib borayotgan byurokratik apparatga ketadigan harajat hisobiga yuz bergan..

Sud tizimi

Sud tizimining markazlashuvi kuchayib bo'rishiga qaramay, u arxaik va murakkab bo'lib qola-verdi. Cherkov sudlari mustaqil sud tizimi hisoblangan, lekin ularning yurisdiksiyasi endi asosan cherkovning ichki masalalari bilan cheklangan. Maxsus ixtisoslashgan tribunallar: kommertiya, bank, admirallik va boshqa tribunallar ham mavjud edi.

Qirollik sudlari tizimi juda chalkash bo'lgan. XVIII asr o'rtasida prevotliklardagi quyi sudlar tugatiladi. Balyajlardagi sudlar saqlanib qoladi, lekin ularning tarkibi va kompetensiyasi doimo o'zgarib turardi. Parij parlamenti va boshqa shaharlardagi sud parlamentlari ilgarigidek muhim rol o'ynardi. Bu vaqtda apelyatsion shikoyatlarning juda oshib ketishi munosabati bilan parlamentlarning ishini yengillashtirish maqsadida 1552 yilda chiqarilgan edikt bilan ancha yirik balyajlarda jinoyat va fuqarolik ishlarini ko'rish bo'yicha apelyatsion sud tashkil etish nazarda tutilgan edi.

Armiya

Absolutizm davrida muntazam armiyani tashkil etish ishlari nihoyasiga yetadi. Bu o'sha vaqtda Yevropadagi eng yirik markazlashtirilgan asosdagi armiyalardan biri edi. Bu vaqtda, shuningdek, doimiy qirollik floti ham tuzilgandi.

Politsiya

Absolutizm davrida keng tarmoqli politsiya tashkil

etildi. Provinsiyalarda, shaharlarda, yirik yo'llarda va boshqa joylarda politsiya organlari tuzildi. 1667 yilda **politsiya general-leytenant** lavozimi ta'sis etilib, unga butun qirollik miqyosida tartibni saqlab turish majburiyati yuklandi. Uning ixtiyorida **ixtisoslashgan polit-siya bo'limlari, otliq politsiya gvardiyasi**, dastlabki tergovni olib boradigan **sud politsiyasi** mavjud edi.

. General-leytenant umumiy politsiya (xavfsizlik politsiyasi) bilan bir qator-da, shuningdek, **siyosiy politsiyaga** ham boshchilik qilardi. Siyosiy polit-siya yashirin qidiruvning keng tarmoqli tizimidan iborat edi..

5. Fransiyada huquqning asosiy belgilari

Huquq manbalari Fransuz huquqi tarixida G'arbiy Yevropa o'rta asrlar huquqining tipik belgilari o'zining ancha to'liq ifodasini topgandi. Huquqning muhim manbai **odatlar** hisoblangan. X asrga kelib Fransiyada Sali haqiqati va boshqa varvar qabilalarining odatlari harakat qilmay qo'ygandi. Ularning o'rniga feodal tarqoqlik sharoitlarida alohida mintaqalarning, senorlarning va hatto jamoalarning **hududiy huquqiy odatlari (kutyumlar)** keladi. Yirik feodal egaliklar (Normandiya, Anju, Bretan va boshqalar) doirasida ular juda xilma-xilligi bilan ajralib turardi. Odatlar og'zaki shaklda yuzaga keladi. Shu sababli Fransiyaning shimoli "yozilmagan huquq mamlakati" degan nom bilan yuritiladi. Odat huquqi mahalliy yoki mintaqaviy miqyosdagi muayyan hududda avloddan-avlodga o'tib kelgan odatlarning tan olinishi asosida shakllangandi. Odat huquqining kuchi va nufuzi shu bilan belgilangan ediki, u feodal jamiyat hududiy jamoalarining haqiqiy ehtiyojlarini aks ettirib, qoida bo'yicha, kelishuv asosida kelib chiqqan va davlat hokimiyatining zo'rvonligiga butunlay aloqasi bo'lmagandi. Shuning uchun kutyumlar garchi majburiy kuchga ega bo'lsa ham, ko'p hollarda ularga rioya qilish erkin edi.

Normandiyada odat huquqining nisbatan to'la to'plami – **Normandiyaning katta kutyumi** (1255 yilda) tuzilgan va sud amaliyotida foydalanilgan. Shu vaqtdan boshlab qirollik sudyalari va legistlar tomonidan yozilgan mahalliy odat huquqining qator xususiy yozuvlari paydo bo'ladi. Shunday ilk yozuvlardan biri Per de Fonten tomonidan yozilgan "Do'stga maslahat" (1253 yilda) hisoblanadi. Biroq o'rta asrda Fransiyada mashhur va keng tarqalgan odat huquqi to'plami - **Bovezi kutyumlari** (1283 yil atrofida yozilgan) bo'lgandi. Uning muallifi qirollik balyasi Filipp de Bomanuar hisoblanadi. Bovezi kutyumlari garchi, avvalo, Klermont grafligi (Fransiyaning shimoli-g'arbi) sud okruglaridan birining yozuviga

tayangan bo'lsa ham, Filipp de Bomanuar o'z asarlarida boshqa sud okruglarining kutyumlariga havola qilib hamda kanonik va rim huquqining qator qoidalarini qo'shib, odat huquqining ancha keng tafsilini berdi. To'plam muqaddima va 70 ta bobdan iborat bo'lib, garchi unda huquqiy material tizimga solinmagan va bir butun, yaxlit tarzda bayon qilinmagan bo'lsa ham, huquqning turli masalalari (sud va sud jarayonining tashkil etilishi, turli toifadagi shaxslarning huquqiy holati, yer egaliklarining huquqiy rejimi va boshqalar) bo'yicha katta miqdordagi kutyumlar mujassamlashtirilgan edi. Bovezi kutyumlari huquqiy odatlarni nafaqat mahalliy aholi uchun, balki davlat hokimiyati uchun ham qat'iyligi tamoyilini - "Qirolning o'zi odatlarga amal qilishi va boshqalarni bu odatlarga rioya etishga majburlashi lozim"ligini mustahkamladi.

Bovezi kutyumlaridan keyin shu kabi boshqa bir qancha to'plamlar paydo bo'ladi. Bular: **Tuluza kutyumlari** (1296 yilda), **Bretaning qadimgi kutyumi** (1330 yilda) kabilar edi. Ayniqsa, 1389 yilda tuzilgan **Fransiyaning katta kutyumlar to'plami** sudlarda juda yuqori nufuzda foydalanilgan. 1454 yilda Karl VII maxsus ordonans chiqarib, barcha balyalarga o'z balyajlaridagi kutyumlarning yagona to'plamlarini ishlab chiqish va ularni umumlashtirish uchun Parij parlamentiga jo'natish haqida buyruq beradi. Bu buyruq asosida XVI asrda 60 ta "katta" kutyumlar to'plamlari va 200 taga yaqin "kichik" kutyumlar to'plamlari tuzilgan va tahrir qilingan edi.

U o'z mavqeini asrlar davomida saqlab qolgan, biroq asta-sekin o'ziga xos **gallo-rim huquqiga** aylangan edi. Gallo-rim huquqi Yustinianning Vizantiya kodifikatsiyasiga emas, Feodosiya qonunchiligining soddalashtirilgan naqllari (rivoyatlari) ga va vestgot qiroluq tomonidan tuzilgan rim huquqining varvarlashgan to'plamiga tayanadi. Fransuz yuristlari bunda qadimgi matnlardagi so'z yoki iboralar sharhini, izohini berish metodlaridan foydalanib, rim huquqining ushbu yodgorliklarini sharhlagan va o'z faoliyatlarini glossatorlarning mashhur italyan maktabini tashkil etishgacha kengaytirib yuborgan edilar.

Huquqning muhim manbalari qatoriga mamlakatning butun hududida teng darajada harakatda bo'lgan **kanonik huquq me'yorlari** ham kirgan. Cherkovning o'z ichida foydalanishi uchun xususiy yuridik tizimini tashkil etish huquqi Rim imperiyasida va franklar monarxiyasida ham tan olingandi. Ana shu yerdan Fransiya kanonik huquq o'tib kelgan. Kanonik huquq o'zining eng yuksak cho'qqisiga XII-XIII asrlarda chiqqandi. Bu vaqt-

da cherkov tribunlarining kompetensiyalari kengayib, ular ham diniy, ham dunyoviy aholi ustidan o'z yurisdiksiyalarini kengaytirganlar. Keyingi asrlarda qirol hokimiyatining o'z sud vakolatlarini mustahkamlash uchun olib borgan kuchli kurashi davomida Fransiyada kanonik huquqning harakat doirasi qisqara boshlagan. 1539 yilgi qirollik ordonansi cherkov sudlarining kliriklar (butxona xodimlari, ruhoniylar)ga emas, dunyoviy shaxslarga tegishli ishlarni ko'rishini taqiqlagan. Bu vaqtga kelib qirol qirollikda tanho hokimiyatni amalga oshiradi, degan qoida o'rnatilgan, shuning uchun rim papalarining dekretlari va cherkov yig'inlarining qarorlari fransuzlar uchun majburiy bo'lmagan. Absolutizmning tashkil topishi davrida qirolning vakolatlari doirasiga kanonik huquq me'yorlariga majburiylik (qonun) kuchini berish huquqi ham kiritilgan. Oxir oqibatda Fransiyada kanonik huquq harakati asosiga quyidagi tamoyillar qo'yilgan.

O'rta asrlarda **shahar huquqi** ham katta ahamiyatga ega edi. Unga o'ziga xos odat huquqi sifatida qaralgan. Shahar huquqi o'zining xilmaxilligi bilan ajralib turgan, lekin uning umumiy belgilari ham bo'lgandi. Shahar huquqining asosiy manbai shahar xartiyalari hisoblangan. Shahar xartiyalari me'yoriy xarakterga ega bo'lib, shahar aholisining qirol bilan yoki alohida senorlar bilan kelishuvini aks ettirgan. Xartiyalarda va ularga asoslangan shaharlarning ichki reglamentlarida tinchlikni va tartibni saqlash nazarda tutilgan, feodal odat huquqi bilan himoya qilinmagan fuqarolarning muhim huquq va erkinliklari (shaharliklarning yashash va mulk huquqi, turar-joy daxlsizligi va boshqalar) tan olingan, savdo, hunarmandchilik faoliyati tartibga solingan.

. Qirol hokimiyatining mustahkamlanib borishi bilan boshqa huquq manbalari ichida **qirollarning qonun hujjatlari**: nizomlar, ordonanslar, ediktlar, buyruqlar, deklaratsiyalar va boshqalar juda muhim o'ringallagan. Filipp Chiroyli-dan boshlab (XIII asr oxiri - XIV asr) qirol hujjatlari ko'proq ordonanslar deb atala boshlandi. XVII asrning ikkinchi yarmigacha qirol qonunchiligi tizimga solinganligi va undagi materialning guruhlashtirilmaganligi bilan ajralib turmadi. Ordonans ko'pincha bir necha sohani o'z ichiga olgan. O'rta asrlarda fransuz huquqining qo'shimcha va nisbatan uncha ahamiyatga ega bo'lmagan manbai sifatida **parlamentlarning**, ayniqsa, **Parij parlamentining sud tajribasi** maydonga chiqadi. Ko'pgina masalalar bo'yicha, alohida ishlar yuzasidan chiqarilgan parlament qarorlari me'yoriy-majburiy kuchga ega edi.

Feodallarning yerga egalik

Fransiyada huquqning feodal asosi shunda yaqqol

ko‘rinadiki, huquq dvoryanlar va ruhoniy-larning yerga nisbatan qat‘iy imtiyozlarini mustahkamlaydi. XII asrga kelib erkin dehqonlar yer egaligi va boshqa shakllardagi allod egaliklar to‘liq yo‘qolib ketgandi. Feod asosiy va yagona yer mulkchiligi sifatida o‘rnatilgandi.

XIII asrdan boshlab **senziva** dehqonlarning yerga egalik qilishining asosiy shakli bo‘lib qoladi. Senziva egasi shaxsiy majburiyatlardan ozod etilib, yerni tasarruf etishda katta erkinlik oldi. Biroq dehqonlarning yerga nisbatan huquqi ilgarigidek senorning yer egaligi huquqining hosilasi sifatida ko‘rilardi. Shuning uchun ham dehqon xo‘jaligi turli feodal yig‘imlarni yelkasida og‘ir yuk sifatida ko‘tarib turishga majbur etilgan edi.

Majburiyat huquqi Feodal xo‘jalikning mahdudlilik xarakteri va mamlakatning hududiy tarqoqligi uzoq vaqtgacha tovar-pul munosabatlarining va demak, shartnoma huquqining rivojiga to‘sqinlik qilardi. Biroq o‘rta asrning so‘nggi bosqichi davrida va kapitalizm vujudga kelishi arafasida ham, garchi shartnoma munosabatlari keng tarqalgan bo‘lishiga qaramay, u o‘zida feodalizm qoldiqlarini saqlab qolgan edi.

Ishlab chiqarish va savdoning davlat O‘rta asrlarda Fransiya huquqida qarz shartnomasi muhim o‘rinni egallagan. XII-XIII asrlardagi bir qator qarz hujjatlarida qarz shartnomasining rimcha formulasi (mituum) dan foydalanilgan, lekin u keng tarqalmagan edi. Kanonik huquq qarz uchun foyizlar olishni taqiqlardi. Biroq Fransiyada bu vaqtda eng yirik qarz beruvchi cherkov bo‘lganligi sababli, uning o‘zi bunday taqiqni chetlab o‘tish yo‘lini topgan. Ba‘zi hollarda qarzdor kreditorga oldindan ma‘lum summani (qarzga olgan summasining 25 foizigacha) to‘lar va bu foiz hisoblanmasdi. Boshqa hollarda qarzdor o‘z zimmasiga kreditorga daromadning ma‘lum qismi ko‘rinishida belgilanadigan renta to‘lash majburiyatini olardi. Vaqt o‘tishi bilan qarz shartnomasida yerlarni garovga qo‘yish tez-tez qo‘llanila boshlanadi. Bunga ko‘ra, qarzdor yer uchastkasini garovga qo‘yar, bunday yer uchastkasidan olingan daromad kreditorga kelib tushar va bu esa qarzni to‘lashda hech qanday hisobga olinmas edi.

O‘rta asrlarda Fransiya huquqining feodal xarakteri, shuningdek, savdo va ishlab chiqarish faoliyatining har tomonlama siqib, cheklab qo‘yilishida ham namoyon bo‘ldi. Bu qirol xartiyalari va shahar huquqi me‘yorlarida shahar hayotining tabaqaviy korporativ tuzilishining mustahkamlanishi bilan tarixan bog‘liq edi. Hunarmandchilik sexlari va savdo-

garlar gildiyalari uchun imtiyozlar nazarda tutuvchi o'rta asrlar huquqi xususiy tadbirkorlik yo'liga o'tib bo'lmas to'siqlar qo'yib, shartnoma munosabatlaridagi erkinlikni cheklab qo'yardi. Fransiyadagi huquqiy tartibotlar sexlar va savdogarlarning savdo faoliyatigagina emas, balki ishlab chiqarishning ichki tizimi va uning texnologiyasiga ham taalluqli bo'ldi. Bu xom ashyo turlari va uni qayta ishlash usullarini, ishlab chiqarish jarayoni, mahsulot turlari va tayyor mahsulotlar sifati va hokazolarning batafsil belgilanishida o'z ifodasini topdi.

Fransiyada ishlab chiqarish va savdoning davlat tomonidan tartibga solinishi oxir-oqibatda mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi uchun ochiqdan-ochiq to'sqinlik qila boshlaydi, jamiyatdagi sinfiy ziddiyatlarni keskinlashtiradi va nihoyat, burjua inqilobini yaqinlashtirgan omillardan biri bo'lib qoladi.

Oila va meros

Fransiyada nikoh va oila munosabatlari asosan kanonik (diniy) huquq bilan tartibga solinardi. XVI-XVII asrlarda qirol hokimiyati nikoh-oila munosabatlariga davlat ta'sirini kuchaytirish maqsadida bir qator farmonlar (ordonanslar) chiqarib, nikoh tuzishga oid cherkov me'yorlaridan chekindi. Nikoh, garchand, ilgariidek cherkov daftarlari qayd etilsa ham, endi faqat diniy marosim emas, balki fuqarolik holati dalolatnomasi sifatida ham ko'ri-la boshlandi. Nikoh tuzishda ota-onaning roziligi talab qilinmaydigan eski diniy qoida qayta ko'rib chiqildi. Endilikda ota-ona xohish-irodasini buzgan farzandlar meros huquqidan mahrum etilishi mumkin edi. Bundan tashqari, XVII asrda ota-onalar ularning rozilgisiz nikoh tuzgan **kyure** (katolik ruhoniysi) harakati ustidan Parij parlamentiga shikoyat bilan murojaat qilish huquqini oldilar. Bunday holda kanonik huquq bo'yicha nikohni buzish mumkin bo'lmaganligi sababli, parlament uni noqonuniy tuzilgan deb e'lon qilishi mumkin edi, xolos. (Zero, parlament nikohni haqiqiy emas deb topa olmasdi). Natijada nikoh yuridik oqibatlar chiqarmagan.

Er-xotinning shaxsiy munosabatlari (erning hukmronligi, xotinning unga so'zsiz itoat etishi, birgalikda yashash va hokazolar) ham kanonik huquq bilan belgilangan edi. Biroq oilada bolalarning ahvoli va er-xotinning mulkiy munosabatlari mamlakatning shimoliy va janubiy qismlarida turlicha bo'lgan.

Jinoyat huquqi

IX-XI asrlarda Fransiyada asosan ilk o'rta asrlardagi jinoyatlar va jazolar tizimi harakatda davom etgan. Jinoyat alohida shaxslarning manfaatlariga daxl-dor xatti-harakat (xususiy ozor yetkazish) sifatida ko'rilgan. Jazo esa, avvalo, xususiy

shaxslarga yetkazilgan ziyonni qoplashga qaratilgan bo‘lib, hali uncha qattiq va shafqatsiz ko‘rinish olmagan edi.

Jazolar ham xuddi jinoyatlar singari qirollik qonunlari bilan aniq belgilanmagandi. Ularni qo‘llash ko‘p hollarda sudlarning xohishiga, ayblanuvchining tabaqaviy ahvoliga bog‘liq edi. Hukmlar xalq oldida oshkora ijro etilardi. Bunda mahkumning azob-uqubatlari barcha ishtirokchilarda qo‘rquv tug‘dirishi maqsadi ko‘zlanardi. O‘lim jazosi turli shakllarda: otga bog‘lab bo‘laklarga bo‘lib tashlash, to‘rtga bo‘lish, yoqib yuborish va boshqa shakllarda qo‘llangan. Jazolarning ichida eng ko‘p qo‘llaniladigani tana a‘zolariga shikast yetkazish va tan jazolari (tilini kesish, barmoqlarini kesish, qizdirilgan qisqichlar bilan qiynash va boshqalar) edi. Turmaga qamash jazosi ham keng qo‘llana boshlangan. Bu jazo ilk davrlarda asosan cherkov sudlarida nazarda tutilgan. Asosiy va qo‘shimcha jazo sifatida mol-mulkni musodara qilish ham qo‘llanilgan. Bu ko‘pincha, ayniqsa, burjuaziyaning katta boyligiga taalluqli bo‘lsa, qirol xazinasiga katta foyda keltirib turgan.

Fransiya jinoyat huquqida o‘rta asrlarga xos bo‘lgan belgi - jazoning og‘irligi jinoyatning xarakteriga tamomila mos kelmasligi yaqqol namoyon bo‘lgan. Ayniqsa, bu qirollik sudlari tomonidan mol-mulkni musodara qilishdagi o‘zboshimchaliklarida yanada ko‘proq ko‘zga tashlanar edi. Bu esa o‘z navbatida fransuz burjuaziyasining kuchli noroziligini tug‘dirib, XVIII asrda ilg‘or ideologlar tomonidan inqilobdan ilgarigi butun jinoyat huquqi tizimining tanqid qilinishiga sabab bo‘ldi.

Sud jarayoni XII asrning oxirigacha sud jarayoni ilgari franklarda bo‘lgani kabi asosan ayblov xarakterini saqlab qolgan. Sud to‘qnashuvi keng tarqalgan edi. Bu ikkala tomonning o‘zaro roziligi bilan yoki tomonlardan biri ikkinchisini yolg‘onchilikda ayblagan hollarda amalga oshirilardi. Huquqiy odatlarda sud duelini³² o‘tkazish tartibi batafsil ishlab chiqilgan edi.

Senorlik sudlarida dehqonlar ishlarini ko‘rib hal qilishda XI asrdayoq an’anaviy dalillar bilan bir qatorda qiynash usuli ham qo‘llanila boshlandi va sud jarayoni o‘zining ilgarigi tortishuvchilik xarakterini yo‘qotgan edi. Bu vaqtga kelib cherkov sudlarida hali «rim-katolik» deb nomlangan jarayonning qidiruv (inkvizitsiyaga³³ oid) shakli o‘rnatilgandi. Qidiruv jarayoni XII asrdan boshlab asta-sekin qirollarning va yirik feodallarning sudlarida ham joriy etilgandi. XV asrgacha qidiruv va ayblov jarayonlari

³² Dvoryanlarning qilichbozlik yoki to‘pponchabozlik bilan o‘zaro yakkama-yakka olishuvi.

³³ **Inkvizitsiya** – katolik cherkovning asoratiga qarshi kishilarni ta‘qib va sud qilish uchun XIII-XIX asrlarda ta‘sis etilgan sud-politsiya tashkiloti; qiynoq, azoblash degan so‘zlardan olingan.

parallel ravishda amal qilardi. Lekin ayblov jarayoni asta-sekin ordaliyalar va sud to'qnashuvlarining bekor qilinishi bilan yo'qolib bordi.

Qidiruv jarayonining birinchi bosqichi surishtiruv, ya'ni jinoyat va jinoyatchi haqidagi dastlabki va yashirin ma'lumotlarni yig'ish edi. Sud ishi qirollik prokurorining ayblovi, shuningdek, ayblanuvchi uchun mazmuni noma'lum bo'lib qolgan chaquvlar va shikoyatlar asosida qo'zg'atilgan. So'ngra sud tergovchisi yozma dalillar to'plagan, guvohlar va ayblanuvchini so'roq qilgan, yuzlashtirish o'tkazgan. Qidiruv jarayonida ayblanuvchining aybdorligi nazarda tutilardi, shuning uchun qiynoqlar qo'llash uchun bitta guvohning ko'rsatmalari kifoya qilardi. Qiynoqlar usulini qo'llashdan asosiy maqsad "dalillar sarasi"ni, ya'ni ayblanuvchidan aybiga iqrorklikni olishga erishish edi.

Sud ishlari yopiq sud majlislarida ko'rib chiqilardi. Bundan tashqari, sudlarda ishni ko'rishda tergov davomida yig'ilgan materiallar hal qiluvchi ahamiyatga ega edi. Shaxsan aybga iqrork bo'lishdan tashqari, ikkita "ishonchga sazovor" guvohlarning ko'rsatmalari, ayblanuvchining o'z xatlari, jinoyat sodir etilgan joyda tuzilgan bayonnomalar va boshqalar ham ayblanuvchining aybini isbotlovchi to'laqonli dalillar bo'lib hisoblangan. Garchand 1670 yilgi ordonans dalillarni oqlovchi va ayblovchi dalillarga bo'lishni nazarda tutgan bo'lsa-da, sud asosiy e'tiborni aynan keyingilariga qaratardi. Agar ayblovchi dalillar yetarlicha bo'lmasa, sudya qo'shimcha qiynovlar o'tkazishga ko'rsatma berishi mumkin edi. XIII asrgacha hukmlar qat'iy hisoblangan va ular ustidan shikoyat qilish mumkin emas edi. Sudyalarning qaroridan norozi bo'lgan shaxs ularni sud to'qnashuvlariga chaqirishi va navbatma-navbat ularning har biri bilan urushishi mumkin bo'lgan. Yuqori turuvchi syuzeren sudiga faqat "huquqda xato bo'lgan" holda shikoyat qilish mumkin edi.

XIII asrdan boshlab asta-sekin senorlik sudining har qanday qarori ustidan qirollik sudiga shikoyat qilish huquqi tan olinadi. O'z navbatida qirollik sudlarida ancha yuqoriroq turgan instantsiyaga apellyatsiya bilan murojaat qilishga yo'l qo'yiladi. Vaqt o'tishi bilan Parij parlamenti fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha oliy apellyatsion sud bo'lib qolgan. Fransiyada, ayniqsa, inqilob arafasida ko'p sonli apellyatsion instantsiyalarning mavjudligi sud jarayonlarining uzoqqa cho'zilishiga va juda qimmatga tushishiga sabab bo'lardi.

GERMANIYA DAVLATI VA HUQUQI **(IX asrning o'rtasi - XVIII asr)**

- 1. Germaniya davlatining tashkil topishi, rivojlanish xususiyatlari va taraqqiyot bosqichlari.**
- 2. Ilk feodal monarxiyasi. «German millatining muqaddas Rim imperiyasi» (X-XIII asrlar).**
- 3. Germaniyada kurf-yuristlar oligarxiyasi va tabaqa-vakillik monarxiyasi davri (XIII-XVII asrlar)da ijtimoiy-siyosiy tuzumda yuz bergan o'zgarishlar.**
- 4. «Knyazlik absolutizmi» davrida (XVII-XVIII asrlarda) Germaniya.**
- 5. O'rta asrlarda Germaniyada huquqning asosiy belgilari.**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Мухamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., TDYuI..2003.2- qism
9. Н.Мухamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.TDYuI..2005.2- qism

1. Germaniya davlatining tashkil topishi, rivojlanish xususiyatlari va taraqqiyot bosqichlari

843 yilda Verden shahrida bo'lgan taqsimotga muvofiq «Sharqiy Frank yerlari» - bo'lg'usi Germaniya hududi Ludovik Nemisga o'tdi. Aslida bu yerlar bir necha qabilaviy knyazliklarning yerlari edi. Bu vaqtda

mamlakatning milliy birligi to'g'risida so'z ham bo'lishi mumkin emas edi. Gersogliklar shimoldan janubga qarab quyidagicha tartibda joylashgan edi: Saksoniya, Frankoniya, Shvabiya (ilgarigi Allemaniya), Bovariya. Birmuncha keyinroq borib g'arbda joylashgan beshinchi bir gersoglik - Lotaringiya Fransiyadan tortib olindi va Germaniya tarkibiga kiritildi. Shuningdek, qator fransuz, italyan va slavyan yerlari - Burgundiya, Shimoliy Italiya, Bogemiya, Avstriya va boshqalar ham tez orada Germaniyaga qo'shib olindi. Shu tariqa vaqtincha nisbatan yagona Germaniya qirolligi tashkil topdi. Dastlab bu qirollik «Sharqiy franklar qirolligi», X asr o'rtalarida esa Tevtonlar davlati deb atalgan. Bu davlat keyinroq - XI asrdan Germaniya deb yuritila boshlandi.

O'rta asrlarda Germaniya davlati va huquqining tashkil topishi va rivojlanishida, shuningdek, german feodalizmining o'ziga xos bir qancha xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin³⁴:

1. Germaniya davlati urug'doshlik tuzumining yemirilishi natijasida paydo bo'lmasdan, balki o'rta asrlarda feodalizmni o'z boshidan kechirayotgan davlat - franklar davlatining inqirozi (bo'linib ketishi) natijasida, uning bir qismida tashkil topdi.

2. Germaniyada jamoa - marka slavyanlar va franklardagiga nisbatan ancha turg'un bo'lib, dehqonlarni qaramlikka tashlash jarayoni ancha uzoq vaqtga cho'zilgan.

3. Germaniyada tovar-pul munosabatlarining barvaqt rivojlanishi ishlab chiqarishning natural xarakterini birdaniga buzib tashlamadi. German knyazliklarining notekis iqtisodiy rivojlanishi sezilib turdi. Lekin bu yerda feodalizm sust rivojlangan bo'lsa-da, XI-XII asrlarda jamiyatning feodallasish jarayoni nihoyasiga yetib, asosiy sinflar - yer egalari va ularga qaram dehqonlar shakllangan edi.

4. Ijtimoiy tuzumi bo'yicha Germaniya aholisi juda tabaqalashib ketgan edi. Masalan, hukmron tabaqa - ritsarlarning³⁵ o'zi 7 ta darajada turardi.

5. XIV asrga kelib, agarda Angliya va Fransiya davlatlarida siyosiy tarqoqlik tugatilib, markazlashuv ro'y berayotgan bo'lsa, Germaniyada buning teskari jarayoni - siyosiy tarqoqlik kuchayayotgan edi. Buning asosiy sababi Germaniyada o'ziga xos tabaqa-vakillik hokimligining

³⁴ **Bu haqda qarang:** Muqimov Z. Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarixi. Qadimgi dunyo hamda o'rta asrlar davlati va huquqi tarixi. I qism. O'quv qo'llanmasi. – Samarqand SamDU nashri, 1992.-99-100-betlar.

³⁵ **Ritsar** – nemis tilidan olingan so'z bo'lib, o'rta asrlar Yevropasida harbiy-dvovyanlar tabaqasiga mansub bo'lgan feodal, og'ir qurollangan jangchi. Ritsarlar dubulg'a va sovut kiyganlar, ularning otlariga ham sovut kiydirilgan. Jang vaqtida ikki tomonlama tig'li qilich va nayzadan foydalanganlar.

vujudga kelganligida edi. Oʻrta asrlarda Germaniya davlatining tashkil topishi va rivojlanishida quyidagi bosqichlarni ajratib koʻrsatish mumkin:

6. Ilk feodal monarxiyasi davri (X-XIII asrlar).

7. Kurfyurstar oligarxiyasi hamda tabaqa-vakillik monarxiyasi davri (XIV-XVII asrlar).

8. German qirolliklari absolutizm davri (XVII-XVIII asrlar).

Biroq, davlat va huquq tarixi fanida baʼzi olimlar oʻrta asrlarda Germaniya davlati tarixini boshqacharoq tarzda ham davrlarga boʻlib oʻrganadilar. Jumladan, moskvalik huquqshunos olim S.V.Chirkin uni quyidagicha ikkita katta davrga boʻlib oʻrganishni tavsiya etadi:

1. Germaniya imperiyasi doirasida nisbatan markazlashgan ilk feodal monarxiyasi davlatining tashkil topishi va rivojlanishi davri (X-XII asrlar).

2. Germaniyada hududiy tarqoqlik va german knyazliklari - davlatlarining rivojlanishi davri (XIII asr-XIX asrning boshi)³⁶.

Bizningcha, oʻrta asrlarda Yevropa davlatlari rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini, xususan ularda monarxiyaning rivojlanish bosqichlarini hisobga olganda Germaniya davlati tarixini yuqoridagicha uch davrga boʻlib oʻrganish maqsadga muvofiqdir.

2. Ilk feodal monarxiyasi. «German millatining muqaddas Rim imperiyasi» (X-XIII asrlar)

“German millatining muqaddas Rim imperiyasi” ning tashkil topishi

Maʼlumki, Germaniyada X asrlarda xuddi Fransiyadagi singari bir necha mustaqil davlatlar (viloyatlar) tashkil topib, ular faqat rasmiy jihatdangina qirol hokimiyatini tan olar edi. Zero, qirollar bu vaqtda hali urugʻdoshlik tuzumi davridan beri odat huquqi asosida saylanib qoʻyilar edi. Faqat Otton I davri (936-973 yillar)dan boshlab bu tartib oʻzgargan. Otton I otasi Genrix I ning qirol hokimiyatini mustahkamlash siyosatini davom ettirdi. U, dastavval boshqa gersoglar ustidan nazoratni kuchaytirdi, buning uchun nikoh va boshqa qarindoshlik aloqalaridan foydalandi. Qirol taʼsirini butun mamlakatga yoyishning ikkinchi bir usuli yepiskoplik tizimi boʻldi. Otton cherkov bilan doʻstona aloqa bogʻladi. U yepiskoplarga keng miqyosda immunitet huquqlar berdi va ularga juda koʻplab yerlar ulashdi. Shu bilan birga, u yepiskoplarni ham oʻzi tayinlardi. Cherkov yerlaridan keladigan daromadlardan qirol xazinasiga koʻpdan-koʻp hissalar ajratildi. Shunday

³⁶ **Qarang:** История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов/ Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА, 1996.-240-бет.

qilib, Germaniyada cherkov manfaatlari bilan davlat manfaatlari bir-biriga chatishib ketdi. Germaniyaning turli viloyatlaridagi yepiskoplar mahalliy knyazlarga-gersoglarga e'tibor bermay, bevosita qirolga bo'ysun-dilar. Shu bilan bir vaqtda yepiskoplarning qirolga tobeligi ularning Rim papasiga deyarli bo'ysunmay qo'yishiga olib keldi.

Ijtimoiy tuzumi

Otton I Rim feodallarini bostirib, papani taxtga o'tkazdi. Bun-ga minnatdorchilik bildirib papa 962 yilning boshida Ottonga imperatorlik tojini kiygizdi. Shunday qilib, yangi «imperiya tiklandi». Shu narsa xarak-terliki, ilgari Karl Buyuk bo'lgani singari, bu safar Otton ham Rim impera-tori deb e'lon qilindi. German imperatorlari aslida ana shu vaqtdan e'tiboran dunyoga hukmronlikni da'vo qila boshlaganlar. Hatto ayrim huquqshunoslar ger-man imperatorlarini «jahon hukmronlari» deb atab, bunday da'voni naza-riy jihatdan asoslashga harakat qilganlar. X-XII asrlarda Germaniya iqtisodiy jihatdan Yevropa mamlakatlari ichida qoloq davlatlardan biri edi. Bu yerda feodal munosabatlar Fransiyaga nisbatan ancha kech - XI asrdan rivojlana boshladi. Feodalizmning rivojlanishi turli german gersoglik-larida juda notekis suratda kechdi. Ayni paytda urug'doshlik tuzumining qol-diqlari mustahkam saqlanib qoldi.

Germaniyaning ko'p sonli urushlar olib borishi harbiylar - ritsarlar tabaqasining jipslashuviga ko'maklashgan. Ritsarlarning yuqori qismini turli xil nasliy va xizmatchi aristokratik elementlar tashkil etgan. Ulardan birinchisi **gersoglar** - qabilaviy knyazlar bo'lib, yirik yer egalari aylangan edilar. Ikkinchi turkumdagi yirik yer egalari asosan mansabdor aristokratlar - **graflar** darajasidagi shaxslar bo'lib, ular ma'muriy okruglarda (grafliklarda) muhim dunyoviy va cherkov mansablarini o'z qo'lida to'p-lagan edilar. Shuningdek, qirol chinovniklari - **fogtlar** ham yirik yer egalari bo'lib, ular cherkov votchinalarida harbiy va sud funksiyalarini amalga oshirardilar. Germaniya jamiyatining feodallasha borishi bilan XI-XII asrlar bo'sag'asida bu yuqori tabaqalarning jipslashuvi yuz berdi. Ular endilikda kuchli markaziy hokimiyatdan manfaatdor bo'lmagan va ajralib chiqishga intilayotgan kuchlarning qudratli ittifoqini tashkil eta bordilar. Ularning hududiy knyazlar tabaqasiga qo'shilib ketishi sodir bo'ldi. Unga yirik cherkov magnatlari - «cherkovlarning knyazlari» ham kiradi. Ruhoniy va dunyoviy knyazlarning maxsus tabaqasi XIII asrning o'rtasiga kelib batamom rasmiylashdi.

Davlatdagi barcha boshqaruv va harbiy ishlar ritsarlar qo'lida to'plab bordi, XIII asrga kelib ritsarlik yopiq tabaqaga aylandi va nasldan-

naslga meros tariqasida o'ta boshladi. Ritsarlar o'zlarining mol-mulki, mansabiga qarab rang (martaba, daraja)larga bo'ldi. Masalan, Saksoniya viloyati sharqiy qismining odat huquqi to'plami - «Sakson zertsalosi»da (XIII asrning 20-yillarida tuzilgan) xuddi shunday yettita harbiy darajalar (ranglar) ajratib ko'rsatilgan. Unga ko'ra, birinchi darajada qirol (imperator) turgan, ikkinchi darajaga imperatorning vassallari - oliy martabali ruhoniylar (yepiskoplar, abbatlar), uchinchi darajaga imperatorning bevosita dunyoviy vassallari - knyazlar, graflar, gersoglar, markgraflar, landgraflar, to'rtinchi darajaga knyazlarning vassallari, beshinchi darajaga «ozod janoblar» - graflarning vassallari, oltinchi darajaga «ozod janoblar»ning vassallari va nihoyat, yettinchi darajaga oltinchi darajadagi ritsarlarning vassallari kirgan (3-modda, 2-band).³⁹ Oxirgi darajadagi ritsarlar o'z vassallariga ega bo'lmagan.

Bu vaqtda Germaniyada o'lpon to'laydiganlar tabaqasini asosan dehqonlar tashkil etib, ular XIII asrda ikki toifaga: ozod dehqonlar va qaram dehqonlarga bo'lingan.. Uzoq-uzoq joylarga yurishlar qilish bilan band bo'lgan german feodallari, odatda, xo'jalik bilan o'zlari shug'ullanmay, domenlarini ijaraga (arendaga) berardilar. Domenlarning ko'pchilik qismi yirik bo'laklarga bo'linib, so'ng ijaraga berilardi. O'rta asr Germaniyasida bunday yirik ijara **meyer** ijarasi deb atalardi, chunki hammadan avval sobiq krepostnoy oqsoqollar - meyerlar ijarachi bo'lardilar. Shimoliy-G'arbiy Germaniyada (Vestfaliya-da) eng ko'p tarqalgan meyer ijarasi badavlat, qisman qoloq dehqonlar tabaqasining tashkil topishiga imkon berdi. Ammo qishloqning boshqa tomonida kam yerli dehqonlar maydonga kelib, ular boy hamqishloqlari uchun ishlaydigan batrakilarga aylandilar.

XI-XII asrlarda shaharlar rivojlanib, ozod kishilarning maxsus tabaqasi - shaharliklar paydo bo'ldi. Ular alohida huquqlardan va avtonomiyadan foydalanishgan. Masalan, ular soliqlarni jamoa bo'lib to'lashgan.

Davlat tuzum X-XII asrlarda Germaniya nisbatan yagona davlat hisoblangan. Feodalizmning kuchsiz rivojlanishi, tashqi xavf va dastlabki german qirollarining faol markazlash-tirish siyosati natijasida qirol hokimiyati vaqtincha mustahkam bo'lib turdi, ilk feodal monarxiyasi tashkil topdi. Dastlab qirol saylab qo'yilsa ham, lekin keyinchalik (Otton I davridan) u imperator unvonini qo'lga kiritdi va butun oliy hokimiyat tanho uning qo'lida to'plandi.

Mamlakatda oliy davlat hokimiyatining markazi qirol saroyi bo'lgan.

³⁹ **Qarang:** Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права.Т.1./ Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой.-М.:Юристь , 1996.-285-бет.

Bu davrda davlat apparati saroy-votchina boshqaruv tizimidan iborat edi. Qirol saroyida qirolning oila a'zolari, ularning xizmatchilari, ministrleri va erkin xizmatchilar bo'lib, ular hukumat apparatini tashkil etardi. Bu xizmatchilar va qirolning shaxsiy xizmatkorlari o'rtasida aniq farqlar yo'q edi. Ularning vazifalari, funksiyalari qisman qo'shib ketgan edi.

Qirol saroyida cherkov va dunyoviy feodallarning kattagina qismi doimiy xizmatda turardi. Ularning orasida ayniqsa **saroy dasturxonchisi, kamerariy, marshal, kapellan, saroybon, kansler** va boshqalar ajralib turardi. **Kansler** - asosiy mansabdor shaxs bo'lib, u deyarli barcha boshqaruv ishlarini yuritgan. **Saroybon** (mayordam) ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, saroy ishlarini yuritardi.

Mamlakatda xizmatchilar tabaqasi ministrlardan iborat tarkibda bo'lib, ularning funksiyalari faqat saroy xizmatlari bilan cheklanmas edi. Madomiki, davlatda boshqa ijroiya hokimiyat organlari bo'lmagan ekan, ministrlar hukumat ishlarini yuritishgan. Asta-sekin ular chinovniklarni ikkinchi o'ringa siqib chiqara borgan.

Mamlakatning siyosiy hayotida **feodallarning s'yezdleri** juda katta rol o'ynagan. Feodallarning s'yezdlarida eng muhim ichki va tashqi siyosiy masalalar hal qilinardi. Ular mustaqil organ sifatida ba'zan qirollarni hokimiyatdan chetlashtirardilar. Ularda qirolning vakolatlari belgilangan, qonunlar chiqarilgan, papa bilan muzokaralar olib borilgan, oliy davlat mansabdorlari tayinlangan, lenlar taqdim qilingan va hokazo. Aynan ana shunday feodallarning s'yezdlaridan oqibatda reyxstag kelib chiqqan edi. Bunday s'yezdlarda hal qiluvchi kuch eng yirik feodallar - knyazlar edi.

XI asrning boshida qirol huzurida yirik zadogonlar vakilidan iborat kengash - **goftag** (qirollik kengashi) tashkil etilgan. U imperator bilan birgalikda ancha muhim davlat ishlarini hal qilardi.

Germaniya **mahalliy boshqaruvi** tizimidagi o'ziga xos hususiyatlardan biri shunday ediki, bu yerda uzoq vaqt davomida alohida qabilaviy gersoglar mavjud bo'lib turadi. X-XI asrlarda feodal yer egaligining o'sishi va mamlakat aholisining etnik jipslashuvi natijasida ilk feodal tashkilotlar tizimi yemirildi. Gersogliklar yopiq siyosiy tashkilotlar bo'lmish hududiy knyazliklarga aylandi. Knyazlar deyarli to'la suverenitetga ega edi va faqat nomigagina qirolga itoat etardilar. Feodallarning knyazlarga aylanishi ularning o'z hududlari doirasida butun yerlarga nisbatan oliy huquqlarining o'rnatilishi va immunitet va imtiyozlarni qo'lga kiritishi yo'li bilan amalga oshirildi.

XI asr oxiriga kelib monarxiyaning saylov tamoyillari tantana qildi. Qirollar knyazlar tomonidan saylab qo'yiladigan bo'ldi. Kimda-kim

qirolni saylashda ishtirok etmasa, u o'zini qirol hokimiyatidan mustaqil deb hisoblagan.

Imperiya **qurolli kuchlari** ikkiga: imperiya armiyasi va knyazliklar qo'shinlari ajralgan. Qirollik (imperatorlik) qo'shini uning vassallari tomonidan taqdim qilinadigan jangchilardan iborat edi. Dunyoviy va diniy knyazlar tomonidan taqdim qilinadigan jangchilar sonini imperator o'rnatgan. Shu bilan birga harbiy yurishlarda ishtirok etish shartlari feodal odatlar va feodallar s'yezdlarining qarorlari bilan ham belgilangan.

Armiyaning oliy bosh qo'mondoni imperator bo'lgan. Feodallar, shuningdek, imperiya shaharlari qirolga harbiy xizmat o'tash majburiyatiga ega edilar. Qo'shinlar feodal egaliklar bo'yicha joylashtirilgan va feodallar qo'mondonligi ostida bo'lgan. Bu asosan graflar va yuzboshilar orqali amalga oshirilardi. Og'ir qurollangan kavaleriya (ritsarlar) armiyada hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan.

XII asrga qadar mamlakatga tashqaridan hujum bo'lgan paytlarda dehqonlar ham armiyaga xalq lashkarlari sifatida chaqirilib turilardi. Biroq, umuman, Germaniya armiyasi german imperatorlarning «dunyoga hokim bo'lish» rejalarini amalga oshirishlari uchun xizmat qilgan.

Germaniyaning **sud tizimi** korolinglar monarxiyasidan meros qilib olingandi. Imperator oliy sudya hisoblangan. Lekin uning sud hokimiyati qisqarib borgan. Knyazlik boshqaruvining shakllana borishi bilan imperatorning sud hokimiyati qisqarib, dunyoviy va diniy knyazlarning sud hokimiyati kengayib borgan, sud tizimi tobora murakkablashgan va ko'p bosqichli xarakter kasb eta boshlagan. Feodallar dastlab o'z krepostnoy dehqonlari ustidan sud qilish huquqiga ega edilar. Endi esa ularning yurisdiksiyasi (sud qilish huquqi) ularga qarashli yerlarda yashovchi barcha aholiga tarqaldi. Germaniyada «tenglar sudi» tamoyili asosida harakat qiluvchi tabaqa sudlari: knyazlik, graflik, sheffen sudlari va boshqalar mavjud edi. Feodallarning sudlari oliy va quyi pog'onaga bo'lingan. Shuningdek, cherkov sudlari ham mavjud edi. Shaharlar ham o'z yurisdiksiyasiga ega bo'lgan. Feodallarga qaram bo'lgan shaharlarda sud senorlarning vakillari qo'lida edi. Erkinlik xartiyalarini qo'lga kiritgan shaharlarda esa shahar huquqi normalari asosida harakat qiluvchi shahar sudlari ayni vaqtda shahar huquqining yanada rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Germaniyada joylarda o'zini o'zi sud qilish va mushtumzo'rlar sudi keng tarqalgan edi. Vassallar o'z nizolarini qurol yo'li bilan hal qilishlari mumkin edi. 1285 yilda Fridrix II o'zini o'zi sud qilishni faqat sud qaroridan qanoatlanmagan taqdirdagina qonuniy ekanligini o'rnatdi.

3. Germaniyada kurfyuristlar oligarxiyasi va tabaqa-vakillik monarxiyasi davri (XIII-XVII asrlar)da ijtimoiy-siyosiy tuzumda yuz bergan o'zgarishlar

Ijtimoiy tuzumdagi o'zgarishlar

XIII-XIV asrlardan Germaniya iqtisodiy yuksala boshladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlar ko'zga ko'rinarli darajada o'sdi. Ayni zamonda, Germaniyada shaharlarning rivojlanishi bu asrlarda juda avj oldi. Savdo-sanoat taraqqiy eta boshladi. Biroq, mamlakatda tovar xo'jaligi rivojlana boshlanishiga qaramay, Germaniya har qalay tarqoq va qoloq feodal mamlakat bo'lib qolmoqda edi..

Germaniyada tabaqa-vakillik monarxiyasi davrida joylarda knyazlarning mavqei juda oshib ketdi va ular imperatordan deyarli mustaqil bo'lib qoldilar. O'rta hol dvoryanlar kamayib ketdi. Ularning bir qismi knyazlarning mavqeigacha ko'tarildi, bir qismi xonavayron bo'ldi, boshqa bir qismi knyazlarga yoki imperatorga feodal qaramlikka tushib qoldi.

O'q otish qurolining paydo bo'lishi va harbiy ishlarning takomillashib borishi natijasida ritsarlar (chavandozlar)ning ilgari ahamiyati yo'qoldi. Feodallar tabaqasining o'zgaralar uchun bekiqligiga chek qo'yildi.

Ruhoniylar holatida ham katta o'zgarishlar ro'y bergan. Shahar aholisi ancha tabaqalashib ketdi. Dehqonlarning ahvoli juda yomonlashdi.

Bu davrda nemis shaharlari uch turga: 1) ilgari bevosita qirolning vassallari bo'lgan imperiya shaharlari; 2) soliqlar to'lamaydigan va to'la o'zini o'zi boshqarish huquqiga ega bo'lgan shaharlar; 3) knyazliklardagi va statusi knyazlar tomonidan belgilanadigan shaharlarga bo'lingan. Shaharlarning aholisi o'z ijtimoiy tarkibi bo'yicha bir xil emasdi. Shahar aholisining yuqori qatlamlari - patritsiatni savdogarlar va yer egalari tashkil etgan. Ulardan keyingi pog'onada hunarmandlar turgan. Eng quyi zvonada esa plebeylar ommasi: shogirdlar, mardikorlar, yollanib ishlaydigan kishilar bo'lgan.

Qishloq xo'jaligiga tovar-pul munosabatlarining kirib kelishi natijasida Germaniyaning ijtimoiy tuzumida muhim o'zgarishlar ro'y berdi. Bu avvalo, dehqonlarning krepostnoy qaramligi kuchsizlanganligida o'z ifodasini topdi.

Davlat tuzumi

XIII-XV asrlarda Germaniyaning siyosiy tuzumi Fransiya va Angliyanikidan farqli o'laroq, tarqoqligi va imperator hokimiyatining zaifligi bilan xarakterlanadi. Bu

vaqtda Germaniya siyosiy jihatdan tarqoq bo‘lib, ko‘pgina mustaqil feodal knyazliklarga bo‘linib ketgan edi.

Shu tariqa bu davrda knyazlarning hokimiyati kuchayib, imperator hokimiyati zaiflashib ketdi. Mamlakatda siyosiy tarqoqlik kelib chiqdi.

. Kurfyurstar imperatorni saylash huquqigagina emas, balki uni taxtdan ag‘darib tashlash huquqiga ham ega edilar. Bu, keyinchalik, **1356 yilgi «Oltin bulla»**da ham yanada mustah-kamlandi. «Oltin bulla» kurfyurstarlarni o‘z knyazlik mulklarida tamomila suveren hokimlik huquqlariga egadirlar, deb tan olgan edi.

Bu davrda imperatordan tashqari yana ikkita imperiya muassasasi - **reyxstag** va **imperiya sudi** mavjud edi.

Imperator hokimiyati juda kuchsiz edi. Imperator doimiy umum-imperiya mablag‘ va vositalariga ega emasdi. Unda hech qanday real hokimiyat: na umumimperiya qo‘shini, na umumimperiya soliqlari, na markaziy sud va ma‘muriy apparat bor edi. Ilk feodal qirolliklarda bo‘lganidek, imperator o‘ziga teng boshqa yirik feodallar o‘rtasida avvalgicha birinchi feodal, qirolni saylash va yiqitish huquqiga ega bo‘lgan knyazlar konfederatsiyasining boshlig‘i bo‘lib qolaverdi.

, Germaniya ko‘p davlatlardan (knyazliklardan) iborat edi. Har bir alohida davlatda ham bir qancha tabaqalar (dindorlar, ritsarlar va shaharliklar) hamda tabaqa-vakillik organlari - **lantaglar** vujudga kelgan edi. Lantaglar knyazliklarda knyazlarning hokimiyatini biroz cheklab turgan. Ba‘zi knyazliklarda mazkur tabaqalar majlislariga (lantaglarga) erkin dehqonlarning vakillari ham kirar edi. Lantaglarda odatda tabaqalar uchta palatani tashkil etganlar, lekin ba‘zi yerlarda palatalar ikkita bo‘lgan - ruhoniylar va dvoryanlar birgalikda majlislar o‘tkazishgan. Vakillar o‘z saylovchilaridan majburiy mandatlar xarakteriga ega bo‘lgan yo‘l-yo‘riqlar (instruksiyalar) olishardi. Agar vakillar bunday instruksiyalardan u yoki bu masalani hal etish uchun ko‘rsatmalar topa olmasalar, u holda yana o‘z saylovchilariga tegishlicha ko‘rsatmalar olish uchun murojaat qilardilar.

Germaniyada tabaqa-vakillik monar-xiyasi butun imperiya miqyosida emas, alohida knyazliklar doirasida rivojlangan.

Germaniyada **shaharlar** katta rol o‘ynagan. **Sud tuzilishi** Shaharni boshqarish uning huquqiy holati bilan belgilangan. Imperiya shaharlari ancha katta mustaqillikdan foydalanganlar. Erkin shaharlar imperiya shaharlariga yaqin huquqiy holatga ega edi. Knyazliklarning shaharlari kam huquq-lardan foydalanganFranklar imperiyasining yemirilishi va feodalizmning rivojlanishi yer egalarining pomestyelarida **feodal sudlarning** tuzilishiga

olib keldi. Feodal sudlar bilan bir qatorda **cherkov sudlari** ham mavjud edi. Bunday sudlarning yurisdiksiyasi ma'lum doiradagi kishilarga (ruhoniylar va ba'zi darajadagi dunyoviy kishilarga) hamda ma'lum darajadagi ishlarga (nikohlar, diniy vasiyatlar va boshqalar haqidagi ishlarga) tadbiiq qilingan.

Uchinchi xil ko'inishdagi sudlarni **shahar sudlari** tashkil etgan. Shahar sudlarining tuzilishi alohida shaharlarda turlicha bo'lgan. Ba'zi shaharlarda sud sudyalari va maslahatchi-sheffenlar tomonidan, boshqa shaharlarda esa shahar kengashlari tomonidan amalga oshirilgan. Ko'pchilik shaharlarda sudyalarni shahar jamoasi saylardi.

Knyazlik hokimiyatining mustahkamlanishi bilan knyazlikda **oliy sud** tashkil etilgan. Okrug boshqaruvchilari -atamanlar ham sud funksiyalariga ega bo'lishgan. Bundan tashqari, okruglarda turli-tuman kompetensiyalarga ega bo'lgan **quyi sudlar** ham mavjud edi.

Vestfaliyada **femlar sudi** deb nomlanadigan maxsus sudlovlilik keng tarqalgan edi. Bu yerda erkin aholining keng qatlamlari saqlanib qolgan bo'lib, oqibatda sud ishlari «erkin graflar» va «erkin sheffenlar» tomonidan amalga oshirilardi. Ular bunday vakolatni feodal knyazlardan emas, bevosita imperatordan olar edilar.

Sud ishlari asosan ochiq majlislarda o'tkazilgan. Lekin maxsus hollarda uning majlislari yopiq bo'lgan. Ba'zi sud ishlari bo'yicha tergov harakatlari ham olib borilar edi. Hukm odatda ayblanuvchini sudga chaqirmay chiqarilardi. Femlar sudlarida ko'pincha o'lim jazosi tayinlanardi. Hukm sud a'zolaridan bittasi tomonidan ijro etilgan. Bunday sudlar Vestfaliya bilan birga boshqa german davlatlarida ham paydo bo'lgan edi.

4. «Knyazlik absolutizmi» davrida (XVII-XVIII asrlarda) Germaniya

Prussi XIV va XV asrlarda nemis sanoati bir qancha muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu vaqtda sanoatda hali asosan sex tuzumi ustunlik qilardi. Ammo kon sanoatida ancha chuqur shaxtalar ishga solinishi munosabati bilan manfaktura usuli tobora kengroq yoyilib bordi. To'qimachilik sanoatida shahar atrofidagi va qishloq joylaridagi sexlar bilan bir qatorda korchalon kapitalistcha ishlaydigan xonaki «tarqoq» mafaktura tizimi rivojlanib bordi. Ba'zi joylarda markazlashgan mafaktura ham uchrab turardi. XV asrda va XVI asr boshlarida Germaniya xalqaro savdo-sotiq ishlarida katta rol o'ynadi. XVI asr boshlarida Germaniyada juda katta bank-sudxo'rlik firmalari bor edi; bu firmalarning bir qism

mablagʻlari ishlab chiqarishda (koʻproq kon sanoatida) band boʻlsa, bir qismini ular imperatorga va katta knyazlarga qarzga berardilar.

Umuman, XV asrning oxiri - XVI asrning birinchi yarmi Germaniyaning iqtisodiy yuksalish davri boʻldi. Biroq, bu yerdagi iqtisodiy yuksalish Angliya va Fransiyaga qaraganda boshqacharoq boʻlgan. Germaniyaning bironta ham shahari, masalan, Angliyadagi Londonga oʻxshab, mamlakatning xoʻjalik markaziga aylanmadi. Germaniya iqtisodiy jihatdan juda notekis taraqqiy qilmoqda edi. Juda yaxshi taraqqiy qilgan viloyatlar va okruglar bilan bir qatorda mamlakatning markazida mayda tovar sex tuzumi hukm surardi. Bu yerda juda tor doirada savdo olib boradigan, chet el savdosida ishtirok etish u yoqda tursin, hatto Germaniyaning boshqa rayonlari bilan mol ayirboshlashdan mutlaqo chetda turgan qoloq viloyatlar ham bor edi. Bu vaqtda Angliya va Fransiyada savdo va sanoatning rivojlanishi mamlakatning markazlashuviga olib keldi. Germaniyada esa bu jarayon alohida knyazlik doirasida yuz berdi va siyosiy tarqoqlikning yanada mustahkamlanishiga sabab boʻldi. Germaniya absolutizmining oʻziga xos xususiyati ham ana shu bilan tavsiflanadi. Germaniyada absolutizm umumimperiya miqyosida emas, XVII asrda har bir german davlatida oʻrnatilgan edi. Bu «knyazlik absolutizmi» degan nom olgan.

Germaniyada absolyut monarxiyaning kelib chiqishiga XVI-XVII asrlarda boʻlib oʻtgan yirik voqealar: keng antikatolikchilik harakati, 1524-1525 yillardagi dehqonlar urushi va 1618-1648 yillardagi 30 yillik urush shart-sharoitlar yaratgan edi. XVI asrning ikkinchi yarmidagi reformatsiya⁴⁵ Germaniyani har jihatdan ajratib tashlash bilan birga yana bir mazhabga asos soldi. Germaniya protestant (shimol) va katolik (janub) qismlarga boʻlinib ketdi.

Shunday qilib, XVII asrda german knyazliklarida absolutizm oʻrnatilgan va u oʻzining qator xususiyatlari bilan boshqa Gʻarbiy Yevropa davlatlari, jumladan, Angliya va Fransiyadagi absolut monarxiyalardan farq qilgan. Birinchidan, Germaniyada absolutizm tabaqa-vakillik monarxiyasi singari butun imperiya miqyosida emas, alohida knyazliklar doirasida vujudga keldi. Ikkinchidan, Germaniyadagi knyazlik absolutizmi feodal reaksiyaning toʻla tantana qilishi, uning burjua harakati ustidan gʻalabasi va kuchsiz nemis burjuaziyasining knyazlar tomonidan boʻysundirilishi ifodasi boʻldi. Bu vaqtda boshqa mamlakatlarda absolutizmning oʻrnatilishi dvoryanlar va burjaziyaning kuchlari vaqtincha barobar boʻlib turishi natijasi boʻlgan edi.

⁴⁵ **Reformatsiya** – XVI asrda Gʻarbiy Yevropada katolik cherkovi va papa hokimiyatiga qarshi olib borgan diniy shakldagi ijtimoiy siyosiy harakat.

Ko'pdan-ko'p german davlatlari orasida ulardan ikkita eng yirigi - Prussiya va Avstriya XVII-XVIII asrlardayoq Yevropa tarixida ancha katta rol o'ynadi.

XVIII asrga kelganda german davlatlari orasida eng kuchaygani Brandenburg markgrafligi edi. U 1701 yilda Prussiya qirolligiga aylandi. Shu yili Brandenburg kurfyuristi Fridrix III (1688-1713 yillar) imperiya-ning xalqaro munosabatlardagi qiyinchiliklaridan foydalanib, Ispaniya merosi uchun olib borilgan urushda o'zining ishtirok etishi evaziga dastlabki shartlardan biri sifatida Prussiya qirol unvonini olgan edi. Brandenburg - Prussiya davlati slavyan yerlarini bosib olish yo'li bilan hamda boshqa nemis knyazliklari hisobiga o'sib bordi, uning siyosiy sohadagi yutuqlari esa imperator hokimiyatining zaiflashuvi bilan bevosita bog'langan edi.

Qiroh huzurida **Yashirin kengash** mavjud bo'lib, u davlat boshqaruvining oliy organi edi. Biroq, keyinchalik, Yashirin kengash uchta mustaqil: tashqi ishlar, adliya va ichki ishlar departamentlariga bo'linib ketganidan so'ng oliy davlat boshqaruv organi bo'lmay qoldi.

Armiya va chinovniklar qirol hokimiyatining tayanchi hisoblanardi. Pruss ma'muriyati chinovniklari «nemischa sodiqlik» an'analari ruhida tarbiyalangan edilar. Chinovniklarning xizmatga o'tishi martabalar haqidagi jadval bilan tartibga solinardi. Xizmat mansabini suiste'mol qilish, tartibga rioya etmaslik va buyruqni bajarmaslik qattiq jazolanardi. Chinovniklik apparati aniq, uyushqoqlik bilan harakat qilardi. Uning boshqa nemis davlatlari uchun namunali hisoblangani ham bejiz emas edi.

Prussiyada **mahalliy boshqaruv** to'liq markaziy hokimiyatga bo'ysundirilgan edi, viloyatlarda lantaglar saqlanib qolgandi, lekin ular qirol chinovniklari - landatlar nazorati ostiga olingandi. Landatlar - zemstvo kengashlari dvoryanlar yig'inlarida tavsiya qilingan nomzodlar orasidan qirol tomonidan tayinlanadigan dvoryanlardan iborat tarkibda edi.

Prussiyada **sud mahkamasiga** juda kam e'tibor berildi. Qirolning so'zlariga qaraganda, dvoryan arzandalaridan armiyaga ham, soliqlar yig'ishga ham yaramaydigan «kaltafahm mal'unlar» shu mahkamaga yuborilar edi. Fridrix-Vilgelm I ning o'zi sud idoralarida «bilimdonlik o'rniga kaltak» ishlatish uchun ko'p mehnat sarf qildi, chunki bu tadbir pomeschchiklarning krepostnoylar ustidan hukmronligini mustahkamlashga yordam berar edi.

Prussiya armiyasi o'sha vaqtda Yevropadagi eng ko'p sonli va intizomli edi. Fridrix II (1740-1786 yillar) davrida Prussiya armiyasi (186

ming soldat) Yevropada birinchi o'rinni olishga da'vo qildi, bu armiyani boqish uchun 13 million taler⁴⁶, ya'ni butun davlat daromadlaridan uchdan ikki qismi ketib turdi.

Avstriya

XVIII asrda G'arbiy Yevropada Volter, Russo, Didro, Monteske va boshqalarning asarlarida asoslab berilgan ma'rifatparvar-faylasuflar eski ijtimoiy va davlat tuzumlarini sindirib tashlash zarurligini asoslab bergan edilar. Ma'rifatparvarlik ruhi-dagi adabiyotlar ta'siri ostida qator davlatlarning hukmdorlari o'z ijtimoiy va davlat tuzumlarini qisman yangilash maqsadlarida ba'zi islohotlar o'tkazdilar. Ma'rifatparvarlik g'oyalarining yoyilishi absolutizm davriga to'g'ri kelgan edi. Monarxlarning cheklanmagan hokimiyati bilan ma'rifatparvar-faylasuflar tomonidan tavsiya qilingan ba'zi islohotlarni amalga oshirishga intilishlarining qo'shilib ketishi «ma'rifatli absolutizm» siyosati nomini olgan edi. Avstriya monarxlari tomonidan olib borilgan siyosat ana shunday «ma'rifatli absolutizm» siyosatining yorqin namunasi bo'ldi.

Tabaqa-vakillik monarxiyasining qoldiqlari asosan mahalliy vakolatli muassasalar - lantaglarda yoki seymlarda saqlanib kelmoqda edi, bu muassasalarda to'rtta toifaning («darajaning»): 1) katoliklar cherkovining prelotlaridan iborat ruhoniylarning; 2) «xo'jayinlar», ya'ni oqsuyak feodal aristokratiyaning; 3) «ritsarlar», ya'ni asosiy feodallar ommasining va 4) «qirol shaharlari», ya'ni davlat boshlig'iga bevosita feodal qaram bo'lgan shahar jamoalarining vakillari bor edi. Bu shaharlarga birinchi ikki toifa (ruhoniylar va «xo'jayinlar») namoyondalari qo'l ostidagi shaharlar ham kirar edi. Krepostnoy dehqonlar yuqorida ko'rsatilgan toifalardan birortasiga ham kirmay, mutlaqo huquqsiz bir ahvolda edilar. Qirolning shaxsan erkin dehqonlari bundan mustasno bo'lib, ular mahalliy to'rtinchi toifa - shaharliklar tarkibiga kirar edilar. Viloyatlarning boshliqlari - noiblar bo'lib, ular toifalar tomonidan mahalliy yer egalaridan saylanar va qirol tomonidan tasdiqlanar edi. Ko'pincha bu noiblar haqiqatda markaziy hokimiyatning mahalliy vakili bo'lishdan ko'ra, ko'proq viloyat partikulyarizmini umumdavlat muassasalaridan himoya qilar edilar. Markazlashtirish kuchaya borgan sari, ayniqsa XVIII asrda, ular markaziy hokimiyatga tobora ko'proq tobe bo'la bordilar.

Avstriyada sud tizimi tartibga solinmagan edi. Son-sanoqsiz sudlar (shahar sudi va zemstvo sudi, Vena shahar magistrati, gofmarshal sudi) bo'lib, ularning ish doirasi qat'iy belgilanmagan edi; sudda ko'riladigan bitta ish ko'pincha bir suddan ikkinchi sudga yuborilaverardi. Birgina shu

⁴⁶ Taler – eski nemis kumush tangasi.

narsa qat'iy ediki, u ham bo'lsa, sudlarning pastdan turib to yuqorigacha toifaligidir.

Maktabdagi ta'limga dunyoviy yo'nalish berildi. Cherkov islohotlari katolik cherkov imtiyozlarini chekladi, din erkinligi haqida edikt chiqarildi.

5. O'rta asrlarda Germaniyada huquqning asosiy belgilari

Huquq manbalariga umumiy

V asrdan XI asrgacha bo'lgan davrda sharqiy franklarning arxaik «xalq» huquqi qabilaviy xarakterga ega edi va uning asosida quyidagi qator prinsiplar: urf-odatlarining muqaddasligi, qarindosh-urug'larning umumiy «diyonati» va birgalikdagi javobgarligi, qonli qasos olish (bu asta-sekin pul jarimasi bilan almashtirilib borgan), «xudo sudi»ni qo'llash orqali kollektiv odil sudlovning amalga oshirilishi, ya'ni ordaliyaning qo'llanishi, qasamxo'rlik va boshqa ramziy odatlarning saqlanib qolishi kabi prinsiplar yotardi.

Germaniyada qirol hokimiyatining vujudga kelishi va so'ngra uning tamomila zaiflashib ketishi bu yerda butun o'rta asrlar mobaynida huquqiy partikulyarizmning mavjud bo'lib turishiga shart-sharoit yaratgan edi.

Germaniyada esa huquqning zemstvoga oid huquqqa (yerlar, hududlar huquqi) va len huquqiga bo'linishi an'anaviy bo'lib qolgan edi. Germaniyada len huquqi, zemstvo huquqi, shahar huquqi, kanonik huquq ayni paytda bir xil muno-sabatlarni (yerga oid, mulkiy, nikoh-oila, meros munosabatlarini) turlicha tartibga solgan. Bunda huquq sub'yektlarining qaysi tabaqaga yoki hudud-ga taalluqliligiga qaralardi. Bu ko'pincha sud tomonidan aniqlanardi.

Umuman o'rta asrlar huquqida, xususan german huquqida sud tartibotiga o'ta sodiqlikni yaqqol ko'rish mumkin edi. Sud ishlarini yuritish chog'ida inson «o'z huquqini izlashi» mumkin.

German huquqining rivojlanishida odat huquqining mahalliy tizimlashtirilishi ham muhim rol o'ynagan. Bunda imperiya qonunlari va sud amaliyoti qoidalari ham hisobga olingan, albatta. Bularga misol tariqasida «Sakson zertsalosi», «Shvab zertsalosi», «Frankon zertsalosi» va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Bu to'plamlarning normalari va prinsiplari ko'pincha o'z huquqiy doirasidan ancha chetga chiqib, huquqning birxillashtirilishiga ko'maklashgan.

«Sakson zersalosi

«Sakson zertsalosi»da fuqarolik, jinoyat, protsessual va qisman davlat huquqi normalari belgilangan.

Shahar «Sakson zertsalosi» ko'pgina german o'lkalari va shaharlarida tan olingan va 1900 yilga qadar o'z kuchini yo'qotmagan.

Yuqori darajadagi bir xillik germanlarning shahar huquqida vujudga kelgan.

“Karolina” Shahar huquqi doirasidan asta-sekin huquqning yanada umumiyroq tizimi - **savdo huquqi**, yoki «savdogarlar huquqi» ajralib chiqib, dastlabki vaqtlardan oq milliy xarakter kasb etgan. 1532 yilda Karl V ning jinoiy va jinoiy-protsessual qonunlari to'plami - «Karolina»ning nashr qilinishi jinoiyat huquqining umumgerman prinsipini yaratishga muhim hissa bo'lib qo'shilgan.

Huquqiy tizimlar ko'proq alohida hududlar - Germaniya davlatlari bo'yicha shakllangan.

XVIII asrning o'rtasida Bovariyada Fuqarolik kodeksi va jinoiyat qonunnomasi qabul qilingan. Avstriyada 1768 yilda jinoiyat qonunnomasi - «Tereziana» chiqarilgan, 1787 yilda esa shu yerda yangi jinoiyat qonunnomasi qabul qilingan.

Ayniqsa, 1784 yilda chiqarilgan Prussiya umumdavlat qonunnomasi juda mashhur bo'lgan. Uning manbalarini «Sakson zertsalosi», rim huquqi, Magdeburg va Lubek huquqi, Berlin oliy sudining amaliyoti tashkil etgan. Qonunnoma ikki qismdan iborat bo'lgan. Birinchi qism fuqarolik huquqiga bag'ishlangan. Ikkinchi qismda asosan davlat huquqi va jinoiyat huquqi normalari, shuningdek tabaqalarning huquqiy holati haqidagi, maktab va cherkovlar haqidagi normalar belgilangan.

Umumimperiya qonunchiligi Yuqorida ta'kidlanganidek, XII-XIII asr-larda imperiya markaziy organlarining qarorlari asosan «umumdavlat tinchligi»ni saqlab turish funksiyasini bajargan.

Dastlab tinchlikni saqlab turish mexanizmi shundan iborat bo'lganki, ularga zo'ravonliklar qilmasliklari haqida majburiyat (qasam orqali) yuklatilgan edi. Keyinchalik qabul qilingan **statut**larda fuqarolarning hayoti va mulkini himoya qilish to'g'risidagi normalar qasamyodlardan mustaqil, imperativ xarakter kasb etgan va ancha keng darajadagi munosabatlarni qamrab ola boshlagan.

Statutlarda sudlarning tashkil etilishi va faoliyati prinsiplariga alohida e'tibor berilgan.

Shunday qilib, ishlarni «umumiy» german huquqi asosida hal qilish imkonini beruvchi sharoitlar yaratila boshlandi. Shu maqsadda sud qarorlarini saqlash, tizimga solish va o'rganish uchun doimiy devonxona

tuzishga harakat qilingan.

Jazo prinsiplari jinoyat va jinoyatchining xarakteri bilan belgilangan.

Sud majlisi sud jarayonining yakunlovchi bosqichi bo'lgan. Lekin u haqiqatda sud jarayonining mustaqil bosqichi hisoblanmagan.

Umumdavlat huquqi XIII asrdan e'tiboran knyazliklarda umumdavlat huquqi - butun erkin aholi uchun umumiy bo'lgan huquq normalari faol rivojlana boshladi. Uning manbalarini asosan knyazliklar «davlat» organlarining huquq ijodkorligi, XII-XIII asrlardagi umumdavlat tinchligi haqidagi mahalliy qarorlar, shuningdek, graflik sudlarining qarorlari tashkil etgan. Umumdavlat huquqida **oila va meros huquqiy munosabatlari** ma-salalari muhim o'rin tutadi. German huquqi oilada va mulkni meros qilib qoldirishda ayollarning kamsitilgan holatini o'rnatuvchi eski an'analarni davom ettirdi. Nikoh tuzishda ayollar erkaklar bilan teng huquqlarga ega emas edilar. Bunda yerning boyliklari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Bolalar huquqiy holati past darajadagi ota-onasining mulkini meros qilib olganlar.

Meros huquqi Meros olish uchun merosxo'r meros qoldiruvchi bilan teng (yoki yuqori) huquqiy holatga ega bo'lishi lozim edi. Ma'lumki, ruhoniylar tabaqasi o'z huquq normalariga - **cherkov huquqiga** amal qilganlar. Cherkov huquqi shuningdek barcha tabaqalarning oila va meros huquqiy munosabatlarini ham tartibga solgan.

Len huquqi O'rta asrlarda Germaniyadagi yerga oid munosabatlar boshqa g'arb «feodal davlatlari»dagi kabi prinsiplar asosida qurilgan edi.

Germaniya len huquqida egalik instituti katta ahamiyatga ega bo'lgan. Len huquqi bo'yicha majburiyatlar asosan vassallik munosabatlarini tartibga soladigan va deyarli butun Yevropa mamlakatlari uchun umumiy bo'lgan feodal odatlar bilan belgilangan.

Shahar huquqi O'rta asrlar huquqi shaharga «korporatsiya» - fuqarolarning yagona, bir butun yig'indisi statusini va shu tariqa yuridik shaxs huquqini bergan.

Germaniyaning shahar huquqi dastlab umumdavlat va len huquqlarining prinsiplari va institutlariga asoslangan.

Shaharlik o'z xususiy mablag'iga sotib olgan mol-mulkni tasarruf etishda to'la erkin edi.

Germaniya shahar huquqida sud ishlari yuritishni tashkil qilish, isbotlash va jarayon qoidalarini belgilash masalalari o'ziga xos puxta va atroflicha ishlab chiqilganligi bilan ajralib turadi.

Shahar sudiga shaharning senori tomonidan tayinlanadigan **burggraf**

va uning o‘rinbosari (shultgeys) boshchilik qilardilar. Ular qirol yoki knyaz buyrug‘i bilan sud ishlarini yuritishgan. Burggraf sud ishlarini bir yilda uch marta ko‘rishi lozim edi. Uning yo‘qligida bu ishlarni **shultgeys** bajargan. Bundan tashqari, burggrafning yurisdiksiyasiga, agar aybdor jinoyat ustida ushlab olingan bo‘lsa, zo‘rluk, ta‘qib qilish, uyiga bostirib kirish haqidagi barcha ishlar, shuningdek, burggrafning rasmiy sud ishlari boshlanishiga qadar «14 kecha oldin» vujudga kelgan barcha ishlar taalluqli bo‘lgan. Tayinlab qo‘yiladigan sud amaldorlaridan tashqari ikkita toifadagi sudyalar - **shahar sheffenlari** (umrbod muddatga) va **ratmanlar - maslahatchilar** (bir yilga) saylab qo‘yilgan. Ratmanlar asosan «donishmandlar maslahati bo‘yicha» shahar savdosi qoidalarining buzilishi haqidagi ishlarni ko‘rib hal qilish uchun chaqirilgan. Shunday qilib, eng ko‘p ishlar shaharning **sheffenlar** hay'ati tomonidan ko‘rib hal etilgan. Ushbu **sheffenlar** hay'ati shaharliklar va chet elliklarga nisbatan umumiy yurisdiksiyaga (sud qilish huquqiga) ega bo‘lgan. Bunda shaharliklarning faqat shahar sudi sudlovligiga taalluqli ekanligi qayd qilingan. Ular shahardan tashqarida sudga murojaat qilishlari mumkin emas edi.

ANGLIYA DAVLATI VA HUQUQI **(V asr-XVII asrning o'rtasi)**

- 1. Angliya davlatining tashkil topishi va rivojlanish bosqichlari.**
- 2. Ingliz-sakslarning ilk feodal monarxiyasi (IX-XI asrlar).**
- 3. Angliyada markazlashgan senorlik monarxiyasi (XI-XII asrlar).**
- 4. Tabaqa-vakillik monarxiyasi (XIII asrning II yarmi-XV asr).**
- 5. Absolut monarxiya davrida Angliyaning ijtimoiy-siyosiy tuzumi (XV asrning oxiri-XVII asrning o'rtasi).**
- 6. Huquqning asosiy belgilari.**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., TDYuI..200.2- qism
9. Н.Muhamedov O'rta asrlarda Angliya davlati va huquqi. T., Adolat.2000
10. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.TDYuI..2005.2- qism

1. Angliya davlatining tashkil topishi va rivojlanish bosqichlari

Angliya feodal davlatining tashkil topishi Britaniya orollariga german va skandinav qabilalarning ko'p sonli bosqinchilik yurishlari bilan bog'liq bo'lgan. Ma'lumki, Rim legionlari Britaniyadan V asrning boshla-

ridayoq chiqib ketgan edi. Biroq oradan ko'p vaqt o'tmay, bir qancha mayda qirolliklarga bo'lingan "britaniya mustaqilligi" barham topdi. V asrning o'rtalaridan boshlab (449 yil atrofida) bu orolga turli xil shimoli-g'arbiy german qabilalari - inglizlar, sakslar, yutlar bostirib kira boshlaydi. Bu istilo qariyb bir asrga - VI asrning ikkinchi yarmigacha cho'zilib, orol oz-ozdan istilo qilinib bordi. Ingliz-sakslar istilosi natijasida ilgarigi Britaniya hududida o'ndan ortiq mayda varvar qirolliklari vujudga keldi. Bu varvar qirolliklari chekka Uels, Kornuel va Shotlandiyadan tashqari, orolning butun hududini egallab oldi. VII asrga kelib ingliz-sakslar xrestianlikni qabul qilib, o'zlarining bir qadar yirikroq yettita (geptarxiya deb ataladigan) qirolliklarini barpo etdilar. Bular: janubda sakslarning uchta qirolligi – Uesseks, Sesseks, Esseks (g'arbiy, janubiy va sharqiy saks) qirolliklari, markazda va shimoli-sharqda asosan anglarning uchta - Mersiya, Nortumbriya va Sharqiy Angliya qirolliklari hamda chekka janubi-g'arbda yutlarning Kent qirolligi edi. 827 yilda Uesseks qiroli Ekbert (802-839 yillar) bu qirolliklarni o'z hukmronligi ostida birlashtirib, yagona ingliz-sakslar qirolligiga asos soladi. X asrdan boshlab bu yagona davlat Angliya deb atala boshlaydi. XI asrning boshida ingliz taxti daniyaliklar tomonidan egallab olinadi. Daniyaliklar Angliyani Eduard Ispovednik (1042-1066 yillar) tomonidan ingliz-sakslar sulolasi qayta tiklangunga qadar boshqardilar. 1066 yilda Angliyani Normandiya gersogi Vilgelm istilo qilib, shu tariqa Fotix (istilochi) nomi bilan Angliya qiroli bo'lib oladi. Bunda unga, bir tomondan, Rim papasi xayrixohlik qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, fransuz qiroli bevosita ko'p sonli harbiy qo'shinlari bilan yordam bergan edi. Normandlar hokimiyati kuchayib, markazlashgan davlat barpo qilishga asos solingan.

O'rta asrlarda Angliya feodal davlatining rivojlanish bosqichlarini quyidagi davrlarga bo'lish mumkin: 1) ingliz-sakslarning ilk feodal monarxiyasi davri (IX-XI asrlar); 2) markazlashgan senorlik monarxiyasi va qirol hokimiyatini cheklash uchun fuqarolar urushi (XII asr) davri; 3) tabaqa-vakillik monarxiyasi davri (XIII asrning ikkinchi yarmi -XV asr); 4) absolut monarxiya davri (XV asrning oxiri - XVII asrning o'rtasi).

2. Ingliz-sakslarning ilk feodal monarxiyasi (IX-XI asrlar)

Ingliz- sakslarning

German qabilalarining Britaniyadagi feodal jamiyatlarining shakllanishi juda sekinlik bilan yuz bergan. Bu ma'lum darajada ingliz-sakslarning

qabilaviy urf-odatlarini orolda darhol buzilmaganligi va skandi-nav an'analarining turg'unlik ta'siri bilan bog'liq edi. Ular bosib olgan mamalakatda nisbatan rivojlangan qishloq xo'jaligiga duch kelganlar. Shu sababli istilodan keyin tez orada ularning asosiy mashg'uloti dehqonchilik bo'lib qolgan. Ingliz-sakslar davlati aholisi, manbalarning darak berishicha, qadimgi davrlardayoq erk-in, yarim erkin kishilarga va qullarga bo'lingan edi. Franklardagi singari, ingliz-sakslarda ham aholining asosiy ommasi, ingliz-sakslar "haqiqatlari" da ishlatilgan ibora bilan aytganda, **kyorllardan** - erkin kishilardan iborat edi. Bular mustaqil xo'jalik yurituvchi jamoachi dehqonlar bo'lib, **gayda** deb atalgan katta-katta yer uchastkalariga ega edilar (ba'zi qirolliklarda har bir kyorl oilasiga tegishli chek yerning miqdori 120 akr, bizning hisobi-mizcha 50 gektarga to'g'ri kelardi). Kyorlning vergeldi 200 shilling edi. Urug'-qabila zodagonlari - **erllar** bo'lib, ular jamiyatning hukmron taba-qasini tashkil etgan. Erllar va kyorllar jamiyatda erkin kishilar edi. "Haqiqat-lar"da yuqoridagilardan tashqari, yana **letlar yoki uillar** tilga olinadi. Bular o'z ahvoli jihatidan frank litlariga o'xshagan yarim erkin kishilar edi.

Huquqiy yodgorliklarda, shuningdek, ruhoniylar va qirol ham eslatiladi. Ularda yepiskopning vergeldi hatto qirolning vergeldidan yuqori belgilangan.

VIII asrda shaxsiy patronat tajribasi tarqala boshladi. Bunda har bir odam o'ziga homiy (glaford) izlashi lozim edi va homiysining roziligisiz undan ketish huquqiga ega emasdi.

VII-IX asrlardagi yodgorliklarda **drujinnik-tanlar** alohida tilga olinadi. Drujinnik-tanlar qatoriga erllar ham, kyorllar ham kirib, ular qirol foydasiga harbiy xizmat o'tashlari lozim edi.

Bu davrda yuqoridagi jarayonlar bilan bir vaqtda hukmronlik va bo'ysunish munosabatlari ham rivojlanishda davom etgan. X asrda o'zi uchun sudda javob bera olmaydiganlarning hammasiga o'ziga glaford topish buyurilgan, ya'ni majburiy kommandatsiya joriy etilgan.

Qirol katta yer egalari o'z atrofidagi aholini sud qilish va undan tegishli sud bojlari olish huquqini bergan. Bunday xususiy sud qilish huquqi **soka** deb, xususiy sud qilingan dehqonlar esa **sokmenlar** deb atalardi.

XI asrga kelib, tanlarning ham, qaram dehqonlarning ham yerga oid xizmatlari belgilangan. Tanlar qirollik hujjatiga asoslangan yerlarga egalik qilish huquqiga ega bo'lganlar va uchta asosiy majburiyatlarni bajarishlari lozim edi.

Kambag'allashgan kyorllardan ko'p sonli qaram dehqonlar tashkil

topgan.

Erdor lordlar **manorlar** (bu soʻz ham ingliz-sakslar vaqtida paydo boʻlgan) deb atalgan oʻz pomestyelarida qisman qullar mehnatini, qisman esa krepostnoylar mehnatini ekspluatatsiya qilardilar. **Genitlar** xususiy yer egalari boʻlib, qisman qirolga, qisman yonidagi lordlarga soliqlar toʻlab turuvchi erkin dehqonlar edi, **geburlar** esa oʻz yeri boʻlmay, pomeschchiklarning yerida dehqonchilik qilib, unga yil boʻyi har haftada uch-toʻrt kun juda ogʻir barshchina oʻtab beruvchi va bundan tashqari, lordga mol, gʻalla, pul shaklida turli soliqlar toʻlab turuvchi dehqonlar edi. Kam yerli dehqonlarning yana bir guruhi boʻlmish **kassitlar** (kotterlar) ham tilga olinadi, bularning kichik bir parcha yerlari va kulbalari boʻlib, ular evaziga uncha katta boʻlmagan barshchina majburiyatini oʻtar edilar.

VIII-IX asrlarda, ayniqsa, X asrda ingliz-sakslarning patriarxal jamoa tartiblari tobora tushkunlik sari yuz tutdi. Hali kuchli boʻlgan qishloq jamoasi bilan bir qatorda katta aristokratik yer egaligi avj oldi.

Dehqonlarning chek yeri borgan sari maydalanib bordi. Katta dehqon oilasining ilgarigi oʻrtacha chek yeri - gayda⁵¹ oʻrniga IX-X asrlarda hamma joyda dehqonlarning miqdor jihatidan ancha oz boʻlgan yangi chek yeri - virgata⁵² uchraydi.

Daniyaliklarning hujumi dehqonlarning ahvoliga juda yomon taʼsir qiladi.

Angliya cherkovi katta yer egasi edi. Unga mamlakatdagi butun yerlarning uchdan bir qismigacha tegishli boʻlgan. Shu bilan birga dindor shaxslar umumdavlat soliqlari va majburiyatlaridan ozod qilinmagan edilar.

Umuman olganda, normandlar istilosi arafasida ingliz-sakslar jamiyatining feodallashuvi, feodal yer egaligining, vasallik-lenlik ierarxiyasining rasmiylashishi hali nihoyasiga yetmagandi

Ingliz-sakslarning davlat tuzumi Ingliz-sakslar davlatida davlat hokimiyatining tashkil etilishi ular vujudga kelgan va rasmiylashgan sharoitlar bilan belgilanadi.

Davlat tuzumida urugʻ-qabila tashkilotlarining anchagina qoldiqlari saqlanib qolgan edi.

Yagona ingliz-sakslar davlatining tashkil topishi daniyaliklarning ikki marotaba bosqiniga qarshi shiddatli kurash sharoitida sodir boʻldi va ingliz qirolu Eduard Ispovednik davri (1042-1066 yillar)da nihoyasiga yetdi.

⁵¹ **Gayda** - taxminan 120 akrga teng. Akr - 0,4047 gektarga teng yer oʻlchovi.

⁵² **Virgata** – gaydani toʻrttdan bir qismi.

Mamlakatning birlashtirilishiga qadar yagona davlatda har bir kichik qirollikning o'z qirol bo'lgan.

Davlat tashkil topgandan so'ng dastlabki bosqichda ingliz-sakslar qirollarining hokimiyati kuchsiz bo'lgan.

Qirol harbiy hokimiyat egasi sifatida davlatdagi "tinchlik va xavfsizlik"ni qo'riqlab turgan. Qirollik tinchligini buzish eng og'ir jinoyat hisoblangan. Qirol oliy sudya bo'lgan. Hukmron tabaqalar uchun ancha xavfli jinoiy ishlar bevosita qirol sudida ko'rib, hal etilgan. Bunday hollarda qirol ishlarni vitanlar (donishmandlar) ishtirokida hal qilardi. Vitanlar yangi qonunlar ishlab chiqishda ham bevosita qatnashardilar. Ingliz-sakslar davrida qirol hokimiyati ancha o'sgan va mustahkamlangan bo'lishiga qaramay, qirolga harbiy sarkarda sifatida qarash va taxtni almashtirishda saylovlar tamoyili saqlanib qolgan edi.

Ingliz-sakslar davrida oliy davlat organi - **vitanagemot** - vitanlar, ya'ni "donishmandlar" kengashi bo'lgan. Bu munosib, "ko'p mulkli" erkaklar yig'inida qirol, oliy ruhoniylar, dunyoviy zodagonlar, shuningdek, qirol tomonidan shaxsan taklif etilgan qirollik tanlari ishtirok etgan

Barcha muhim davlat ishlari mazkur yig'inning "maslahati va roziligi bilan" hal etilardi. Uning asosiy funksiyalari - qirollarni saylash va oliy sudni amalga oshirish edi.

Vitanagemot kompetensiyasi turli davrlarda va turli ingliz-sakslar davlatlarida turlicha bo'lgan.

Qirol saroyi mamlakatni boshqarish markaziga, qirolning yaqinlari esa davlatdagi yuqori mansabdor shaxslarga aylanib, oqibatda vitanagemotning ahamiyati tobora pasayib bordi.

Kamerariy qirollik mol-mulki va moliyasi ahvoliga javob bergan. **Marshal** esa qirollik otliq askarlarining qo'mondoni hisoblangan. **Qirollik kapelanlari** davlatning devonxona ishlarini yuritganlar.

Armiya Ingliz-sakslar qirollarining armiyasi drujinachilar va xalq lashkarlari (fyrd) dan tuzilgan.

Buyuk Alfred armiyada islohotlar o'tkazgan.

Hokimiyat va boshqaruvning mahalliy Ingliz-sakslarda asosiy ma'muriy-hududiy birlik **graflik (shire)** bo'lgan. Taxminan o'sha vaqtda mamlakat hududi, asosan harbiy maqsadlarda 32 ta katta graflikka (okrugga)

bo'lingan edi. Grafliklar tepasida **eldormenlar** turgan. Eldormenlar qirol tomonidan vitanlar bilan kelishib, mahalliy feodallar orasidan tayinlanardi. Eldormen va uning uyi qirollik himoyasi osti-da edi. Eldormen asosan graflik yig'iniga va uning qurolli kuchlariga rah-barlik qilardi.

Grafliklardagi sud jarimalarining bir qismi eldormenlarga xizmat vazifalarini ado etganligi uchun mukofot tariqasida kelib tushardi. Eldormenlar faqat qirol va grafliklar manfaatlarining rasman ifoda etuvchi vakillari bo'lishgan. Shu sababli ingliz-sakslar qirollari grafliklarga o'zlarining shaxsiy vakillari - **sheriflarini**⁵³ tayinlab qo'ya boshladilar. Sheriflar dastlab faqat qirol xazinasi foydasiga pul yig'ish bilan shug'ullanardilar. X asrdan boshlab, qirol hokimiyatining kuchayishi bilan sheriflar eldormen-larning birinchi yordamchilariga aylantirilganlar va graflikni boshqarish-ning asosiy iplarini o'z qo'llariga olganlar.

Graflikdagi muhim organ **graflik yig'ini - folkmot** bo'lgan. U X asr oxiridan boshlab sherif tomonidan bir yilda ikki marta chaqirilib turgan. Folkmot tarkibiga eldormen, sherif, graflikning yepiskopi, barcha yer egalari va har bir qishloq jamoasidan oqsoqol, ruhoniyy va to'rttadan aholining hurmatga loyiq kishisi kirgan. Grafliklar yig'inlarida asosan muhim mahalliy ishlar, jinoiy va fuqarolik sud ishlari ko'rib hal qilingan.

Ingliz-sakslar davlatlaridagi grafliklar yuzliklarga bo'lingan. Yuzlik tepasida **yuzboshi** turgan. Yuzboshi yuzlik yig'inida saylab qo'yilgan. Yuzlik yig'inlari (yuzboshilar majlislari) oyda bir marta to'plangan. Ularda oqsoqol, ruhoniyy, har bir qishloq jamoasidan to'rttadan eng hurmatli dehqonlar va okrugning barcha yer egalari ishtirok etgan. Yuzliklar yig'inlarida jinoiy va fuqarolik masalalari bo'yicha sud ishlari ko'rib hal qilingan.

Ingliz-sakslar davlatining eng quyi zvenodagi ma'muriy-hududiy birligi **qishloq (tun) jamoasi** bo'lgan. **Jamoa yig'ini - galimot** qishloqning yuqori organi edi. Jamoa tepasida saylab qo'yiladigan **qishloq oqsoqoli (tungerefa)** turgan.

Politsiyalik maqsadlarida jamoa o'nta **tomorqaga** - oilaga bo'lingan. Jinoyat sodir etilgan hollarda ana shu o'nta tomorqa a'zolariga jinoyatchini ushlab, hokimiyatga topshirish majburiyati yuklangan.

Ingliz-sakslar davlatlari yashagan davrda **shaharlar** vujudga keldi. Shaharlar asosan qirollik yerlarida joylashgan edi.

Shaharlar va portlar o'zlarining xalq yig'inlariga ega bo'lganlar.

O'nliklar, yuzliklar va grafliklar aniq o'rnatilgan ierarxiya (bosqichma-bosqich bo'ysunish) tizimi asosida tashkil etilmagan edi.

Biroq, grafliklarda sherif lavozimining ta'sis etilishi shuni ko'rsatadiki, ingliz-sakslar davridayoq joylarda markazlashtirilgan byurokratik boshqaruv, qirolga hisob beradigan va qirol buyruqlari asosida

⁵³ «**Sherif**» so'zi ikki so'z: gerefa («oqsoqol») va shir (ingliz – sakcha graflik nomi) – «shayr» - «gerefa» so'zlarining qo'shilishidan kelib chiqqan.

harakat qiladigan maʼmuriy okruglarning mansabdor shaxslar tomonidan bosh-qarilishi joriy qilina boshlagan.

Sud hokimiyati Ingliz-sakslar davrida koʻp jinoiy va fuqarolik ishlari grafliklar va yuzliklarning yigʻinlarida koʻrib, hal qilingan.

Ingliz-sakslar qirollari tomonidan oʻz feodallariga berilgan immunitet yorliqlari yer egalari qaram dehqonlar ustidan keng sud hokimiyatini berar edi.

Davlatda oliy sud qirol sudi boʻlgan.

Sud hokimiyatining yer egalari va qirol chinovniklari qoʻlida toʻplanishi natijasida sudlar krepostnoylashtirilgan dehqonlar ommasiga qarshi kurash quroliga aylantirilgan edi.

3. Angliyada markazlashgan senorlik monarxiyasi (XI-XII asrlar)

Ijtimoiy tuzum Angliyaning Vilgelm boshchiligida normandlar tomonidan istilo qilinishi (1066 yil) ingliz jamiyati feodallashuvining chuqurlashishiga olib kelgan.

Normand istilosidan keyin Angliya feodal xoʻjaligining asosini manor tashkil etgan. **Manor** - alohida feodalning yer egaliklari yigʻindisi boʻlgan. Manordagi dehqon oʻz lordi tomonidan sud qilinib, uning ahvoli manordagi urf-odatlar bilan belgilangan. Yuzliklar sudining yarmidan koʻpi manor sudlariga - feodallarning xususiy kuriyalariga aylantirilgan. Shular bilan bir qatorda, Vilgelm Fotix oʻz mavqei va ingliz siyosiy anʼanalaridan foydalanib, davlatni markazlashtirish va qirol hokimiyatini mustahkamlash siyosatini olib borgan.

Soliq siyosatini muvaffaqiyatli olib borish va mamlakat aholisining ijtimoiy tarkibini aniqlash maqsadida 1086 yilda mamlakatdagi barcha yerlar va aholi roʻyxatga olingan. Roʻyxatga olish natijasida tuzilgan varaqalar xalq orasida "**Dahshatli sud kitobi**" deb atalgan. Qirol xazinasi yer egaligining hajmi toʻgʻrisida endi aniq maʼlumotlarga ega ekan, aholi roʻyxati hukumatga "Daniya puli" deb atalgan eski yer soligʻini koʻpaytirilgan miqyosda undirish imkonini berdi.

Shunday qilib, normand bosqini Angliya uchun katta ahamiyatga ega boʻldi. Buning natijasida jamiyatning feodallashish jarayoni nihoyasiga yetdi, qirol hokimiyati kuchaydi, mamlakatning siyosiy birligi mustahkamlandi, Angliyaning qitʼa bilan aloqalari kuchaydi.

Normand bosqinidan keyin Angliyada kuchli qirol

Davlat tuzum

hokimiyatiga asoslangan markazlashgan davlat tashkil topdi. Bu vaqtda qirol hokimiyati quyidagilar bilan tavsiflanadi: birinchidan, mamlakatning barcha yerlariga qirolning oliy huquqi oʻrnatilib, bu qirolning hamma feodallar ustidan hokimiyatini taʼminlard; ikkinchidan, davlatda qonun chiqarish va oliy sud hokimiyati qirol qoʻlida toʻplangan edi; uchinchidan, oliy harbiy hokimiyat ham qirol qoʻlida edi.

Angliyada qonun chiqarish hokimiyati qirolga tegishli boʻlsa ham, koʻpincha u **qirollik kuriyasi** (curia regis) bilan birgalikda amalga oshirilgan. Lekin qirollik kuriyasi qirol huzuridagi maslahatchi organ edi.

Genrix I davrida (1100-1135 yillar) markaziy davlat apparati ancha takomillashtirilgan. Qirollik kuriyasi **katta kengash** va **doimiy hukumat organi (kichik kuriya)**ga ajralgan. **Katta kengash** bir yilda uch marta (rojdestvo, pasxa va troitsada) chaqirilgan. Uning tarkibiga qirol chinovniklari, asosiy xizmatchilari va mamlakatning eng yirik zodagon vakillari kirgan. Uning kompetensiyasiga muhokamaga kiritilgan barcha masalalar boʻyicha va qirollik qonunlari boʻyicha maslahatlar berish kirgan. Kengash tavsiyalari majburiy kuchga ega boʻlmagan. Biroq qirol bunday muassasaning mavjudligidan manfaatdor edi, chunki shu yoʻl bilan taʼsirli feodallar tomonidan oʻzining siyosiy harakatlari tan olinishiga erishardi. **Kichik kuriya** oliy sud, maʼmuriy va moliyaviy hokimiyatni amalga oshirardi. Uning tarkibiga qirol chinovniklari: lord-kansler, lord-xazinachi, kamerger, saroy styuardi, qirolning shaxsiy muhrini saqlovchi va saroy xizmatchilari, shuningdek, maxsus taklif etilgan yuqori mansabli ruhoniylar va baronlar kirgan. Genrix I davrida kichik kuriya oliy sud hamda maʼmuriy organ funksiyalarini bajaruvchi xususiy qirollik kuriyasiga va qirolning moliyaviy ishlarini yurituvchi hisob palatasi ("shaxmat taxtasi" palatasi)ga ajralib ketdi. Kuriyaning majlisiga qirol raislik qilgan, u yoʻqligida bu vazifani bosh yustitsiar amalga oshirgan.

Bu davrda davlatning oliy mansabdor shaxslaridan, ayniqsa, bosh yustitsiar, kansler, marshal, kamerariy va boshqalarni alohida ajratib koʻrsatish mumkin. **Bosh yustitsiar** qirol Angliyada yoʻqligida amalda davlatni idora etib turuvchi ruhoniylar shaxs, kanonik va rim huquqining bilagʻoni hisoblangan. Uning yordamchisi kansler boʻlgan. **Kansler** dastlab franklardagi kabi qirolning shaxsiy kotibi hisoblangan, keyinchalik esa davlat devonxonasining boshligʻi boʻlib qolgan, davlat kotibi rolini bajaragan. **Marshal** - qoʻshinlar qoʻmondoni, **kamerariy** - xazinabon, qirollik mol-mulki, xazinasi va yer egaliklarining boshqaruvchisi, hisob palatasi boshligʻi edi.

Takomillashgan sud tartibotning joriy qilinishi munosabati bilan XII

asr oʻrtasidan boshlab markaziy boshqaruvning oliy organi - qirollik kuriya-sining tuzilishi va vakolatlari murakkablashdi va oʻsdi. Funktsiyalarning ixtisoslashtirilishi va kuriya tarkibidan qator alohida idoralarning ajratilishi jarayonida kansler boshchiligidagi devonxona, qirolning markaziy ("shax-siy") sudi va moliya muassasasi batamom shakllandi. Qirollikning "shaxsiy" sudi tarkibiga 1175 yildan eʼtiboran ruhoniylar va dunyoviy shaxslardan doimiy sudyalardan saylanib bordi. Mazkur sud Vestminsterda oʻzining doimiy qarorgo-higa ega boʻla borib, undan asta-sekin **Umumiy tortishuvli sud** ajralib chiq-di. Bu sud qirol ishtirokisiz ham yigʻilishi va qirol boshqa yerga koʻchib oʻt-ganda uning ketidan ergashib yurmasligi lozim edi. Umumiy tortishuvli sud faoliyati Angliyada "umumiy huquq"ni yaratishda hal qiluvchi rol oʻynagan.

Qirol hokimiyati bilan ingliz cherkovi, dunyoviy sud bilan cherkov sudi oʻrtasidagi munosabatlar ancha murakkab edi. Normand istilosidan keyin cherkov va dunyoviy sudlar bir-biridan ajratilgan, shu bilan birga, cherkov sudlari barcha diniy va qisman dunyoviy (nikoh, vasiyat va boshqa) ishlarni koʻra boshlagan. Normand qirollari yepiskoplarni oʻzlari tayinlay boshlaganlar, Angliya va Normandiya uchun cherkov qarorlarini chiqara boshlaganlar, vakant yepiskoplardan daromadlar olganlar. Biroq, papa hokimiyatining va Rimdagi katolik markazning kuchayib borishi bilan ingliz taxti tez-tez cherkovning qarshiligiga duch kela boshlagan va "erkin cherkov" haqidagi masala Angliyada kelajakda cherkov va dunyoviy hokimiyat oʻrtasidagi nizolar uchun sabab boʻlib qolgan.

Genrix II mahalliy cherkov ustidan qirol taʼsirini kuchaytirishga harakat qilib, **1164 yilda Klarendon konstitutsiyalarini** chiqardi. Ularga koʻra, qirol cherkov sudlarida koʻriladigan ishlar boʻyicha oliy sudya deb tan olindi. Cherkov ishlariga oid barcha nizolar qirollik sudida hal qilinishi lozim edi. Qirol yurisdiksiyasi cherkov mulkchiligi haqidagi tekshiruvlarga, qarzlarning haqidagi daʼvolarni koʻrishga, ogʻir jinoyatlarda ayblanayotgan klerklarga nisbatan hukmlar chiqarish va ijro etishga ham yoyiladi. Qirolning ruxsatisiz uning vassallaridan va chinovniklaridan birortasi cherkovdan chetlashishi mumkin emasdi. Qirolning dunyoviy tartib-qoidalar oʻrnatishi tamoyillari va uning oliy cherkov mansablari saylovlariga aralashish imkoniyati oʻrnatildi.

Genrix II ning XII asrning ikkinchi yarmida oʻtkazgan harbiy islohoti harbiy majburiyatlarning barcha erkin kishilarga - feodallarga, dehqonlarga, shahar aholisiga tarqatilishidan iborat edi. **1181 yilda** chiqarilgan "**Qurollanish haqida**"gi assizaga binoan erkin kishilarning har biri mulkiy ahvoliga qarab oʻz qurol-yarogʻiga ega boʻlishi lozim edi. Qoʻshin

o'z qurol-yarog'iga ega bo'lsa-da, davlat xazinasini hisobidan ushlab turilgan. Bu vaqtda xazinaga kelib tushadigan tushumlar ancha o'sgan edi.

Genrix II ning harbiy va moliyaviy islohotlari qirolga sodiq qo'shinlar sonining birdaniga o'sishiga va qo'shinlarga yirik feodallar tomonidan qo'mondonlik qilinishi tartibining buzilishiga, shuningdek, professional chinovniklar ushlab turish uchun mablag'lar hosil qilishga imkon yaratdi. Bundan tashqari, sud ishlarini amalga oshirish davlat budjetining juda muhim daromad manbai bo'lib qolaverdi.

Mahalliy boshqaruv tizimi normand istilosidan keyin o'zgarmadi. Mamlakatning grafliklarga va yuzliklarga bo'linishi saqlanib qoldi. Grafliklarda sheriflar, yuzliklarda - ularning yordamchilari - beyliflar qirollik ma'muriyatining vakillari bo'lib qoldi. Sherif graflik hududida harbiy, moliyaviy va politsiyachilik hokimiyatiga ega edi, qirollik devonxonasidan yuborilgan buyruqlarning asosiy ijrochisi hisoblanardi.

4. Tabaqa-vakillik monarxiyasi (XIII asrning ikkinchi yarmi - XV asr)

Ijtimoiy tuzumi

XIII asrda mamlakatdagi ijtimoiy va siyosiy kuchlar nisbati markazlashuv va butun hokimiyatning monarx qo'lida tobora kuchli to'planishi foydasiga o'zgarib boraverdi.

Baronlar qirolning bevosita vassallari sifatida o'z syuzereni oldida ko'p sonli moliyaviy va shaxsiy majburiyatlar o'tardilar. Agar baronlar o'z zimmalaridagi bunday majburiyatlarni qasddan bajarmasalar, ularning yerlari musodara qilingan.

Bu davrda tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi **dehqonlarning** ahvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Dehqonlarning tabaqalashuvi kuchaydi, shaxsan erkin dehqonlar ommasi yuqori qismining soni o'sdi. Boyigan dehqonlar - **frigolderlar** tez-tez ritsarlik unvonini olib turardilar va feodallarning quyi tabaqasiga yaqinlashardilar. Ammo frigolderlarning boshqa qismi kam yerli kishilarga aylanib, lordlar tomonidan barshchina to'lashga (garchi villanlarga qaraganda kichikroq masshtabda bo'lsa ham) majbur qilinar edilar.

XIII asr Angliyada dehqonlar ommasini eng ko'p asoratga tushirish davri bo'ldi. Bu vaqtda ingliz qishlog'ida asosiy siymo hisoblangan **villanlar** turar joyiga biriktirilgan bo'lib, haftalik barshchinani (yozgi mavsumda haftada 5 kungacha) o'tashga majbur bo'lgan, lordga nikoh solig'i va boshqa nohaq soliqlar to'laydigan, uning sudiga bo'ysundirilgan

tamomila krepostnoy kishi edi. XIII asrdagi ingliz dehqoni aslida villanga emas, balki servga o'xshab ketardi. Ingliz yuristlari "Rim huquqi"ni dalil qilib, villanlar Rim qulining bir turi edi, deb ochiq-oydin fikr bildirgan edilar. XIII asrda turli manorlarda ko'plab tartibsizliklarning yuz berishi, dehqonlarning tez-tez qochishlari, butun jamoa dehqonlarining lord uchun majburiyatlarni bajarishdan bosh tortishlari sodir bo'lganligi bejiz emas.

Shunday qilib, Angliyada davlatning markazlashish jarayoni (XIII asrda) erkin dehqonlar ommasi barcha qatlamlarining o'sib borishi, ritsarlar, shaharliklar va boyigan dehqonlarning iqtisodiy va huquqiy jihatdan o'zaro bir-biriga yaqinlashishi, feodallarning yuqori qismi bilan boshqa qatlamlari o'rtasidagi farqlarning kuchayishi natijasida tezlashdi. Ritsarlar va butun frigrolderlar ommasi iqtisodiy va siyosiy manfaatlarining umumiyliги ularning siyosiy ittifoqi o'rnatilishiga yordam berdi. Ushbu aholi qatlamlarining iqtisodiy va siyosiy rolining o'sishi, oqibatda, ularning siyosiy tan olinishi va kelajakda tashkil etilajak parlamentda ishtirok etishini ta'minladi.

Erkinliklarning buyuk xartiyasi

XIII asrning boshlarida Angliyada feodal davlatning yangi shakli-tabaqa-vakillik monarxiyasiga o'tish uchun qulay va ob'yektiv shart-sharoitlar vujudga keldi. Biroq qirol hokimiyati o'z mavqeini mustahkamlab, hukmron tabaqa vakillarini davlat ahamiyatiga molik masalalarni hal qilishga jalb etishni unchalik xohlamasdi. Genrix II ning tashqi siyosatda mag'lubiyatga uchragan avlodlari davrida monarx hokimiyatining haddan oshishi o'sdi, qirol va chinovniklarning ma'muriy va moliyaviy o'zboshimchaliklari kuchaydi. Shu munosabat bilan Angliyada tabaqalarning muhim siyosiy va moliyaviy masalalarni hal etishda qatnashish huquqining tan olinishi kuchli ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar ostida sodir bo'ldi. Bu ziddiyatlar markaziy hokimiyat suiiste'-molliklarini cheklashga qaratilgan harakat shaklini oldi. Mazkur harakatga baronlar boshchilik qildi.

1215 yilning yozida Ioann Ersizga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. Eng yirik baronlar qo'zg'olonga rahbarlik qildi. Ammo qo'zg'o-longa ko'pgina ritsarlar, shuningdek, London shahri ham qo'shildi. Qo'zg'olonchilar asir qilib olgan Ioann 1215 yil 15 iyulda Erkinliklarning buyuk xartiyasiga imzo chekishga majbur bo'ldi.

1215 yildagi Xartiya ma'lum tizimga solinmagan 63 ta moddadan iborat muhim siyosiy, tarixiy-huquqiy hujjat bo'lib, rasman Angliyadagi birinchi konstitutsiyaviy qonun hisoblanadi. U lotin tilida tuzilgan va asosan feodallar sinfining manfaatlarini ko'zda tutuvchi ko'pdan-ko'p yon

berishlar va imtiyozlarni o'z ichiga olgan. Xartiyaning barcha moddalarini quyidagicha uchta guruhga bo'lish qilingan:

1. Aholi turli ijtimoiy guruhlarning moddiy manfaatlariga taalluqli moddalar (1-,2-,9-,13-,15-,18-moddalar).

2. Angliya qirolligi davlat mexanizmini isloh qiluvchi va "konstitutsion" deb ataluvchi moddalar (12-,14-,61-moddalar).

3. Sud-ma'muriy apparat faoliyati tamoyillarini o'rnatuvchi moddalar (17-, 20-, 21-, 39-, 40-moddalar).

Xartiya baronlarga va feodallarga o'z feodlarini meros qilib qoldirishni va "odatga ko'ra" mo'tadil vassallik to'lovlari to'lashni ta'minlardi.

Parlamentning vujudga kelishi va vakolatlarining

1258-1267 yillardagi baronlar urushi o'z siyosiy natijasi bo'yicha juda murakkab va muhim bo'lgan. Ma'lumki, Ioann Yersiz Er-kinliklarning buyuk Xartiyasini imzolar ekan, haqiqatda uni bajarmoqchi emas edi. Ioann Yersizni o'zi ichgan

qasamiga rioya qilish majburiyatidan xalos etgan pa-pa Innokentiy III ham qirol tomoniga o'tdi. Ioann baronlar bilan yangi urushga tayyorlana boshladi, bu urush tez orada boshlandi ham, ammo urush harakatlari ayni qizib turgan paytda qirol vafot etdi. Uning vorisi – kichik yoshli o'g'li Genrix III (1216-1272 yillar) baronlar oligarxiyasi qo'lida uzoq vaqtgacha qurol bo'lib qoldi. Lekin u hatto balog'atga yetgandan keyin ham mamlakatni idora qilishda deyarli o'zgarish bo'lmadi. Lapa-shang va beqaror Genrix III papani va yepiskoplarni, shuningdek, fransuz xotini bilan birgalikda Fransiyadan Angliyaga kelgan qarindosh-urug'lari va ularning do'stlarini baronlarga qarshi qilib qo'yimoqchi bo'ldi. Genrix bu feodallarga saxiylik bilan mansablar va yer-mulklar ulashdi. Bu esa ingliz baronlari o'rtasida qaxr-g'azab uyg'otdi. Shaharlar papa kuriyasiga ketayotgan yuqori to'lovlardan norozi bo'ldilar. Ritsarlar va erkin dehqonlar qirol amaldorlari va sudlarning suiiste'molliklaridan va baronlarning o'z yerlarida davom ettirayotgan bemaza o'zboshimchaliklaridan g'azablandilar. Qirol bundan avvalgi yili mamlakatda hosil yomon bo'lganligiga va ocharchilik yuz berganiga qaramay, shahzoda Edmund (qirolning kenja o'g'li)ning Sitsiliya taxtini⁵⁷ istilo qilishi uchun 1258 yil bahorda baronlar va ritsarlardan ular oladigan daromadlarning to'rt dan uch qismini to'lashlarini talab etdi. Qirolning talabiga javoban, qurollangan va o'zlariga ko'p

⁵⁷ Papa bu paytda o'zining ikkala Sitsiliya qirolligining senori deb hisoblagan nemis shtaufenlari bilan kurash olib borgan va Sitsiliya toj-taxtini egallashni Genrix III ga taklif etgan edi.

ritsarlarni ergashtirib olgan baronlar saroyga kirib keldilar hamda barcha "fransuzlar"ni idora ishlaridan chetlatib, "qirollikda islohotlar" o'tkazish uchun alohida komissiya tayin etishni talab qildilar. Shundan so'ng, tez orada baronlarning Oksfordda to'plangan "quturgan parlamenti" alohida konstitutsiya - "**Oksford proviziyalari**"ni ishlab chiqdi. Bu o'ziga xos konstitutsiya qirolni baronlarning doimiy nazoratiga topshirdi. Unda mamlakatda butun ijroiya hokimiyat 15 ta baronlardan iborat Kengashga o'tkazilishi nazarda tutildi. Ijroiya Kengash bilan birga muhim masalalarni hal qilish uchun har yili kamida uch marta 27 ta a'zodan iborat magnatlarning Katta kengashi yig'ilib turishi lozim edi. Shunday qilib, bu baronlarning 1215 yilda amalga oshmay qolgan o'z oligarxiyasini o'rnatish uchun yangidan qilgan harakati bo'ldi.

Dastlabki paytlarda baronlar ritsarlar bilan kelishib harakat qildilar. Ammo baronlar hokimiyatni faqat o'zlari uchun bosib olishga intilayotganliklarini, ritsarlar masalasida noaniq va'dalar berish bilan cheklanayotganliklarini ritsarlar tezda payqadilar. Ritsarlar norozilik bildirdilar. Ularning talablari boshqa bir hujjatda - 1259 yilgi "**Vestminsterlik proviziyalari**" nomli mashhur hujjatda ifodalangan edi. "Vestminsterlik proviziyalari" ritsarlarning o'z senorlari - baronlari bilan bo'ladigan munosabatlarini tartibga solib turardi, shuningdek, qirol sheriflari, eschitorlari⁵⁸ va sudyalarning suiiste'molliklarini yo'qotish to'g'risida bir qancha takliflar kiritdi. Biroq, ritsarlarning mamlakatning markaziy boshqaruvida ishtirok etish haqidagi talablari qondirilmadi.

Parlamentning chaqirilishi Angliyada feodal davlat shaklining o'zgarishiga, tabaqa-vakillik monarxiyasining vujudga kelishiga olib keldi.

Ammo 1265 yilda Monfor parlamenti qanday tarkibda to'plangan bo'lsa, bu parlament ham xuddi shunday tarkibda yig'ildi. Bu parlamentda lordlar, dunyoviy va ruhoniylar, ritsarlar va shaharliklar yig'ilgan edi. Shu paytdan e'tiboran Angliya parlamenti muntazam suratda yig'iladigan bo'ldi. XIV asrning o'rtalarigacha ingliz tabaqalari birgalikda majlislar o'tkazardilar, 1343 yildan e'tiboran esa ikkita palataga ajraldi. Yuqori palata **lordlar palatasi** deb atalib, u ruhoniylar, arxiyepiskoplar, yepiskoplar, eng yirik monastirlarning abbatlari va dunyoviy lordlar (baronlar)dan iborat bo'lardi. **Umum palatasi** deb atalmish quyi palata grafliklarning vakillari bo'lgan ritsarlar va shaharliklardan iborat edi. Dastlab parlamentni tuzishda saylov senzi bo'lmagan. Keyinchalik 1430 yilgi Statut saylov senzi o'rnatib, unga ko'ra, grafliklar majlislarida frigolderlarning ishtirok etib, parlamentga saylanishi uchun yiliga 40 shillingdan

⁵⁸ **Eschitor** - vorissiz tanho yerlarni boshqaruvchi amaldor.

kam bo'lmagan daromad olishlari lozim edi.

Parlament davlat boshqaruvini o'ziga bo'ysundirishga harakat qilib, XIV asrning oxiridan asta-sekin **impichment** protsedurasini joriy etdi. U umum palataning lordlar palatasi oldida mamlakatning oliy sud organi sifatida u yoki bu qirol mansabdor shaxsiga qarshi hokimiyatni suiiste'mol qilganlikda ayblov qo'zg'atishdan iborat edi. Bundan tashqari, parlamentning u yoki bu suiiste'molliklarni to'g'ridan-to'g'ri jinoiy deb e'lon qilish huquqi o'rnatildi. Bunda qirol tomonidan tasdiqlanadigan maxsus hujjat chiqarilib, u "podsho g'azabi haqidagi hujjat" degan nom oldi.

XIII asr davomida, shuningdek, yangi ijroiya organ - **Qirollik kengashining** rivojlanishi sodir bo'ldi. U qirolning yaqin maslahatchilaridan iborat tor doiradagi organ bo'lib qoldi va o'z qo'lida oliy ijro etish va sud hokimiyatini to'pladi. Uning tarkibiga odatda kansler, xazinachi, sudyalari, qirolga ancha yaqin bo'lgan, asosan ritsarlar tabaqasidan chiqqan ministrlar kirardi. Qirolning eng yirik vassallari yig'ini - Katta kengashi o'z funksiyalarini yo'qotdi. Bu funksiyalar parlamentga o'tdi.

Mahalliy boshqaruv tizimining rivojlanishi va sud Shunday qilib, parlament tashkil topgan davridayoq o'z vakolatlarini asta-sekin kengaytirib bordi. Tabaka-vakillik monarxiyasi davrida mahalliy boshqaruvda eski sudlarning va grafliklar majlislarining roli juda pasayadi. Ularning funksiyalari yangi mansabdor shaxslarga va yangi turdagi sayyor sudlarga o'tadi. Bularning vakolatlari tobora kengayib boradi.

Grafliklarning majlislari XIII asr oxiri - XV asrda asosan parlamentga vakillarni va mahalliy mansabdor shaxslarni saylash uchun chaqirilardi. Ular summasi 40 shillinggacha bo'lgan da'volar bo'yicha nizolarni ko'rishlari mumkin edi.

XIII-XIV asrlarda turli darajadagi qirollik sudyalarining soni o'sdi, ularning ixtisoslashuvi kuchaydi. Shu bilan birga ko'pgina muassasalarning sud va ma'muriy funksiyalari hali ajratilmagan edi. Bu davrda Angliyada: **Qirol kursisi sudi, Umumiy tortishuvli sud va Xazina sudi** oliy sudlar hisoblanardi.

Fuqarolik ishlarining rivojlanishi bilan oliy qirollik sudlarining umumiy tizimidan **Lord-kansler** sudi ajralib chiqadi. U masalalarni "adolat yuzasidan" hal qilardi. Bu sudning faoliyati bilan yangi shakldagi jaryonning va huquq normasi (adolat huquqi)ning vujudga kelishi bog'liq bo'lgan.

Sud ishlarini yuritishda qasamxo'r maslahatchilarning katta va kichik

jiyurilari muhim rol o'ynardi. **Katta** yoki **ayblovchi jiyuri** ayblovchi qasamxo'r maslahatchilarning sayyor sudlar tomonidan so'roq qilinishi protsedurasi munosabati bilan rasmiylashgan. U sudga berish organi bo'lib qolgan. Katta jiyurining bor-yo'g'i 23 ta a'zosi bo'lgan. 12 ta jiyuri a'zosi-ning yagona fikri gumon qilinuvchiga nisbatan ayblov hujjatining tasdiqlanishi uchun kifoya qilardi.

Kichik jiyuri 12 ta qasamxo'r maslahatchilardan iborat tuziladigan ingliz sudining tarkibiy qismi bo'lib qoldi. Bu jiyuri a'zolari ishlarning mazmunan ko'rib chiqilishida ishtirok etib, qasamxo'rlarning yagona fikrini talab qiluvchi verdikt (hukm) chiqarardi. 1239 yilgi qonun bo'yicha qasamxo'rlar uchun yillik daromadning 40 shillingi miqdorida mulkiy senz o'rnatiladi.

Demak, yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, tabaqa-vakillik monarxiyasi davrida Angliyaning sud tizimi xilma-xil sudlarning mavjudligi bilan tavsiflanadi.

5. Absolut monarxiya davrida Angliyaning ijtimoiy-siyosiy tuzumi (XV asrning oxiri - XVII asrning o'rtasi)

Angliyada absolut monarxiya boshqa mamlakatlarda bo'lgani kabi, feodalizmning inqirozi va kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarining vujudga kelishi davrida o'rnatilgandi. Shu bilan birga ingliz absolutizmi o'ziga xos qator xususiyatlariga ham ega edi. Shunday o'ziga xos xususiyatlariga qarab ingliz absolutizmi adabiyotlarda "tugallanmagan" degan nom olgan. Angliyada o'tgan davrga xos eski siyosiy institutlarning saqlanib qolganligi, shuningdek, fransuz klassik absolutizmiga o'xshash ba'zi yangi elementlarning yo'qligi absolutizmning "tugallanmaganligi"ni, to'liq ko'rinishda namoyon bo'lmaganligini tavsiflaydi.

Ingliz absolut monarxiyasining asosiy xususiyati shundan iborat edi-ki, Angliyada kuchli qirol hokimiyati bilan bir qatorda parlament ham faoliyat ko'rsatishda davom etgan.

Ingliz absolutizmi XV asrning oxiridan XVII asrning o'rtasigacha bo'lgan davrda hukm surdi.

Ijtimoiy tuzumdagi o'zgarishlar

XIV-XV asrlar mobaynida Angliyaning iqtisodiy va ijtimoiy tuzumida absolutizmning qaror topishiga shart-sharoitlar yaratuvchi muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi.

XV asrning oxiriga kelib ingliz dehqonlari ikkita asosiy guruh – **frigolderlar** va **kopigolderlarga** bo'linadi. Kopigolderlar - ilgarigi kre-

postnoy dehqonlarning avlodlari frigolderlardan farqli o'laroq, feodallar foydasiga qator natural va pul majburiyatlari o'tashda davom etardi. Ularning yer uchastkalariga nisbatan huquqlari manorlik sudlari qarorlarining nusxa (kopiya)lariga asoslanardi.

Dehqonlar va shahar kambag'allarini tutqinlikda ushlab turish va qarshiliklarini bostirish uchun Angliya hukmron doiralari byurokratik boshqaruv apparatiga asoslangan kuchli davlat mashinasini tashkil qiladi.

Davlat tuzumi **Absolut** monarxiya davrida Angliyada hokimiyat va boshqaruvning oliy organlari **qirol, Yashirin kengash** va **parlament** edi.

Biroq, bu davrda Angliyada real hokimiyat **qirolning** qo'lida to'plangandi. U ko'p sonli va faqat o'ziga bo'ysunadigan organlar orqali qonun chiqarish, ijro etish va oliy sud hokimiyatini amalga oshirardi.

Yashirin kengash bundan oldingi davrda vujudga kelgan, lekin absolut monarxiya davrida batamom rasmiylashgan edi. U davlatning oliy mansabdor shaxslari: **lord-kansler, lord-xazinachi, qirolning shaxsiy muhrini saqlovchi lord** va boshqalardan iborat edi.

Mamlakatdagi oliy cherkov organi **Yuqori komissiya** bo'lgan. Uning tarkibiga ruhoniylar bilan bir qatorda Yashirin kengash a'zolari va boshqa mansabdor shaxslar ham kirardi. Komissiyaning vakolatlari juda katta edi. U qirol hokimiyatning cherkov ishlarida ustunligi haqidagi qonunlarning buzilishini, "diniy va cherkov xarakteridagi tartibsizliklar" bilan bog'liq ishlarni tekshirardi. Komissiyaning asosiy vazifasi reformatsiya qilingan cherkovning dushmanlari - katoliklar va protestantlarning ancha radikal va demokratik tarafdorlariga qarshi kurashish edi. Komissiyaning har qanday uchta a'zosi, agar ularning orasidan bittasi yepiskop bo'lsa, cherkovga kelmaydigan shaxslarni jazoga tortish, bid'atlarni to'xtatish, pastorlarni almashtirish huquqiga ega edi. Yuqori komissiya yuqoridagilar bilan birga juda katta ahamiyatga ega bo'lgan qator dunyoviy ishlarni - Londondagi daydilar haqidagi, senzura haqidagi va hokazo ishlarni ham yuritardi. Reformatsiya qilingan cherkov tuzilishi jihatidan ham, ibodat sohasida ham katolitsizmning qator belgilarini saqlab qolgani holda qirol hokimiyatining ilohiy kelib chiqqanligini targ'ib qilishni o'z vazifalaridan biri qilib olgan organga aylandi.

Absolutizmning o'rnatilishi bilan **mahalliy boshqaruv** organlari tizimi ancha uyg'un bo'lib qoldi, ularning markaziy hokimiyat organlariga bog'liqligi o'sdi. Bu davrda mahalliy boshqaruvdagi asosiy o'zgarishlar **lord-leytenant** mansabining ta'sis qilinishida va mahalliy birlik - cherkov prixodi (qavmi) ning ma'muriy rasmiylashtirilishida o'z ifodasini topdi.

Lord-leytenant bevosita qirol tomonidan graflikka tayinlanib, mahalliy ko'ngilli qo'shinlarga boshchilik qilardi hamda murosaga keltiruvchi sudyalardan va kons-tebllar faoliyatiga rahbarlik qilardi.

Absolutizm davrida markaziy Vestminsterlik sudlarining, shu jumladan, Haqiqat sudi va Admiralteystvo⁶¹ oliy sudining tuzilishi va yurisdiksiyasi batamom rasmiylashadi. Biroq, ular bilan bir qatorda Yulduz palatasi va "isyonchi" grafliklarda sud kengashlari kabi favqulodda sudlar tashkil etildi. **Yulduz palatasi** Yashirin kengashning maxsus bo'linmasi sifatida qirol hokimiyatining dushmanlariga qarshi (dastlab - bo'ysunmagan feodallarga qarshi) kurashish quroli bo'lgan. Unda sud ishlarini yuritish asosan inkvizitsiya⁶² xarakteriga ega bo'lgan, qarorlar esa sudyalarning xohishi bo'yicha chiqarilgan. Oqibatda Yulduz palatasi senzorning va qasamxo'rlar tomonidan verdiktlar chiqarilishining to'g'riligi ustidan nazorat qiluvchi organ funksiyalarini bajaradigan bo'lib qolgan. Yashirin kengashga bo'ysunuvchi sud kengashlari Angliyaning "ijtimoiy tinchlik" tez-tez buziladigan tumanlari (Uels, Shotlandiya)da tuzildi.

Armiya tashkil etishning asosiy tamoyillari uncha o'zgarmadi. Absolut monarxiya o'rnatilishi davrida Genrix VII (1485-1509 yillar) eski aristokra-tiyaning harbiy qudratini batamom sindirish maqsadida feodalarning o'z ofitserlariga ega bo'lishini taqiqlovchi qonun chiqargan va artileriya qu-rollaridan foydalanishda toj-taxtning monopol huquqini o'rnatgan.

Yirik feodallar qurolli kuchlarining yo'q qilinishi armiyada doimiy qirollik qo'shinining tashkil etilishiga olib kelmadi. Qal'alarning soqchilari va qirollik gvardiyasi kam sonli bo'lib qolaverdi. Quruqlikdagi armiya militsiya otryadlari ko'rinishidagi ko'ngillilar qo'shiniga asoslanishda davom etdi. Angliya davlati orolda joylashganligi sababli o'z hududini himoya qilish uchun kuchli dengiz flotiga muhtoj edi. Harbiy flot Angliyaning qurolli kuchlari asosi, dengizlarda hukmronlik qilish va boshqa hududlarni mustamlakaga aylantirish quroli bo'lib qoldi.

6. Huquqning asosiy belgilari

Huquq manbalari Angliya feodal huquqi o'zining murakkabligi, chalkashligi, ustamonlik bilan qilinganligi (kazuistikligi) bilan ajralib turardi. Bu ushbu huquqning rim huquqi, rim huquqi g'oyalarining ta'sirisiz, alohida yo'llar bilan shakllanishi

⁶¹ Angliyada va Chor Rossiyada harbiy flot boshqarmasi.

⁶² **Inkvizitsiya sudi** – shafqatsiz, zolimlarcha, vahshiy larcha, yovuz, qiynash, azoblashga asoslangan sud.

bilan bog'liq edi.

XV asrdagi normand istilosiga qadar Angliyada huquqning asosiy manbalari odatlar va qirollik qonunlari hisoblangan. Ingliz-sakslar davlatida huquqning asosiy manbai sifatida **odat huquqi va uning to'plamlari** - Etelbert sudnomasi, Ine qonunlari, Buyuk Alfred sudnomasi, Etelstan va Knut qonunlari yetakchi rol o'ynardi. Bulardan tashqari Xlotar (673-685 yillar) va Edrik (685-686 yillar), Eduard Katta (899-925 yillar), Edmund (939-946 yillar), Edgar (959-975 yillar), Etelred II (979-1014 yillar) va boshqalarning qonunlari ham ingliz-sakslar davlatida huquqning muhim manbalari bo'lgan edi.

Genrix II davrida (XII asrda) qirollik sayyor sudlarining doimiy ravishdagi faoliyati bilan mamlakat "**umumiy huquqi**" (**Common law**)ning tashkil topishi bog'liq edi. Ilk feodal monarxiyasi davrida Angliya qirollari juda ko'plab assizalar, konstitutsiyalar chiqargan bo'lsalar ham, lekin yangi huquqiy qoidalarni yaratishda eng katta rolni sayyor sudyalari o'ynagan. Sayyor sudyalari normand va ingliz-sakslar odat huquqlaridan butun Angliya uchun yagona umumiy huquqni yaratdilar. Umumiy huquq **sud pretsedenti huquqi** ham deyiladi, chunki u qonunchilikdagi kamchilik natijasida vujudga kelgan sud qarorlari sifatida ham tashkil topdi.

Sayyor sudlar mahalliy odat huquqi me'yorlarini birxillashtira boshlaganlar va qirollik devonxonasi yordamida "umumiy huquq" yarata borganlar. Qirollik devonxonasi odatda jabrlanuvchi tomonlarning arizalari bo'yicha maxsus **buyruqlar (writ)** chiqarardi. Bunday arizalarda biror kimsani ranjitgan odamga yoki sherifga talab qo'yilib, uni bajarish va shikoyatchining buzilgan huquqini tiklash haqidagi da'volar o'z aksini topar edi. Bunday arizalar bo'yicha dastlab qirollik devonxonasi maxsus buyruqlar chiqargan bo'lsa, keyinchalik **maxsus sud buyruqlari** chiqarila boshlanadi. Sud buyruqlarida bevosita biror kimsani xafa qilgan odamga murojaat qilinib, "Vestminsterda bizning oldimizda yoki sudyalimiz oldida" hozir bo'lib, shikoyatga javob berish, ya'ni boshqa shaxsning huquqlari buzilganligini rad etish yoki tan olish haqida talab qo'yilar edi.

Bunga avvalo yer haqidagi fuqarolik da'volarini yagona usulda ko'rishni o'rnatuvchi Genrix II ning **assizalari** yordam berdi. Ushbu assizalar ichida yerga huquqiy unvon o'rnatish haqidagi da'voning maxsus shaklini nazarda tutuvchi "Buyuk assiza", shuningdek, egalik bilan bog'liq bo'lgan qator assizalar: "O'tmishdoshining o'limi haqida"gi (erkin egalikdagi yerlarning merosxo'rlarga o'tkazilishi haqidagi), "Yangi istilo haqida"gi ("yangi istilolar" yo'li bilan qirolning domen yer egaligining cherkov ruho-niysi o'rniga o'z nomzodini qo'yish huquqi haqidagi) assizalar ancha

mashhur edi. Ikkita yirik assizalar - 1166 yilgi Klarendon va 1176 yilgi Nortgempton assizalari sayyor sudyalarga yo'riqnomalar shaklida chiqarilgan edi.

«Umumiy huquq» shakllanishining ilk bosqichida qirollik buyruqlari har bir alohida holat bo'yicha chiqarilib turganligi sababli XIII asrning boshiga kelganda ularning soni shunchalik ko'payib ketgan ediki, ularni tartibga solish juda qiyin bo'lib qolgandi. Shu munosabat bilan XII asrda "umumiy huquq" bo'yicha o'ziga xos ma'lumotnomalar - **buyruqlar ro'yxatlari (reestrlari)** chiqarila boshlanadi. Bunday reestrlarda buyruqlar da'volar namunalari ko'rinishida, qat'iy yuridik shaklda yozib qo'yiladigan bo'ldi.

Tomonlar shu vaqtdan boshlab o'z huquqlarini erkin asoslay olmaydigan bo'ldi. Endi ular ushbu da'volar namunalari tayanishlari lozim edi. Bu esa buyruqlar tizimining rivojlanmay bir joyda qotib qolishiga, da'vo talablarining yangi shakllari ko'payishini qisqarishiga olib kelishi kerak edi. Shunday bo'ldi ham. Agar lord-kansler qirollik devonxonasi-ning boshlig'i sifatida o'z tashabbusi bilan qandaydir buyruq chiqarsa, sudyalar ko'pincha uni qo'llashdan voz kechardi. Yangi buyruqlar chiqarishning cheklanishi yirik feodallar (baronlar)ning qirol bilan kurashi keskinlashgan davrda, 1258 yilgi Oksford proviziyalarida o'z aksini topdi.

Sud ishlari materiallarining e'lon qilinishi bilan birga sud **pretsedenti** nazariyasi ham shakllandi. Qirollik sudlarining huquqiy masala bo'yicha ilgarigi qarorlarida mustahkamlangan rahbariy tamoyil kelajakda shunga o'xshash masalalarni ko'rishda asta-sekin namuna kuchiga ega bo'la boshladi.

"Umumiy huquq"ning rasmiyatchiligi, qimmatliligi, juda sekinligi, qat'iy bir shakldan boshqa shaklga o'tishga qodir emasligi natijasida o'zgarib borayotgan tarixiy sharoitlar munosabati bilan Angliyada XIV asrda "adolat sudi" paydo bo'la boshladi va shu bilan birga yana bir huquqiy tizim - «**adolat huquqi**» (**equity**) shakllanib boradi.

"Adolat sudi"ning vujudga kelishi lord-kansler - "qirollik diyonatini tarqatuvchi" faoliyati bilan bog'liq edi. Lord-kansler dastlab qirol nomidan, 1474 yildan esa o'z nomidan "yomon sudlovlilik" ustidan shikoyat qilgan da'vogarlarni himoya qila boshlaydi. Bunday holda da'vogarlar ko'pincha o'z shikoyatlarida ularni xafa qilganlar ta'qib qilinmaganligini, o'zlarini "umumiy huquq" sudlarida himoya qilinmaganliklarini ko'rsatar edilar.

Angliyaning o'rta asrlardagi huquq manbalari ichida **savdo va kano-nik huquqi** me'yorlari alohida o'rin tutadi. "Umumiy huquq"ning bozor

munosabatlari rivojlanishiga yordam bermaydigan konservativ rasmiyat-chiligi ingliz huquqi tomonidan savdo va kanonik huquqning qator me'yorlari to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirib olinishiga sabab bo'lgan. Ko'psonli savdo rasm-rusumlarining paydo bo'lishi ingliz savdo sudlarining faoliyati bilan ham bog'liq edi. Ularning huquqiy kuchi ko'pincha qirollik statutlari bilan mustahkamlangan.

Mulk huquqi

Feodal mulk huquqi, ayniqsa yerga egalik huquqi ko'p jihatdan mamlakatning butun huquqiy tizimi xarakterini belgilagan.

Ingliz-saks qabilalarining Britaniyada egallab olgan yerlari azaldan ikkita asosiy turga: **folcland va bocland**ga ajrala boshlagan. Folklend - bu "xalq yeri", unga egalik qilish jamoaga mansublikka asoslangan va davlatga nisbatan ma'lum majburiyatlar o'tashga olib kelgan. Bunday yerlarni tasarruf qilish erkinligi cheklangan. Folklendni boshqa shaxsga o'tkazish uchun oilaning barcha a'zolari roziligi talab qilingan.

Yerga egalikning boshqa ko'rinishi - **boklend** esa qirolning in'omiga asoslangan. Bunday yerlarga egalik huquqi qirollik yorliqlari (bos) bilan tasdiqlangan.

Normandlardan keyingi ingliz huquqida cheklanmagan, shartsiz yer egaligi tushunchasi mavjud emas edi. Yer huquqlari ikkita asosiy tushunchalar: **tenancy** - egalik, ushlab turish va **estaty** - egalik huquqlari, huquqiy manfaatlar (ularning davomiyligi, begonalashtirish imkoniyati va boshqalar) hajmi bilan belgilangan. Egalik (tenancy) o'z navbatida erkin va noerkin bo'lgan. Erkin egalik (freehold) - bu ritsarlik xizmatini o'tash shartlari asosida yoki shaxsiy xizmat huquqi bo'yicha olingan egalik, shuningdek, erkin dehqonlarning yer egaligi hisoblangan. Bunday yerga egalik qilgan dehqon lordga belgilab qo'yilgan pul summasini to'lardi va uning yurisdiksiyasi ostiga tushardi.

Dehqonning lord foydasiga shaxsiy va iqtisodiy majburiyatlari bilan bog'liq bo'lgan noerkin yer egaligi vaqt o'tishi bilan feodal ijaraning merosiy huquqiga aylandi va **copyhold** degan nom oldi, chunki ijaraning bunday sharti manorlik sudlarining bayonnomalari nusxalari bilan belgilab qo'yilgan edi. Noerkin yer egaligi dastlabki vaqtlarda qirollik sudlarida himoya qilinmasdi. XV asrda u bilan bog'liq da'volar kansler sudida, XVI asrda esa bu sudning ta'siri ostida "umumiy huquq" sudlarida ham ko'rila boshlandi.

Hozirgi ingliz va amerika yer huquqida mavjud bo'lgan **estate** tushunchasi nafaqat ko'chmas mulkka nisbatan egalik huquqlarining hajmi haqida, balki mulkni o'tkazish uchun texnik vositalar yig'ish haqida ham

tasavvur beradi. U egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish va mulk ustidan nazorat qilish munosabatlariga kirishgan turli shaxslarning yoki hali tugʻilmaganlarning huquqlarini qamrab oladi.

Feodallarning yerga egalik huquqlarining yanada kengayishi Angliya feodal huquqida yerga erkin egalikning oʻta istiqbolli shakli - **estate in free simple**ning oʻrnatilishiga olib kelgan. Bu oʻz koʻlami boʻyicha mulkka yaqin boʻlgan ancha toʻliq egalik huquqini anglatadi.

Majburiyat huquqi

Angliyada ingliz-sakslar davridayoq shartnoma munosabatlari rivojlana boshlaydi. Lekin len, vassal qaramlik munosabatlari keng tarqalganligi muno-sabati bilan bu davrda ikki rasman teng huquqli tomonlarning bitimini anglatuvchi shartnoma tushunchasi hali vujudga kelmagandi. Ine haqiqatida sotuvchining mahsulot sifati uchun javobgarligi haqidagi daʼvogar va javobgar oʻrtasidagi tortishuvda qasamyod qabul qilish haqidagi qoidalarni topish mumkin. Biroq bular koʻproq shartnoma munosabatlariga emas, balki maʼmuriy munosabatlar sohasiga taalluqli edi.

Angliyada bozor munosabatlarining taraqqiy etishi bilan majburiyat huquqi ham rivojlangan. Deliktlar va shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar "umumiy huquq" meʼyorlarining uzoq vaqt tadrijiy rivojlanib borishi natijasi boʻldi.

Nikoh va oila

Angliyada feodal nikoh-oila huquqi maʼlum darajada feodal yer egaligini qoʻriqlash va himoya qilish manfaatlari bilan belgilangan. U kanonik huquqning kuchli taʼsiri ostida boʻlgan. Kanonik huquqning qator juda muhim meʼyorlari, masalan, nikohning cherkov shakli, ikki xotinlikning taqiq-lanishi singarilar bevosita qonun bilan mustahkamlab qoʻyilgandi. Jum-ladan, 1606 yilgi statut ikki xotinlikni feloniya (ogʻir jinoyat) safiga qoʻshgan edi.

Oʻrta asrlarda ingliz oilasi patriarxal xarakterga ega edi. Erga tekkan ayolning - xotinning huquqiy holati juda cheklangandi. Uning harakatdagi mulklari erining toʻliq ixtiyoriga oʻtgan, koʻchmas mulklariga nisbatan esa erining boshqaruvi oʻrnatilgan edi. Erga tekkan ayol mustaqil ravishda shartnoma tuza olmas, sudda oʻz huquqlarini himoya qilib chiqa olmas edi.

Ingliz-sakslarning odat huquqi ajralishni tan olgan. Ajralish yoki erining oʻlimi natijasida oiladan ketayotgan ayol oila mulkidan (harakatdagi mulkdan, chorvadan, puldan) oʻz hissasini olardi. Kanonik huquq, maʼlumki, ajralishga yoʻl qoʻymasdi. U faqat maʼlum hollarda er-xotinning alohida yashashiga, "stoli va toʻshagining ajratilishiga" ruxsat berardi.

Meros huqu

Oʻrta asrlarda Angliyada meros qoldirishning qan-daydir

yagona tizimi mavjud emas edi. Real mulkning me-ros bo'yicha o'tishini maxsus, sekin almashinadigan tartibi shaxsiy mulkning meros bo'lib o'tishidan farq qilgan. "Umumiy huquq" vasiyat bo'yicha merosni nazarda tutmaydi. Vasiyat amalda ishonib topshirilgan mulk instituti bilan birga joriy etilgandi. Vaqt o'tishi bilan ishonib topshirilgan mulk voyaga yetmaganlar tomonidan qonun bo'yicha ham, vasiyat bo'yicha ham meros qilib olinishi tartibini belgilaydigan bo'ldi, chunki har ikki holda ham ularning mulkini boshqarish uchun mulk ishonib topshiriladigan shaxsni tayinlash talab etilardi.

Vasiyat qoldirmagan shaxsning harakatdagi mulklariga dastlabki da'vo qilish huquqi beva qolgan xotinga (agar eri o'lsa) yoki erga (agar xotini o'lsa) tegishli edi. Bu institut ingliz huquqida curtesy - "iltifot" degan nom olgan.

Jinoyat huquqi Angliyada o'rta asrlar jinoyat huquqi me'yorlari ma'lum darajada sud amaliyoti bilan yaratilgan. Jinoiy statut huquqi jinoyat huquqining boshqa manbalari orasi-da "umumiy huquq"ning tegishli me'yorlarini to'liq yoki biroz o'zgar-tirilgan ko'rinishda aks ettirishdan boshqa narsa emas edi. Bunda qiyin-chiliklar shundan ham kelib chiqardiki, jinoyat va fuqarolik huquq buzari-ligi bir-biridan ko'proq huquqqa xilof xatti-harakatlari tabiati bo'yicha ajratilardi. Aynan bitta xatti-harakat ham fuqarolik, ham jinoiy huquq-buzarlik bo'lishi mumkin edi, chunki huquq yuqorida ko'rsatil-ganidek, da'voning har ikkala shakliga va unga mos ravishda fuqarolik (ma'lum huquqlarning tasdiqlanishi yoki tiklanishiga qaratilgan) yoki jinoiy (hu-quqbuzarlik xatti-harakatini sodir etganlik uchun huquqbuzarni jazo-lashdan iborat o'z ob'yektiga ega bo'lgan) jarayoniga yo'l qo'ygan.

Dastlab XIII asrda **feloniya** tushunchasi paydo bo'lgan. Angliya jinoyat huquqida o'lim jazosi bilan bir qatorda mulkni musodara qilish nazarda tutilgan barcha jinoyatlar feloniya deb atalgan⁷⁷. Aynan felony degan iboraning lug'aviy ma'nosi ham shundan darak beradi, ya'ni bu ibora fee - feodal egalik va lon - baho degan so'zlarning birikmasidan kelib chiqqan.

Misdiminor ilgari fuqarolik tartibida yetkazilgan zararning undirilishiga olib keluvchi huquqbuzarliklardan asta-sekin rivojlanadi. Vaqt o'tishi bilan bu guruhga firibgarlik, qalbaki hujjatlar tayyorlash, soxta narsalar yasash kabi jiddiy jinoyatlarning kiritilishi bilan feloniya va misdiminor o'rtasidagi qat'iy chegaralar yo'qolib bordi. Bunga jinoyat

⁷⁷ **Feloniya** turiga oid jinoyat sodir etganlik uchun mol-mulkning musodara qilinishi faqat XIX asrga kelib bekor qilingan.

sodir etilganda u yoki bu shakldagi da'voni tanlash imkoniyati ham ko'maklashgan. Feloniya haqidagi da'vo qanoatlantirilgan holda, masalan, badanga shikast yetkazganda jinoyatchi hayoti bilan javob bergan, agar jabrlanuvchi huquqlari buzilgani haqida da'vo qilsa, unda bu jinoyat misdiminorga taalluqli bo'lgan va jinoyatchiga turma yoki jarima jazosi nazarda tutilgan.

Genrix VIII va Yelizaveta I davrida ko'plab mana shunday qonunlar chiqarildiki, ular tilanchilar va daydilarga nisbatan og'ir jazolar belgilanganliklari bilan tavsiflanadi. 1530 yildagi qonunga ko'ra, shunday kishilar birinchi marta qonga botirib urilgan, ikkinchi marta qulog'i qirqilgan, uchinchi marotada esa qatl etilgan. Bunday qonunchilik Angliya tarixida "**Qonli qonunchilik**" nomini oldi.

Jazolarning maqsadlari ingliz feodal huquqi rivojlanishining alohida bosqichlarida o'zgarib turgan. Dastlab jazoning asosiy maqsadi jabrlanuvchi va uning qarindoshlarini yetkazilgan zararni undirish bilan qanoatlantirish bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qayta jinoyat sodir etilishining oldini olish uchun qo'rqitish bo'lib qolgan. Keyingi maqsadda juda og'ir jazo turlaridan, masalan, tirik tandan ichak-chavoqlarni sug'urib olish, o'lguncha darra bilan savalash va boshqa shu kabilardan keng foydalanilgan. XVII asrda Angliyada 50 ga yaqin jinoyatlar uchun o'lim jazosi belgilangan edi. O'lim jazosi turli shakllarda amalga oshirilgan. Ularning ichida o'tda kuydirish, osib o'ldirish, to'rt bo'lakka bo'lib tashlash, charxpalakka tortib o'ldirish jazolari keng qo'llangan. Qirollik tinchligini buzganlik uchun, cherkovda odam o'ldirganlik uchun, o'z xo'jayinini o'ldirganlik uchun va turli o'g'riliklar sodir etganlik uchun o'lim jazosi nazarda tutilgan. Tan jazolari juda xilma-xil jinoyatlar uchun qo'llanilgan. Bunday jazolarga qo'llarini, quloqlarini, burnini va boshqa tana a'zolarini kesish kabilar kirgan. Jazolardan yana bir turi tamg'a bosish jazosi bo'lib, u asosan jinoyatchini sharmanda qilish maqsadini ko'zlagan. Lekin, o'rta asrlar ingliz jinoyat huquqida eng ko'p tarqalgan jazo jarima bo'lgan. Bulardan tashqari hukmron tabaqa uchun ro'zaga amal qilish jazosi ham qo'llangan. (Ro'za xristianlarda: go'shtli, sutli, tuxumli taomlarni yeyish man qilingan kunlar).

Sud Ingliz-sakslar davlatining dastlabki davrida sud tekshiruvi jabrlanuvchi yoki uning qarindoshlari tashabbusi bilan boshlangan. Davlat va uning organlari kuchayishi bilan ta'qib qilish funksiyasi ularga o'tgan.

Angliyada sud jarayonining ayblov xarakteriga ega bo'lganligi munosabati bilan bu yerda maxsus mansabdor shaxslar tomonidan taqdim

qilinadigan davlat ayblovi instituti rivojlanmagan.

XIII asrdan professional huquq himoyachilari paydo bo'lgan. Ular ikki toifaga: baristerlar va solisitorlarga, yoki attoreylarga bo'lingan.

O'RTA ASRLARDA ROSSIYA DAVLATI VA HUQUQI TARIXI (IX ASR-XIX ASRNING O'RTASI)

- 1. Qadimgi Rus davlati va huquqi (IX-XII asrlar).**
- 2. Siyosiy tarqoqlik davrida Rusda davlat va huquq (XII-XIV asrlar).**
- 3. Oltin O'rda davlati va huquqi (XIII-XV asrlar).**
- 4. Markazlashgan Rus davlatining tashkil topishi va huquqning rivojlanishi.**
- 5. Rossiyada tabaqa-vakillik monarxiyasi (XVI asrning o'rtalari-XVII asrning o'rtalari).**
- 6. Rossiyada mutlaq yakka hokimlikning tashkil topishi va rivojlanishi (XVII asrning II yarmi-XIX asr boshi).**
- 7. Mutlaq yakka hokimlik davrida Rossiyada huquqning asosiy belgilari.**
- 8. Krepostnoy tuzumning yemirilishi va kapitalistik munosabatlarning o'sishi davrida Rossiya davlati va huquqi.**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., TDYuI..2003.2- qism
9. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.TDYuI..2005.2- qism

1. Qadimgi Rus davlati va huquqi (IX-XII asrlar)

Davlatning tashkil

VI-VIII asrlar sharqiy slavyanlarda urug' jamoatuzumining to'la yemirilishi va feodal munosabatlarning o'rnatilishi davri bo'lgan. O'sha vaqtda ijtimoiy tuzumning asosini patriarxal oila jamoasi tashkil etgan. Bundan qo'shnichilik qishloq jamoasi o'sib chiqqan. Bu esa feodalizm rivojlanishining boshlanishi edi. Alohida oilalar ajralib chiqib, yakka xo'jalik yuritish rivojlangan. Jamoaning haydaladigan yerlari va maydonzorlari alohida oilalar qo'liga o'tgan. Faqat o'rmon boyliklari, suv singarilar jamoa qo'lidagina qolgan. Bu vaqtda qullar ham bo'lib, qullik patriarxal, uy xarakterida edi. Qulning mehnati ikkinchi darajali, yordamchi ahamiyatga ega edi. Asosiy ishlab chiqaruvchi kuch qishloq jamoasi edi.

IX asrning II yarmi - X asrning boshida Novgorod knyazi Oleg Novgorod, Kiyev va boshqa slavyan qabilalari ittifoqlarini o'z hukmronligiga bo'ysundirib, qadimgi Rus davlati yoki Kiyev Rusiga asos soladi. Bu jarayon knyaz Oleg tomonidan 882 yilda Kiyevning bosib olinishi bilan nihoyasiga yetgan deb hisoblanadi.

Ijtimoiy tuzumi

IX asrda qadimgi Rusda feodal munosabatlar, ya'ni feodallarning yerga egaligi paydo bo'ladi. Qabila boshliklari katta yer egalariga aylanadi. Feodal yer egalariga: knyaz, boyarlar va ruhoniylar kirardi. Knyaz eng yirik yer egasi bo'lib, uning yer egaligi jamoa yerlarini, bo'sh yerlarni egallab olish orqali kenga-yib bordi. **Boyarlar** - urug', qabila ichidan o'sib chiqqan savdogarlar, jamoaa'zolari, boy hunarmandlar bo'lib, asta-sekin knyazning vassaliga aylangan. Knyaz drujinachilari ham boyarlarga aylandi. Ular xizmat uchun yer olib, tobora boyib boradilar. Yerga egalikning asosan quyidagi ikki shakli mavjud bo'lgan: votchina va pojalovaniya (xizmat uchun haq) tarzida in'om qilingan yerlar.

Mehnatkashlar ommasining asosiy qismini **smerdlar** (feodallar tomonidan asoratga solingan qishloq aholisi) tashkil etardi. **Zakuplar** ham bo'lib, ular feodallardan kupa - pul summasi yoki natural yordam olib, buning evaziga unga ishlab berishi lozim edi. Ularning qarz to'lashi juda og'ir edi. Agar zakup qochsa, xolopga - qulga aylantirilardi. Lekin zakupni urish, xoloplikka sotish mumkin emas, uning sudga shikoyat qilish huquqi mavjud edi. Zakupning mulki ham daxlsiz hisoblanardi.

Qadimgi Rus davlatida **qullar** ham bo'lgan. Ular **xoloplar, chelyadindinlar** deb atalgan. Lekin qulning mehnati uy xarakterida edi. Dehqonlar qarzini o'z vaqtida to'lay olmasa, ruxsatsiz uylansa, xo'jayinini haqorat qilsa xolopga aylanishi mumkin edi. Qullar umuman huquqsiz bo'lib, ular

uchun xo‘jayini javob berardi.

Davlat tuzum

Kiyev Rusi qat’iy markazlashgan davlat emas edi. U boshqarish shakliga ko‘ra **ilk feodal monarxiyasi** bo‘lib, u syuzerenitet-vassalitet prinsipiga asoslanardi. Kiyev knyazi buyuk knyaz hisoblansa ham hokimiyati kuchli emas edi. Joylardagi knyazlar unga, ya’ni syuzeren knyazga vassal hisoblanardi. Kiyev knyazi va mahalliy knyazlar o‘rtasida krest (xoch, but)ni o‘pib, qasam ichish orqali shartnomalar tuzilardi. Bunday shartnomalarda katta knyazlarning huquq va majburiyatlari o‘rnatilardi. Bular: «kichik, vassal knyazlarga harbiy yordam ko‘rsatish, yer berish va uni himoya qilishdan iborat edi. Vassal syuzerenga quloq solishi, harbiy, iqtisodiy yordam berishi, uni hurmat qilishi lozim edi va hokazo. Knyazlararo shartnomalarni buzganlik uchun vassallar yeridan mahrum qilinardi.

Davlat tepasida **buyuk knyaz** turgan. U sud, harbiy va qonun chiqarish hokimiyatiga ega edi. Tashqi munosabatlar ham u tomondan olib borilgan. Taxt katta o‘g‘ilga meros bo‘lib o‘tardi.

Buyuk knyaz **Boyarlar kengashiga** tayanib ish olib borardi. Boyarlar kengashi maslahatchi organ edi. U yirik boyarlar, oliy ruhoniylar: mitropolitlar, yepiskoplar va boshqalardan iborat tarkibda edi. Kengashda urush, sulh, boshqa davlatlar bilan ittifoq tuzish masalalari hal qilinardi. U qonunlarni muhokama qilar, ba’zi sud funksiyalarini ham amalga oshirar, harbiy, ma’muriy, moliyaviy va boshqa masalalarni hal etishda ishtirok etardi. Knyaz yo‘qligida yoki o‘limidan keyin Kengash asosiy hokimiyat organi bo‘lib qolardi. Lekin u doimiy organ bo‘lmay, vakolatlari ham aniq o‘rnatilmagandi. U knyaz tomonidan vaqti-vaqti bilan chaqirilgan.

Buyuk knyaz zarur hollarda **Veche** - shahar aholisining yig‘ilishini ham o‘tkazardi. Vecheda asosan erkaklar qatnashardi. Xoloplar va oila boshlig‘iga bo‘ysunuvchilar qatnasha olmasdi. Veche knyazni saylash, tasdiqlash yoki ishdan olish, urush va tinchlik, yuqori mansabdor shaxslarni tayinlash masalalarini hal qilardi. Unda qarorlar baqirishlar yo‘li bilan qabul qilingan. Keyinchalik feodalizm rivojlanishi bilan Veche o‘z ahamiyatini yo‘qotgan.

Maxsus hollarda knyaz tomonidan umumdavlat ahamiyatiga ega bo‘lgan masalalarni hal etish uchun **feodallarning syezdlari** chaqirilardi. Syezdlarda knyazlarni saylash va haydash, urush e’lon qilish, tinchlik shartnomalarini imzolash, yangi qonunlar chiqarish va boshqa masalalar hal qilinardi.

Davlat apparati tizimida markazda **saroy-votchina boshqaruvi**, joylarda esa **boqimandalik (kormleniya)** tizimi mavjud edi.

Dastlab harbiy boshliqlardan iborat mingboshilar, yuzboshilar va o'nboshilar bo'lgan. Keyin mingboshi harbiy boshliqqa aylangan, yuzboshi esa shaharning sud-ma'muriy mansabdor shaxsi bo'lib qolgan. Keyinchalik boshqaruvning songa oid tizimi o'rniga saroy-votchina boshqaruv tizimi vujudga keladi va buyuk knyaz xo'jaligida **saroybon, xazinachi, otboqar** singari xizmatchilar shakllanadi.

Joylarda boshqaruv juda sodda tashkil etilgan. O'lkalarda mahalliy knyazlardan tashqari noiblar (namestniklar) va volost boshqaruvchilari ham mavjud edi. Ular o'z xizmatlari evaziga aholidan yegulik («korm») olardilar. Shu tariqa kormleniya (boqimandalik) tizimi vujudga keladi.

Armiyani buyuk knyaz **drujinasi** tashkil etgan. Drujinniklar professional jangchilar bo'lib, ayni vaqtda knyazning maslahatchilari ham edi. Yollanma jangchilardan ham foydalanilgan.

Sud ma'muriy hokimiyatdan ajralmagan edi. Uning tepasida buyuk knyazning o'zi turardi. **Virniklar** - odam o'ldirganlik uchun jarimalarni yig'uvchilar sud ishlarini yuritishga yordam berardi. Votchina sudi mavjud bo'lib, har bir yer egasi o'ziga qaram kishilarni sud qilishi mumkin edi. Cherkov ham sud organi edi.

Rusda qonunchilik eng qadimgi vaqtlardan ma'lum. Bundan knyaz Olegning 907 yilda greklar bilan tuzgan shartnomasi ham dalolat beradi.

Rus huquqining eng yirik yodgorligi **Rus haqiqati** hisoblanadi. Unga quyidagilar kiradi:

1. Yaroslav haqiqati taxminan XI asrning 30-yillarida tuzilgan. Uning manbalarini odat huquqi, knyazlarning qonunchiligi, sud amaliyoti tashkil etadi.

2. Yaroslavichlar haqiqati esa 1052 yoki 1072 yillarda Kiyevda tuzilgan. Yaroslav haqiqati va Yaroslavichlar haqiqati Rus haqiqatining **qadimiy matni** hisoblanib, **qisqa haqiqat** deb yuritiladi.

3. «Mufassal haqiqat» Yaroslav Ustavi va Vladimir Monamax Ustavidan iborat bo'lib, Monomax davrida (1112-1125 yillar) Kiyevda tuzilgan. Uning manbalari: knyazlarning qonunlari va sud amaliyoti hisoblanadi.

Qadimgi Rusda ustavlar, shartnomalar, knyazlarning yorliqlari, cherkov ustavlari, podsho huquqining to'plamlari, masalan, darg'a kitoblari (kormchie knigi) va boshqalar ham bo'lib, huquq manbalarini tashkil etgan.

Qadimgi rus qonunchiligi ancha rivojlangan fuqarolik-huquqiy normalarni tan oladi. Qonunlarda mulkiy munosabatlar keng ifoda etilgan. Mulknii himoya qilish qonunlarning eng asosiy maqsadlaridan biriga

aylantirilgan edi. «Mufassal haqiqat»ning 72-moddasida yerlar, oʻrmonlar va tomorqa uchastkalari oʻrtasida chegaralar oʻrnatilganligi koʻrsatilib, uni buzganlik uchun jarimalar nazarda tutilgan. Shu bilan birga harakatdagi mulklarga nisbatan ham mulk huquqi oʻrnatilgan edi.

Majburiyatlar zarar yetkazishdan va shartnomalardan kelib chiqqan. Masalan, birovga tan jarohati yetkazgan shaxs jinoiy jarima bilan birga jabrlanuvchiga yetkazilgan zarar uchun ham, jumladan vrach xizmatlari uchun jarima toʻlashi lozim edi.

Rus haqiqati vasiyat boʻyicha va qonuniy **merosni** tartibga soladi. Meros qoldiruvchi faqat oʻz oila aʼzolariga vasiyat qilishi yoki kimnidir merosdan mahrum qilishi mumkin edi. Uning vasiyati oʻzgarmas hisoblangan. Vasiyat boʻlmasa meros oʻgʻillar oʻrtasida qonuniy tartibda taqsimlangan. Qizlarga sep-sidirgʻa ajratilgan. Eng kenja oʻgʻilga merosdan koʻproq - umumiy mulkdan oʻz hissasi va uy, tomorqa oʻtgan. Oʻgʻillar boʻlmasa, qizlar merosxoʻr boʻlgan. Faqat boyarlarning qizlari merosxoʻr boʻlishi mumkin edi. Smerdlarning qizlari meros huquqidan mahrum etilib, faqat erga tegmagan boʻlsa sep-sidirgʻa uchun hissa olardi xolos. Boshqa barcha hollarda meros knyaz foydasiga hal qilinardi.

Jinoyat huquqi borasida Rus huquqining imtiyoz huquqiga ega ekanligi koʻzga yaqqol tashlanadi. Masalan, xoloplarning shaxsi va mulki umuman himoya qilinmagan. Ular jinoyat subyekti hisoblanmagan. Qaram dehqonlarning shaxsi va mulki erkin kishilarnikiga qaraganda kamroq darajada himoya qilingan. Masalan, Rus haqiqatida ognishanin (yuqori tabaqa vakili) yoki knyazlik erkagini oʻldirganlik uchun aybdor knyaz foydasiga 80 griven, erkin kishini oʻldirganlik uchun esa - 40 griven, smerdni oʻldirganlik uchun bor-yoʻgʻi 5 griven jarima toʻlashi nazarda tutilgan.

Rus haqiqati boʻyicha **jinoiyat** tushunchasi «ozor yetkazish» sifatida ifoda etilgan. Bunda moddiy, jismoniy yoki ma'naviy talofat yetkazish hisobga olinmagan. Jinoyat subyekti feodallar, shaharliklar va dehqonlar boʻlgan. Xoloplar va qullar qilgan jinoyatlari uchun jinoiy javobgarlikka tortilmagan. Ular uchun xoʻjayinlari javob bergan. Rus haqiqati boʻyicha, xolop erkin kishini ursa, erkin kishi xolopni oʻldirish huquqiga ega edi. Bu qoida knyaz Yaroslav tomonidan bekor qilinib, uning oʻrniga aybdor xolopning xoʻjayinidan jarima olinadigan boʻldi. Jinoyat ishtirokchilari aybning darajasiga qarab ajratilmagan, ular bir xil jazolanganlar.

Qadimgi Rusning huquq

Rusda uzoq vaqt qonli oʻch olish odati saqlanib qolgan. Bu odat Yaroslav haqiqatining 1-moddasida ham koʻrsatilgan edi. Lekin

Yaroslavichlar qonli o'ch olishni pul jarimasi bilan almashtirganlar.

Jazoning quyidagi turlari ma'lum:

1. O'lim jazosi. Bu Rus haqiqatida yozib qo'yilmagan bo'lsa ham, lekin yilnomalarda ko'rsatilganidek, turli feodallar hokimiyatiga qarshi qo'zg'olonlar va xoinliklar uchun o'lim jazosi keng qo'llanilgan. Masalan, 1068 yilda Kiyevda knyaz hokimiyatiga qarshi qo'zg'olon tashkilotchilari va ishtirokchilaridan 70 kishi knyaz Izyaslav tomonidan osib o'ldirilgan. Umuman Rusda xoin knyaz udelidan, boyarin esa boshidan mahrum qilingan.

2. Bosqinchilik va talon-taroj jazosi. Bu og'ir jazo bo'lib, ot o'g'rilariga, o't qo'yuvchilarga va talonchilarga nisbatan qo'llanilgan. Bunda jinoyatchining mol-mulklari musodara qilingan, o'zi va uning oila a'zolari qulga aylantirilgan.

3. Vira - tovon, xun haqi jazosi. Qadimgi Rusda odam o'ldirganlik uchun knyaz foydasiga undiriladigan pul jarimasi shunday deb atalgan. Boylar uchun - 80-40 griven; oddiy xalq uchun - 6-5 griven kumush, shuningdek jabrlanuvchi oilasiga boshqacha alohida jarima undirilgan. Uning miqdori aniq belgilanmagan. Qadimgi Rusda jamoa javobgarligi ham mavjud edi.

4. Sotish. Bu - knyaz foydasiga undiriladigan jarima.

5. Tana a'zolaridan mahrum qilish jazosi. Qo'l, burun, quloq va barmoqlarni kesish.

Jinoyat turlari:

1. Knyaz hokimiyatiga qarshi qaratilgan jinoyatlar: qo'zg'olon, xiyonat, fitna va boshqalar.

2. Shaxsga qarshi qaratilgan jinoyatlar. Odam o'ldirish, tan jarohati yetkazish, urish, qo'l, oyoq yoki ko'zidan mahrum etish, haqorat qilish: so'z bilan yoki harakat bilan - soqollarini, mo'ylovlarini kesish, itarib yuborish va hokazo.

3. Mulkka qarshi qaratilgan jinoyatlar. O'g'rilik, binolarga o't qo'yish, chegara belgilarini buzish va boshqalar.

4. Dinga qarshi qaratilgan jinoyatlar. Cherkov o'g'irligi, qabrni o'g'irlash, cherkovga hayvon va parranda olib kelish, o'rmonzorlarda, suvlarda xudoga sig'inish, jodugarlik kabilar.

Sud jarayonida jinoyat va fuqarolik ishlari bir-biridan ajratilmagan. Ikkalasi bo'yicha ham yagona sud jarayoni mavjud edi. Rus haqiqati bo'yicha sud jarayoni tortishuvdan iborat edi. Ikkala tomon ham da'vogar hisoblangan va deyarli bir xil huquqlarga ega bo'lgan. Sudda ular o'z qarindoshlari va qo'shnilari o'rtasida so'zga chiqqanlar. Qarindosh va

qo‘shnilar sudda ularning yordamchilari sifatida qatnashishgan.

2. Siyosiy tarqoqlik davrida Rusda davlat va huquq (XII-XIV asrlar)

XII asrga kelib joylarda feodallar juda boyib ketdi. Ular o‘zlarining drujinachilariga ega bo‘lib, ekspluatatsiya qilinuvchilarni bostirib turish uchun yetarlicha kuchga ega bo‘ldilar. Buyuk knyaz hokimiyati ularga malol kela boshladi. Markazdan qochish jarayoni kelib chiqdi va XII asrda Qadimgi Rus davlati inqirozga uchrab, bir necha knyazlik va o‘lkalarga bo‘linib ketdi. Bulardan eng yiriklari: Galich-Volin knyazligi, Vladimir-Suzdal knyazligi va Novgorod hamda Pskov respublikalari edi.

Galich-Volin knazligi XII asr oxirida Galich va Volin yerlari Volin knyazi Roman Mstislavich (1199-1205 yillar) tomonidan birlashtirilib, yagona Galich-Volin knyazligi tashkil etiladi. Roman «buyuk knyaz» unvonini oldi.

Galich-Volin knyazligida Galich boyarlari muhim rol o‘ynardi. Ular yirik votchinalarga va qaram dehqonlarga ega edi. Boyarlar ichida yer uchun, hokimiyat uchun kurash doimo bo‘lib turadigan hodisa edi. Feodallarning boshqa guruhini **xizmatchi feodallar** tashkil etdi. Bular knyazlik mukofotlari evaziga yer olib turardi. Ko‘pincha ular yerga xizmat davrida shartli egalik qilardilar. Xizmatchi feodallar knyazga qo‘shin berib turishlari lozim edi. Galich knyazlari boyarlarga qarshi kurashda xizmatchi feodallarga tayanardi.

Davlat tuzumining hususiyati shunda ediki, Galich-Volin knyazligi uzoq vaqt udellarga⁸⁸ bo‘linmagan edi. Roman Mstislavichning o‘g‘li Daniil Romanovich o‘lganidan (1264 yilda) keyin u Galich va Volin yerlariga ajraldi, keyin ular ham udellarga bo‘linib ketdi. Bu davrda hokimiyat amalda yirik boyarlar qo‘lida edi. Galich-Volin knyazlari keng iqtisodiy va ijtimoiy asosga ega bo‘lmay, ularning hokimiyati mustahkam emas edi. Knyazlik hokimiyati katta o‘g‘ilga meros bo‘lib o‘tardi.

Boyarlar o‘z hokimiyatini **Boyarlar Kengashi** orqali amalga oshirardi. Unga yirik yer egalari, yepiskoplar va oliy mansabdor shaxslar kirgan. Kengashning tarkibi, huquqi, vakolatlari aniq belgilanmagandi. Kengash boyarlar tashabbusi bilan chaqirilardi. Knyaz uni o‘z holicha chaqira olmasdi. Knyaz Kengashning roziligisiz bironta ham qonun chiqara olmasdi. Kengash rasman oliy hokimiyat organi bo‘lmasa ham, amalda knyazlikni boshqarib turardi. Unga butun davlat apparati bo‘y-

⁸⁸ Udel – qadimgi Rusda knaz qo‘l ostidagi o‘lka, viloyat.

sunardi, chunki uning tarkibiga davlatning yirik mansabdor shaxslari kirardi.

Galich-Volin knyazligida ham ba'zan **feodallar s'yezdleri** chaqirilib turardi, shuningdek, saroy-votchina boshqaruvi vujudga kelgandi Unda **saroybon** muhim o'rin tutgan. **Saroy dasturxonchisi** (stolnik) ham bo'lib, knyaz stolini tashkil etgan, ovqatlanish vaqtida unga xizmat qilgan. **Matbaachi, qush ovi amiri, otboqar, ovchi** va boshqa saroy mansablari ham mavjud edi. Matbaachi devonxona ishlarini yuritib, xazinani saqlagan.

Huquqi. Galich-Volin knyazligida Rus haqiqati normalari ba'zi o'zgarishlar bilan harakatda edi.

Galich-Volin knyazlari o'zlarining qonunlarini ham chiqarganlar, albatta. Bularning ichida 1134 yilgi knyaz Ivan Rostislavich Berladnikning **yorlig'i** muhim o'rin tutadi. Unda chet el savdogarlariga qator imtiyozlar berilgan edi. 1287 yilda knyaz Vladimir Vasilkovich tomonidan chiqarilgan «Rukopisanie» (qo'lyozma)da meros huquqi normalari belgilandi. Unda merosxo'rlar ham dehqonlarni ekspluatatsiya qilishlari mumkinligi ko'rsatilgan, shuningdek, shahar va qishloqlarni boshqarish haqida ma'lumotlar ham mavjud. 1289 yilda Volin knyazi Mstislav Romanovichning Ustav yorlig'i chiqariladi. Unda feodallarga qaram aholining majburiyatlari ko'rsatildi.

Vladimir-Suzdal knyazligi 1097 yilgi feodallar syezdining qarori bilan Kiyev Rusining bo'linishi natijasida Suzdal yerlari Vladimir Monomaxga o'tadi. Lekin u bu yerlarni boshqarishni o'z o'g'li Yuriy Dolgorukiya (1125-1157 yillar) bera-di. Yuriy Dolgorukiy Kiyevdan mustaqil birinchi knyaz edi. U Suzdalda yashab, katta yerlarni egallab oladi, knyazlik markazi qilib Suzdal shahrini tanlaydi. Dolgorukiy ko'p shaharlarga, jumladan 1147 yilda Moskvaga asos soladi. U o'lgandan keyin o'g'li Andrey Bogolyubskiy (1157-1174 yillar) Rostov-Suzdal knyazi bo'lib qoldi. U poytaxtni Vladimir-Klyazma shahriga ko'chiradi. Shundan so'ng bu davlat **Vladimir-Suzdal knyazligi** degan nom oladi. Andrey Bogolyubskiy o'z hokimiyatini har tomonlama mustahkamlash choralarini ko'rib, boyarlarni terror qiladi. Natijada boyarlar fitna uyushtirib uni o'ldiradilar (1174 yil). Shundan keyin ukasi va vorisi Vsevolod Yurevich Katta Uya (1176-1212 yillar) boyarlarning chiqishlarini shafqatsiz bostirdi, boyarlarning fitnalarida qatnashganlarni ayovsiz jazoladi, Chernigov va Smolensk knyazliklarini o'ziga bo'ysundirdi.

Vladimir-Suzdal knyazligi ijtimoiy tuzumi bo'yicha Kiyev Rusi-

dan kam farq qilardi. Hukmron sinflar: katta knyazlik drujinasi, kichik knyazlik drujinasi, «erkin xizmatchilar» (barcha yirik, oʻrta, mayda yer egalari), dvoryanlar, ruhoniylar hisoblangan. Jamoachi-dehqonlar smerdlar deb emas, yetimlar (sirota) deb atalgan. Xoloplar ham mavjud edi. Shaharlarda hunarmandchilik va savdo rivojlanadi.

Vladimir-Suzdal knyazligida ham saroy-votchina boshqaruvi tizimi shakllanadi. Uning tepasida saroybon turardi. U buyuk knyazning xoʻjalik va boshqarish ishlari boʻyicha birinchi yordamchisi hisoblanardi. Undan keyingi oʻrinda harbiy ishlarni yurituvchi **voevoda** turardi. Bulardan tashqari otboqar, saroy dasturxonchisi va boshqalar mavjud edi. Ularning yordamchilari tiunlar deb atalardi. Mahalliy boshqaruv namestniklar va volost boshqaruvchilari qoʻlida edi. Ularni buyuk knyaz tayinlardi.

Huquqi toʻgʻrisida shuni aytish mumkinki, bu yerda ham asosan Rus haqiqati harakatda edi.

Novgorod va Pskov

Maʼlumki, 1136 yilda Novgorod boyar-lari Kiyev knyazining noibi knyaz Vsevolod Mstislavichni haydab yuboradilar va mustaqillikni qoʻlga kiritadilar. Novgorod boyarlar respublikasi - «Janob Buyuk Novgorod» boʻlib qoladi.

Pskov dastlab Novgorod tarkibida edi. XIV asr boshidan u Novgorod posadniklarini qabul qilmay qoʻyadi va Pskov **vechesi** pskovlik boyarlardan posadniklar saylaydi.

Novgorod va Pskovning **ijtimoiy tuzumida** hukmron tabaqalar «eng yaxshi kishilar» deb atalgan va boyarlar, yirik yer egalari, ruhoniylar va boshqa guruhlarga boʻlingan. Savdogarlar ham muhim oʻrin tutardi, qolgan barcha aholi qora yoki kichik kishilar hisoblanardi. Ular majburiyatlar oʻtab soliqlar toʻlardilar. Jamoachi-dehqonlar smerdlar deb atalardi. Feodallarga tutqunlikka tushib qolgan dehqonlar esa garovga qoʻyilganlar sifatida edilar. Ular yerga egalik qilar, lekin turli majburiyatlar oʻtashlari lozim edi. Yeridan mahrum boʻlib, xoʻjalik yuritishga mablagʻi yetmaydigan smerdlarni **polovniklar** deyilardi. Polovniklar feodallardan qarz olib, ularning yerlarida ishlardilar. **Ogorodniklar** ham boʻlib, ular feodallarning tomorqalarida ishlardilar. **Kochetniklar** (koʻchmanchilar) baliqchilik bilan shugʻullanardi. Eng huquqsiz omma **xoloplar** edi. Ular koʻproq uy xoʻjaligida ishlardilar.

Davlat tuzumi boʻyicha Novgorod ham, Pskov ham aristokratik respublika edi. Hokimiyat feodallarning yuqori qismi qoʻlida boʻlib, ular respublika institutlaridan ustalik bilan foydalanardilar.

Novgorod va Pskovda rasman oliy hokimiyat organi **Veche** hisob-

lanardi. Unda faqat erkin va mulkdor kishilar qatnashar, boyarlar rahbarlik rolini o'ynardilar. Vecheda barcha mansabdor shaxslar saylangan, urush va tinchlik, elchilar qabul qilish, soliqlar miqdorini belgilash, shahar, cherkov qurilishi, og'irlik, uzunlik o'lchov birliklarini o'rnatish, oliy mansabdorlarni sud qilish, shuningdek, eng muhim jinoyat ishlarini ko'rish kabi masalalar hal qilingan.

Novgorod va Pskovda oliy mansabdor shaxs **posadnik** edi. U respublika boshlig'i hisoblanib, noma'lum muddatga saylanardi. Ikkinchi oliy mansabdor shaxs **mingboshi** edi. U urush vaqtida xalq lashkarlariga qo'modonlik qilgan, tinchlik vaqtida savdo ishlarini yuritgan va savdo ishlari bo'yicha sudni amalga oshirgan, shuningdek, politsiyachilik funksiyalarini ham bajargan.

Huquq manbalari: Rus haqiqati, odat huquqi, veche «hukmlar»i yoki qarorlari, boshqa davlatlar bilan tuzilgan shartnomalar, knyazlar o'rtasidagi shartnomalar va nihoyat qonunlar to'plamlari - Novgorod va Pskov sud yorliqlaridir.

3. Oltin O'rda davlati va huquqi (XIII-XV asrlar)

Oltin O'rda tarkibiga Irtishdan Ural tog'larigacha bo'lgan yerlar, Janubiy qora dengiz dashtlari, Qrim, Kavkaz va O'rta Osiyoning bir qismi kirdi. Rus knyazliklari unga vassal qaramlikda bo'lib, o'lpon to'lab turgan. Oltin O'rda 1502 yilgacha hukm surgan.

Oltin O'rdada hukmron sinf ko'chmanchilardan iborat edi. Yuqori tabaqalar: shahzodalar, xonning oila a'zolari va qarindoshlari hisoblangan. Ular eng yirik feodallar bo'lib, katta chorvalar, yerlar va ko'pdan-ko'p qaram kishilarga egalik qilardi. Ulardan keyingi o'rinda **beklar** va **no'yonlar** turgan. Bulardan tashqari **tarxonlar** - savdogarlar ham imtiyozli tabaqa hisoblangan. **Navkarlar** mayda feodallar edi.

Ko'chmanchi chorvadorlarning asosiy ommasi **qorachu - oddiy xalq** deyilgan. Ular no'yonlar hokimiyati ostida bo'lib, oilalari bilan yashab, yakka xo'jalik yuritardilar, chorva solig'i to'lar va turli majburiyatlarni o'tardilar.

Oltin O'rda hokimligi ostidagi O'rta Osiyo, Qrim, Quyi Pavolje va boshqa joylarda dehqonlar bo'lib, ular **sabonchi** va **o'rtoqchi** guruhlariga bo'lingandi. **Sabonchi** - qishloq jamoachilari edi. **O'rtoqchi** – kambag'alashgan jamoa a'zolari bo'lib, tutqunlik shartlarida feodallarning yerlarida ishlardilar. Oltin O'rdada ko'p sonli qullar ham mavjud edi.

Davlat tuzumi bo'yicha Oltin O'rda ilk feodal monarxiyasi shakli-

dagi davlat edi. Davlat birligi shakli syuzerenitet-vassalitet munosabatlariga asoslanardi.

Davlat tepasida xon turgan, u kuchli despotik hokimiyatga ega bo'lgan. Muhim masalalarni hal etish uchun xon **Qurultoy** - feodallar syezdini chaqirardi. Unda shahzodalar, ya'ni xon urug'i a'zolari, shuningdek, no'yonlar va beklar ishtirok etardi, urush va tinchlik, xonni saylash va boshqaruv masalalari hal qilinardi.

Markaziy boshqaruv tepasida bevosita xonga bo'ysunuvchi **ministr** turardi. U xon devonxonasiga, oshxona, otxona va ustaxonalariga boshchilik qilardi, devonlar - markaziy boshqaruv organlari rahbari hisoblanardi.

Davlat boshqaruvining alohida tarmoqlarini **devonlar** yuritgan. Ularning ichida soliqlar, o'lponlar va majburiyatlarning tushishiga rahbarlik qiluvchi devon, ya'ni davlat xazinasini eng muhimi edi. Devonlarda bitoqchilar, ya'ni kotiblar ish yuritardi. Davlat xazinasini yurituvchi kotib (bitoqchi) asosiy bitoqchi hisoblanardi. Oltin O'rda qo'shinlari tepasida **bakovul** turgan. U bevosita xonga bo'ysungan. Bakovul qo'shinlarni joylashtirish va ta'minlash, o'ljalarni taqsimlash, oliy harbiy qo'mondonlarni kuzatib turish vazifalarini amalga oshirardi. Bakovulga o'g'lonlar, ya'ni 100 ming kishilik qo'shinning qo'mondonlari, o'g'lonlarga esa - tumanbegilar, ya'ni o'n ming lashkarga qo'mondonlar bo'ysunardi. Undan keyin mingboshilar, yuzboshilar va o'nboshilar mavjud edi.

Huquq manbalarini asosan xonning farmoyishlari va Buyuk Yasoq tashkil etgan. Buyuk Yasoq 1206 yilda Chingizxon buyrug'i bilan tuzilgan. U mo'g'ul qonunlari va odatlari to'plami hisoblanardi. Mo'g'ullar islomni qabul qilganlaridan keyin Oltin O'rdada shariat huquqning asosiy manbai bo'lib qoldi.

4. Markazlashgan Rus davlatining tashkil topishi va huquqning rivojlanishi (XIV asrning ikkinchi yarmi-XVI asrning birinchi yarmi)

XIV asrdan boshlab rus knyazliklari birlasha boshlaydi. Buning asosiy sabablari: birinchidan, rus yerliklari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning kuchayishi, ikkinchidan, dehqonlarni jilovlab turish va ularning krepostnoylashuvini oxiriga yetkazish zaruriyati, uchinchidan, ayniqsa mo'g'ullarga qarshi kurashish, ularning hukmronligiga barham berish zarurati edi.

Rusda markazlashgan davlatning tashkil topishi xalqlarning (Buyuk

rus, ukrain va belorus xalqlarining) tashkil topishiga olib keldi. G'arbiy Yevropada esa bunday jarayon millatlarning shakllanishiga sababchi bo'ldi. Rusda keyinchalik kapitalizm rivojlanishi bilan millatlar vujudga keldi va u ko'p millatli davlat bo'lib qoldi.

Ijtimoiy tuzumi

Jamiyatda feodallar: xizmatchi knyazlar, boyarlar, erkin xizmatchilar va boyarlarning bolalari, «saroy xiz-mati ostidagilarga» bo'linadi. Xizmatchi knyazlar feodallarning yuqori qismini tashkil etadi. Ular sobiq udel knyazlari bo'lib, Moskva davlatiga qo'shilishi bilan mustaqilliklarini yo'qotgan, lekin o'z yerlariga egalik huquqini saqlab qolgan edilar. Ular qo'shinlarda qo'mon-donlik lavozimlarini egallab, urushlarda o'z drujinalari bilan ishtirok etardilar. Oqibatda ular boyarlar tabaqasi bilan qo'shib ketadi.

Feodallarga qaram aholi bu davrda dastlab sirota-yetimlar deb yuritilgan. XIV asrda uning o'rniga krestyan (xristian so'zidan olingan) degan nom paydo bo'ldi. Lekin XV asrda hali ilgarigi smerdlar iborasi ham ishlatilardi. Dehqonlar ikki toifaga: qora majburiyatli va egalikdagi dehqonlarga bo'lingan. Egalikdagi dehqonlar pomeschiklar va votchinniklar yerlarida ishlab, o'sha yerda yashaganlar. Qora majburiyatli dehqonlar feodal-larga berilmagan boshqa yerlarda yashardilar. Bu yerlar bevosita knyazga tegishli edi. XV asrda qora majburiyatli dehqonlarni yerga birlashtirish, egalikdagi dehqonlarni tobora krepostnoylashtirish jarayoni nihoyatda kuchaydi. Qora majburiyatli dehqonlar ma'lum knyazlikka birlashtiriladi. Bu knyazlar o'rtasidagi shartnomalar orqali amalga oshirilgan. Bunday shartnomalarga ko'ra, begona majburiyatli kishilarni o'z yerlariga qabul qilish mumkinmas qilib belgilandi. Krepostnoylashtirish esa dehqonlarni ma'lum votchina yoki pomestega, ya'ni yerga va uning egasiga birlashtirish orqali yuz berardi. Dehqonlar o'zlariga xo'jayin tanlash, boshqa xo'jayinga o'tib ishlash huquqidan mahrum bo'la bordilar. Buyuk knyazlar bir guruh dehqonlarni maxsus yorliqlar bilan egalariga birlashtirib qo'ya boshladilar. Bunday dehqonlardan birinchisi - **starojiletslar** (tub aholi, bir joyda ko'p vaqtdan yashab kelganlar) edi. Ular feodallarga hamda davlatga majburiyatlar o'tab turardilar.

Novopodryadchiklar (yangi ijarachilar) ham mavjud edi. Ular ko'pincha boshqa feodallardan qochib kelgan dehqonlar edi. Yangi ijarachi dehqonlar davlat majburiyatlaridan, ba'zi feodal majburiyatlaridan ham ozod qilingan edi. Ular odatda votchinnik yoki pomeschikdan yor-dam yoki pul qarz olib turar va qarzlarini to'lab bo'lganlaridan so'ng boshqa feodallarga o'tib ishlash huquqiga ega bo'lar edilar. Agar novopodryadchik bir yerda ko'p yil yashab qolsa, u starojiletsga aylanardi.

Qaram kishilarning yana bir guruhini **serebrenniklar** tashkil etgan. Bular feodallardan «serebro» (kumush), ya'ni qarzga pul olib, unga ishlab berishlari lozim bo'lgan dehqonlar edi. Foizlar juda yuqori bo'lganligi uchun ularning qarzlarni to'lashi juda og'ir bo'lgan. Serebrennik qarzini to'lamagunicha xo'jayinidan keta olmasdi.

Qaram kishilarning alohida guruhini **polovniklar** tashkil etardi. Ular buyuk knyaz yerlarida o'z ot-ulovlari bilan ishlab, hosilning yarmini xo'jayiniga berishi lozim bo'lgan yeri yo'q kambag'al dehqonlar edi.

XV asr oxirida **bobillar** paydo bo'ldi. Ular feodallardan turar joy, ba'zan yer olib ishlaydigan dehqonlar edi. Ularning yerlaridan soliq olinmasdi. Ular qishloq jamoasiga bog'liq dehqonlar edi.

Bu davrda xoloplarning ba'zilari feodallarga aylangan, ba'zilari yerga biriktirildi, ba'zilari erkinlikka chiqarildi. Albatta, xoloplar ham saqla **O'rta asrlarda Hindiston huquqining asosiy belgilari**.nib qoldi. O'zini xoloplikka sotish uchrab turardi. Xoloplar va dehqonlar orasidagi farq juda kamaygan edi. Shaharlarda knyaz hokimiyati vakillari, savdogarlar va hunarmandlar yashardi.

Davlat tuzumi Moskva davlati ilk feodal monarxiyasi bo'lib qolaverdi. Dastlab syuzerenitet-vassallitet munosabatlari mavjud edi. Keyinchalik markaz va joylar o'rtasidagi munosabatlar immunitet yorliqlariga va shartnomalarga asoslanardi. Udel knyazlari buyuk knyazlardan xizmatlar evaziga yorliqlar olib unga bo'ysunardi.

Davlat boshlig'i buyuk knyaz hisoblangan. U katta huquqlarga ega bo'lib, qonunlar chiqarar, davlat boshqaruviga rahbarlik qilar, sud vakolatlariga ega edi. Uning hokimiyati vaqt o'tishi bilan kuchayib bordi.

Davlatning muhim organi **Boyarlar dumasini** hisoblangan. U Qadimgi Rusdagi Kengashdan o'sib chiqqan. Boyarlar dumasining vakolatlari buyuk knyaz vakolatlariga mos tushgan. Lekin bu holat hech qayerda rasmiylashtirilmagan edi. Buyuk knyaz Boyarlar dumasini bilan hisoblashishi shart emas edi. Biroq, uning barcha qarorlari boyarlar tomonidan ma'qullanmasa, hayotga tadbiq qilinmasdi. Vaqt o'tishi bilan buyuk knyaz Boyarlar dumasini o'ziga bo'ysundirdi.

Feodallar syezdlari ham xuddi ilgarigidek chaqirilib turardi. Ilgarigi saroy-votchina boshqaruvi o'rniga asta-sekin yangi **prikaz (mahkama) boshqaruvi** vujudga keladi. Avvalo saroy-votchina boshqaruvi murakkablashtirilib, saroy chinlari doimiy xizmatga aylantirildi. XV asrning II yarmidan mahkama tizimi kelib chiqa boshlab, XVI asrning II yarmida rasmiylashtirildi. Shu vaqtdan boshlab «prikaz» atamasi ham o'rnatildi.

Rus davlati uyezdlarga bo'linib, ular stanlarga, stanlar volostlarga

bo'lindi. Biroq xali bir xildagi ma'muriy-hududiy birlik to'liq ishlab chiqilmagandi. Ba'zi joylarda yerliklar (udellar) ham saqlanib qolgandi. Harbiy okruglar, gublar, sud okruglari ham saqlanib qoldi.

Huquq manbalari Rus haqiqati huquqning asosiy manbai bo'lib qo'laverdi. Odat huquqi ham harakatda edi. Markazlash-tirish maqsadida **ustav yorliqlari** ham chiqarildi. Bu davrning eng muhim huquq yodgorligi **1497 yilgi Sudebnik (Qonun-noma)** edi. U Rus davlatining yagona sud amaliyotini joriy qildi, yangi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soldi, mayda va o'rta feodallar – dvoryan-lar va boyarlarning bolalarining maydonga chiqishini rasmiylashtirdi. Ayniqsa, u dehqonlarni yoppasiga krepostnoylashtirishni boshlab berdi. Chunki unda Yuriy kuni joriy qilingan edi.

Mulk huquqining tartibga solinishi Bu davrda mustaqil jamoa yer egaliklari deyarli yo'qolib ketgan edi. Jamoa yerlari votchinniklar va pomeschiklar qo'lga o'tadi, knyazlik yer egaligi mustahkamlanadi, votchina egasi unga deyarli cheklanmagan huquqlarda egalik qiladi. U votchinaga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish, ya'ni sotish, hadya qilish, meros qilib o'tkazish huquqiga ega edi. Shu bilan birga votchina shartli yer egaligi edi. Chunki knyaz o'zidan ketgan vassalning yerini qaytarib olishi mumkin edi.

Majburiyat huquqi 1497 yilgi Qonunnoma shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarga Rus haqiqatiga qaraganda kam o'rin ajratdi.

Meros huquqi 1497 yilgi Qonunnoma Rus haqiqatiga qaraganda zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni ancha aniq ko'rsatib beradi.

Bunda kam o'zgarishlar yuz berdi. Lekin Qonunnoma meros huquqida ancha umumiy va aniq normalar o'rnatgan.

Jinoyat huquqi Bu davrda jinoyat huquqi ancha taraqqiy qildi. Bu 1497 yilgi Qonunnomaning chiqarilishi bilan bog'liq edi. Unda jinoyatga ancha aniq tushuncha berildi. Davlat yoki hukmron sinfga tajovuz qiluvchi har qanday harakatlarga jinoyat deb tu-shunilgan. Jinoyat atamasini qo'llab Qonunnoma Pskov sud yorlig'idan farq qiladi. Unda «yomon ish» (lixoe delo-yomon, yovuz ish) jinoyat deb tushunilgan.

Sud jarayoni Bu davrda tortishuvchilik jarayoni yanada rivojlan-di va sud ish yuritishining yangi shakli - qidiruv paydo bo'ldi. Tortishuv jarayonida ish da'vogarning arznoma deb ataluvchi shikoyati bilan boshlangan. Arznoma odatda og'zaki beril-gan. Sud arznomani olgandan keyin javobgarni sudga olib kelish chora-larini

ko'rgan. Javobgarni kafil bo'lganlar sudga olib kelganlar. Javobgar sudga kelmasa muhokamasiz yutqazgan. Bunda da'vogarga «sudsiz yorliq» berilgan. Agar da'vogar sudga kelmasa ish tugatilgan.

Sud poshlinalari ham o'rnatilgandi. Da'vogar da'vo summasining 6 foizini sudyaga - boyarga to'lashi lozim edi. Bundan tashqari dyakka ham alohida haq to'langan.

5. Rossiyada tabaqa-vakillik monarxiyasi (XVI asrning o'rtalari-XVII asrning o'rtalari)

XVI asrning oxirlaridan dehqonlarni krepostnoylashtirish borasida hal qiluvchi qadam qo'yildi. Maxsus farmon bilan «taqiqlangan yillar» joriy qilindi. Bu davrda dehqonlarning o'z yerlaridan ketishi taqiqlandi. 1597 yil oxirida esa «tayin yillar» belgilash to'g'risida farmon chiqarildi. Unga binoan o'z pomeschigidan qochib ketgan va ro'yxat daftariga kiritilgan dehqonlarni qidirib topishning 5 yillik muddati o'rnatildi va bu tartib 1649 yilgacha saqlanib qoldi. Bu holat boyarlarga - yirik votchiniklarga dehqonlarni o'z tomonlariga og'dirish imkoniyatini berardi. 1649 yilgi Sobor qonunlari "tayin yillar" ni bekor qilib, dehqonlarning krepostnoylashtirilishini batamom oxiriga yetkazdi. Endilikda dehqonlarni qidirib topish muddatsiz bo'lib qoldi.

Ijtimoiy tuzumdagi o'zgarishla Bu davrda feodal munosabatlar juda taraqqiy etib, dehqonlarning krepostnoylashtirilishi oxiriga yetkazildi. Xo'jalikning barshchina tizimi rivojlandi. Dehqonlar barshchinadan tashqari qator boshqa maj-buriyatlarni ham o'tardilar.

Oprichnina. U Ivan IV tomonidan joriy etildi. Bu «oprish», «boshqa», «alohida» so'zidan olingan bo'lib, alohida meros mulk degan ma'noni anglatadi. Davlat oprichnina va zemshchinadan iborat ikki qismga bo'lindi. Oprichninaga yirik boyarlarning votchinalari, Moskva janubidagi yerlar kiritildi. Markazlashtirishning dushmani bo'lgan sobiq knyazlar va boyarlar bu yerlardan haydalib, ularning mulklari pomeschiklarga, oprichninadagi harbiy xizmat egalariga bo'lib berildi. Haydalgan boyarlarga zemshchinadan yer berilgan. Xoinlikda ayblangan boyarlarning mulki tortib olindi.

Feodallarga qaram aholi. Dehqonlar ilgarigidek qora so'qachi (maj-buriyatli) va xususiy egalikdagi dehqonlarga bo'linadi. Livoniya urushi va oprichnina dehqon xo'jaliklarini vayron qildi. Dehqonlar o'z yerlarini, xo'jayinlarini tashlab, yaxshi yerlar izlab ommaviy qochib keta boshladilar.

Buning oldini olish maqsadida krepostnoylik oʻrnatildi.

Davlat

XVI asr oʻrtasida Rossiyada ilk feodal monarxiyasi oʻrniga tabaqa-vakillik monarxiyasi keldi.

Tabaqa-vakillik monarxiyasining kelib chiqishiga sabab, samoderjaviye oʻrnatishga harakat qilgan, lekin hokimiyatni Boyarlar dumasi bilan boʻlib olishga majbur boʻlgan monarx hokimiyatining nisbatan kuchsizligi boʻldi. Chorizmning Boyarlar dumasiga qarshi oʻlaroq, davlat boshqaruvi-ga dvoryanlarni va shaharliklarning yuqori qismini jalb etish zaruriyati paydo boʻldi.

Oprichnina shunga olib keldiki, u dastlab boyarlar aristokratiyasini kuchsizlantirdi va podsho hokimiyatini mustahkamladi. Lekin, ayni vaqtda oprichnina terrori ishlab chiqaruvchi kuchlarni juda izdan chiqardi. Oprichnina dvoryanlarni siyosiy yuksaltirdi. Biroq, Boyarlar dumasining davlat hokimiyatining oliy organi sifatidagi ahamiyatini tugata olmadi.

Zemstvo soborlar

Bu davrning oʻziga xos organi Zemstvo (Umum-davlat) soborlari edi. Ularning chaqirilishiga asosiy sa-bab sinfiy kurashning keskinlashishi boʻldi. Shunday paytlarda davlat boshqaruviga faqat boyarlarnigina emas, shuningdek dvoryanlarni, posad aholisini, baʼzan hatto davlat dehqonlarini, oʻqchi askarlar, kazaklar (bular 1613 yilgi Zemstvo soborida qatnashgan edilar)ni ham jalb qilishga toʻgʻri keldi.

Zemstvo soborlari sinfiy kurash juda keskinlashgan paytlarda tinchlik, urush, interventlarni haydash, iqtisodiy vayronagarchiliklarni bartaraf qilish uchun mablagʻlar qidirish haqidagi masalalarni hal etish uchun chaqirilardi.

XVI asrning oʻrtasidan markaziy davlat boshqaruv organlari - **prikaz (mahkama)** tizimi yanada taraqqiy etdi va uzil-kesil qaror topdi. Ayniqsa, XVII asrda keng tarmoqli mahkamalar tizimi tashkil etildi. Bu davrda davlat mexanizmi juda murakkablashdi.

Maʼlumki, dastlab oʻqchilarga rahbarlik qiluvchi **Oʻqchilik mahkamasi** tuzilgan, shuningdek, yomon kishilar toʻgʻrisidagi ishlarni koʻruvchi **Qaroqchilik mahkamasi** va taftish organi boʻlgan **Arz-shikoyat mahkamasi** tashkil etilgandi. Boyarlar va dvoryanlardan iborat otliqlarning shaxsiy tarkibi **Razryad mahkamasi** tomonidan yuritilardi. Mahkama xizmatlarga tayinlash, mansablarga oʻrnashish hollarining hammasini qayd etib turardi. Shuningdek, kazak qoʻshinlarini **Kazachiy mahkama** yuritardi.

Xizmatchi dvoryanlarning pomeste yer egaligini yurituvchi **Pomeste mahkamasi** ham mavjud edi. U dvoryanlarning harbiy xizmatlari evaziga pomeste bilan taʼminlanishini kuzatib turar, yaʼni bularni oʻrnatilgan

normalarda bo'lishini nazorat qilardi. Mahkama yerlarni ro'yxatga olish, chet el bosqinchiligi davrida pomeschchiklarning buzilgan huquqlarini tiklash ishlarini amalga oshirgan, dehqonlarning pomestelardan qochishiga qarshi faol kurash olib borgan. Uning apparatida maxsus izquvarlari bo'lib, ular qochoq dehqonlarni izlash bilan shug'ullanganlar. Mahkamada ko'p sonli dyaklar va ularning yordamchilari ham bo'lgan.

XVII asr oxirida **sud mahkamalari** tizimi tashkil etiladi. Moskva, Vladimir, Dmitrov, Qozon mahkamalari va boshqalar shunday mahkamalar edi. Ular oliy sud organlari funksiyalarini bajarar, bevosita ancha muhim va murakkab ishlarni, shuningdek, mahalliy sudlarning qaror va hukmlari ustidan appelyatsion ishlarni ko'rardilar. Keyinchalik barcha sud mahkamalari yagona sud mahkamasiga birlashtirildi.

1549 yilda rasman **Elchilik mahkamasi** tuzilgan. U tashqi siyosatni yuritgan. Bungacha tashqi siyosiy ishlar bilan Boyarlar dumasining Javob komissiyasi, xazinabon, saroybon kabilar shug'ullanardi. XVI asrning II yarmida **Xoloplik mahkamasi** tashkil etildi. XVI asr o'rtasida **mahalliy boshqaruvda islohotlar** o'tkazildi.

50 yillardan boshlab **zemstvo islohoti** ham o'tkazildi. Boqimandalar sud qilish va soliqlar yig'ish huquqidan mahrum qilindi. Bu ishlarni boy shaharliklar va qora so'qachi dehqonlardan saylab qo'yiladigan «sara boshliqlar» va «selovalnik» lar olib boradigan bo'ldi. Bulardan tashqari zemstvo mahkamalarida ish yurituvchi zemstvo dyaklari ham saylab qo'yilardi.

Huquqning rivojlanishi

Bu davrning muhim huquqiy yodgorligi 1550 yilgi Sudebnik (Qonunnoma) edi. Tarixda u podsho Qonunnomasi degan nom olgan. U 1497 yilgi Qonunnomaning yangi nashri hisoblanib, 1497 yildan 1550 yilgacha davrdagi Rossiya qonunchiligida yuz bergan o'zgarishlarni aks ettirgan. Unda ko'p yangi normalar paydo bo'lgan. 1550 yilgi Qonunnoma namestniklarning huquqiy holatiga katta e'tibor bergan. Qonun hali boqimandalik tizimini bekor qilmagan bo'lsada, namestniklarning ba'zi huquqlarini cheklagan. Yangi qonun bo'yicha namestniklar birovga mulkiy zarar yetkazganliklari uchun javobgar bo'ladigan bo'ldilar. Ilgari bu yo'q edi. Namestniklar sudidan dvoryanlar va xizmatchi kishilar ozod qilindi. Biroq odam o'ldirish, bosqinchilik (qaroqchilik), o'g'rilik bo'yicha ular ilgarigidek namestniklar tomonidan sud qilinardi.

Bu davrning eng yirik qonunchilik yodgorligi **1649 yilgi Sobor qonunlari** bo'ldi. Uning qabul qilinishiga bevosita turtki Moskva posad kishilarining 1648 yilgi qo'zg'oloni edi. Posad aholisi podshoga murojaat

qilib, o'z holatlarining yaxshilanishini va siquvlardan himoya qilinishini so'raydi. Dvoryanlar ham boyarlardan himoya qilinishini so'rab podshoga murojaat etadi. Podsho posadliklar qo'zg'olonini bostiradi, lekin ular ahvolini biroz yaxshilashga majbur bo'ladi va yangi qonun - «Ulojeniya» («Tuzuklar») ishlab chiqish haqida (1648 yil iyulda) buyruq beradi. Komissiya tuzilib, unga rais etib boyarin N.N.Odoyevskiy tayinlanadi.

Umuman Sobor qonunlari markazlashgan davlat boshqarmasi va podshoning samoderjaviye hokimiyatini mustahkamladi, siyosiy tarqoqlikning so'nggi sarqitlariga barham berdi, dehqonlarning krepostniklarga qaramligini batamom rasmiylashtirdi, posad kishilarning ahvolini biroz o'zgartirdi. Qonunlar krepostnoylik mazmunida bo'lib, dvoryanlar g'alabasini aks ettirardi. «Tayin yillar» bekor qilindi, qochoq dehqonlarni umr bo'yi qidirish mumkin bo'ldi. Dehqon va uning oilasigina emas, balki mol-mulki ham feodal mulki bo'lib qoldi. Sobor qonunlari dehqonni yerga emas, balki «xo'jayiniga» mahkamlab, biriktirib qo'ydi. Qonunlar dvoryanlarga yer mulklarini votchina singari meros qilib qoldirish huquqini berdi, ammo o'g'illarining otasi kabi xizmat qilishlari shart qilib qo'yildi, cherkov nazorat ostiga olindi. Shu maqsadda **Monastir mahkamasi** ta'sis etildi.

Fuqarolik huquqi

Qonunlarda feodallarning yerga egalik huquqlarini yanada mustahkamlash davom etdi. Feodal yer egaligining quyidagi uch asosiy turi mavjud edi:

1. Davlat mulki yoki bevosita podsho mulki. Bunga saroy yerlari, shuningdek, qora volostlarning yerlari kirdi. Qora volostlarning yerlarini podsho feodallarga xizmat evaziga taqsimlardi. Boyarlar va dvoryanlar yerga shartli egalik qilardilar. Ular davlatga, podshoga sidqidildan xizmat qilib turish sharti bilan yerga egalik qilishlari va undan foydalanishlari mumkin edi.

2. Votchina yer egaligi. Bu pomestedan farq qilib, uning egasi nafaqat unga egalik qilgan va undan foydalangan, balki uni tasarruf etishi ham mumkin edi. Votchinalar meros qilib qoldirilgan. Votchinalarning uchta asosiy ko'rinishi: a) nasliy (avloddan-avlodga o'tib kelgan); b) xizmat evaziga olingan (in'om etilgan va boshqalar); v) sotib olingan votchinalar mavjud edi.

Qonunlarda nasliy votchinalarning soni kamaymasligi haqida g'amxo'rlik qilindi. Shu munosabat bilan nasliy votchinalarni sotib olish huquqi nazarda tutilgan. Agar feodal votchinani sotib yuborsa, uning qarindoshlari 40 yil ichida uni qayta sotib olish huquqiga ega bo'ldilar.

3. Pomeste yer egaligi. Bu xizmatlar o'tash, asosan harbiy xizmatlar evaziga berilgan. Pomeste miqdori xizmat o'tayotgan shaxsning xizmat

mavqeiga bog‘liq edi. Uni meros tariqasida o‘tkazilishi mumkin emasdi. Feodallar undan faqat xizmat o‘tab turgan davrda foydalanishlari mumkin edi.

Majburiyat huquqi. Bu davrda fuqarolik huquqining garov va topshiriq institutlari yanada rivojlandi.

Meros ilgariydek vasiyat bo‘yicha va qonuniy tartibda qoldirildi. Merosxo‘rlar meros qoldiruvchining qarzlari uchun javob berishlari lozim edi.

Jinoyat huquqi 1497 yilgi Qonunnoma singari bu davrdagi qonunchilikda ham jinoyat deganda feodal jamiyat uchun xavfli bo‘lgan «yomon ishlar» tushunilgan. Jinoyatning umumiy tushunchasi hali ishlab chiqilmagan edi.

1649 yilgi Sobor qonunlarida odil sudlovni adolatli amalga oshirish lozim, deyilgandi. Albatta, bu quruq gap edi.

6. Rossiyada mutlaq yakka hokimlikning tashkil topishi va rivojlanishi (XVII asrning ikkinchi yarmi-XIX asrning o‘rtalari)

Rossiyada mutlaq yakka hokimiyatchilikning shakllanishi Rossiyada mutlaq yakka hokimlikning tashkil topish vaqti va rivojlanish bosqichlari haqida olimlar o‘rtasida turlicha fikrlar mavjud. Ba’zilar Rossiyada mutlaq yakka hokimlik podsho o‘zini hokimi mutlaq (samoderjets) deb e‘lon qilishi bilan tashkil topgan deb ko‘rsatishsa, boshqalar esa buni Ivan Grozniyning nomi bilan bog‘laydi. Shuningdek, ayrim olimlar Romanovning hokimiyat tepasiga kelishidan Rossiyada absolut monarxiya boshlangan deb e‘tirof etadilar. Yana bir guruh olimlar Rossiyada absolut monarxiya 1649 yilgi Sobor qonunlari bilan o‘rnatilgan, deydi. Va nihoyat, bir guruh olimlar XVIII asr boshlarida Petr I ning islohotlaridan so‘ng absolut monarxiya tashkil topgan deb ko‘rsatishadi.

Ijtimoiy tuzumdagi o‘zgarishlar Bu davrda tabaqalar yopiq, berk xarakter kasb eta boshladi. Ayniqsa past tabaqadagilarning yuqori tabaqaga kirishi deyarli mumkin bo‘lmay qoldi. Petr I davrida tabaqa tuzumida eng yirik islohotlar o‘tkazildi. Natijada butun aholi 4 tabaqa: shlyaxta (dvoryanlar), ruhoniylar, meshchanlar va dehqonlarga bo‘lindi. Bular o‘lpon to‘laydiganlar va o‘lpon to‘lamaydiganlarga ajratilgan edi.

Shlyaxta (dvoryanlik)ning tashkil topishi. Samoderjaviyani tashkil

etish kuchli sinfiy kurash sharoitida yuz beradi. Bu hukmron sinflarning birlashib ommaga qarshi kurashini talab qilardi. Lekin feodallar uncha birlashmagandi va turli guruhlariga bo‘linib ketgan (boyarlar, okolnichiy-lar, дума boyarlari va hakoza) hamda turlicha huquq va imtiyozlarga ega edi.

1714 yilgi «Yagona vorislik haqida»gi Farmon bo‘yicha pomeste huquqiy jihatdan votchinaga tenglashtiriladi. Hamma yerlar votchina hisoblanib, u nasldan-naslga meros bo‘lib o‘tadigan, xizmat evaziga olingan va sotib olingan turlarga bo‘lindi. Dvoryanlarning barcha yerlari ko‘chmas mulk deb e‘lon qilindi.

1722 yilgi «Rutbalar jadvali» ham dvoryanlar tabaqasining jipslashishiga, shuningdek, dvoryanlar uchun xizmat o‘tashning yangi tartibini joriy etishga qaratilgan edi. Bunga ko‘ra, armiyada, flotda, fuqarolik va saroy xizmatidagi barcha mansablar pog‘ona yoki darajalarga bo‘lindi. «Rutbalar jadvali»ga binoan xizmat o‘tashda va mansabga o‘tirishda endi nasl-nasabga qarab emas, balki dvoryanlarning shaxsiy qobiliyatlari, bilimi va amaliy malakasiga qaraladigan bo‘ldi. Dvoryanlar xizmatni quyi mansablardan boshlab, xizmat zinapoyalaridan o‘tib, keyin yuqori mansablarga ega bo‘lishlari mumkin edi. Faqat maxsus o‘quv yurtlarini tugatganlar bundan istisno qilingan.

1762 yilda Petr III **«Butunrossiya dvoryanlariga erkinliklar berish haqida Manifest»** chiqardi. Bunga ko‘ra, dvoryanlar majburiy harbiy xizmatdan ozod qilindilar. Shu bilan birga dvoryanlar davlatga majburiy xizmat qilishdan ham ozod etildilar.

Yekaterina II ning **1785 yilgi «Dvoryanlarga in'om yorlig'i»** dvoryanlarning barcha huquq va imtiyozlarini bitta hujjatda rasmiylashtirdi. Shu vaqtdan boshlab dvoryanlar Rossiyaning imtiyozli tabaqasi bo‘lib qoldi. Bu qonunga ko‘ra, dvoryanlar davlatga majburiy xizmatlardan, soliq-lardan, turli majburiyatlardan, jumladan, rekrut yig‘imidan, tan jazolaridan ozod qilindilar. Dvoryanlik unvoni xotin va bolalarga o‘tadigan bo‘ldi. Dvoryanlar shaxsiy va mulkiy daxlsizlikdan foydalandilar. In'om yorlig‘iga asosan dvoryanlar podshoning tasdig‘idan o‘tgan sudlarning qarorisiz unvonidan, obro‘-e‘tiboridan, hayotidan va mulkidan mahrum etilishi mumkin emasdi. Bunda faqat sudyalari dvoryanlardan bo‘lgan maxsus sudlarga dvoryanlarni sud qilishi mumkin edi. Dvoryanlar fabrika va zavodlarga egalik qilishlari mumkin bo‘ldi, shuningdek, o‘zini o‘zi boshqarish huquqini qo‘lga kiritdilar. Uyezd va guberniya dvoryanlari mansabdor shaxslarni saylash va o‘z tabaqa ishlarini hal etish uchun har uch yilda uyezd va guberniya dvoryanlar yig‘ilishiga to‘planib, o‘zlari ichidan bosh-

liqlarini saylardilar.

Ruhoniylar imtiyozli tabaqa bo'lib, soliq va majburiyatlardan ozod qilindilar. Cherkov XVIII asrda katta miqdordagi yerlarga egalik qilardi. Rossiyadagi butun dehqonlarning beshdan bir qismi cherkovlar ixtiyorida edi. Ruhoniylar kuchli siyosiy mavqega ega edilar. Podsho hukumati cherkovni davlatga bo'ysundirish choralari ko'rdi, uning mulkini davlat mulkiga aylantirdi (1764 yil).

Meshchanlar. XVIII asrning I yarmida shahar aholisining huquqiy holatini belgilovchi muhim qonunchilik hujjati 1721 yilda Petr I tomonidan chiqarilgan «**Bosh magistratga reglament**» edi. Unga ko'ra, shahar aholisi ikki toifaga: shaharda doimiy va vaqtincha yashovchilarga bo'lindi.

1787 yilda shaharlarga in'om yorlig'i chiqarilgan. Unda shahar aholisining huquqiy holati tartibga solingan. Unga ko'ra, shahar aholisi oltita razryadga bo'lingan:

1. Haqiqiy shahar aholisi, (shaharda uyi, yashash joyi yoki mulki bo'lganlar).

2. Savdogarlar.

3. Hunarmandlar.

4. Boshqa shaharliklar va chet ellik mehmonlar.

5. Faxriy grajdanlar, ya'ni 50 ming so'mdan ko'p kapitalga ega bo'lganlar: bankirlar, ko'tara savdogarlar, korabl egalari, olimlar.

6. Posad kishilari: mayda mulkdorlar.

Dehqonlar. Petr I jon solig'i joriy etib, dehqonlarga ham, xoloplarga ham va boshqa turli daydi kishilarga ham bir xildagi soliq yukladi. Boshqa majburiyatlar ham mavjud edi.

XVIII asrda dehqonlar bir necha razryadlarga bo'lingan:

1. Davlat dehqonlari. Bular podshoga tegishli edilar.

2. Saroy dehqonlari. Saroy xo'jaligida ishlaydigan dehqonlar.

3. Iqtisodiy dehqonlar - sobiq cherkov va monastir dehqonlari.

4. Possession dehqonlar - pomeschiklardan sotib olinib, fabrika va zavodlarga yozilgan dehqonlar.

5. Mayda xizmatchi kishilarning avlodlari. Bular asosan Rossiyaning chekka o'lkalarida yashab, Petr I islohoti natijasida shlyaxta tabaqasiga kirmay qolgan kishilar edi. Ular davlat dehqonlaridan kam farq qilardi.

6. Pomeschiklarning dehqonlari. XVIII asrda ular butun dehqonlarning yarmidan ko'pini tashkil etgan. Bu dehqonlarni pomeschiklar soti-shi, hadya qilishi, almashtirishi, garovga qo'yishi mumkin edi. Ularning zimmasidagi obrok va barshchinalarning miqdorini pomeschiklarning o'zlari belgilardilar. Pomeschiklar bularni sud qilish, jazolash huquqiga

ega edilar.

Davlat tuzumi Bu davrda Rossiya boshqarish shakliga ko‘-ra, mutlaq monarxiya (samoderjavie) davlati bo‘-lib qolgan edi. Bunda oliy hokimiyat butunlay va bo‘linmasdan podshoga tegishli bo‘lgan. Lekin bu jarayon birdaniga yuz bermadi. XVII asrning II yarmida hali Boyarlar dumasi mavjud bo‘lsa ham, lekin ilgari ahamiyatini yo‘qotgan edi. Boshqaruvda ilgari gidek nasliy boyarlar muhim rol o‘ynardi, joylarda dvoryanlarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari saqlanib qolgandi, cherkov davlatga to‘liq bo‘ysundirilmagan edi. XVIII asrning birinchi yarmida Petr I davrida samoderjaviyening yanada rivojlanishi va mustahkamlanishi, tabaqa-vakillik organlari qoldiqlarining tugatilishi sodir bo‘ldi.

Oliy hokimiyat va boshqaruv organlari. Imperator. Shimoliy urushdan keyin Rossiya qudratli davlat bo‘lib qoldi. 1721 yilda Senat Petr I ni imperator va hokimi mutlaq deb e‘lon qildi. Shu vaqtdan boshlab Rossiya imperiya deb yuritila boshladi. Imperator cheklanmagan hokimiyatga ega bo‘lib, qonun chiqarish, ijro etish huquqi faqat unga tegishli edi. Barcha davlat boshqaruvi unga bo‘ysundi. Imperator sud hokimiyatining boshlig‘i hisoblanib, sudlarning barcha qaror va hukmlari uning nomidan chiqarilardi. Oliy cherkov hokimiyati ham unga tegishli bo‘lib qoldi. Imperator bu hokimiyatni maxsus ta‘sis etilgan Sinod orqali amalga oshirardi. Rus provaslav cherkovi boshlig‘i- patriarx mansabi tugatildi. Petr I taxtga voris qilib xohlagan kishisini tanlashi mumkin edi.

Senat. 1711 yilda Petr I Prut yurishiga keta turib, davlatni boshqarish uchun o‘z yaqinlaridan iborat Senatni tashkil etdi. Petr I Prut yurishidan qaytgach, Senat doimiy hukumat organiga aylantirildi. Uning tarkibiga imperator tomonidan tayinlangan 9 ta senator va ober-sekretar kiritildi. 1718 yilda kollegiyalar tashkil etilishi bilan ularning prezidentlari ham Senat tarkibiga kiritildi. Keyin 1722 yilda uchta asosiy kollegiyalar: tashqi ishlar, harbiy va flot kollegiyalarining prezidentlaridan tashqari boshqa kollegiyalarning prezidentlari senat tarkibidan chiqarildi. Shu vaqtdan boshlab Senat kollegiya faoliyati ustidan ham nazorat qilib turadigan bo‘ldi.

1711 yilda nazorat funksiyasini amalga oshirish uchun **ober-fiskal** mansabi, 1723 yildan esa **bosh-fiskal** mansabi ta‘sis etildi. Unga kollegiyalardagi, provinsiyalardagi va shaharlardagi fiskallar bo‘ysundirilgan. Fiskallarning funksiyasiga mansabdor shaxslarning suiiste‘molliklarini yashirincha aniqlash, davlat xazinasini manfaatlarini himoya qilish, jinoyatchilik bilan kurash olib borish kabilar kirardi. Biroq tez orada fiskallarning

o'zi suiiste'molliklarga, poraxo'rlikka berilib ketadilar. Shu sababli Petr I ning vorislari fiskallik institutini tugatadilar.

1722 yilda **prokuratura** tashkil etildi. Unga bosh prokuror va uning yordamchisi - ober prokuror boshchilik qilardi. Ularga kollegiyalardagi va dvoryanlarning provinsial sudlaridagi prokurorlar bo'ysundirildi.

1720 yilda Senat huzurida **bosh-reketmeystr** mansabi ta'sis etildi. U kollegiya va boshqa markaziy muassasalarning noto'g'ri qarorlari va sansalorliklari ustidan shikoyatlarni qabul qilar va ko'rib chiqardi. Bu haqdagi ishlar podshoga ma'lum qilinar va shundan so'ng ular bo'yicha oxirgi qaror chiqarilardi. Bosh-reketmeystrlik mansabi 1763 yilda Senatning qayta tashkil etilishi bilan tugatildi.

Bundan tashqari, Senatga bevosita **geroldmeystr**-dvoryanlar tabaqasi ishlarini yurituvchi mansabdor shaxs ham bo'ysungan. U dvoryanlarni hisobga olish, ularning xizmat o'tashini hisobga olish, davlat mansablariga tayinlanishini hisobga olish va hokazo ishlar bilan shug'ullangan.

1731 yilda Senat huzurida **Yashirin qidiruv ishlari devonxonasi** tuziladi. U davlat jinoyatlarini tergov qilardi. 1762 yilda bu organ tugatilgan, lekin tez orada Senatning **yashirin maxfiy ekspeditsiyasi** ta'sis etilib, u muhim siyosiy jinoyatlarni, jumladan, Pugachov, Radishchev va boshqalarning ishlarini tergov qilish bilan shug'ullangan.

Oliy maxfiy kengash. Bu davlat organi 1726 yilda Petrning tul xotini Yekaterina I tomonidan ta'sis etildi. Uning tarkibiga imperatorning 7 ta eng yaqin kishilari kiritildi. Kengash juda muhim ichki va tashqi siyosat masalalarini hal qilardi. Hatto imperator barcha muhim qonunlarni Oliy maxfiy kengash roziligi bilan chiqarishi lozim edi. Bu Kengashga Senat va Sinod ham bo'ysungan. Bosh prokuror mansabi tugatilgan.

1731 yilda Anna Ivanovna uch ta ministrdan iborat **Ministrlar Kabineti** ta'sis etadi. Lekin 10 yil o'tgach, uni Yelizaveta Petrovna tugatadi va Senatning ilgarigi ahamiyatini tiklaydi. Yelizaveta Petrovna 1756 yilda maslahatchi organ - **Yuqori saroy konferensiyasi** ta'sis etib, unga tashqi siyosat va qurolli kuchlarni tashkil etish masalalari bilan shug'ullanishni topshiradi. Undan keyin ham imperatorlar huzurida turli maslahatchi organlar tashkil etilgan, lekin ular mustaqil bo'lmagan.

Kollegiyalar. Petr mahkama tizimini tugatib, uning o'rniga kollegiyalar ta'sis etgan. O'sha vaqtda hammasi bo'lib 12 ta kollegiya mavjud edi. Ulardan uchtasi: harbiy, flot va tashqi ishlar kollegiyalari asosiylari edi.

Uchta kollegiya moliyaviy kollegiyalar bo'lgan: 1) **kamer-kollegiya** davlat daromadlari bilan shug'ullangan; 2) **shtats-kontor-kollegiya** davlat

harajatlarini hal qilgan; 3) **revizion-kollegiya** davlat mablag'larini harajat qilish va daromadlarini kelib tushishi ustidan nazorat qilgan.

Uchta kollegiya savdo-sanoat kollegiyalari hisoblangan: 1) **berg-kollegiya** tog' va metallurgiya sanoatini yuritgan; 2) **manifaktur-kollegiya** yirik sanoatga rahbarlik qilgan; 3) **kommerts-kollegiya** savdo masalalari bilan (ko'proq tashqi savdo bilan) shug'ullangan.

Bosh magistrat - shaharlarni boshqarib, kollegiya huquqlariga ega bo'lgan. Sinod kollegiyalar ichida muhim o'rin tutgan. Kollegiyalar mahkamalardan farq qilib, bu yerda davlat boshqaruv masalalari aniq taqsimlab qo'yilgan edi. Bundan tashqari, kollegiyalar yagona tizimga ega edi. Ularning har birini prezidenti, vitse-prezidenti, to'rttadan maslahatchisi, to'rttadan asessori hamda devonxonasi mavjud edi. Bular har kuni yig'ilib turardi. Barcha qarorlar ovozga qo'yilib, ko'pchilik ovoz bilan hal qilindi (mahkamalarda esa yakka boshliq hal qilardi).

Mahalliy boshqaruv organlari. Mahalliy boshqaruv sohasida islohotlar 1702 yilda boshlangan. Petr I uyezdlardagi guba o'zini o'zi boshqarishni tugatib, uning funksiyalarini voevodaga beradi. Har bir uyezdga voevodalar huzurida 2-4 tadan dvoryanlardan iborat dvoryanlar kengashi tashkil etiladi.

Shahar islohoti. Petr I shahar islohoti ham o'tkazdi. Bundan maqsad shaharlarda savdo va sanoatni rivojlantirish edi. Shu maqsadda savdogarlar huquqi kengaytirildi. 1699 yilda barcha shaharlarda **burmistrlik yoki zemstvo mahkamalari** ta'asis etildi. Ular o'lponlar, soliqlar yig'ish bilan shug'ullanar, shuningdek, sud funksiyalarini amalga oshirardilar.

1720 yilda kollegiyalar tashkil qilinishi munosabati bilan **Bosh magistrat** ta'asis etiladi. Burmistrlik palatasi tugatiladi. Burmistrlik mahkamalari o'rniga **magistratlar** tuziladi. Ular savdo va sanoatni rivojlantirish, maktablar tashkil etish haqida g'amxo'rlik qilganlar, moliyaviy faoliyat yuritganlar. Petr I o'limidan keyin Bosh magistrat tugatilib, shahar magistratlari mahalliy ma'muriyatga bo'ysundirildi.

Yekaterina II 1785 yilda shaharlarga huquq va imtiyozlar haqida yorliq chiqaradi. Bunga ko'ra, shaharning har bir 6 ta razryadidan shahar yig'ini saylanadi. Shahar yig'ini esa **Umumiy shahar dumasini**, umumiy shahar dumasi - doimiy organ - 6 kishilik дума saylaydi.

Politsiya boshqaruv organlari. XVII-XVIII asrlarda voevodalar, Moskvada esa - zemstvo ishlari mahkamasi politsiyachilik funksiyasini bajarardi. Guberniya islohotlaridan so'ng esa bu funktsiya gubernatorlar va komendantlar tomonidan amalga oshiriladi. 1718 yilda Petrburgda politsmeystrlar ishi bo'yicha bosh devonxonasi tashkil etildi. Uning tepasida

bosh politsmeystr turardi. Keyinroq bunday muassasa Moskvada ham tuzilgan. XVIII asrning II yarmida yangi politsiya organlari tashkil topdi.

7. Absolut monarxiya davrida Rossiyada huquqning asosiy belgilari

Huquq manbalari

Bu davrning asosiy huquq manbalarini davlat tomonidan **farmonlar, reglamentlar, ustavlar, mani-festlar** shaklida chiqarilgan qonunlar tashkil etgan.

Farmonlar davlat faoliyatining eng muhim va juda xilma-xil tomonla-riga taalluqli edi. Masalan, 1714 yil 18 martdagi «Yagona vorislik haqida»gi farmon, 1722 yilgi «Rutbalar jadvali», 1723 yil 5 noyabrdagi «Sud shakli haqida»gi farmon bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlarning xilma-xilligi yuqoridagi fikrimizning dalilidir.

Reglamentlar davlat boshqaruv organlarining tashkil etilishi tartibi va faoliyat tartibini belgilovchi hujjatlardir. Bularga, masalan, 1720 yil 29 fevraldagi Kollegiyalarning bosh reglamenti, 1721 yil 16 yanvardagi Bosh magistratga reglament, 1721 yil 29 yanvardagi Diniy reglament misol bo'la oladi.

Ustavlar davlat faoliyatining ma'lum sohaga taalluqli huquq normalarini birlashtiruvchi qonunlar to'plamidir. 1729 yilgi Veksellar haqidagi ustav, 1781 yilgi Savdo haqidagi ustav, 1782 yilgi Axloq-odob ustavi ana shunday qonunlar to'plamlari jumlasiga kiradi. 1716 yilgi Harbiy ustav armiya faoliyatini tartibga soluvchi normalardan iborat edi.

Imperatorlar alohida, tantanali va muhim hollarda **manifestlar** chiqarishgan. 1762 yilgi «Butun Rossiya dvoryanlariga erkinliklar va ozodliklar berish haqida»gi **Manifest** shular jumlasidandir.

Mulk huquq

Bu vaqtga kelib pomeste va votchinani huquqiy jihatdan tenglashtirish bo'yicha uzoq davom etgan jara-yon nihoyasiga yetadi. 1714 yil 23 martda chaqirilgan «Harakatdagi va harakatsiz mulklarni meros qilib qoldirish tartibi haqida» gi («Yagona vorislik haqida»gi) Farmon bilan dvoryanlarning yerga egalik huquqi ancha kengaytirildi, votchina va pomestelar uchun yagona huquqiy rejim o'rnatildi. Votchina va pomestelar ko'chmas mulk deb atala boshlandi. Dvoryanlarning iqtisodiy mavqeini mustahkamlash maqsadida ko'chmas mulkni garovga qo'yish va odatda sotish taqiqlandi. Uni faqat istisno tartibida «zarurat bo'yicha», muhtojlikdan va yuqori poshlina to'lash sharti bilan sotish mumkin edi. Yer egaliklari bo'linib ketishining oldini olish maqsadida ko'chmas mulk meros bo'yicha faqat o'g'illardan biriga o'tkazilardi. Merosxo'rlar 40 yil mobaynida ko'chmas mulkni qaytarib sotib

olish huquqiga ega edilar.

Majburiyat huquqi

Sanoat va savdoning rivojlanishi, tovar-pul munosabatlarining yanada taraqqiy etishi majburiyat huquqining rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatdi. Pudrat, yetkazib berish, saqlab berish, sheriklik, qarz, shaxsiy ijara, oldi-sotdi, ayirboshlash, hadya, mulk ijarasi shartnomalari keng tarqaldi.

Amaliyotda **shirkat shartnomasi** keng tarqalgan. 1698 yilgi Farmondayoq «savdo kishilariga boshqa davlatlarning kompaniyalaridagi singari savdo qilishga» ruxsat etilgan edi. Shirkat shartnomalari ham savdo, ham sanoat korxonalarini tashkil etish maqsadlarida tuzilardi. Davlat sherikchilikni har tomonlama rag'batlantirgan, lekin Manufaktura va Kommerts-kollegiyalari orqali ular faoliyatini nazorat ham qilardi.

Pudrat shartnomasi binolar qurish hamda ta'mirlashda va boshqalarda mumkin bo'lgan barcha turli-tuman ishlarni ishlab chiqish uchun tuzilgan. Yetkazib berish shartnomasini tuzishda davlat uchun kafillik muhim edi. Sanoat va savdoning rivojlanishi shaxsiy ijara shartnomasining keng qo'llanishiga olib kelardi. Shubhasiz, feodalizm sharoitlarida uni qo'llash cheklangandi. Kishilarni faqat uy xizmatlariga emas, balki dehqonchilik, hunarmandchilik, zavod ishlariga, savdo va sanoatga ham yollash mumkin edi. Krepostnoy dehqonlar o'z pomeschiklarining yozma rasmiylashtirilgan ruxsati bo'yicha yollanib ishlashi mumkin edi. Bunday ruxsatnomalarda dehqonlarning qancha muddatga qo'yib yuborilganligi ham ko'rsatilardi. Voyaga yetmagan bolalar va xotin faqat ota yoki erning ruxsati bilan yollanib ishlashi mumkin edi. Oddiy askarlarga faqat boshliqlarining ruxsati bo'yicha va xizmatga ziyon keltirmasdan yollanib ishlashga ruxsat etilgan.

Mulk ijarasi shartnomasi juda keng tarqalgandi. U vasiqa tartibida tuzilgan. Shartnoma predmeti ham harakatdagi, ham ko'chmas mulklar bo'lishi mumkin edi. Ijara haqi va mulkdan foydalanish muddati tomonlarning kelishuvi bilan belgilanardi.

Hadya va **ayirboshlash** shartnomalari faqat 1714 yilgi Farmonda belgilangan doiralarda cheklangandi, ya'ni ular ko'chmas mulklarga taalluqli emas edi. Bu cheklovlar 1731 yilda bekor qilindi. Yuk tashish shartnomasi monaxlardan tashqari barcha shaxslar tomonidan har qanday harakatdagi mulklar bo'yicha tuzilishi mumkin edi. Faqat monaxlarga Diniy reglament bo'yicha begona ashyolarni va pullarni saqlashga olish taqiqlan-gandi. Yukni saqlashga olgan shaxs uning butunligini va buzilmasligini saqlashi va egasining birinchi talabi bilan darhol qaytarishi lozim edi.

Oila huquqi

Nikoh va oila qonunchiligida Petr I davrida katta

o'zgarishlar qilindi. Avvalo 1714 yilgi "Yagona vorislik haqida"gi farmon bilan nikoh yoshi erkaklar uchun - 20 yoshgacha, ayollar uchun - 17 yoshgacha ko'tarildi.

Meros huquqi 1714 yilgi «Yagona vorislik haqida»gi Farmon bo'yicha meros huquqida muhim o'zgarishlar yuz berdi. Meros qonun bo'yicha va vasiyat bo'yicha qoldirilgan. Ko'chmas mulkni vasiyat qilib qoldirishda meros qoldiruvchining erki an-cha cheklangan edi. U ko'chmas mulkni o'g'illaridan biriga vasiyat qilib qoldirishi mumkin edi. Boshqa o'g'illarga harakatdagi mulklardan hissa ajratilgan. Agar o'g'illar bo'lmasa, ko'chmas mulkka qizlardan biri meros-xo'r etib tayinlangan. Agar farzandlar bo'lmasa, u holda ko'chmas mulk faqat meros qoldiruvchi bilan familiyadosh bo'lgan eng yaqin qarindosh-larga vasiyat qilib qoldirilishi, harakatdagi mulk esa «kimga xohlasa» shunga vasiyat qilinishi mumkin edi. Ayollarga ko'chmas mulkning vasiyat qilinishi qator shartlar bilan cheklangan. Bunda avvalo ayol kishi meros qoldiruvchining familiyasini olgan bo'lishi lozim edi. Agar u buni rad etsa, ko'chmas mulk davlatga o'tkazilgan.

Jinoyat huquqi Jinoyat huquqi hukmron tabaqalar qo'lidagi qurol hisoblangan. U davlatning ijtimoiy tuzumini qo'riqlashda, feodal mulkchilikni va feodal shaxsini himoya qilishda, ekspluatatsiya qilinuvchi omma qarshiligini bostirishda muhim rol o'ynagan. Jinoyat huquqi, shuningdek, xalq ommasini tutqunlikda ushlab turishda uni ezish uchun qulay imkoniyatlar beruvchi shart-sharoitlar yaratuvchi qudratli omil bo'lib ham hisoblangan.

Sudlar jinoiy ishlarni hal qilishda 1649 yilgi Sobor qonunlariga va undan keyingi qonunlarga amal qildirdi. Jinoyat huquqining ko'pgina normalari o'sha davrdagi turli farmonlarda ham belgilangan edi. Harbiy artikullarda jinoyat huquqi normalari tizimga solingan va rivojlantirilgan edi. Garchand unda Umumiy qism mavjud bo'lmasa ham, ammo harakat va jinoiy natija o'rtasida salbiy bog'lanish o'rnatilishi zarurligi haqida, ayb, jazoning maqsad va vazifalari, zaruriy mudofaa, oxirgi zarurat haqida gapiriladi.

Harbiy artikullar 24 ta bob, 209 ta artikul (modda)dan iborat edi. Uning bir qancha moddalariga sharhlar ham berilgandi. Shuni ta'kidlash kerakki, sharhlar qonun kuchiga ega bo'lgan va juda muhim masalalarni o'z ichiga olgandi. Ularda odatda qonunning mohiyati va uni qo'llash tartibi tushuntiriladi.

Jazo Jazoning asosiy maqsadi qo'rqitish edi. Qo'rqitish yo'li bilan mamlakatda jinoyatchilikni kamaytirishga,

dvoryanlar sinfi uchun foydali bo'lgan tartibni himoya qilishga harakat qilingan. O'lim jazolari qo'rqitish maqsadlarida odatda omma oldida amalga oshirilardi.

Jazoning yana bir maqsadi - o'ch olish hisoblangan. Odam o'ldirish uchun - o'lim jazosi, soxta qasam uchun - ikkita barmog'ini kesish jazosi nazarda tutilgan edi. Jazoning muhim maqsadlaridan biri jinoyatchilarni jamiyatdan ajratib qo'yish hisoblangan. Bu davrda surgun va turmaga qamash, tana a'zolaridan mahrum qilish va tamg'a bosish jazolari keng qo'llanilgan.

Jinoyat jarayoni XVII asrning ikkinchi yarmida tergov jarayonining ahamiyati kuchaytirildi. 1697 yilgi Farmon bo'yicha fuqarolik ishlarini hal qilishda ham, jinoiy ishlarni hal qilishda ham tergov jarayoni qo'llaniladigan bo'ldi.

Sudlarda o'zboshimchaliklar hukm surgan, poraxo'rliklar, sansalorliklar avjiga chiqqan edi. Sud jarayonlari ko'pincha bir necha yilga cho'zilardi. Ba'zan sud tugaguncha uning ishtirokchilari o'lib ketardi.

1775 yilgi islohot bo'yicha ishlarni sudda ko'rib hal qilishdan daslabki tergovni ajratishga harakat qilingan.

8. Krepostnoy tuzumning yemirilishi va kapitalistik munosabatlarning o'sishi davrida Rossiya davlati va huquqi (XIX asrning birinchi yarmi)

Ijtimoiy tuzum XIX asrning birinchi yarmi Rossiyada feodal tuzumning yemirilishi va kapitalistik munosabatlarning kelib chiqishi bilan xarakterlanadi. Rossiyada burjua munosabatlari juda sekinlik bilan rivojlandi. Feodal ishlab chiqarish munosabatlari ham mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda edi, lekin endilikda feodal krepostnoylik tuzumining inqirozi ko'zga yaqqol tashlanib qolgan va kapitalistik uklad mamlakat ekonomikasiga kirib kelgandi. Qishloq xo'jaligida ba'zi siljishlarga erishildi: yerni qayta ishlashda mashinalardan foydalanila boshlandi, uch dalali tizim ko'p dalali tizimga almashtirildi, qand lavlagi, paxta ekish ko'paytirildi, ipakchilik rivojlana boshladi.

Mamlakatda rivojlanayotgan burjua munosabatlariga xo'jalikning krepostnoylik tizimini moslashtirish maqsadida chor hukumati turli yo'llar izlay boshladi. Shu maqsadda **1803 yilda «Erkin g'allakorlar» haqida farmon** e'lon qilindi. Mazkur farmonga binoan, pomeschchiklarga o'z xohishlariga ko'ra, tegishli bitim tuzib, yer haqini to'lash sharti bilan deh-

qonlarni yer bilan birga ozod qilishga ijozat berildi. Bunday bitimlarni podsho tasdiqlardi. Pomeshchiklarning dehqonlarni erkin g'allakorlar haqidagi farmonida sanab o'tilgan asoslardan tashqari boshqa asoslarda dehqonlarni ozod qilishi taqiqlandi. Pomeshchiklar ozod etgan dehqonlar alohida «erkin g'allakorlar» tabaqasini tashkil qildilar. Farmonga ko'ra, hammasi bo'lib bor-yo'g'i 47 mingdan salgina ortiq krepostnoy dehqon «erkin g'allakor»larga aylandi, bu esa butun krepostnoy aholining yarim foizidan ham kamrog'ini tashkil qilardi.

1816-1819 yillarda Boltiq bo'yidagi dehqonlarning doimiy g'alayonlari natijasida dehqonlar krepostnoy qaramlikdan ozod qilinsalar ham yer olmadilar. **1842 yilda «Majburiyatli dehqonlar»** haqida farmon chiqarilib, unda pomeshchiklar dehqonlarni: yer bermay yoki ma'lum miqdorda yer berib pul obroki to'lash sharti bilan, pomeshchik yerlarini ishlab berish sharti bilan va boshqa shartlar bilan ozod qilish huquqini oldilar. Bunday shartlar bilan shaxsiy ozodlik olgan dehqonlar majburiyatli dehqonlar deb atala boshlandi.

Davlat

XIX asrning birinchi yarmida Rossiyada feodal tuzum saqlanib qoldi.

Imperator hokimiyati cheklanmagan edi. **Pavel I 1797** yilda taxtni katta **o'g'ilga meros bo'lib o'tishi** tartibini qayta tikladi. Bu davrda dvoryanlar burjuaziya bilan kelishib hokimiyatni yuritishga majbur bo'ldilar. Markaziy davlat muassasalari oliy va bo'ysunuvchi boshqaruv organlariga bo'lindi.

Oliy boshqaruv organlariga podshoning o'zi rahbarlik qilardi. Bo'ysunuvchi boshqaruv organlari maxsus mansabdor shaxslar qo'lida bo'lgan va ular podsho nomidan harakat qilib uning topshiriqlarini bajarardi. Boshqaruvning bunday bo'linishini Speranskiy kiritgan edi. Oliy boshqaruv organiga avvalo 1810 yilda Speranskiy tashabbusi bilan tashkil etilgan **Davlat kengashi** kirdi. Davlat kengashi imperatorning maslahatchi organi bo'lib, podsho tomonidan tayinlanuvchi oliy davlat chinovniklaridan tashkil etildi. Ministrlar ham uning tarkibiga kirdi. Davlat kengashining raisi podsho yoki uning tomonidan tayinlanuvchi kengash a'zolaridan biri bo'ldi.

Imperiyaning ikkinchi oliy boshqaruv organi - **Ministrlar komiteti** edi. U 1802 yilda barcha ministrlar va boshqa markaziy idoralarning rahbarlaridan iborat tarkibda tuzildi. U oliy ma'muriy muassasa sifatida davlat apparatining faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirgan, qonunlarni sharhlagan, bir necha idoralar manfaatlariga tegishli ishlarni ko'rib hal qilgan.

Podsho devonxonasi - oliy boshqaruvning uchinchi organi hisoblangan. U XVIII asr oxirida kelib chiqqan. Nikolay I podsholigi davrida uning

roli juda oshib ketdi. Devonxona to'rtta doimiy va vaqtinchalik bo'linmalarga bo'lindi.

Saroy va udellar ministrligi to'rtinchi oliy boshqaruv organi bo'lib, podsho va podsho xonadoni a'zolariga xizmat qilgan. Bo'ysunuvchi boshqaruv organiga Senat, Sinod, hay'atlar, ministrlklar kirgan.

Senat XVIII asrning II yarmida oliy ma'muriy organdan oliy sud muassasasiga aylandi. XIX asrning boshida Senatni yana oliy ma'muriy muassasaga aylantirishga harakat qilindi. Shu munosabat bilan Senatga barcha oliy boshqaruv va sud organlari bo'ysundirildi. Uning vakolatlari faqat podsho tomonidan cheklanardi. 1802 yilda ministrlklar tashkil etilishi bilan Senat ministrlar faoliyati ustidan nazorat qilish huquqini oldi. Tez orada Senat yana faqat oliy sud organi bo'lib qoldi. Aleksandr I ning fikricha, Senatning cheklanmagan oliy ma'muriy hokimiyati imperator hokimiyatiga zid keladi.

Sinod XIX asrning birinchi yarmida uncha katta rol o'ynamadi. 1802 yilda **ministrlklar** tuzildi. Hay'atlar asta-sekin tugatildi. Ishlar ular tomonidan kollegial hal qilingan bo'lsa, ministrlklarda yakka ministr tomonidan hal qilinardi. Ministrlar katta vakolatlarga ega bo'lib, bevosita podshoga bo'ysunardilar.

XIX asrning birinchi yarmida Yekaterina II tomonidan tashkil etilgan **mahalliy boshqaruv organlari** amalda edi. Finlandiya, Boltiq bo'yi, Sibir, Peterburg va Moskvada mahalliy boshqaruv tepasida bosh-gubernatorlar turgan. Bosh-gubernatorlik tarkibiga bir necha gubernalar kirgan. Gubernatorlar ichki ishlar ministrligiga bo'ysungan. Ba'zi gubernalarda fuqarolik gubernatorlari o'rniga harbiy gubernatorlar tayinlandi. Ba'zan ham fuqarolik, ham harbiy gubernatorlar bo'ldi.

Politsiya va jandarmeriya. Politsiyani idora etish uchun politsiya ministrligi tashkil etildi. Peterburg va Moskvada politsiyaning tepasida politsmeystrlar turardi. Guberna shaharlarining ayrim qismlari (mavzelari) xususiy pristavlar tomonidan yuritilardi. Mavze kvartallarga bo'lingandi. Ularga kvartal nazoratchilari yoki komissarlar boshchilik qilardi.

Harbiy tuzumi. Armiyaga ketadigan katta harajatlarni kamaytirish maqsadida 1816 yilda Rossiyada harbiy manzilgohlar tuzila boshlandi. Davlat dehqonlari ularda dehqon xo'jaligini yuritardi. Harbiy manzilgohlar XIX asrning o'rtalarida tugatiladi.

Sud organlari. Chor Rossiyasida Senat oliy instantsiyadagi sud edi. 1802 yilda oliy sud boshqaruv funksiyasini bajarish uchun Adliya ministrligi tuzildi. XIX asrning birinchi yarmida eski tabaqa sud organlari, ya'ni Yekaterina II tomonidan tashkil etilgan dvoryanlar uchun - yuqori

zemskiy sudlar, davlat dehqonlari uchun yuqori va quyi jazolash organlari va meshchanlar uchun - gubernator magistratlari tugatildi.

Ma'lumki, 1809 yilda **Finlandiya Buyuk knyazligi** Rossiyaga qo'shib olindi. Chor hukumati Finlandiyaga uning ilgari konstitutsiyasini tasdiqlab, ba'zi avtonomiya huquqini berdi. Rossiya imperatori bir vaqtning o'zida Finlandiya buyuk knyazi ham edi. U ijroiya va sud hokimiyatiga ega edi, qonunlarni tasdiqlardi. Finlandiyaning qonun chiqaruvchi organi Seym edi. Har bir qonun uning roziligi bilan chiqarilardi yoki bekor qilinardi.

Vena kongressining qarori bilan 1815 yilda Varshava gersogligining katta qismi **Polsha podsholigi** nomi bilan Rossiyaga o'tdi. Polshaga Aleksandr I avtonomiya huquqini berdi. Polsha podsholigi konstitutsiya asosida boshqarilardi. Ushbu konstitutsiya bo'yicha Rossiya imperatori bir vaqtning o'zida Polshaning ham qiroli hisoblangan. Podsho Polshani boshqarish uchun o'z noibini tayinlardi. Bu yerda ham qonun chiqaruvchi organ Seym bo'lgan. Seym ikki palata: Senat va Elchilar mahkamasidan iborat edi.

Huquqning rivojlanishi Bu davrda Rossiyada huquqning turli sohalarida ham bir qancha o'zgarishlar ro'y berdi. Shu davr-gacha 1649 yilgi qonunnomadan boshqa kodeks yo'q edi. Qonunnoma qabul qilingandan XIX asrgacha chiqarilgan qonunlar kodifikatsiya qilinmagandi. Mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy sohadagi o'zgarishlar imperiya qonunlarini tizimga solishni talab etdi. Shu sababli 1804 yilda mashhur rus yuristi Speranskiy rahbarligida kodifikatsiya komissiyasi tuzildi. Bu komissiya dastlab fuqarolik, jinoyat qonunnomalarini ishlab chiqdi, lekin ulardan hech biri qabul qilinmadi.

1826 yildan boshlab komissiya imperiya qonunlarini kodifikatsiya qilishga kirishdi. 1830 yilda **Rossiya imperiyasi qonunlarining to'la to'plami** chiqarildi. U 46 tom dan iborat edi. To'plamga 1649 yilgi qonunnomadan boshlab undan keyin chiqarilgan qonunlarning deyarli hammasi kiritildi.

1830 yilda Rossiya imperiyasi qonunlarining to'plamini tuzishga kirishildi va 1832 yilda Rossiya imperiyasi qonunlari to'plami chiqarildi. Bu 15 tom dan iborat edi. Qonunlar to'plamiga faqat harakatdagi qonunlar kiritildi. Har bir tomga qonunlar sohalar bo'yicha joylashtirildi. Ushbu 15 tomli qonunlar to'plami 1835 yil 1 yanvardan kuchga kirdi.

Bu davrda 1845 yilda «Jinoyat va axloq tuzatish jazolari haqidagi Qonunnoma» qabul qilinib, 1846 yil 1 mayda kuchga kiritildi. Imperiya qonunlari to'plamining o'ninchi tomida **fuqarolik huquqi** institutlaridan

egalik qilish, mulk huquqi, birovning mulkiga egalik qilish huquqi, vakolat huquqi kabilar alohida tartibga solindi.

Qonun egalik qilishni mulk huquqidan ajratdi va egalikni daxlsiz deb belgiladi. Imperiya qonunlariga ko'ra, egalik ikkiga: *qonuniy egalik* va *g'ayriqonuniy egalikka* bo'lindi. Qonuniy egalik turli vositalar bilan himoya qilindi. Boshqa davlatlarning fuqarolariga, boshqa millatdoshlarga, pravoslav bo'lmaganlarga, ayollarga, dehqonlar va shaharliklarga mulkka egalik qilishda qator cheklashlar o'rnatildi.

Qonunlar to'plamiga ko'ra, faqat cherkovda tuzilgan nikoh qonuniy hisoblangan. Nikoh yoshi erkaklar uchun - 18 yosh, ayollar uchun - 16 yosh qilib belgilandi. Boshqa dindagilar bilan nikohga kirish mumkin emasdi. Ajralish shartlari ilgorigidek saqlanib qoldi. Er-xotinning mulkiy munosabatlari quyidagicha belgilandi: nikohgacha bo'lgan er-xotinning mulki ularning o'zlarida saqlanib qoldi, vorislik huquqi asosida yoki shartnomalar bo'yicha keladigan mulklar ham erning yoki xotinning o'z xususiy mulki hisoblandi, er bilan xotining o'zaro turli shartnomalar tuzishiga yo'l qo'yildi.

Cherkovda qayd etilmagan nikohdan bo'lgan bolalar qonunsiz deb hisoblanib, hamma mulkiy huquqlardan mahrum etildi. Oilada otaning hukmronligi belgilandi. Meros huquqi sohasida qonuniy va vasiyat bo'yicha vorislik saqlanib qoldi. Aqldan ozgan va o'zini-o'zi o'ldirganlarning vasiyati haqiqiy emas deb topildi. Vasiyatnomani uch kishi guvohligida tuzish va uni notarial guvohlantirish belgilandi. Lekin harbiy sharoitlarda, chet el mehmonxonalarida tuzilgan vasiyatnomalar qaysi shaklda tuzilganiga qaramay qonuniy deb hisoblandi. Qonuniy vorislar: o'g'illar va nevaralar, ular bo'lmasa qizlar va qiz nevaralar, ular ham bo'lmasa, aka-ukalar va jiyanlar, ular ham bo'lmasa, opa-singillar va ularning nasllariga o'tishi tartibida bo'ldi. Ular ham bo'lmasa ota-onalar taklif qilinardi.

Agar 10 yil ichida merosxo'r topilmasa, mulk vorissiz deb hisoblanib, u davlatga yoki, agar o'lgan dvoryanin bo'lsa, gubernator dvoryanlariga o'tadigan bo'ldi.

Jinoyat huquqi. Qonunlar to'plami birinchi kitobining XV tomi jinoyat huquqi normalariga bag'ishlandi. Kitob 11 ta bo'limdan iborat bo'lib, bo'limlar, boblarga, boblar moddalarga ajratilgan edi. Unda hammasi bo'lib 765 ta modda mavjud. Ushbu kitobda jinoyat huquqining umumiy va maxsus qismlari birinchi marta ajratib berildi.

Sud jarayoni bu davrda asosan inkvizitsiya (qiynash, azoblash)ga oid shafqatsizligi bilan ajralib turgan. To'g'ri, 1801 yilgi Farmon bilan tergov ishlarini yuritishda qiynoqlardan foydalanish taqiqlangandi. Lekin

amaliyotda ular keng qo'llanilardi. Qonunlar to'plamida jinoyat jarayoniga katta e'tibor berilardi. Uning ikkinchi kitobi XV tomining 800 tadan ortiq moddalari jinoyat jarayoniga bag'ishlangandi.

O'RTA ASRLARDA SHARQ MAMLAKATLARI DAVLATI VA HUQUQI

O'rta asrlarda sharq mamlakatlari davlati va huquqining rivojlanish xususiyatlari

O'rta asrlarda Sharq jamiyatlarining tadrijiy rivojlanishi Yevropa feodal jamiyatlaridan farqli o'laroq alohida yo'llar bilan bordi. Sharqda ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy tuzumlarning an'anaviyligi ushbu rivojlanishning juda sekinlik bilan yuz berishiga sabab bo'ldi. Bu esa ma'lum darajada o'quv adabiyotlarida keng qo'llaniladigan feodalizm tushunchasining ushbu jamiyatlarga nisbatan ishlatilishini xuddi quldorchilik tushunchasi singari shartli qilib qo'yadi. Sharqda quldorchilik ijtimoiy ishlab chiqarishda hech qachon muhim rol o'ynamaydi.

Lekin qulchilik munosabatlari o'rta asrlarda ham mavjud bo'lishda davom etgan. Ayni paytda Yevropa feodalizmining ba'zi ijtimoiy institutlari qadimgi davrda ham, o'rta asrlarda ham Sharqqa yot (begona) bo'lmas edi. Masalan, qadimgi Xitoyning ilk Chjou davridagi udel tuzumiga asoslangan davlatining markazlashtirilmaganligi sharoitidagi ijtimoiy-siyosiy tuzumini esga olish kifoya.

Yangi davr istoriyagrafiyasida⁸⁹ o'rta asrlar haqidagi tasavvurlar XVII-XVIII asrlardagi ma'rifat va inqilobiy o'zgarishlar natijasidagi «Yangi tarix» tushunchasi bilan bir qatorda shakllandi. Bunda G'arbiy Yevropaning yangi tarixi uning o'tmishiga, ya'ni qadimgi antik va o'rta asrlariga qarama-qarshi qo'yiladi. Yangi davr yuqoridagi antik va o'rta asrlar o'rniga kelgan tadrijiy tarixiy bosqich sifatida qabul qilinadi. Bu uch bosqichli sxema, antik qadimiylilik quldorchilik bilan, feodalizm esa - o'rta asrlar bilan bog'lana boshlangach, tugallangan shakllarni olgan edi. Yangi davr istoriyagrafiyasida o'rta asrlar o'ziga xos maxsus ijtimoiy-siyosiy tuzum sifatida ko'riladi. Unga binoan, o'rta asrlar jamiyatining siyosiy tuzilishi markazlashmaganligi va vassalliklenga oid munosabatlar tizimining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Feodalizm tushunchasi markscha adabiyotlarda mustahkam ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya sifatida ifodalanib, ishlab chiqarishning maxsus usuli haqidagi ta'limot darajasiga ko'tariladi.

O'rta asrlarda Sharq mamlakatlari (Hindiston, Xitoy, Arab xalifaligi, Yaponiya)ning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi umumiy belgilarni ajratib olishda shuni ko'rsatish mumkinki, bu mamlakatlarning birontasi ham kechki feodalizm davrida kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi

⁸⁹ **Istoriyagrafiya** – tarix ilmi taraqqiyotini va tarix manbalarini o'rganuvchi fan.

sohasida Yevropa mamlakatlari erishgan darajaga chiqmagan edi. Sharq mamlakatlari oʻrta asrlarda asosiy Yevropa mamlakatlariga qaraganda sanoat, tovar-pul, bozor munosabatlari rivojlanishi jihatidan ancha orqada qolgan edi. Oʻrta asrlardagi Yevropa mamlakatlariga birmuncha oʻxshash boʻlgan Yaponiyada esa (Hindiston va Xitoyga nisbatan ertaroq) XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida manufaktura ishlab chiqarishi shaklidagi kapitalizm elementlari vujudga kelgandi. Oʻrta asrlarda Sharq jamiyatlarining juda sekinlik bilan rivojlanish xarakteri ulardagi mustahkam koʻp ukladlilikni, patriarxal-urugʻchilik, urugʻ jamoachiligi, quldorchilik, yarim feodal va boshqa ukladlarning uzoq vaqt mavjud boʻlib qolishini belgilagan.

Sharq mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy rivojlanishining oʻziga xos xususiyatlari bu yerda Gʻarbiy Yevropa feodal mamlakatlariga xos boʻlgan davlat shakllarining tashkil topmaganligi bilan belgilanadi. Sharqda oʻz domenlari hududi doirasida suveren huquqlarga ega boʻlgan feodallar-senorlarning oʻziga xos ittifoqi tarzidagi senorlik monarxiyasi shakllanmadi. Davlat boshqaruvining bunday shakli sinflarning tashkil topish jarayoni nihoyasiga yetgan jamiyatda vujudga kelishi mumkin edi. Shuningdek, Sharq shaharining qandaydir biror mustaqilligi yoʻq edi, binobarin oʻz tabaqa maqsadlari va manfaatlari uchun kurashuvchi shaharliklar tabaqasi shakllanmagan jamiyatda tabaqa-vakillik monarxiyasining ham tashkil topishi mumkin emas edi. Oʻrta asrlardagi Sharq davlatlarida boshqaruvning keng tarqalgan shakli merosiy monarxiya boʻlib qolgan edi. Ularda hukmdor hokimiyatini cheklashning institutsiyaviy shakllari qaror topmadi. Shu bilan birga bu davlat shakllari bir-biriga oʻxshash ham boʻlmadi.

Sharq jamiyatlari ijtimoiy-siyosiy tuzumining yana bir muhim oʻziga xos xususiyatini u yoki bu jamiyatning hukmdor diniy mafkurasi, jamiyat aʼzolarining dinga va hokimiyatga nisbatan munosabati belgilaydi. Masalan, konfutsiylikni oʻrta asrlardagi Xitoy davlati va huquqining hal qiluvchi elementi sifatida eʼtirof etganda shuni taʼkidlash joizki, uni faqat shartli ravishda din deb atash mumkin. Bu koʻproq axloqiy-siyosiy taʼlimot, falsafiy anʼanadir. U xitoyliklarning hukmdor - «osmon oʻgʻli» shaxsida muqaddaslashtirilgan, ilohiylashtirilgan hokimiyat haqidagi qadimgi anʼanaviy tasavvurlaridan kelib chiqqan edi. Xitoyliklar dinlarga nisbatan (Xitoyda konfutsiylik bilan bir qatorda boshqa dinlar: buddizm, daosizm va boshqalar ham tarqalgan edi) faqat ushbu hokimiyat ravnaqi yoʻlida foydalanish mumkin boʻlgan taʼlimot sifatida munosabatda boʻlganlar. Taʼlimotga nisbatan boʻlgani singari dinga ham manfaatparast-

lik munosabatida bo'lish, ya'ni uyg'unlikka erishish yo'lida dindan tarbiyaning majburlov usullarisiz xalqni o'zgartirishga da'vat qilingan yordamchi vosita sifatida foydalanish o'rta asrlar Xitoyida cherkov muassasalarining davlatga bo'ysunganligi mavqeini belgilardi.

Arab xalifaligi davlatining va boshqa musulmon dunyosi davlatlarining o'ziga xosligi bevosita ularning universal din - islom bilan bog'liqligida edi. Islom ta'limotiga binoan, diniy va dunyoviy hokimiyat bo'linmas hisoblanib, bu Qur'onda ham o'z ifodasini topgan. Bu hokimiyat Allohning cheksiz qudrati, kuchi va bo'linmasligi haqidagi ilohiylashtirilgan (teokratik) g'oyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan: «Allohdan boshqa xudo yo'q va Muhammad - uning payg'ambari». Islom musulmonlar dunyosidagi ijtimoiy tuzumning xarakterini ham, davlat muassasalarini ham, huquqiy institutlarni ham, axloqni ham, bir so'z bilan aytganda, musulmonlarning butun ma'naviy sohasini belgilaydi. Musulmon jamiyatining diniy-huquqiy asoslariga alohida (maxsus) ijtimoiy tuzum mos keladi. Bu ijtimoiy tuzum hukmron sinfnig ma'lum darajada qiyofasini o'zgartirganligi, unvon va imtiyozlarning meros qilib o'tkazish tizimining yo'qligi, saylov tizimining mavjud emasligi va hokazolar bilan tavsiflanadi. Musulmon jamiyatida rasman hamma teng huquqlidir, ammo ayni paytda teokratik davlat, uning boshlig'i - xalifa, sulton oldida barcha teng darajada huquqsiz hisoblanadi.

O'RTA ASRLARDA SHARQ MAMLAKATLARI DAVLATI.

- 1. Arab xalifaligining tashkil topishi va taraqqiyot bosqichlari.**
- 2. Ijtimoiy va davlat tuzumi xususiyatlari.**
- 3. O'rta asrlarda Xitoy davlatining rivojlanish bosqichlari.**
- 4. Xitoyning ijtimoiy tuzumi.**
- 5. Xitoy davlat tuzumining xususiyatlari.**
- 6. Yaponiya davlatining tashkil topishi, shart-sharoitlari, xususiyatlari va taraqqiyot bosqichlari**
- 7. Yaponiya jamiyatining tabaqaviy tuzilishi**
- 8. Yaponiyaning davlat tuzumi va uning o'ziga xosligi**
- 9. O'rta asrlarda Hindiston davlatining rivojlanish xususiyatlari va davrlarga bo'lish masalalari.**
- 10. Hindiston ijtimoiy tuzumining xususiyatlari.**
- 11. Hindistonda hokimiyat va davlat boshqaruvining tashkil etilishi.**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., TDYuI..2003.2- qism
9. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.TDYuI..2005.2- qism
10. Imom al-Buxoriy. «Hadis». 1997, 2-jild

1. Arab xalifaligining tashkil topishi va taraqqiyot bosqichlari

VII asrda tashkil topib, XIII asrgacha hukm surgan Arab xalifaligi insoniyat tarixida chuqurroq iz qoldirgan. Arab xalifaligining davlat tuzumi va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan huquqiy tizimi - musulmon huquqi Yevropa, Osiyo va Shimoliy Afrika hududlariga tarqalgan. Xususan, O'zbekiston hududida ham VIII asrdan XX asrgacha islom davlatchiligi va musulmon huquqi amalda bo'lgan.

Musulmon huquqi hozirgi vaqtda ham Yaqin va O'rta Sharq hamda Shimoliy Afrikaning qator davlatlarida ma'lum darajada harakat qilmoqda.

Arab xalifaligi tarixini uch davrga ajratish mumkin.

Birinchi davr - arablarda davlatning tashkil topishidan to Umaviylar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishigacha bo'lgan vaqtga to'g'ri keladi va qarayib 30 yil davom etadi. Bu vaqtda arab davlati tashkil topgan, arablarning ijtimoiy va davlat tuzumida ibtidoiy jamoa tuzumining ko'pgina qoldiqlari, harbiy demokratiya belgilari saqlanib qolgan edi. Aynan shu davrdan boshlab Arab xalifaligining o'ziga xos belgilari - davlat boshlig'i qo'lida ham dunyoviy, ham diniy hokimiyatning qo'shilib ketishi sodir bo'ladi.

Ikkinchi davr - Damashq (Suriya) davri - Umaviylar sulolasining hukmronligi davri (661-750 yillar) bo'lib, bu vaqtda o'ziga xos despotiya ko'rinishidagi merosiy xalifa boshchilik qiladigan nisbatan markazlashgan davlat tashkil topgan. Xalifa ayni paytda islom dinining ham boshlig'i hisoblangan.

Uchinchi davr - Bog'dod (Eron-Mesopatamiya) davri - Abbosiylar sulolasining idora qilish davri bo'lib, 750 - 1055 yillarni o'z ichiga oladi va xalifalikning turklar tomonidan bosib olinishi bilan tugaydi.

VI-VII asrlardagi arablarning ijtimoiy tuzumida hali urug'chilik belgilari kuchli edi. Arablar - ko'chmanchi (badaviy) arablar ham, o'troq arablar ham juda ko'p urug' va qabilalarga bo'lingan edi. Xun olish bor edi. Urug'ning boyroq a'zolari qurbsizroq qarindoshlariga iqtisodiy jihatdan yordam berishi lozim edi. Har bir qabilaning o'z diniy marosimi mavjud edi. Qabila va urug'larning boshida shayx va saidlar turib, hokimiyat faqat shularning qo'lida edi. Biroq urug'chilik tuzumining yemirilish alomatlari ro'y bera boshlagan edi. Urug'-qabila zodagonlari eng yaxshi yaylovlarni va dehqonchilik uchun yaroqli uchastkalarni - vohalarni (bunday uchastkalarining o'zi oz edi) o'z qo'lga kirgizib olmoqda edi. Zodagon oilalarning ko'pdan-ko'p mollari, shuningdek, qullari bor edi. Shayx va saidlar shu oilalardan chiqardi. Urushda qo'lga kiritilgan o'ljalarning eng

ko'p qismi bularga ajratilardi. Arablarda urug'-qabila zodagonlaridan tashqari, ya'ni qabila-urug' boshliqlari va oqsoqollaridan tashqari, yana shaharli savdogar-sudxo'rlardan iborat boshqa bir yuqori tabaqa ham avj olib bordi, bu tabaqa ham muayyan bir qabila va urug'ga kirgan bo'lib, odatda badaviy qabilalarning boshliqlari bilan qattiq bog'langandi. O'rta dengizdan Hindistonga boradigan muhim savdo yo'li qadimdan Arabistondan o'tardi. Shu savdo yo'lida ilk vaqtlardayoq katta-katta savdo punktlari, Makka, Yatrib va boshqalar vujudga keldi. Makka shahri ayniqsa katta ahamiyatga ega edi. Arablar o'rtasida juda dong'i ketgan ibodatxona bo'lmish Ka'ba va undagi muqaddas qora tosh (hajari asvad) shu Makkada edi. Makkada shu Ka'ba atrofida har yili katta yarmarka bo'lib turardi. Makkaning savdogar-sudxo'rlardan iborat yuqori tabaqasi savdodan katta-katta foyda ko'rardi. Ular qullarni ekspluatatsiya qilish va qul qilib sotish bilan ham shug'ullanardilar. Shahardagi mayda hunarmandlar ham shu savdogar-sudxo'rlardan hamma vaqt qarzdor bo'lib, iqtisodiy jihatdan ularga qaram edi.

VI asrning oxiri - VII asrning boshlarida arablar qattiq iqtisodiy va ijtimoiy inqirozga uchradi. Yarim orolning aholisi ko'payib, yer yetishmay qoldi. Oddiy arablar uchun katta madad bo'lib kelgan karvon savdosi ham tushkunlikka uchradi. VI asrda eronlar bilan habashlar o'rtasida bo'lgan va uzoq-uzoq davom etgan urushlar natijasida Yaman deyarli butunlay xarob va vayron bo'ldi. Shimoldan janubga va janubdan shimolga tovar olib borish juda ham kamayib ketdi.

Arablarda ham davlatning tashkil topishining asosiy sababi jamiyatning sinflarga ajralishi edi. Bundan tashqari, arablar iqtisodiy inqiroz tufayli yangi-yangi hududlarga muhtoj bo'lib, Eron va Vizantiya yerlariga kirib borishga harakat qilganlar. Bu inqiroz arab qabilalarining ittifoqlarga birlashishi jarayonini tezlashtirdi, oqibatda butun Arabistonda yagona davlatning tashkil etilishiga olib keldi.

Mayda arab qabilalarini birlashtirish harakati, ayniqsa, VI asrda kuchaydi. Bunga urug' va qabila zodagonlari boshchilik qilardi. Qabilalarni birlashtirish yakka xudoga sig'inish - monoteizmni targ'ib qilish shiori ostida o'tardi. Arab xalq ommasining ijtimoiy noroziligi mafkura tarzida, yangi din - islom dinining vujudga kelishida ifodalandi. VII asrning boshlaridan Muhammad (SAV) arab qabilalarini birlashtirish maqsadida islom dinini targ'ib qila boshlaydi. 610 yilda u din targ'ibotchisi (payg'ambar) sifatida maydonga chiqqandi.

Shu bilan birga urug'lar o'rtasidagi o'zaro urush-janjallarni to'xtatishni ham talab qildi, urug'larning bir-biridan qasos olishiga, urug' va qa-

bilalarning tor qon-qarindoshlik doirasida biqinib yotishiga qarshi chiqdi. Arab jamiyatining bundan buyogʻiga rivojlanishiga gʻov boʻlgan urugʻchilik tuzumining tor doirasiga qarshi olib borilgan bu kurash Muhammadning koʻp xudolikdan qaytib, bitta xudoga - Allohga sigʻinish kerak, degan asosiy diniy talabida ifodalandi (islom dinining «Lo iloha illalloh, Muhammadun rasululloh» degan asosiy formulasi - «xudo - bir, Muhammad uning paygʻambari», demakdir). Alloh - quraysh qabilasidagi bosh xudoning nomi boʻlib, Muhammad unga butun olam xudosi tusini berdi. Moʻmin musulmonlar «Allohning haqiqiy paygʻambariga» (Muhammad oʻzini shunday deb eʼlon qilgan edi) soʻzsiz itoat qilishlari kerak edi.

Muhammad (SAV) sudxoʻrlikni qattiq qoraladi, har bir kishidan kambagʻallarga yordam berishni, oʻz daromadining oʻndan bir qismini kambagʻallarni boqish uchun ajratishni talab qildi.

Muhammad (SAV) vujudga keltirgan yangi dinning beshta asosiy qoidasi, yaʼni: 1) bitta xudoga - Allohga ishonish, 2) har kuni albatta besh vaqt namozni tark qilmaslik, 3) yilda bir marta ramazon oyida roʻza tutish, 4) zakot (kambagʻallarga ushur) berish va 5) haj qilishdan iborat besh farzi muhim ahamiyatga ega. Muhammad (SAV) qullikni qonuniy deb hisoblagani, koʻp xotin olishga fatvo berdi, savdoga va xususiy mulkchilikka homiylik qildi. Shu bilan birga yangi din dastlabki vaqtlarda xalq ommasining kayfiyati bilan hisoblashishga har holda majbur boʻldi. Zakotning farz qilib qoʻyilishi va sudxoʻrlikning birmuncha cheklanishi buning yorqin dalilidir.

Muhammad (SAV) vafot etgandan keyin, oradan koʻp oʻtmay, islom bayrogʻi ostiga birlashgan arab qabilalari Arabiston yarim orolidan tashqariga chiqib, Vizantiya, Eron yerlarini istilo qila boshladi.

Turli arab qabilalarining birlashtirilishi natijasida yagona arab davlati tashkil topadi. Bu davlat teokratik - dinga tayangan davlat boʻlib, quldorlik tuzumining yemirilishi bilan feodal davlat sifatida paydo boʻldi. Muhammad (SAV) vafotidan keyin Abubakr (632-634 yil-lar), Umar (634-644 yillar), Usmon (644-656 yillar), Ali (656-661 yillar) hukmronlik qilishgan. Bu xalifalar kelib chiqishlari jihatidan Muhammad (SAV)ning qarindoshlari yoki yaqin doʻstlari edi.

Islom taʼlimoti boʻyicha Muhammad (SAV) Allohning yerdagi noibi, unga ummaning yoʻlboshchisi degan unvon ham Alloh tomonidan berilgan. Bundan keyin hech kim Allohning yerdagi noibi boʻlishi mumkin emas. Undan keyin faqat oʻrinbosarlar, merosxoʻrlar, yaʼni xalifalar boʻlishi mumkin edi. Yuqoridagi toʻrt xalifa xuddi shunday merosxoʻrlar edi. Xalifalar ham dunyoviy, ham diniy hokimiyat boshligʻi edi. Qonun chiqa-

rish, ijro etish, sud hokimiyati ham ularga tegishli edi. Ushbu to'rt xalifalar islomda «xulafo ar-roshidin» («to'g'ri yo'ldan borgan xalifalar»), dindorlar o'rtasida **choryorlar** deb atalgan.

661-685 yillarda Umaviylar Ali tarafdorlari va xorijiyalar ustidan g'alaba qozonib, hokimiyatni mustahkamlab oladilar. Umaviylar qator islohotlar o'tkazadilar. Ular xalifa lavozimini nasliy mulkka aylantirish, davlat xazinasini va davlat arxivini tashkil etish, arab tilini davlat tili deb e'lon qilish, yangi oltin, kumush va mis pul chiqarish, harbiy-dengiz floti tashkil etish va boshqalar bo'yicha islohotlar o'tkazadilar. Bu tadbirlar Umaviylar davlatining harbiy-siyosiy hamda iqtisodiy qudratini oshiradi. Poytaxt Damashqda qoladi. Suriya xalifalikning markaziy viloyatiga aylanadi. Umaviylar davrida arablar sharqda Afg'oniston, Hindistonning shimoliy qismi, Armaniston, Gruziya, Movarounnahr, g'arbda Shimoliy Afrika va Ispaniyaning katta qismini bosib oladilar.

2. Ijtimoiy va davlat tuzumi xususiyatlari

Ijtimoiy tuzum Arab xalifaligi ijtimoiy munosabatlarining o'ziga xos tomoni shunda ediki, unda Yevropa mamlakatlaridagi singari tabaqaviy tuzum o'rnatilmadi. Bu yerda aholi turli guruhlarini huquqiy holatidagi o'ziga xos belgi, avvalo, musulmonlar va nomusulmonlar, arablar va boshqa xalqlarning huquqlari noteng va har xil ekanligida edi.

Shariat bo'yicha kishining huquqiy layoqati va muomila layoqati islomga e'tiqod qilishiga qarab belgilanadi. Musulmonlar musulmon bo'lmaganlar oldida imtiyozli hisoblanadilar. Hatto qul musulmonlar erkin nomusulmonlarga nisbatan imtiyozli huquqlaridan foydalanadilar. Shariat bo'yicha faqat musulmonlar to'la huquqiy layoqatga ega. Boshqa dindagilar - **zimmiylar** to'la huquqiy layoqatga ega emas, deb hisoblanganlar. Ular islom davlatida musulmon hukmdorlarga tobe bo'lib yashayotgan hamda o'zlarining jon va mol-mulklarini musulmonlar omon saqlamoqlari uchun har yili juz'ya solig'i (jon solig'i) to'lab turmoqni o'z zimmlariga olgan g'ayridinlar hisoblanadi. Bu haqda Qur'oni karimning 10-pora 9-Tavba surasining 29-oyatida shunday deyiladi: «Allohga va oxirat kuniga ishonmaydigan, Alloh va Rasuli harom qilgan narsalarni harom sanamaydigan, haq din (Islom)ni din qilib olmaydigan ahli kitoblardan iborat kishilarga qarshi - to ular o'zlarini past tutib, juz'ya (solig)ni naqd bermagunlaricha - jang qilingiz!». Juz'ya solig'ini to'lab turgan zimmiylar va musulmon hukmdorlar o'rtasidagi ahdga qat'iy rioya qilmoqlari haqida Payg'ambarimiz hadislarini Imom Al-Buxoriy ham o'z kitobida ta'kidlab

o'tgan⁹². Zimmiylarga nisbatan shariat normalari faqat ular musulmonlar bilan bitimlar tuzganlarida yoki jinoyat sodir etganlarida qo'llanilgan. Boshqa hollarda, ular o'z fuqarolik-huquqiy aloqalariga amal qilganlar va o'z oqsoqollari tomonidan idora etilganlar. Zimmiylarning musulmonlar bilan nikohga kirishi, musulmonlardan qullarga ega bo'lishi taqiqlangan. Ular ot minib yura olmaganlar, faqat xachir va kichkina eshaklarda yurishlari mumkin edi. Ular uchun yana boshqa bir qancha taqiq va cheklovlar mavjud edi.

Erkinlikni qo'lga kiritgan qullar **mavalilar** deb yuritilgan. Lekin ularning erkinligi to'liq bo'lmagan. Ularning ahvoli xuddi Rim imperiyasidagi erkinlikka chiqarilgan qullarning ahvoliga o'xshash edi. Mavalining mol-mulki u o'lgandan so'ng merosxo'ri bo'lmasa, xo'jayiniga o'tgan. Arablar tomonidan bosib olingan xalqlarning aholisi ham mavalilar deb atalgan.

Davlat tuzum Arab xalifaligi rivojlanishining yuqoridagi uchta bosqichida uning davlat tuzumi o'zgarib borgan. Arab xalifaligining birinchi davrida hali davlat tuzumida harbiy demokratiya qoldiqlari saqlanib qolgan bo'lsa, Umaviylar va Abbosiylar davrida xalifalik despotik davlatga aylangan.

Muhammad (SAV) tashkil etgan diniy-siyosiy jamoa ana shu g'oyaga asoslangan bo'lib, unda Alloh davlat mustaqilligining timsoli, payg'ambar esa umrbod uning qonuniy noibi va yerdagi oliy rahbar edi. U ana shu tariqa o'z qiyofasida yakka hokimga xos obro'-e'tiborning barcha jihatlari ni birlashtirgan edi. U Allohning qonun-qoidalarini dindorlarga uning so'zlari bilan e'lon qilgan va ularni o'zi va boshqalar oldida muvaffaqiyatli himoya qila olgan edi. Shu bilan birga Muhammad (SAV) qavmlari uchun mutlaq qonun chiqarish hokimiyatini o'zida saqlab qoldi.

Xalifa hokimiyatining manbai quyidagilar edi:

birinchidan, uning musulmon jamoasi tomonidan saylanishi;

ikkinchidan, xalifaning vasiyat tariqasidagi farmoyishi.

Xalifa huzurida **kengash (shuura)** mavjud bo'lib, muhim ishlarni hal etgan. Xalifaning bevosita maslahatchisi va o'rinbosari, davlatda oliy mansabdor shaxs buyuk ministr bo'lgan. **Ministr** so'zi arabcha «og'irliklarni ko'taruvchi» degan ma'noni bildiradi. Buyuk ministr juda katta vakolatlarga ega edi. U xalifa nomidan davlatning daromad va xarajatlarini nazorat qilardi, amirlar va sultonlarni tayinlardi. U xalifa devonxonasi boshlig'i hisoblangan.

Saroydagi muhim mansablar: xalifaning shaxsiy qo'riqchilari boshli-

⁹² **Qarang:** Imom al-Buxoriy. «Hadis». 1997, 2-jild, 346-bet.

g'i; politsiya boshlig'i; boshqa mansabdor shaxslarni nazorat qiluvchi maxsus chinovnik edi.

Davlat boshqaruvining markaziy organlari **devonlar** deb atalardi. Arab xalifaligida quyidagicha **devonlar** bo'lgan:

Al-Xiroj - ichki ishlar devoni - moliyaviy ishlarga rahbarlik qilgan;

Al-Xatim – xalifa kotibiyati hisoblangan, yashirin politsiya funksiyasini ham bajargan;

Al-Rasoil - pochta va aloqa devoni bo'lgan. U pochtalarni va davlat yuklarini yetkazib bergan. Yo'llarni, karvon-saroylarni, quduqlarni qurilishiga rahbarlik qilgan;

Al-Mustaqilot - harbiylarni hisobga olish, armiyani ta'minlab turish vazifasini bajargan.

Ushbu ko'rsatilgan to'rtta devon Umaviylar davrida tashkil topgan bo'lsa, Abbosiylar davrida devonlarning soni 10 taga yetadi. Devonlarning boshida xalifa tomonidan tayinlanadigan ministr, ya'ni **rais-ud-devon** turardi. Yuqoridagilardan tashqari, davlat xazinasi - **bayt-al-mol** ham bo'lib, u zakot solig'ini undirish ishlarini yuritgan.

Armiya. Dastlab armiya asosan arab qabilalaridan va ko'ngillilardan iborat edi. Xalifa oliy bosh qo'mondon hisoblangan. U armiyadagi oliy va o'rta darajadagi zobitlar tarkibini tayinlagan va almashtirib turgan. Uma-viylar davrida har bir viloyatning o'z qurolli kuchlari (otryadlari) mavjud edi. Ularga tegishlicha viloyat hukmdorlari boshchilik qilgan. Abbosiylar davrida ulkan harbiy dengiz floti tashkil etiladi.

Sud. Sud hokimiyati ma'muriy hokimiyatdan ajratilgan edi. Mahalliy hokimiyatlar sudyalarning qaroriga aralashish huquqiga ega bo'lmaganlar.

3. O'rta asrlarda Xitoy davlatining rivojlanish bosqichlari

Xitoyda ko'p ukladlilikning turg'unligi, sinflarning tashkil topish jarayoni tugallanmaganligi, patriarxal-urug'chilik va quldorchilik munosabatlari qoldiqlarining saqlanib qolganligi, juda katta hududdagi turli rayonlarning xo'jalik va ijtimoiy rivojlanishi notekisligi va boshqalar natijasida o'rta asrlarning boshlanish vaqtini aniq vaqt (sana) bilan belgilash ancha murakkab. Yuqorida ko'rsatilganidek, Qadimgi Xitoy davlatidayoq o'z erkinliklarini yo'qotmagan kam yerli va yersiz dehqonlarni ekspluatatsiya qilishning turli shakllariga asoslangan yirik xususiy yer egaligi shakllangan edi. Soliqlar to'laydigan dehqonlarning davlat tomonidan ekspluatatsiya qilinishi ham keng tarqalib borgan. Dehqonlardan asosan davlat foydasiga renta-solig'i olinardi.

Oʻrta asrlarda Xitoy davlati tarixini davrlarga boʻlishda hukmron sulolalarning vaqti-vaqti bilan oʻzgarib turishini va yirik imperiyalarning tashkil topishini hisobga olish zarur. Bu davrda tez-tez boʻlib turgan xalq qoʻzgʻolonlari davlatning ijtimoiy-sinfy tuzilishida, shuningdek, siyosiy va huquqiy institutlarida u yoki bu darajada oʻzgarishlarga olib kelgan.

Xitoyda yagona davlatning tashkil topishida ayniqsa Szin davlatining asoschisi Sim Yan islohotlari muhim ahamiyatga ega boʻldi. Islohotlarga binoan yerlarning katta qismi imperatorning, yaʼni davlatning mulki deb eʼlon qilingan. Mustaqil dehqonlar esa davlatning yerlarini ushlab turuvchilar va buning evaziga soliq toʻlovchilar boʻlib qolgan. Ular turli darajalarga boʻlingan. Birinchi darajali soliq toʻlovchilar - «chek yerlarni foydalanishga oluvchi» (erkaklar uchun 70 mu¹²⁹ ayollar uchun 30 mu) va «soliqqa oid chek yerlar»ni (tegishlixa erkaklar uchun 50 mu, ayollar uchun 30 mu) oluvchi 16 yoshdan 60 yoshgacha erkak va ayollar tashkil etadi. Bu yerlardan olinadigan hosil yer uchun soliq va toʻlovlar sifatida toʻliq davlatga oʻtkazilgan. Ikkinchi darajali soliq toʻlovchilarga 13 yoshdan 15 yoshgacha va 61 yoshdan 65 yoshgacha boʻlgan dehqon oila aʼzolari kirib, ular chek yerlarning yarmisini olardilar. Soliq toʻlash yoshiga yetmagan va undan oshgan kishilar hech qanday chek yerlar olmagan. Davlatdan chek yer olgan soliq toʻlovchi dehqonlar ishlab berish majburiyatlarini ham oʻtaganlar.

VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Xitoyda umumiy dehqonlarning yarmiga yaqini birovlarining yerlarini ishlash hisobiga yashab, xususiy mulkdorlar tomonidan ekspluatatsiya qilindi. Dehqonlarning boshqa qismini mustaqil mayda ishlab chiqaruvchilarning keng qatlami tashkil etdi. Ular tomonidan ishlab chiqarilgan qoʻshimcha mahsulot davlatga soliq tarzida berilardi.

Mayda yer egalari ommaviy yersizlanishi ijtimoiy portlashlarga, qoʻzgʻolonlarga, urushlarga olib kelardi, oqibatda hukmron sulolalar agʻdarilardi. Natijada dehqonlarni ekspluatatsiya qilishning anʼanaviy tizimi, mustaqil dehqon xoʻjaliklarining solishtirma ogʻirligi davriy tiklanib bordi.

IX asr oxiri - X asrning boshlaridagi notinch yillar va kuchli dehqonlar qoʻzgʻolonlaridan keyin Sun sulolasi (X-XIII asrlar) ning oʻrnatilishi bilan maʼlum darajada davlat va yirik xususiy yer egaligining muvozanatiga erishildi. XI asrda Sun amaldori **Van Anshining** islohotlari ushbu muvozanatga yordam berdi. Shu davrda dehqon xoʻjaliklarini tiklash va rivojlantirishga, yer kadastrini joriy qilish asosida soliq tizimini tartibga keltirishga qaratilgan yangi qonunlar qabul qilindi. Ayni vaqtda dehqon

¹²⁹ 1 mu – 1/16 gektar yer.

xo‘jaliklari sharoitlarini yaxshilash, irrigatsiya inshootlarini qurish va boshqalar bo‘yicha chora-tadbirlar nazarda tutildi.

4. Xitoyning ijtimoiy tuzumi

Xitoy an’anaviy jamiyatida shaxslar haqidagi masalani huquqning sub’yekti sifatida ko‘rish alohida ijtimoiy qatlamlar, tabaqalar, aholi guruhlarning huquqiy holatidagi farqlarni aniqlash bilan chambarchas bog‘liq. Xitoy an’anaviy huquqiga shaxs, fuqaro, individning sub’yektiv huquqlari haqidagi yevropacha konsepsiya ma’lum emas. Xitoy kodekslarida va rasmiy hujjatlarida shaxs huquqiy holati «se» (rang) atamasi bilan belgilangan. Bu individning muayyan huquq va aniq o‘rnatilgan majburiyatlarga ega bo‘lgan u yoki bu ijtimoiy guruhga mansubligini anglatadi.

O‘rta asrlar Xitoyida ijtimoiy farqlar sinfiy farqlarga qaraganda ancha aniq ko‘zga tashlanib qolgandi. Ular faqat alohida tabaqalarning emas, balki turli darajadagi unvonli, martabali chinovniklarning ham huquq va majburiyatlarini mustahkamlovchi qonun va an’analar bilan qattiq himoya qilingan. Shuningdek, ularning turmushdagi yurish-turishlari, kiyimlaridagi, marosimlaridagi farqlar ikir-chikirigacha va qat’iy tartibga solingan edi.

Xitoyning an’anaviy ijtimoiy tuzumi turli davrlarda u yoki bu o‘zgarishlarni boshidan kechirgan bo‘lishiga qaramay, hamma vaqt asosan uchta ijtimoiy guruhga: 1) «oliyjanob kishilar»; 2) «rahmdil, yaxshi kishilar»; 3) «past tabaqadan kelib chiqqan kishilar»ga bo‘lingan.

O‘rta asrlar Xitoyida eski urug‘ aristokratiyasi ma’lum darajada o‘z o‘rnini yangi xizmatchi aristokratiyaga-mansabdorlarga bo‘shatib bergan. O‘qimishli tabaqaviy guruh-**shenshi** qudratli konservativ kuch, markaziy hokimiyatning tayanchi, soliq to‘lovchi dehqonlarni an’anaviy ekspluatatsiya qiluvchi bo‘lib qoladi. Shenshi ikki toifaga bo‘lingan. Birinchi toifaga bevosita hokimiyatga aloqasi bo‘lgan va son jihatdan nisbatan kamchilikni tashkil etgan shaxslar qatlami - hukmdorning yaqinlari, katta amaldorlari va ierarxiyaga asoslangan butun byurokratik davlat apparati kirgan. Ikkinchi toifaga birinchi tabaqaga nomzod bo‘lgan va konfutsiylik ta’limini olgan, lekin mansabga ega bo‘lmagan juda ko‘p o‘qimishli kishilar kirgan. Ular to‘g‘ridan-to‘g‘ri davlat vakolatlariga ega emasdilar, lekin joylarda, jamoa boshqaruvida juda katta rol o‘ynaganlar. Bu esa o‘z navbatida Xitoyda davlat hokimiyatining markazlashuviga katta yordam bergan.

5. Xitoy davlat tuzumining xususiyatlari

Xitoyda qadimgi davrlardayoq yaqqol namoyon bo'lgan Sharq despotiyasi belgilari o'rta asrlarda yanada rivojlandi. Bu davrda oliy va mahalliy boshqaruv organlari tizimining an'anaviy asoslari asosan boshqaruvning umumma'muriy, nazorat-tekshiruv, sud va harbiy-qo'mondonlik funksiyalari bo'yicha taqsimlanishi hisobiga mustahkamlandi va takomillashdi. Davlat oldida turgan vazifalarning o'zgarishi munosabati bilan ushbu tizimning u yoki bu bo'g'inlari qayta qurildi, ularning vakolatlari va nomlari ham almashtirildi.

Tan imperiyasining murakkab va yetarlicha qat'iy tuzilgan davlat boshqaruv tizimi tepasida **imperator** turgan. Uning huzurida ancha taniqli mansabdorlardan iborat **Davlat kengashi** mavjud edi. Davlat kengashi a'zolari orasida imperatorning qarindoshlari muhim o'rin tutardi. Boshqaruvning barcha jilovlari davlatda oliy mansabdor shaxslar-ikkita kantslar qo'lida edi. Birinchisi imperatorning chap qo'l ministri - katta kantslar, ikkinchisi - o'ng qo'l ministr-kichik kantslar hisoblangan. Ularning har biri o'sha vaqtdagi 6 ta: 1) martabalar (mansablar, xizmatlar) bo'yicha; 2) marosimlar bo'yicha; 3) soliqlar (daromadlar) bo'yicha; 4) harbiy ishlar bo'yicha; 5) sud ishlari (jazolar) bo'yicha; 6) ijtimoiy ishlar bo'yicha mahkamalar (ministrlilar)dan uchtasini yuritardi.

Tan sulolasi davlat apparatining bunday oliy boshqaruv organlari Xitoyda asrlar mobaynida harakatda bo'lgan. U ayniqsa mo'g'ullar hukmronligi (1368-1644 yillar) tugatilgandan keyin minlar sulolasi davrida har tomonlama yuzaga chiqadi. Bu apparatga imperator boshchilik qilardi. Davlatda butun oliy qonun chiqarish va sud hokimiyati imperator qo'lida to'plangan edi. Taxt imperatorning katta o'g'liga meros bo'lib o'tardi. Imperatorning boshqa o'g'illariga knyazliklar - udellar berilgan. Udellar ularning xususiy yer egaliklari bo'lib qoladi. Imperator saroyi ko'p sonli xizmatchilar, imperatorning xotinlari, bichilgan qullardan iborat bo'lib, davlat boshqaruvida muhim rol o'ynaydi. Ayni paytda pastdan yuqoriga bo'ysunish (ierarxiya) asosida tashkil etilgan maxsus chinovniklar apparati rivojlanadi va takomillashadi. Bu apparatning tepasida, xuddi Tan sulolasi davridagidek, oltita mahkama (ministrlilik) ning boshliqlari, shuningdek, **senzor**, oliy nazorat-tekshiruv organi, beshta komissarlar hamda oliy harbiy-qo'mondonlik organlari turardi.

XV asrdan e'tiboran haram xodimlari (bichilgan qullar) ning siyosiy ta'siri kuchaya boshlagan.

Minlar sulolasi davrida oltita markaziy mahkamalarning faoliyati dastlab ikkita maslahatchi va birinchi darajali chinovniklar boshchiligidagi **Katta kotibiyat** tomonidan muvofiqlashtirib turilgan. Kotibiyat 1380

yilgacha faoliyat ko'rsatgan. Hokimiyatni bosh maslahatchi qo'lida to'plinishi xavfini oldini olish maqsadida imperator uning barcha vazifalarini bevosita o'z qo'lga olgan edi.

Martabalar mahkamasi barcha fuqarolik amaldorlari va boshqaruv apparati xizmatchilarining mansabga tayinlanishi, boshqa lavozimlarga o'tkazilishi va almashtirilishiga javob bergan. O'rta asrlar Xitoyida amaldorlik mansabi shunchalik buyuk ediki, aynan ushbu mahkama va uning boshlig'i boshqalari orasida eng asosiysi hisoblanardi.

Daromadlar mahkamasi aholini va qishloq xo'jaligi yerlarini hisobga olish ishlarini yuritgan. U soliqlar miqdorini belgilagan, soliqlarning yig'ilishiga javob bergan. Ushbu mahkamaning har bir bo'limi 13 ta provinsiyalardan bittasi doirasida faoliyat ko'rsatgan.

Marosimlar (rasm-rusumlar) mahkamasi imperator hokimiyatining shon-shuhratini ko'tarishga qaratilgan marosimlar va tadbirlarni o'tkazish, shuningdek, diniy qurbonliklar keltirish bilan shug'ullangan. U marosimlar o'tkazish, qurbonliklar keltirish, qabul uyushtirish va diniy marosimlarni birxillashtirish maqsadlarida buyruq-farmoyishlar berish bo'limlaridan iborat bo'lgan.

Harbiy mahkama barcha harbiy amaldorlarni (mansabdorlarni) tayinlash, boshqa lavozimga o'tkazish va ishdan bo'shatish, armiyani ta'minlash va pochta xizmati ishlarini yuritgan. **Sud mahkamasi**, yoki **jazo mahkamasi** butun imperiya bo'yicha sud ishlari yuritilishini nazorat qilgan. U xuddi daromadlar mahkamasi singari 13 ta provinsiyaning har birida o'z bo'limlariga ega edi. Bu mahkamaning faoliyati taftish-tergov organi bo'lmish poytaxt sudi faoliyati bilan kesib qo'yilgan.

Markazda ham, provinsiyalarda ham turli toifalardagi sensorlik, nazorat organlari ma'muriyatdan mustaqil mavqega ega edi. **Senzoratga** ikkita bosh (asosiy) sensor-birinchi darajali mansabdorlar boshchilik qilardi. Uning apparatiga 100 ga yaqin nazorat qiluvchi sensorlar kirardi va ular provinsiyalar bo'yicha guruhlariga bo'lingan edi. Min sulolasi davridagi davlat apparatida hech qaysi organ sensorat singari katta vakolatlarga ega bo'lmagan. Sensorat barcha mansabdorlar va ularning faoliyatini o'z nazorati ostida ushlab turgan. U faqat mansabdorlarning suiiste'molchiliklarini, xatolarini aniqlash huquqigagina emas, balki bevosita ularni tuza-tish, mansabdorlarga nisbatan jazo choralarini qo'llash huquqiga ham ega edi.

Mahalliy boshqaru

Tan imperiyasi o'nta provinsiya (dao)ga, provinsiyalar esa viloyat (chjou)lar va uyezd (syau) larga bo'lingan. Barcha ma'muriy birliklar soliqlar to'lash

miqdori bo'yicha bir-biridan farq qilgan va tegishli toifalarga ajratilgan. Bu ularning huquqiy maqomini va markazdan tayinlanadigan nazorat qiluvchi mansabdorlar miqdorini ham belgilanishiga ta'sir etardi.

XV asrdan boshlab ular «buyuk muvofiqlashtiruvchilar» degan nom olgan va imperator tomonidan provinsiyalarga, shuningdek, alohida strategik ahamiyatga ega bo'lgan mintaqalarga uzoq muddatlarga tayinlanadigan bo'ldi. «Buyuk muvofiqlashtiruvchi» hisobot berish va kundalik ishlarni hal qilish uchun yiliga bir marta poytaxtga kelishi lozim edi. Bu vaqtda «Oliy qo'mondonlar» instituti shakllana boshlagan. Ular «buyuk muvofiq-lashtiruvchilar» faoliyatini, ayniqsa, tashqi hujum yoki isyon xavfi tug'il-ganda qator provinsiyalarning harbiy boshqarmalarini muvofiqlash-tirganlar.

Har bir provinsiyada ma'muriy boshqaruv ikki - «chap» va «o'ng» vakillarga yuklangan. Ularning o'z yordamchilari bo'lgan. «Chap» va «o'ng» vakillar zimmasiga aholini va yerlarni hisobga olish, soliqlar yig'ish, qurilish ishlarini va suvlarning taqsimlanishini kuzatib turish majburiyatlari yuklangan edi.

Sud O'rta asrlar Xitoyida sud ishlari ham sud organlarida, ham sud funksiyalarini bajaruvchi ma'muriy organlarda ko'rib hal qilingan. Min sulolasi davrida **Jazolar mahkamasi** (sin bu), **Katta haqiqat ibodatxonasi** (dalisa), **Markaziy taftish-tergov jinoiy sud** poytaxtning ana shunday sud-tergov organlari hisoblanardi. Markaziy taftish-tergov jinoiy sud o'ta murakkab ishlarni ko'rib hal qilardi. Bu yerda qaror imperator nomidan chiqarilardi. O'lim jazosi haqidagi barcha hukmlar imperatorga ma'lum qilinardi. Imperator amnistiya e'lon qilish, shuningdek, jazoni yumshatish huquqiga ega edi.

Armiya Xitoyda armiyani tashkil etish prinsiplari o'rta asrlarning turli bosqichlarida ichki va tashqi omillar ta'sirida o'zgarib turgan.

Tan imperiyasida erkaklar 60 yoshga to'lgunga qadar harbiyga majbur bo'lganlar va armiyada xizmat o'tashga jalb qilinganlar. Jang vaqtida urushni tashlab qochish, harbiy yurishdan bo'yin tovlash uchun o'lim jazosi berilgan.

VIII asrdan boshlab imperatorlar ko'proq yollanma qo'shinlardan, shuningdek, turklar, uyg'urlar va boshqalardan tuzilgan otliq askarlardan foydalana boshladilar.

Min imperiyasi davrida «okrug qo'shinlari» va chegara gornizonlarining eski tizimi saqlanib qolgan edi.

Doimiy qo'shinlar hamma davrlarda mahalliy harbiy otryadlarning,

tartibni qoʻriqlashga chaqirilgan jamoa harbiy qismlarining koʻmagiga tayanardi.

Min sulolasi davrida armiya toʻxtovsiz oʻsib bordi, XVII asrda u 4 million kishini tashkil etdi.

Boshqarish maqsadlarida barcha harbiy qoʻshimlar beshta harbiy okrug oʻrtasida taqsimlangandi.

Armiyaning doimiy bosh qoʻmondoni boʻlmagan. Urush harakatlari boshlangan hollarda oliy harbiy amaldorlardan yoki mansabdorlardan biri general yoki hatto generallissimus etib tayinlanardi.

Min sulolasi davrida Xitoyning mahalliy qoʻshinlar qoʻmondonlari markazdan maʼlum muddatga tayinlanadigan maxsus mansabdorlar tomonidan nazorat qilingan.

6. Yaponiya davlatining tashkil topishi, shart-sharoitlari, xususiyatlari va taraqqiyot bosqichlari

Koʻpgina tarixiy-huquqiy manbalarda Yaponiya hududida urugʻdoshlik tuzumining yemirilishi va ilk davlatning tashkil topishi jarayoni VII asrda nihoyasiga yetganligi koʻrsatiladi.

Yaponiyada ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilish jarayoni III asrda boshlangan.

Yaponiya davlati va jamiyatiga oʻsha vaqtlarda juda taraqqiy etgan Xitoy sivilizatsiyasining taʼsiri ancha katta boʻldi.

IV asrdan Yaponiyada qabilalarning ittifoqi tashkil topdi. V asrda esa qabilalar ittifoqining yoʻlboshchisi Yamato mamlakat hududining katta qismini oʻz hukmronligi ostida birlashtirdi. VI asrda Yaponiyada jamiyatning ijtimoiy tabaqalashuvi jarayonlarining kuchayishi va davlat apparatining shakllanishiga alohida urugʻlarning qabilaviy ittifoq ustunligi uchun uzundan-uzoq olib borgan kurashi va Syotokutaysining gʻalabasi katta taʼsir koʻrsatdi. Syotokutaysi hukmronligi davrida, 604 yilda Yaponiyada birinchi qonun hujjati - Yamato podsholarining birinchi deklaratsiyasi - Syotoku Konstitutsiyasi, yaʼni 17 ta moddadan iborat Qonun paydo boʻldi. Unda davlat boshqaruvining prinsiplari belgilangan edi.

Shu tariqa, 645 yildan boshlangan podsholik davri Tayka¹³³ yillari degan nom olib, Yaponiyada markazlash-gan davlat tuzish jarayoni va qator islohotlar oʻtkazish boshlangan. Bu islohotlar Tayka manifestida mustahkamlangan. Manifest esa keyinchalik maxsus «**Tayxo ryo**»¹³⁴

¹³³ «**Tayka**» soʻzining lugʻaviy maʼnosi – «buyuk oʻzgarishlar».

¹³⁴ «**Tayxo ryo**» kodeksi «Tayka qonunlari toʻplamlari» boʻlib, 646 yildan 700 yilgacha chiqarilgan barcha qonun hujjatlarini oʻzida mujassamlashtirgan va 702 yilda chiqarilgan edi.

kodeksi bilan to'ldirilgan edi.

Mayda yer egalari tomonidan to'ldirilib turadigan bu toifadagi professional jangchilar tobora kuchli pomeschchiklarning homiyligi ostiga o'ta borganlar va vaqt o'tishi bilan **samuray** deb nomlanadigan yopiq tabaqaga aylangan. Samuraylarning xo'jayiniga sodiqligini qattiq talab qiluvchi, hatto uning uchun hayotini ham berishga tayyor turishi lozimligini belgilovchi o'z iftixor qoidalari mavjud edi.

Yaponiyada uzoq vaqt davom etgan siyosiy tarqoqlik uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini to'xtatib qo'ygan. Mamlakatda feodal munosabatlarning hukronligi to XIX asrning o'rtasidagi burjua inqilobigacha, ya'ni «Meydzining¹³⁵ qayta tiklanishi» deb nom olgan davrgacha davom etgan.

7. Yaponiya jamiyatining tabaqaviy tuzilishi

Yaponiyada, xuddi Xitoydagidek, urug' aristokratiyasining ajralib chi-qishi, qullar va boshqa toifadagi qaram aholining paydo bo'lishi munosabati bilan ikkita ijtimoiy tabaqa: «aslzoda» va «aslzoda bo'lmagan» kishilar taba-qasi shakllangan. Ularning ikkalasi bir qancha ijtimoiy guruhlarga bo'lingan. Ular o'rtasidagi chegaralar yetarli darajada qo'zg'aluvchan bo'lgan. «Asl-zoda» kishilar orasida imperatorga yaqin imtiyozli tabaqa, podsho saroyi a'zolari, urug' aristokratiyasi, yirik amaldorlar ajralib turgan.

«Aslzoda kishilar» (ryomin)ning asosiy qismi, ilgari qudratli urug' boshliqlariga shaxsan qaramlikda bo'lgan «davlat kishilari» singari, chek yer tizimi joriy qilingandan keyin davlat yerlariga o'tkazib qo'yilgan. Ular yerga, biron-bir yer egasi - xo'jayinga biriktirib qo'yilmagan edi, lekin o'zi xizmat qilayotgan uyezd boshlig'i yoki xo'jayinining ruxsatisiz yerini tashlab ketishi mumkin emas edi.

Davlat oilalarni soliq (o'lpon) to'laydigan va majburiyatlarni bajara-digan birlik sifatida har tomonlama mustahkamlashga harakat qilgan. Masalan, «**Tayxo Yoro ryo**»¹³⁶ deb nomlangan qonunlar to'plamida kasallarni, keksalarni, cho'loq, mayib-majruhlarni boqish majburiyati qarindoshlarga, ular bo'lmasa, jamoa yoki mahalliy hokimiyat zimmasiga yuklatilgan bo'lib, hosilsizlik yoki tabiiy ofatdan zarar ko'rgan oilalarga yordam ko'rsatish majburiyati mavjud edi. Qonun tomorqaning ajratilishini, agar bunda kichik yoshli bola yoki beva xotin yolg'iz qoladigan bo'lsa, taqiqlagan. Agar merosni taqsimlash paytida tomorqadan ajratma berilgan

¹³⁵ **Mzydzi** – imperator Mutsuxito boshqaruvi yillari (1868-1912 yillar).

¹³⁶ «**Tayxo Yoro ryo**» - 717-723 yillarni o'z ichiga olgan Yoro davrining umumiy qonunlar to'plami.

bo'lsa va ajralib chiquvchining oilani boshqara olishiga hech qanday shubha bo'lmasa, u holda yuqoridagi qoida istisno qilinishi mumkin edi.

Yaponiyada irqiy va diniy mansubligiga qarab kishilarga turlicha munosabatda bo'lish tan olinmagan.

Yaponiyaning tabaqaviy-sinfy tuzilishi keyingi asrlarda ham ancha aniq ifodalana borgan. Bunga tobora rivojlanib borgan feodal, vassalliklenga oid munosabatlar bilan bir qatorda mamlakatdagi tub siyosiy o'zgarishlar ham ta'sir etgan. Masalan, 1192 yilda shimoliy feodallardan biri Minamoto o'z raqiblari - boshqa feodallarni samuraylardan tuzilgan qo'shin yordami bilan tor-mor keltirib, mamlakatning poytaxti Kiotoni qo'lga kiritadi va shu tariqa Yaponiyada syogunlik vujudga keladi. Imperator hokimiyati o'zining real ahamiyatini yo'qotadi. Eng katta feodallar o'rtasidagi o'zaro nizolar natijasida imperator qo'lida faqat diniy hokimiyat qoladi, xolos. Dunyoviy oliy hokimiyat esa eng kuchli **feodal - syogun - oliy hokim** qo'lga o'tadi. Yaponiyada ikki parallel sulola - imperator sulolasi va **syogun sulolasi** o'rnatiladi. Shunday qilib, XIII asrda mamlakatda birinchi syogunlikning o'rnatilishi, harbiy-feodal oligarxiya boshqaruvining joriy qilinishi feodallarning oliy imtiyozli feodallar, bevosita syogunning vassallari (gokenin), boshqa feodal egaliklar, ibodatxonalar va monastirlarning vassallari (xigokenin) kabi guruhlarga bo'linib ketishiga olib kelgan.

Oddiy xalq - dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar feodallar tabaqasiga kirmagan. Dehqonlarni ekspluatatsiya qilishning asosiy shakli natural obrok shaklida jon boshidan olinadigan renta bo'lib qolgan. Bunda dehqondan hosilning (sholining) 40 foizidan 60 foizigacha miqdorida soliq olinardi. Biroq, XIII asrda ham, XIV asrda ham Yaponiyada dehqonlar to'la qaramlikka tashlanmagan edi. Shunga qaramay, XII-XIII asrlardayoq yapon dehqonlarining ahvoli juda og'ir edi. Feodallar yer egalari sifatida qo'llaridagi shaxsiy va harbiy hokimiyatdan ham, shuningdek, davlat tashkiloti va uning butun moliyaviy-ma'muriy tizimidan ham keng suratda foydalanib, dehqonlarga juda ko'p har xil to'lov va soliqlar solardilar. Bir necha saroyni - mikado, syogun, sikken saroylarini ta'minlash mamlakatda juda qimmatga tushardi. Shu bilan birga katta va mayda feodallarning tinmay davom etgan o'zaro urushlari dehqonlarning ahvolini og'irlashtirardi. Yapon dehqonlari ko'p jihatdan shahar sudxo'rlariga qaram edilar, chunki soliq yig'ish ishi odatda sudxo'rlarga topshirilardi. Dehqonlar ko'pincha kelgusi yil hosilini garovga qo'yib, sudxo'rlardan qarzga urug'lik olardilar. Hamisha ocharchilik va buning natijasida doim bo'lib turadigan yuqumli kasalliklar epidemiyasi XIV va XV asrlarda yapon qishloqlarida keng tar-

qalغان hodisa edi. XV asrda ko'tarilgan dehqonlar qo'zg'olonlari ham tasodif emas edi. Bu vaqtda, ayniqsa, XIII-XIV asrlarda dehqonlar armiyaning asosiy kuchini tashkil etardi. Yuqoridagilarning o'ziyoq shuni tasdiqlaydiki, XIII-XV asrlarda dehqonlarning ahvoli nihoyatda og'ir bo'li-shiga qaramay, ular hali krepostnoy qaramlikka tashlanmagan edi.

Yapon jamiyatining tabaqaviy-sinfiy tuzilishi uchinchi syogunat davrida ancha tugallangan shakllarga ega bo'ldi. U qonun bilan mustahkamlandi va butun syogunat tomonidan har tomonlama muhofaza qilinadigan bo'ldi. Yapon feodal jamiyati to'rtta tabaqaga bo'lindi. Tabaqaviy bo'linish asosan sinfiy bo'linish bilan mos tushgan. Bu bo'linish rasman **«si-no-ko-syo»**: **samuraylar (si), dehqonlar (no), hunarmandlar (ko) va savdogarlar (syo) formulasi** bilan belgilangan. Feodal jamiyatning eng tubida kam sonli parilar («eta») guruhi turgan.

1615 yilda tokugavalar sulolasining birinchi syoguni Ieyasu tomondan «O'n sakkizta qonunlar» chiqarilgan va unda jamiyatdagi to'rttala tabaqa vakillarining yurish-turishlari qattiq tartibga solingan. Bu qonunga binoan, keyingi har bir syogun o'z mansabiga o'tirish chog'ida feodal knyazlar yig'ini oldida Ieyasu qonunlariga sodiqligi haqida qasamyod qilishi lozim edi.

Dvoryanlarning hukmron tabaqasini ham avval syogunlar tashkil etgan. XVII asrning boshida Yaponiyaning haqiqiy hukmdori - syogunning oilasiga mamlakat hududining 1/3 qismiga yaqini va mulkdor knyazlar – daymyoning 300 yaqin oilalari tegishli edi. Bu tabaqa o'ziga xos toifaviy guruhlariga bo'lingandi. **Daymyo (feodal knyazlar)** juda katta yerlarga egalik qilib, ikki: **fuday-daymyo va todzama-daymyo** toifalarini tashkil etgan. **Fudayday-myo** Tokugava oilasiga bevosita vassal qaramlikda bo'lib, mamlakatdagi barcha oliy hukumat mansablarini egallagan edi. Tashqi knyazlar deb ataladigan **todzama-daymyo** esa boshqaruv ishlaridan chetlashtirilgan edi.

Yerlarni olish-sotish taqiqlangan bo'lishiga qaramay, u yashirincha, niqoblangan shaklda begonalashtirilgan, qishloqning yuqori tabaqalari, shuningdek, shaharlarning sudxo'rlari qo'lida to'planib borgan. Feodal dvoryanlarning savdo-sudxo'rlik kapitaliga iqtisodiy qaramligi kuchaygan. O'sha vaqtda eng yirik bo'lgan Mitsui uyi 1697 yilda syogunning moliya agenti, 1707 yilda esa imperatorning bankiri bo'lib olgan edi. Tushkunlik, ayniqsa, xizmatchi samuraylar orasida ko'zga yaqqol tashlangan. Daymyoning kambag'allashuvi natijasida ular o'z xo'jayinlarini, shu bilan birga tirikchilik manbalarini yo'qotganlar va **ronin** (daydilar) bo'lib qolishgan. Samuraylar asrlar davomida yashab kelayotgan an'analarga xilof ravishda

hunarmandchilik va savdo bilan tobora ko‘proq shug‘ullana boshlaganlar va xizmatchilar, ishchilarga aylanganlar.

8. Yaponiyaning davlat tuzumi va uning o‘ziga xosligi

Ma’lumki 645 yilda boshqa urug‘lar orasida ta’siri kuchli bo‘lgan Tayka urug‘i tomonidan hokimiyatning bosib olinishi bilan Yaponiyada markazlashgan davlat tuzish jarayoni boshlanadi. Shu davrda yerga nisbatan davlat egaligi joriy etiladi.

VII asrda Yaponiyada o‘tkazilgan va siyosiy inqilob ahamiyatiga ega bo‘lgan Tayka islohotlari merosiy yakka hokim boshchiligidagi ilk feodal davlatning o‘rnatilishiga olib keldi. Uning islohotlari quyi tabaqa kishilari-ning yuqori tabaqalarga itoat etishlari zarurligi to‘g‘risidagi, tepasida cheklanmagan hokimiyatga ega bo‘lgan «donishmand yakka hokim», «xudolar avlodi» turadigan yagona davlat haqidagi buddizm va konfutsiylik ta’limotlari bilan asoslantirilgan edi. Bunga, shuningdek, hukmdor – imperatorning ilohiy kuchi haqidagi xitoyliklar dini g‘oyalarini o‘ziga osongina singdirgan yaponlarning qadimgi dini sinto («ruhlar yo‘li») ham yordam bergan.

«Tayka davlat to‘ntarishi» natijasida qudratli Fudzivara urug‘ining qo‘llab-quvvatlashiga tayanuvchi va imperator boshchiligidagi yagona yapon davlati tashkil etilgan. Fudzivara urug‘idan keyinchalik imperatorning avloddan-avlodga meros bo‘lib o‘tadigan **regentlari** - hokimdoshlari tayinlanadigan bo‘ldi.

Yapon hukmdorlari VI asrdayoq Xitoydan «tensi» yoki «tenno» - «osmon o‘g‘li» nomini o‘zlashtirib olgan edilar.

Yaponlarning VI-VII asrlarda sinto va buddizm dinlarining aralashib ketishidan tashkil topgan dini - «**rebu sinto**» (bir butun sinto) imperatorlarni nafaqat din boshlig‘i va oliy kohin sifatida, balki dunyoviy monarx, avvalo qo‘shinlar boshlig‘i deb ham tan olgan.

«**Tayxo Yoro ryo**»ning «**Muassasalar va shtatlar**» deb nomlangan maxsus bo‘limi hukumatning keng tarmoqli markaziy va mahalliy, diniy va dunyoviy hokimiyatlari tizimi haqidagi, mansabdor shaxslarning quyidan yuqoriga qarab bo‘ysunishi va amaldorlarning darajalari, ularni tayyolash (Yaponiyaga xitoyliklarning mansablarga tayinlashdagi imtihon ti-zimi kirib kelmagan), shuningdek, ularga xizmatlari uchun «boqimandalik» sifatida, natural yoki yer uchastkalari tarzida maosh bilan ta’minlash to‘g‘risidagi me’yorlarga bag‘ishlangan.

Yaponiyada qonunga binoan, oliy davlat hokimiyati, Xitoydagi sin-

gari, Davlat kengashi («**Dadze-kan**»)ga tegishli bo'lgan. Davlat kengashi davlat siyosatining umumiy yo'nalishlarini ishlab chiqqan, imperatorning farmonlarini butun mamlakat bo'ylab jo'natgan. Yaponiyada dunyoviy Davlat kengashi bilan bir qatorda, Xitoydan farqli o'laroq, maxsus diniy Davlat kengashi («**dzingi-kan**») yoki «osmon va yer ruhlarining ishlari bo'yicha Kengash» ham mavjud edi. U sintoistlarning butxona va ibodatxonalari ruhoniylarining, ibodatxonalarda ro'yxatga olingan dehqonlarning faoliyati va hokozolar ustidan nazoratni amalga oshirgan. Uning shtati uncha katta bo'lmagan. «**Dzingi-kan**» boshqa idoralardan ajralgan holda faoliyat ko'rsatgan, lekin ularning orasida ancha yuqori mavqega ega bo'lgan.

Yaponiyada dunyoviy Davlat kengashining ichki tuzilishi Xitoy namunasida tashkil etilgan. Uning tepasida «katta ministr» yoki kansler turgan. **Kansler** mamlakat imperatorining boshqaruv ishlarida «tinchlik, osoyishtalik va uyg'unlikni» ta'minlashning axloqiy o'lchovi sifatida safarbar qilingan murabbiysi hisoblangan. Qonun, bunday benuqson kishini topish qiyinligini tan olib, ushbu mansabning bo'sh qolishiga yo'l qo'yan.

Davlat kengashida bevosita boshqaruv funksiyalari ikkita **oliy ministr**lar: chap (katta) va o'ng (kichik) ministrlar tomonidan amalga oshirilgan. Bu ministrlar o'z navbatida barcha ishlarni muhokama qilishda ishtirok etuvchi, «katta ishlar bo'yicha» kichik maslahatchilarga tavsiyalar beruvchi, shuningdek, «kichik ishlar bo'yicha» ham maslahatlar beruvchi «katta maslahatchilarga tayanganlar. Aynan ushbu ministrlar kundalik ishlarning borishini kuzatib turardilar va bu haqda Davlat kengashi oldida javob berardilar. Davlat kengashi o'z rahbarligi ostidagi sakkizta ministrlikka va sensorlar palatasiga ega bo'lgan. Ministrlklar, Xitoydagidan farq qilib, imperator saroyi bilan chambarchas bog'liq edi. **Senzorlar palatasi**ning boshlig'i esa Xitoydagiga qaraganda tor doiradagi vakolatlarga ega bo'lib, urf-odatlar va axloqlarning sofliğini kuzatib turgan, axloq qoidalarining buzilishi hollari bo'yicha tekshiruv o'tkazgan, bular haqida imperatorga doklad qilgan. Uning qaramog'ida sayyor sensorlar-nazoratchilar shtati bo'lgan. **Senzoratning** qarorlari **Davlat kengashi** tomonidan to'xtatilishi mumkin edi.

Yaponiyada harbiy, moliyaviy va adliya ministrlklari bilan bir qatorda maxsus «**umumiy ishlar**» **ministr**ligi mavjud bo'lgan. U kundalik saroy ishlarini yuritish, marosimlar uyushtirish, imperator farmonlarini tahrir qilish, mamlakat tarixini, qondosh shahzodalarning, saroy xonimlarining va buddizm ruhoniylarining ro'yxatlarini, shuningdek, aholining asosiy ro'yxat daftari (reestri)ni tuzishni kuzatib turish kabilarni amalga oshirgan. Bu ministrlk mamlakatning xuddi oliy devonxonasi sifatida davlat bosh-

qaruvida birinchi o‘rinni egallagan. Binobarin, uning boshlig‘i imperatorga juda yaqin turardi. U Davlat kengashi va boshqa ministrlklar o‘rtasidagi aloqalarni amalga oshirib, dokladlar qabul qilgan va imperatorga petitsiyalar yuborgan.

O‘sha vaqtda asrlar mobaynida (II jahon urushining oxiriga qadar) yashab kelgan imperator saroyining maxsus ministrligi tashkil etilgan edi. U «**Tayxo Yoro ryo**»ga asosan: bitta maxsus oshxona boshqarmasi, to‘rtta bosh boshqarmalar va o‘n uchta oddiy boshqarmalar tarkibida tuzilgan edi. Maxsus oshxona boshqarmasi saroy uchun oziq-ovqat yetkazib berish va tayyorlash, shuningdek, oshpaz faoliyatini yuritish ishlari bilan shug‘ullangan. To‘rtta bosh boshqarma jumlasiga saroy oshxonasi bosh boshqarmasi, saroy omborxonalari va xo‘jaligi boshqarmasi, saroy qullarini boshqaruvchi boshqarma va boshqalar; oddiy boshqarmalar qatoriga saroy bog‘lari va hovuzlari boshqarmasi, saroyni suv bilan ta‘minlash boshqarmasi va boshqalar kirgan. Xullas, imperiya saroyi maxsus ministrligining shtat jadvali juda to‘la bo‘lgan. Unda, boshqa ministrlklardagi singari, ma'murlar, mutaxassislar, devonxona xodimlari va boshqalar ishlagan. Ko‘p sonli ministrlklar va boshqarmalarning mavjudligi sharoitida, «**Tayxo Yoro ryo**» dan ham ko‘rinib turganidek, ular o‘rtasidagi funksiyalar aniq taqsimlab qo‘yilmagan edi. Bu keng tarmoqli davlat apparatini imperator saroyi bog‘lab turardi.

«**Tayxo Yoro ryo**»ning budda rohiblari va rohibalariga bag‘ishlangan VII qonuni Yaponiyada buddizm dinining ruhoniylari alohida mavqega ega bo‘lganligidan va davlatning oliy nazorati ostida turganligidan dalolat beradi. Qonun budda diniga oid tashkilotlar maqomini tartibga solib, butxona xodimlarining uylariga, bog‘lariga egalik qilishini, sotishini va sudxo‘rlik bilan shug‘ullanishini, sovg‘a tariqasida qullar, qoramollar, qurol-yarog‘lar olishini taqiqlagan. Bu taqiqlar budda monastrlari va ibodatxonalari yer egaliklarining o‘rishini to‘xtatib qola olmagan.

Birinchi syogunning markaziy hokimiyatni mustahkamlashga urinishi muvaffaqiyatsiz chiqdi. Syoguning vazifasi ham ancha vaqtgacha nominal bo‘lib qoldi. XII asrning oxiri - XIII asrning boshida syogunatning maxsus ko‘rinishi - **sik-kenat** (sikken - hokim) o‘rnatildi. Minomota vorislari juda yosh bo‘lganligidan, 1199 yildan boshlab davlatni sikkenlar (hokimlar) degan boshqa feodal xonadonlaridan bo‘lgan, asosan buddistlardan iborat regentlar idora qila boshlaydi. Shu tariqa Yaponiyada siyosiy hokimiyatning rasman mavjud bo‘lib turgan ikki «qavati» ustida yana bir «qavat» siyosiy hokimiyat tashkil qilingan. Natijada sikkenlik avloddan-avlodga meros bo‘lib o‘ta boshlagan. Rasman imperator va syogun siyosiy

tuzumda o'z o'rniga ega bo'lgan, lekin katta hokimiyat sikkenga o'tgan. Sikkenat birinchi Kamakura syogunati qulashigacha davom etgan, lekin Yaponiyada XIX asrning ikkinchi yarmigacha mavjud bo'lgan harbiy-feodal diktatura xarakterini biron-bir tarzda o'zgartirmagan.

Imperator saroyi faoliyati ustidan qattiq nazoratni amalga oshiruvchi organlar syogunat hukumati mexanizmining o'zgarmaydigan bo'g'ini edi. 1221 yildan boshlab bakufu (markaziy hukumat) Kiotodagi imperator qarorgohiga syogunning vakili (**tendaya**)ni yo'llaydigan bo'ldi. Tendaya syogun nomidan farmonlar chiqarish huquqiga ega edi. Bu farmonlarning bajarilishi tendayaning ixtiyoridagi maxsus harbiy kuchlar-samuraylar qo'shini bilan ta'minlangan. Bundan tashqari, syogun yangi imperatorni tasdiqlash, taxt vorisligi tartibini belgilash, regentlar va boshqa oliy saroy maslahatchilarini tayinlash huquqiga ega bo'lib oldi.

Uchinchi syogunat mavqeining mustahkamlanishi natijasida imperatorning har qanday siyosiy ta'siri tugatildi. Tokugavalar syogunatida yangi **syosidaya** mansabi - imperatorlik poytaxtida syogunning noibi mansabi joriy qilindi. 1615 yilgi qonun asosida imperator saroyining, hatto, diniy funksiyalari syoguning nazorati ostiga olindi. Syogun barcha oliy darajali saroy amaldorlarining tayinlanishiga aralashardi.

Armiya Yaponiyada hududiy bo'linish joriy qilingunga qadar armiya urug'larning drujinasidan iborat edi. Yapo-niyada chek yer tizimi bilan birga majburiy harbiy xizmat joriy qilindi.

«**Tayxo Yoro ryo**» boshqa ministrlklar orasidan harbiy ministrlkni ham ajratib ko'rsatdi. Harbiy ministrlk zobitlar tarkibi yozilgan ro'yxatlarni, ularni attestatsiyadan o'tkazish, tanlash, tayinlash va hokazolarni yuritgan. Unga bir necha shtab va boshqarmalar: qurol-yarog ombori, harbiy-musiq, kemasozlik, lochin ovi kabi boshqarmalar bo'ysungan.

Armiya o'nlik tizimi asosida tuzilgan. Ellikboshi, yuzboshi, ikki yuzboshilar nasabi aslzoda bo'lmaganlardan bo'lishi mumkin edi, lekin jasur jangchilar bo'lardi. Mingboshilardan boshlab yuqori lavozimga tayinlanish uchun tegishli daraja (martaba) talab qilinardi. 20 dan ortiq armiya qismi faqat imperatorning buyrug'i bilan harbiy yurishga chiqishi mumkin edi.

Xususiy feodal mulkchilikning o'sishi, o'zaro urushlar, dehqonlarning qo'zg'olonlari natijasida alohida harbiy-feodal tabaqa - samuraylar - professional jangchilar, yirik feodallarning vassallari shakllangan. Yapon samuraylarining maxsus dunyoqarashi, maxsus «iftixor kodeksi» dehqonlar mehnatiga nafratlanish, konfutsiylikning bo'ysunish va buyruqqa so'zsiz itoat etish prinsiplari asosida shakllangan edi. Iftixor kodeksini buzish samuray uchun o'zini o'zi o'ldirish - xarakiriga olib kelgan.

Dehqonlarning xalq lashkarlari XVI asrgacha mavjud edi. Dehqonlarning ommaviy qo'zg'olonlari munosabati bilan hukmron doiralarda endilikda dehqonlarda qurolni saqlab qolish ma'qul emasligini tushunib yetdilar. XV asrdayoq feodallar alohida knyazliklarda dehqonlarni qurolsizlantirdilar, lekin bu umummilliy miqyosda XVI asrning oxirida sodir bo'ldi, ya'ni syogun Moyotomi Xudeyosi 1588-1590 yillarda butun mamlakat bo'yicha dehqonlardan qurol-yaroqlarni tortib oldi. Bu tadbir «qilichlar uchun ov» degan nom oldi. 1591 yilgi farmon bilan dehqonlarga jangchi bo'lish, samuraylarga esa - qandaydir tadbirkorlik bilan shug'ullanish taqiqlandi.

9. O'rta asrlarda Hindiston davlatining rivojlanish xususiyatlari va davrlarga bo'lish masalalari

O'rta asrlarda Hindiston jamiyatining sekin va notekis rivojlanishi ushbu davlatni davrlarga bo'lishni ancha murakkablashtiradi. Qadimgi Hindiston davridayoq feodal munosabatlarni eslatuvchi ba'zi institutlarni uchratish mumkin edi. Masalan, Hindistonda yirik xususiy yer egaligi, qaram dehqonlarning ekspluatatsiya qilinishi va hokazolar qadimgi davridayoq mavjud bo'lgan. Qulchilik esa nafaqat o'rta asrlarda, balki undan keyin ham yo'qolmagan.

V-VII asrlar Hindiston tarixida shartli ravishda o'rta asrlarning boshlanish davri hisoblanadi. Lekin bu vaqtda mamlakatning ijtimoiy-siyosiy tuzumida tubdan o'zgarishlar yuz bermagan edi. Masalan, qadimgi davrdagi Mauriylar imperiyasiga o'xshagan yirik davlatlar tashkil topmagan edi. O'rta asrlarda Hindiston siyosiy jihatdan tarqoq bo'lgan. U IV asrning boshlarida bir necha o'nlab mayda va yirikroq davlatlardan iborat bo'lib, bu davlatlar tepasida kichik-kichik podsholar - rojalar turardi.

Shiddatli va shafqatsiz o'zaro urushlar mamlakatni og'ir ahvolga solib qo'ydi hamda musulmon istilochilarini Hindistonning shimoliy qismini bosib olishini yengillashtirdi. Natijada Hindistonning shimoliga juda ko'p musulmonlar - xurosonliklar, turk va afg'onlar borib o'rnashdi. Shimoliy-Sharqiy Hindiston (hozirgi Pokiston) aholisining bir qismi islom dinini qabul qilib, bora-bora istilochilar bilan aralashib ketdi.

XII asr oxirlarida Hindistonga Fazna istilochilari hal qiluvchi hujum qildi.

Dehli sultonligi ayniqsa XIII asr oxiri va XIV asr boshlarida kengaydi, bu vaqtda uning tarkibiga Shimoliy Hindistondan tashqari Markaziy Hindiston viloyatlari va Dekan yassi tog'ligidagi ko'pchilik davlatlar kirardi. Dekan 1306-1310 yillarda sulton Oloviddin Xiljiy tomonidan bosib

olindi. Navbatdagi sultonlardan biri - Muhammad Tug'laq (1325-1351 yillar) deyarli butun Hindistonni bo'ysundirib, hatto Eron bilan Xitoyni zabt etishni orzu qilgan edi. Ammo sultonlikning kengayishi mustahkam xarakterga ega emas edi. XIV asr o'rtalarida Dehli ajralib chiqdi, ko'p o'tmay Dehlidan shimoldagi ko'pgina viloyatlar, shu jumladan, Bengaliya ajralib ketdi. Dehli sultonligi tarkibiga kirgan ko'pchilik viloyatlar XIV asrning ikkinchi yarmida mustaqil davlatga aylanib oldi. Sulton Dehlining o'zida uncha mustahkam hokimiyatga ega emasdi, chunki u yerda feodallarning turli guruhlarini o'rtasida hokimiyat uchun uzluksiz kurash borardi.

Umuman, o'rta asrlarda Hindiston davlati va huquqi tarixini quyidagi davrlarga bo'lib o'rganish mumkin: 1) Hind feodal davlatining tashkil topishi davri (IV-X asrlar); 2) Dehli sultonligi va Boburiylar saltanati davri (X-XVI asrlar); 3) Hind feodal davlatining inqirozi va Angliya hukmronligining o'rnatilishi davri. Garchand, Hindistonning o'rta asrlarda davrlarga bo'linishi masalasida yagona fikr bo'lmasa-da, uni yana quyidagicha davrlarga bo'lish ham mumkin: 1) ilk o'rta asrlar (VI-X asrlar); 2) rivojlangan o'rta asrlar (X-XVI asrlar); 3) kechki o'rta asrlar (XVI asrdan keyingi davr).

10. Hindiston ijtimoiy tuzumining xususiyatlari

Ilk o'rta asrlardan boshlab dehqonlar jamoalarini asoratga solish, ularni soliqqa tortish jarayoni kuchaygan, xususiy yer egaligining o'sishi bilan feodal ekspluatatsiyaning turli shakllari vujudga kelgan.

Gupta davrida Hindistonning ijtimoiy tuzumi asosan hali quldorlik xarakterini saqlab qolgan edi. Qullar turli irrigatsiya va qurilish ishlarida, qishloq xo'jaligida hamda ko'pdan-ko'pi xizmatkor va malay sifatida uyro'zg'or ishlarida keng foydalanilardi. Qullar bozori keng yo'lga qo'yilgunicha davom etmoqda edi. Qullar Osiyodangina emas, hattoki Afrikadan ham keltirilardi.

11. Hindistonda hokimiyat va davlat boshqaruvining tashkil etilishi

Markaziy boshqaruv Milodning IV asrlari boshlariga qadar Hindiston bir necha mustaqil davlatlardan iborat bo'lib, har bir davlat boshida mamlakatini to'la egallagan podsholar – Maxarajalar turgan. IV asrning boshlarida shimoliy Hindiston, Gang va Hind daryolari havzasini birlashtirgan juda katta imperiya - Guptalar davlati vujudga keladi. Bu boshida hindlar turgan oxirgi saltanat bo'lib, VI

asrlargacha hukm suradi. Hindiston VI-XII asrlarda bir-biri bilan iqtisodiy aloqada bo'lgan ko'p sonli davlatlar - knyazliklarning yig'indisidan iborat bo'lib, dastlabki davrlarda ushbu davlatlarda urug'doshchilik munosabatlarining ko'pgina qoldiqlari saqlanib qolgan edi. Bu davlatlar tepasida kichik-kichik podsholar-rojalar turar edi, ular hukmron tabaqalarga – braxmanlar tabaqasiga (kohinlarga) va kshatriylar tabaqasiga (harbiy zodagonlarga) suyanar edi. Vaqti-vaqti bilan bu davlatlar urushlar natijasida hukmdorlar tomonidan ancha yirikroq davlatlarga birlashtirilib turardi.

VII asrda rivojlangan Xarsha, Chalukilar davlatlari, VIII asrdagi Gudjara-Pratixarlar davlatlari ana shunday davlatlar bo'lgan. Lekin ular ham qabilaviy podsholiklar yig'indisidan iborat primitiv davlatlar edi. Ularning chegaralari doimo o'zgarib turardi hamda muntazam ma'muriy apparati tashkil etilmagandi. Bu davlatlar tepasida **maxarajalar** - buyuk knyazlar turardi. Ba'zi mayda podsholiklarda podsholar saylab qo'yilardi. Maxarajalarga maslahatchilar yordam berardi. Maslahatchilar **mantri-parishad** deb ataluvchi maslahatchi organ tarkibiga kirardilar. Davlat apparatida muhim o'rin harbiylarga va soliq yig'uvchilarga tegishli edi.

An'anaviy siyosiy tarqoqlik, markaziy davlat apparatining kuchsizligi o'rta asrlar Hindistoni uchun xos bo'lgan belgi edi. Bu hind jamiyati jamoaviy tashkilotlarining mustahkamligi, barqaror mavjudligi va o'z-o'zidan rivojlanishi bilan ham tavsiflanadi.

Hindiston musulmonlar tomonidan bosib olingandan so'ng ma'lum darajada davlat birligiga erishilgan. Musulmonlarning Hindistondagi bosqinchilik urushlari XII asrdayoq boshlangan edi. Bosib olingan hind yerlari dastlab Guriylar davlati tarkibiga kiritilgan, so'ngra esa XIII asrdan Dehli sultonligi nomini olgan mustaqil davlatga ajratilgan. 1229 yilda Dehli sultonligi Bog'dod xalifasi tomonidan mustaqil davlat sifatida tan olingan. Biroq Dehli hukmdorlarining boshqa musulmon dunyosi bilan mustahkam aloqalari uzilib qolmagan. Dehli sultonlari u yoki bu chet el hukmdorlarining - turklar, tojiklar, forslarning gumashtalari bo'lib qolaverganlar.

XVI asrning boshida Hindiston Bobur qo'shinlari tomonidan bosib olingan. Yuqorida aytganimizdek, tarixda noto'g'ri nom bilan yuritiladigan «Buyuk mo'g'ullar imperiyasi» vujudga kelgan. Bu aslida Boburiylar saltanati edi. XVI asrning oxiri - XVII asrda ushbu davlat juda ravnaq topgan.

Dehli sultonligida ham, Boburiylar saltanatida ham monarxiya boshqaruv tizimiga asoslangan davlat hokimiyati organlari musulmon davlatining islom diniy ta'limoti asosida tashkil etilgan edi. Bu ta'limotga asosan Allohga ishonuvchi barcha musulmonlar bitta boshliqqa ega bo'lishi ke-

rak. Musulmon davlati bevosita Alloh tomonidan boshqarilmaydi. Balki Alloh qonunlari asosida uning yerdagi vakili tomonidan yoki ko‘p hollarda ruhoniylar kengashi tomonidan boshqariladi, bu kengash islom dinining o‘ziga xos qoidalariga ega bo‘ladi. Rasman musulmon hukmdorlarining vakolatlari ana shu qoidalar asosida belgilanadi.

Lekin amalda bu vakolatlar hukmdorlar va zodagonlar o‘rtasidagi hokimiyat uchun tinimsiz kurashlar natijasida belgilanar edi. Masalan, Dehli sultonligida musulmon zodagonlarining kuch-qudrati Nasriddin Mahmud (1246-1265 yillar) hukmronligi davrida sultonlar mavqeining mustahkamlanishi bilan almashgan. Muhammad Tug‘loq (1325-1351 yillar) o‘z tanga pullariga «Sulton - xudoning soyasi» deb yozdirib qo‘ygan edi. Bobokalonimiz Bobur esa ilohiy huquqlarga ega bo‘lgan **podshoh** unvonini olgan edi.

Davlat boshlig‘i (sulton, podshoh)ning hokimiyati merosiy bo‘lgan. U o‘ziga taxt vorisi tayinlashi mumkin edi. Qur‘onda hukmdorlarning majburiyatlari sanab o‘tilgan. Ulardan birinchisi islomni himoya qilish, jumladan, diniy urf-odatlarni qo‘llab-quvvatlash va bid'atchilarni ta‘qib qilish hisoblangan. Musulmon hukmdorlar bu talablarga bosib olingan Hindistonda har doim amal qilavermaganlar. Chunki hayot ko‘pincha ularni ma‘lum yon berishlar qilishga, din erkinligi siyosatini yuritishga majbur qilar edi.

Musulmon hukmdorlari oliy qonun chiqarish va sud hokimiyatiga ega edi. Musulmon davlatida davlat boshlig‘idan keyin ikkinchi shaxs - oliy chinovnik - **vazir** bo‘lgan. U harbiy va moliyaviy idoraga rahbarlik qilgan. Uning asosiy majburiyati sultonning buyruqlarini hayotga tadbiiq qilish edi. Vazirlar ko‘pincha butun hokimiyatni o‘z qo‘llarida to‘plardilar.

Dehli sultonligida ham, Buyuk Boburiylar saltanatida ham markaziy boshqaruvni maxsus hukumat idoralari - **devonlar** amalga oshirgan. Devonlar boshqaruvning turli sohalarini idora qilganlar, turli ma‘lumotlarni saqlovchi maxsus kitoblar yuritganlar, umumdavlat ahamiyatiga ega bo‘lgan statistik ma‘lumotlar to‘plaganlar.

Harbiy mahkama musulmon davlati mexanizmida alohida o‘rinni egallardi. U harbiy kuchlarni, yollanma qo‘shinlar sonini, sulton yoki podshohning shaxsiy qo‘riqchilarini, yer va pul mukofotlarini, gornizonlarning joylashgan joyini hisobga olish bilan shug‘ullanardi. Bu mahkamaning bosh intendanti¹⁴⁵ va xazinachisi Boburiylar saltanatida jagirlar berilishini nazorat qilgan, ko‘riklarda qo‘shinlar hisobini, uning qurollanishini tekshirgan. Moliya mahkamasi davlat xazinasiga soliqlar, o‘lponlar va boshqa

¹⁴⁵ **Intendant** – armiyada moddiy ta‘minot xizmatini bajaruvchi harbiy xodim.

tushumlarning kelib tushishini va hisobga olinishini nazorat qilgan.

Barcha davlat xizmatchilarining tayinlanishini va ularga davlat xazinasidan mablag'lar hamda yerlar berilishini maxsus mahkama amalga oshirgan. Bu mahkama tepasida XVI asrda **mirsamana** turardi. U bir vaqtning o'zida podshohlik ustaxonalari va omborxonalarini ham yuritardi. Davlatning yana bir muhim mahkamasi - **Sadr-us-sudur** bo'lgan. U o'ziga xos din va sud bosh boshqarmasi hisoblangan. Unga bevosita podshohning o'zi yoki uning tomonidan tayinlangan maxsus vakil boshchilik qilgan. Qozilar xuddi shu mahkama tomonidan tayinlanardi.

Dehli sultonligida ham, Boburiylar saltanatida ham saroy mansabdorlari va davlat mansabdorlari funksiyalari o'rtasida aniq chegaralar yo'q edi. Dehli sultonligining saroyi mamlakat siyosiy hayotining va imperiya boshqaruvining markazi bo'lgan. Saroyda saroy boshqaruvchisi - **vakildor** alohida o'rin tutardi. U sultonning oilasiga va yaqinlariga qilinadigan xizmatlarni uyushtirgan, ularning ovqatlanishini ta'minlagan, sultonning xizmatkorlarini boshqargan. Boburiylar saltanatida barcha saroy xizmatchilari harbiy unvon va darajaga ega bo'lganlar. Ular ko'pincha davlat mansabdorlari faoliyati ustidan nazorat qilib turganlar. Markaziy boshqaruvda podshohning shaxsiy kotibi katta rol o'ynardi. U podshoh farmonlarini ko'rib chiquvchi maxsus amaldor edi.

Dehli sultonligi va Boburiylar saltanati davlat mexanizmining umumiy belgilari ular o'rtasidagi farqlarni istisno qilmagan. Har ikki davlat o'z vaqtida o'ziga xos davlat organlari, mansabdor shaxslari va siyosiy rejimi bilan ajralib turgan. Dehli sultonligining hukmdorlari bosib olingan mamlakatlarda o'z hokimiyatini xalq va isyonchi hind hukmdorlari qarshiligini bostirishning qattiq usullari bilan o'rnatganlar. Sultonlar harbiy kuchlarga suyanib, bo'ysunmagan kishilarning mol-mulklarini musodara qilganlar, o'zlarini o'ldirganlar. Islom (sunnilik oqimi) davlat dini, fors tili esa - sud ishlarini yuritish tili bo'lib qolgan. Boburiylar hukmronligi mutlaqo boshqacha yo'ldan bordi. Masalan, Boburning nevarasi shoh Akbar o'zidan oldin o'tgan shohlardan boshqacha yo'l tutib, hind feodallarini o'z xizmatiga tortishga harakat qilgan edi. Shuningdek, u hind savdogarlariga doim homiylik qilib kelgan edi. Induizmga e'tiqod qiluvchilarga nisbatan diniy ta'qib ham Akbar davrida to'xtatildi.

Hind aholisi juz'yadan, ya'ni hindlarni kamsituvchi, jon boshiga solinadigan og'ir soliqlardan ozod qilingan edi, bundan oldin esa bu soliqdan faqat musulmonlarga ozod edi. Akbar din erkinligi to'g'risida farmon chiqarib, avvallari majburiy ravishda islom diniga kiritilgan hindlarga o'zlarining ilgarigi dinlariga bema'lol qaytishga ruxsat etgan edi. Akbar pod-

sholik qilgan davr har ikkala lager - musulmon va hind feodallari muayyan darajada jipslashgan davr bo'ldi. Bu davrda juda katta miqdordagi yerlar nafaqat musulmon ruhoniylariga, balki induslarning ibodatxonalariga ham berildi. Shaharlarga nisbatan siyosatda ham ba'zi o'zgarishlar yuz berdi. Masalan, Akbar davridan boshlab ma'muriy va soliq apparatidagi oliy mansablarga savdogarlardan, hunarmandlardan va past tabaqadan shaxslar tayinlana boshlandi.

Boburiy hukmdorlar sunniylik oqimining xanafiylar mazhabidan bo'lganliklari uchun boshqaruv va sud ishlarini yuritishda mahalliy sharoitlarni hisobga olishni talab qilardilar. Akbarning bu yo'ldagi siyosatini uning vorislari - o'g'li Jahongir (1605-1627 yillar) va nabirasi shoh Jahon (1627-1658 yillar) davom ettirdi.

Mahalliy boshqaruv Qadimgi Hindistondayoq ma'muriy bo'linishning joriy qilinishi jamoachi dehqonlardan soliq va o'lpon-lar undirish maqsadiga bo'ysundirilgan edi. Masalan, Gupta va Xarsha imperiyalari provinsiyalarga bo'linib, ularni chegara viloyatlarining boshliqlari yoki noiblar boshqarardilar. Provinsiyalar okruglarga bo'lingandi. Eng kichik ma'muriy birlik qishloq jamoasi edi.

Musulmon hukmdorlari yangi ma'muriy-hududiy bo'linishni joriy qilganlar. Dehli sultonligi 23 ta provinsiyaga bo'lingan. Yirik provinsiyalar **shiki** (viloyat)larga bo'lingan edi. Undan keyingi ma'muriy-hududiy birlik - **pargana** (tuman) bo'lgan. Uning tarkibiga bir qancha qishloqlar va **patta** - bir-ikki qishloq kirgan. Boburiylar saltanati Akbar podsholigi davrida 15 ta viloyatga bo'linib, har bir viloyatga shoh noibi - hakam (gubernator) boshliq qilib qo'yilgan edi. Shuningdek, har bir viloyatga **foujarlar** - harbiy boshliqlar, **gumashtalar** - soliq yig'uvchilar va **kutvollar** - shahar boshliqlari tayinlanardi.

Dehli sultonligida ham, Boburiylar saltanatida ham ma'lum darajada braxman-kshatriylarning yuqori tabaqasi boshchiligidagi jamoalarning o'zini o'zi boshqaruvi saqlanib qolgan edi. Musulmon hukmdorlari hind jamoalarini, ayniqsa yirik jamoalarni to'liq bo'ysundira olmaganlar. Masalan, Boburiylar mahalliy hukmron urug'larning egaliklarini tan olmaganlar. Lekin amalda pargana va patta singari ma'muriy birliklar urug'larning egaliklari bilan mos tushgan.

Hind jamoalari tepasida **mukkadamlar, chaudxrlar** (dohiyalar) turgan. Ular hukmron bo'lgan kastalarning boshliqlari edilar. Jamoalar tarkibida bir nechta qishloqlar bo'lardi. Qishloq tepasida **xuta** turgan. Mukkadamlar, chaudxrlar, xutalar markaziy apparatning mansabdorlari emas, soliq to'lovchilarning vakillari edi. Jamoa mansablari meros bo'lib o'tardi,

shuningdek merosxo'rlar o'rtasida taqsimlanardi. Bu vaqtda jamoa kengashlari - panchayatlar ham mavjud edi. Panchayatlar okrugda, qishloqda hukmron bo'lgan kastalarning vakillaridan iborat tarkibda bo'lardi.

Armiya Musulmon hukmron rejimining musathkamligi uning armiyasining jangovarligini belgilagan. Musulmonlardan iborat otliq askarlar armiyaning asosiy kuchi bo'lgan. Saroy qo'riqchilariga va boshqa saralab olingan qo'shinlarga alohida o'rin ajratilgan edi. Dehli sultonligining armiyasi o'nlik tizimi asosida tashkil etilgan edi. Harbiy va fuqarolik chini harbiylarning soniga qarab belgilangan. **Amir** yuzta chavandozga, **malik** - mingta chavandozga, **xon** - o'n mingta chavandozga qo'mondonlik qilardi.

Boburiylar saltanatida qo'shinlar soni yollanma askarlar hisobiga ancha ko'paytirilgan edi. Yollanma askarlarga bevosita xazinadan haq to'lanardi. Yollanma askarlar alohida imtiyozli mavqega ega edilar. Ular bevosita podshohga itoat etardilar. Shunisi diqqatga sazovorki, qudratli yer egaliklari o'zlarining harbiy qo'shinlariga ega edilar. Yirik hind jamoalari o'z hududlarini va huquqlarini qo'lga qurol olib birgalikda himoya qilardilar.

Sud Barcha musulmon davlatlarida sud ishlarini yuritish Qur'on qoidalari asosida amalga oshirilgan. Bunga ko'ra, sud ma'muriyatdan ajratilgan va davlat boshlig'i tomonidan tayinlangan qozilar tomonidan amalga oshirilar edi. Sud tizimida sud mansabdorlarining pog'onama-pog'ona bo'ysunishi, fuqarolik va jinoiy sud ishlarini yuritish o'rtasidagi farq ham mavjud emas edi. Qozilar ishlarni yakka o'zlari ko'rib hal qilganlar. Mahalliy qishloq, kastaga oid jamoalarning barqarorligi maxsus panchayatlar sudlarining mavjudligini belgilagan. Panchayatlar sudlari muhim vakolatlarga ega edilar. Ular jamoalarning yerlarini taqsimlaganlar, kastalar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solganlar, kastaga oid va oilaviy tartib-qoidalarga rioya qilinishini kuzatib turganlar.

O`RTA ASRLARDA SHARQ MAMLAKATLARI HUQUQINING RIVOJLANISHI

- 1. Musulmon huquqining asosiy belgilari.**
- 2. Musulmon huquqining manbalari.**
- 3. Shariat bo'yicha fuqarolik huquqi masalalarining tartibga solinishi.**
- 4. Musulmon huquqida nikoh-oila va meros masalalarining tartibga solinishi.**
- 5. Shariat bo'yicha jinoyat huquqi va sud ishlarini yuritish tartibi.**
- 6. O'rta asrlarda Xitoy huquqining asosiy belgilari.**
- 7. O'rta asrlarda Yaponiya huquqining asosiy belgilari.**
- 8. O'rta asrlarda Hindiston huquqining asosiy belgilari.**

Tavsiya etiladigan adabiyotlar.

1. Karimov. I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T., "Sharq" NMK, 1998.
2. П.Н.Галанза. История государство и право зарубежных стран. М.1998.
3. Z.Muqimov.Chet mamlakatlar davlati va huquqi tarihi. Samarqand.1992.
4. К.Н.Батыр и Е.В.Поликарпова. Всеобщая хрестоматия истории государство и право. М. 1996.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государство и право . М.1996.
6. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 1-часть.
7. О.А.Жидкова. Н.А.Карашениникова. История государство и право зарубежных стран. Норма.М.2004. 2-часть.
8. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T., TDYuI.2003.2- qism
9. Н.Muhamedov O'rta asrlarda Fransiya davlati va huquqi. T., Adolat.2000
10. Н.Muhamedov Horijiy mamlakatlar davlat va huquqi tarihi.T.TDYuI..2005.2- qism
11. Xusniddinov Z. Islom: yo`nalishlar, mazhablar, oqimlar.-T.: «O`zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2000

1. Musulmon huquqining asosiy belgilari

Musulmon huquqining vujudga kelishi va rivojlanishi

Musulmon huquqi - shariat oʻrta asrlardagi Sharq sivilizatsiyasining juda katta hodisasi hisoblanadi. Bu huquqiy tizim Arab xalifaligi doirasida vujudga kelib, rasmiylashgan va asta-sekin xalqaro ahamiyat kasb etib borgan. Uning rivojlanish jarayoni arab davlatchiligining VII asr boshida (Muhammad salollulohu alayxi vassallam davrida) kichik patriarxal diniy jamoadan VIII-X asrlarda (Umaviylar va Abbosiylar davrida) yirik imperiyalardan biriga oʻsib oʻtishi jarayoni bilan chambarchas bogʻliq.

Shariat eng boshidan (hech boʻlmaganda dastlabki ikki asr mobaynida) qatʼiy diniy huquq sifatida vujudga keldi va rivojlandi. U islom ilohiyoti bilan uzviy qoʻshilib ketdi, uning diniy axloqiy tasavvurlarini mujassam etdi. Islom taʼlimoti boʻyicha diniy qoidalar yagona Alloh tomonidan oʻrnatilgan tartib va qonunlarning bir qismi boʻlib, ular bilan butun dunyo boshqariladi. Ayniqsa dastlabki vaqtlarda umuman shariat va xususan fiqh⁹⁶ oʻzida faqat huquqiy qoidalarni aks ettiribgina qolmay, diniy taʼlimot va axloqni ham mujassam etgan. Shariatda din, axloq va huquqning bunday qoʻshilib ketganligi, bir-biridan ajralmaganligi, boʻlinmaganligi oʻziga xos ifodasini shundan topgan ediki, uning normalari (qoidalari, koʻrsatmalari) bir tomondan ijtimoiy («kishilik») munosabatlarni tartibga solgan, ikkinchi tomondan esa - musulmonlarning Alloh bilan munosabatlarini (ibodat qilishlarini) belgilagan. Shariatning ilohiy tadbiiq etilishi va diniy-axloqiy asoslari huquqni tushunishning, shuningdek, qonuniy va noqonuniy xatti-harakatga baho berishning oʻziga xosligida oʻz aksini topgan. Masalan, huquqning islom ilohiyoti bilan chambarchas bogʻliqligi shariatda har bir musulmon tomonidan sodir etilishi lozim boʻlgan yoki mumkin boʻlmagan xatti-harakatlarning aniq koʻrsatib qoʻyilganligida oʻz ifodasini topgan. Shariatda barcha xatti-harakatlar dastlab ikki turga – xarom va halolga ajratilgan. Keyinchalik shariat shakllanib tugallangan davrda beshta toifa vujudga kelgan. Bular: *farz* - bajarilishi qatʼiy majburiy hisoblangan xatti-harakatlar; *mandub (sunnat)* - majburiy emas, lekin maʼqul, lozim deb hisoblangan normalar; *muboh* - ixtiyoriy normalar; makruh-nomaʼqul normalar; *xarom* - qatʼiy ravishda taqiqlangan xatti-harakatlar. Bular ham huquqiy, ham axloqiy-diniy mazmunga ega boʻlib, majburlovchi, tavsiya qiluvchi, yoʻl qoʻyuvchi, lekin jazo qoʻllanilmaydigan, taqiqlovchi va jazoga loyiq (mustahiq) xarakterdadir. Shariat meʼyorlarining

⁹⁶ **Fiqh** (arabcha – tushunish) – musulmon huquqshunosligi, shariat qonun-qoidalarni ishlab chiqish bilan shugʻullanuvchi islom ilohiyotining bir sohasi.

ilohiyligi, oldindan belgilab qo'yilganligi musulmonlar irodasining shariat doirasidagi erkinligi haqidagi masalaning juda katta ahamiyatini belgilaydi. Bu masalaga duch kelgan diniy-falsafiy maktablar turli mavqeni egallagan. Masalan, shunday maktablardan biri - jabariylar⁹⁷ ikki inson irodasi erkinligini butunlay inkor etgan. Ular inson taqdirini xudo mutlaq oldindan belgilab qo'ygan, hech qanday iroda va faoliyat erkinligi yo'q, bular faqat xudoda mavjud, inson esa ana shu faoliyatni o'zlashtirib olish imkoniyatigagina ega, degan ta'limotni ilgari surganlar.

Shariat uchun, ayniqsa uning rivojlanishidagi dastlabki bosqichlarda, musulmonning huquqlariga emas, balki uning Alloh oldidagi burchlariga e'tibor berish xarakterlidir. Shariatda musulmonlarning bunday majburiyatlarini o'rnatuvchi normalar juda ko'p bo'lib, ular musulmonning butun hayotini (har kuni besh vaqt namoz o'qishi, ro'za tutishi, dafn marosimlariga rioya qilishi va hokazo faoliyatini) belgilaydi. Shariat normalarining o'ziga xos xususiyati aynan ushbu normalarning faqat musulmonlarga va musulmonlar o'rtasidagi munosabatlarga tadbiq qilinishida ekanligi ham tasodifiy emas. Ilk islom va shariatga jamoa tuzumidan o'sib chiqqan normalar - qoidalar xosdir. Bunday normalarda kollektivchilik, rahmdillik, mayib-majruh va boshqa nochor kishilar haqida g'amxo'rlik elementlari saqlanib qolgan edi. Biroq albatta shariatda insonning xudo oldida o'zligi haqidagi, unga so'zsiz itoat etishi haqidagi tasavvurlar ham o'z ifodasini topgan. Qur'oni Karimda musulmon uchun sabr-toqat va mo'minlik zarurligi alohida ta'kidlanadi: «Sabr qiling, Alloh sabr qiluvchilar bilan». Shu tariqa shariatda musulmonning xalifaga va davlat hokimiyatiga bo'ysunish majburiyati mustahkamlangan: «Allohga bo'ysuning va uning elchisiga va oralaringizdagi hokimiyat egalariga itoat eting».

Musulmon huquqshunos olimlari shariatning asosiy va an'anaviy qoidalarini saqlab qolgan holda sof yuridik tabiatga ega bo'lgan ko'pdan-ko'p huquqiy ta'limotlar va normalar ishlab chiqdilar. Abu Hanifa an-Nu'mon ibn Sobit (699-767 yillar), Malik ibn Anas Abu Abdulloh (721-795 yillar), Abu Abdullo Muhammad ibn Idris ash-Shofi'iy (767-820 yillar), Ahmad Abu Abdulloh ash-Shayboniy ibn Hanbal (tug'ilgan yili ma'lum emas-825 yillar) va boshqalar musulmon dunyosida juda mashhur va nufuzli bo'lganlar.

Abu Hanifa sunniylikdagi hanafiya mazhabining asoschisi va imomi, ilohiyotchi fiqhshunoslardan biri bo'lib, shariat huquqini tartibga solgan, qiyosni tadbiq etgan, istihon (manbalar asosida chiqarish mumkin bo'lgan

⁹⁷ **Jabariylar** (arabcha jabr qilish, majburlash degani) – VII asr oxiri va VIII asr boshida islom ilohiyotida paydo bo'lgan ilk oqim tarafdorlari.

xulosa yoki hukmlardan musulmonlar jamoasi uchun maqbulrog‘i va foydalirog‘ini qabul qilish) prinsipini ishlab chiqqan, mahalliy huquq normalarini (odatni) shariat bilan kelishtirib qo‘llashni joriy etgan, huquqshunoslikka ratsionalizm elementlarini kiritgan. Undan yozma asarlar qolmagan, lekin ayrim manbalarga ko‘ra, u «Buyuk huquqshunoslik» («Al-fiqh al-akbar») nomli mashhur kitobning muallifi hisoblanadi.

Malik ibn Anos molikiya mazhabining asoschisi, ilohiyotchi faqihlardan biri bo‘lib, islom diniy huquq tizimini ishlab chiqishda konservativ mavqeda turgan, Muhammad (SAV) davridagi an‘analarni yoqlab chiqqan, ya‘ni «ashob al-hadis» («hadis tarafdorlari») oqimining yirik namoyondasi bo‘lgan. Uning yagona asari - «Al-Muvatta‘» («Ommaviy», «Barchaga tushunarli» ma‘nosida) bo‘lib, ilk hadis to‘plamlaridan biri hisoblanadi.

Muhammad ibn Idris ash-Shofi‘iy sunniylikdagi shofi‘iya mazhabining asoschisi va imomi, ilohiyotchi faqihlardan biri bo‘lib, Makkada yashagan, hadislar va fiqxnini o‘rgangan, 810 yildan Bog‘dodda o‘z ta‘limotini targ‘ib qilgan. Shofi‘iy o‘z asarlarida islom huquqini an‘anaviy normalar bilan bog‘lashga intilgan. U fiqh asoslariga to‘la ta‘rif bergan, ijmo‘dan foydalanishga e‘tibor qilgan. Uning asosiy asarlari shogirdlari tomonidan «Kitob al umma» to‘plami shakliga keltirilgan.

Ibn Hanbal hanbaliya mazhabining asoschisi va imomi bo‘lib, izchil, e‘tiqodi mustahkam sunniylikni himoya qilgan va mu‘taziliylarga qarshi kurashgan. Uning ta‘limoti XVIII asr oxirlarida vahhobiylarning shakllanishiga asos bo‘lgan. Diniy huquq va hadisshunoslik sohasidagi 6 jildlik «Musnad» («Suyanchiq» yoki «Tirgak», Qohira, 1895) nomli asari hozirgacha yetib kelgan.

Islomda oqimlar va

Islomda yuz bergan dastlabki ixtiloflar natijasida VII asrning II yarmida unda uchta asosiy yo‘nalish - xorijiylar, sunniylar, shialar paydo bo‘lgan.

Xorijiylarning bo‘linishi jarayonida paydo bo‘lgan sektalar (azraqi-lar, sufriylar va boshqalar) asosan o‘rta asrlarda yo‘qolib ketib, ulardan faqat bittasi ibodiylar (abodiylar) hozirgacha saqlanib qolgan.

Sunniylik eng katta yo‘nalish bo‘lib (hozir jahondagi barcha musulmonlarning qariyb 92,5 foizi sunniylar hisoblanadi), u islomda doimo ortodoksal oqim deb tanilgan, unda ixtiloflar kam bo‘lgan. Shuning uchun sunniylik ichidan o‘rta asrlarda hech qanday sektalar ajralib chiqmagan. Yangi davrda vahhobiylar diniy-siyosiy oqimi va o‘ziga xos sekta sifatida shakllangan ahmadiya sunniylikdan ajralib chiqqan.

Shialik sunniylikka nisbatan oppozitsiyada turgan yo‘nalish bo‘lib,

undan bir necha sekta ajralib chiqqan. O'rta asrlardayoq yo'qolib ketgan qarmatlar, hashshoshiylar, hozirgacha mavjud bo'lgan imomiylar, ismoiliylar, druzlar, zaydiylar, nusayriylar (alaviylar), aliilohiylar, yangi davrda paydo bo'lgan bobiyalar, behoiylar shular jumlasiga kiradi.

Sunniylik yo'nalishi «Ahli sunna val jamoa» deb ataladi va 4 ta fiqxiy: hanafiy, shofi'iy, molikiy, hanbaliy va 2 ta aqidaviy: ash'ariy va moturidiy mazhablaridan iborat. Sunniylar mazhablar bo'yicha quyidagicha nisbatda bo'lganlar: hanafiylar - 47 %, shofi'iylar - 27 %, molikiylar - 17 %, hanbaliylar - 1,5 %. Shia yo'nalishi ismoiliy, ibodiy, ja'fariy, zaydiy mazhablarini o'z ichiga olib, dunyodagi musulmonlarning 7,5 % ni tashkil qiladi.

Sunniylik bilan islomdagi ikkinchi asosiy yo'nalish-shialik o'rtasidagi hokimiyat masalasida (sunniylik xalifalik hokimiyati, shialik esa imomat tarafdori), ayrim diniy marosim va an'analar (masalan, azon, mut'a, shaxsey-vaxsey, mazdiylik va h. k.)da birmuncha tafovutlar bor.

Shialik (arabcha - guruh, tarafdorlar) - islomdagi asosiy yo'nalishlardan biri. O'zining tarqalishi va ijtimoiy-siyosiy mohiyati jihatidan sunniylikdan keyingi o'rinda turadi. Shialik diniy-aqidaviy ta'limotda, marosim va urf-odatlarda ortodoksal sunniylikdan ma'lum darajada farq qiladi. Diniy-siyosiy harakat sifatida xalifalar hokimiyatiga qarshi kurash olib borgan feodal guruhlarning, hatto xalq qo'zg'olonchilarining mafkurasi sifatida ham maydonga chiqqan. Shialik aslida feodal guruhlar o'rtasidagi hokimiyat uchun kurash oqibatida vujudga kelgan bo'lsa-da, bu ixtiloflar ko'pincha diniy ta'limotdagi tafovut shaklida namoyon bo'lgan. Shialik tarafdorlari (shialar) sunniylar kabi Qur'onni ilohiy deb e'tirof etadilar, lekin xalifalar davrida uning ayrim qismlari tushirib qoldirilgan deb hisoblaydilar. Shialik ilohiyotchilari Qur'onning mazmunini majoziy talqin qilish yo'li bilan o'z ta'limotlarini asoslaydilar. Sunnada esa ular faqat Ali va uning tarafdorlari nomi bilan bog'liq bo'lgan hadislarni tan olganlar va shunday hadislardan iborat mustaqil to'plamlar tuzganlar. Bu to'plamlar Axbor deb atalgan. Sunniylikda e'tirof etilgan diniy aqidalardan farq qilib, shialikda tavhid, adl, nubuvvat, imomat, qiyomatdan iborat 5 ta aqidaga e'tiqod qilinadi. Bulardan to'rt aqida-tavhid (Allohning yagonaligini e'tirof etish), adl (ado-lat, Allohning odilligi, ya'ni taqdir aqidasi), nubuvvat (payg'ambarlik), iyomat yoki ma'od (oxirat kunining kelishi va o'lganlarning tirilishi) asosan sunniylik ta'limoti bilan mos tushadi. 5-aqidaga e'tiqodda imomat (imomlar hokimiyatini e'tirof etish) sunniylikka va sunniy xalifalar hokimiyatiga zidligi bilan farq qiladi. Shialik Ali va uning avlodlaridan iborat o'n ikki imom hokimiyatini tan

oladi. Shu munosabat bilan barcha xalifa-larni xususan dastlabki xalifalardan Abubakr, Umar va Usmonni hoki-miyatni zo‘ravonlik bilan egallab olgan shaxslar sifatida qoralaydi. 874-878 yillar orasida 7-9 yoshida bedarak yo‘qolgan (tarixiy nuqtai nazardan o‘ldirilgan bo‘lishi kerak) 12-imom Muhammad Al-Mahdiyni ular «yashi-ringan» hisoblaydilar, zamona oxir bo‘lganda uning qaytib kelishini va adolat o‘rnatishini kutadilar (imomi mahdiy, imomi oxir zamon). Bu tasav-vur ma’lum darajada sunniylikda ham tarqalgan. Ba’zi urf-odat va marosimlarda, shariat normalarida ham shialik bilan sunniylik o‘rtasida ma’lum tafovutlar bor. Shialar sunniylar kabi Makka va Madinani «muqaddas» hisoblash bilan birga, imom Husaynga motam tutadilar, «shaxsey-vaxsey» deb nom olgan motam yurishlari o‘tkazadilar va h.k. O‘rta asrlarda shialar ichida ham ixtiloflar yuz bergan, natijada ko‘p sektalar vujudga kelgan. Bulardan zaydiylar, ismoiliylar, ibodiylar va boshqalar hozir ham mavjud. Shialik hozirgi vaqtda Eronda hukmron e’tiqod hisoblanadi. Iroq, Afg‘oniston, Hindiston va Pokistonda shialar bor. Shialik MDH hududida Ozarbayjon va Tojikistonda (Pomirda ismoiliylar) dindorlar orasida saqlanib kelmoqda.

Xorijiylar (arabcha - ajralib chiqqan, isyonchi) - islomdagi ilk oqim tarafdorlari. Xalifa Ali bilan umaviylar o‘rtasidagi kurash davomida VII asrning II yarmi boshlarida vujudga kelgan. Taxt uchun kurashda Ali Muoviya tarafdorlari (umaviylar) bilan muzokara olib borishga ko‘ngan. Bu hol Ali haqiqiy vorislik huquqiga ega deb hisoblagan tarafdorlarining o‘rtasida norozilik tug‘dirgan. Qo‘shinning bir qismi (12 ming kishi) Alini kelishuvchanlikda ayblab, undan ajralib ketgan va keyinchalik Aliga ham, umaviylarga ham babbaravar qarshi kurash boshlagan. Ana shu guruh tarafdorlari xorijiylar deb nom olgan.

Islomdagi oqimlarning yana bir turi mazhablardir. Masalan, sunniylikda fiqhiy maktablardan tashqari aqidaviy muammolarda ixtilofga borgan ko‘pgina mazhablar mavjud bo‘lib, ular asosan quyidagi masalalarda bir-biridan farq qiladi:

1. Oliy hokimiyat (imomat, xalifalik) masalasi.
2. Imon masalasi.
3. Qazo va qadar masalasi.
4. Allohning zoti va sifatleri masalasi.
5. Fiqhiy masalalar.

Hanafiya - sunniylikdagi diniy-huquq mazhablaridan biri. Abu Hanifa an-Nu'mon asos solgan. Undan keyin hanafiya mazhabi qonunlari Abu Yusuf Yoqub (795 yilda vafot etgan), Muhammad ash-Shaybon (804 yilda

vafot etgan), Quduriy (1036 yilda vafot etgan) va boshqalar asarlarida ishlab chiqilgan. Iroqda vujudga kelib, islom tarqalgan barcha mamlakatlarda, jumladan, Xuroson va Movarounnahrda ham keng yoyilgan. Burhoniddin Margʻinoniyning «Hidoya» toʻplami bu mazhabning asosiy shariat qoʻllanmasi sifatida tanilgan. Hanafiya qonunlari nisbatan yumshoqroq va qulayroqligi, xalqlarning mahalliy anʼanalarini eʼtiborga olganligi sababli keng yoyilgan. Sunniylik yoʻnalishiga mansub boʻlgan musulmonlarning uchdan bir qismidan koʻprogʻi bu mazhabga kiradi, u bir necha arab davlatlarida, Afrikaning ayrim mamlakatlarida, Turkiya, Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Afgʻoniston, Xitoy musulmonlari orasida tarqalgan. Ularda hanafiya mazhabi qonunlari hozirgi davrda ham oʻz taʼsirini saqlab qolgan.

Shofiʼiya - sunniylikdagi Shofiʼiy asos solgan diniy-huquq mazhablaridan biri. Suriya va Misrda shakllangan, oʻrta asrlarga kelib Yaqin Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan. Keyinchalik bu mazhabning taʼsir doirasi torayib borgan. Hozirgi vaqtda Misr, Indoneziya musulmonlari orasida, Sharqiy Afrika mamlakatlarining baʼzilarida, qisman Suriyada va janubiy arab sultonliklarida shofiʼiya mazhabi diniy-huquq tizimiga amal qiluvchilar bor. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida musulmon mamlakatlarida shariatning, jumladan, shofiʼiya mazhabining huquqiy hayotdagi taʼsiri borgan sari susaymoqda. Shofiʼiy oʻz asarlarida islom huquqini anʼanaviy normalar bilan bogʻlashga intilgan.

Sunniylikdagi yana bir diniy-huquq mazhabi - Malik ibn Anas tomonidan asos solingan malikiyadir. Bu mazhab tarafdorlari huquq masalalarida ratsionalistik metodga, yaʼni Qurʼon va hadislarni aqlga asoslangan holda talqin qilishga qarshi chiqqan. Bu mazhab dastlab Hijoz va Madinada, keyin boshqa mamlakatlarda tarqalgan. Hozirgi davrda malikiya mazhabi Tunis, Jazoir, Marokash, Liviya va ayrim boshqa mamlakatlarda musulmonlar oʻrtasida taʼsirga ega.

Va nihoyat, sunniylikdagi soʻnggi mazhab hanbaliya boʻlib, unga Ibn Hanbal asos solgan. Hanbaliya huquq tizimi oʻta torligi, har qanday koʻrinishdagi «yangilik»ka, diniy masalalarda erkin fikr yuritishga qarshiligi, shariat normalariga rioya etishga qatʼiy mutaassibliyi bilan ajralib turgan. Hanbaliya tarafdorlari Qurʼon va hadislarni erkin talqin etish yoʻlidagi har qanday urinishlarni qoralaganlar. Shuning uchun ham bu mazhab keng tarqalmagan. Faqat IX asrning II yarmida Arab xalifaligida muʼtaziliylarning va ilohiyot sohasidagi hurfikrlilikning taʼqib ostiga olinishi tufayli hanbaliya bir muncha kengaygan va XII asrda mustaqil mazhabga aylangan. X asrda Eronda, XI asrdan XV asrgacha Suriya va Falastinda hanbaliya izdoshlari koʻp boʻlgan. Undan keyingi asrlarda hanbaliya tarafdorlari yana

kamayib ketgan. XVIII asrda paydo bo'lgan vahhobiylar hanbaliya tarafdorlari bo'lib chiqqan. Vahhobiylar Saudiya Arabistonida hokimiyatni qo'lga olgach (XX asrning 20-yillari), hanbaliya qonunlarini amalga kiritganlar. U yerda hanbaliyaning ilk islomga xos qonunlari hozir ham amalda. Hanbaliya Saudiya Arabistonidan boshqa mamlakatlarda kam uchraydi. Islomda ikkinchi yo'nalish - shialik ham ismoiliy, ibodiy, ja'fariy, zaydiy kabi mazhablarni⁹⁸ o'z ichiga oladi.

2. Musulmon huquqining manbalari

Musulmon huquqining manbalarini asosan shariat, urf-odatlar va qonunlar tashkil etadi. Ilk islomda jamiyatni huquqiy boshqarish Qur'on asosida olib borilgan.

Qur'oni Karim 30 pora, 114 sura (tizma, qator), 6236 oyat (modda) dan iborat bo'lib, oyatlarning 63 foizini Makkada, 37 foizini Madinada nozil bo'lgan oyatlar tashkil etadi. Ya'ni Qur'on suralarining 95 tasi 13 yil davomida Makka shahrida nozil bo'lib, **makkiy** suralar deb ataladi. Ularning 19 tasi esa 622 yili yuz bergan hijratdan keyin 10 yil davomida Madinada nozil bo'lib, **madiniy** suralar deb qabul qilingan. Bu ikki turkum suralarning farqi shundaki, makkiy suralar asosan e'tiqod, ibodat masalalarini, oliy axloqiy fazilatlar, erkin fikrlik, ilmu tafakkurni targ'ib qilishga qaratilgan bo'lsa, madiniy suralar fiqhiy ahkom-muomalot, jinoyat va jazo, ommaviy munosabatlar, sulhu tinchlik bitimlari va musulmonlararo boshqa aloqalarga tegishlidir. Makkiy suralarda ko'pincha «Ey iymon keltirganlar, Ey mo'minlar!» deb, madiniy suralarda esa asosan «Yo ayyuhanos!» (Ey odamlar, ey insonlar) deb xitob qilinadi. Makkiy suralar 4780 ta, madiniy suralar 1456 ta oyatdan iborat.

Mashhur fiqhshunos olim doktor Muhammad Yusuf Muso ko'rsatishicha, fiqhiy-huquqiy masalalar bo'yicha Qur'onda quyidagi sohalarda oyatlar mavjud:

1. Xaqqulloh (amaliy ibodatlar) bo'yicha - 140 ta oyat.
2. Shaxsiy huquq (oila, taloq, vasiyat va boshqalar bo'yicha) - 70 ta oyat.
3. Muomalot yoki fuqarolik huquqi (oldi-sotdi, ijara, garov, qarz, shirkat va boshqalar) bo'yicha - 70 ta oyat.
4. Jinoyat va jazo bo'yicha - 30 ta oyat.
5. Sud, sud jarayoni, guvohlik va unga bog'liq bo'lgan masalalar

⁹⁸ Ushbu mazhablar haqida batafsil ma'lumotlar quyidagi manbada berilgan: Xusniddinov Z. Islom: yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar.-T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2000.

bo'yicha - 20 ta oyat.

6. Bizning fikrimizcha, davlat huquqi sohasida - 3 ta oyat, hammasi bo'lib Qur'onda - 333 ta huquqiy oyat bor.

Islomshunos olim A.Sh.Juzjoniy ko'rsati-shicha, tadqiqotchi olimlar sunnani ikki xilga bo'lib o'rganadilar.

Birinchi turi shundan iboratki, agar biror ish qilinmoqchi bo'lsa, yaratuvchi tomonidan o'sha ishga tegishli fikr Payg'ambarga vahiy (vahyi xafiy) orqali bildiriladi. Payg'ambar uni o'z so'zlari orqali bayon etadi. Bu vahiy, ya'ni vahyi xafiyning Qur'on oyatlari, ya'ni vahyi jaliydan farqi shundaki, Qur'on oyatlarining ham mazmuni va ham iborasi Alloh tomonidan Jabroil orqali yuborilgan.

Sunnaning ikkinchi turi shundan iboratki, agar musulmonlar hayotiga tegishli biron bir yangilik kiritilishi zaruriyati sezilsa-yu, lekin uni hal qilish uchun Payg'ambarga vahiy kelmasa, bunday ahvolda Payg'ambarga ijtihod qilish, ya'ni masalani o'z shaxsiy fikri asosida yechish uchun ruxsat berilgan hisoblanadi. O'shanda Payg'ambar ijtihod qilib, sahobalar bilan kengash - maslahat o'tkazib, bir to'xtamga keladi.

Agar Payg'ambar tomonidan qabul qilingan qaror yoki bildirilgan fikr Qur'on oyatlari orqali to'g'rilansa, Sunna (Payg'ambarning so'zi yoki qabul qilgan qarori) Qur'on orqali mansux bo'ladi, ya'ni bekor qilinadi va Qur'onning hukmi amalga oshiriladi.

Payg'ambar Qur'onning sharhlovchisi sifatida tashri' qilish (qonun tuzish) vakolatiga ega edi. Shunga binoan Sunna tashri' (qonun tuzish) bo'yicha ikki asosiy sohani qamrab oladi:

Birinchi soha Qur'onda zikr etilgan hukmlarni yoritib berishga bog'liq.

Ikkinchi soha Qur'onda ko'rsatilmagan hukmlarning tashri'i (qonuniy shaklda chiqarish)ga bog'liq bo'ladi.

Shu tariqa shariatning yangi manbaiga zarurat tug'iladi va **ijmo'** islom huquqi (shariat)ning asosiy manbalaridan biri sifatida tasdiqlanadi. Ijmo' (arabcha - yakdillik, yakdillik bilan qabul qilingan qaror, ijmo' al-umma - "diniy jamoaning yagona fikri") - Qur'on va hadislarda aniq ko'rsatma berilmagan huquqiy masalani hal etishda faqih va mujtahidlarning to'planib, yagona fikrga kelgan holda hukm chiqarishi (fatvo berishi)dir. Shariatda shunday yo'l bilan chiqarilgan hukm shar'iy (qonuniy) deb qabul qilingan. Ijmo'ga fiqh manbai sifatida qarash Arab xalifaligida feodalizm tarkib topa boshlagan davr (VIII asr oxiri IX asr boshlari)da kelib chiqdi. Mujtahid tomonidan aytilgan fikrgina hal qiluvchi fikr hisoblanadi. Oddiy musulmonlar fikrining esa ijmo'ga hech qanday aloqasi yo'q. Muj-

tahid deb diniy olimga aytiladi. Mujtahid (arabcha - intiluvchi, g'ayrat qiluvchi) - o'rta asrlarda islomda ijtihod huquqiga ega bo'lgan, ya'ni mustaqil ravishda diniy aqidaviy masalalar bo'yicha xulosa bera oladigan va hukm chiqara oladigan shaxs. Sunniylarda diniy huquq mazhablarining asoschilari, shialarda yuqori martabali ruhoniylar va diniy huquqshunoslar mujtahid deb yuritiladi. Mujtahid musulmonlar orasida obro'-e'tibor qozongan bo'lishi lozim. Shuningdek, shariat mujtahidning boshqa xislatlarini, masalan, arab tilini to'la bilishini, shariatga qat'iy rioya qilishini, hozirgi zamonga doir chuqur saviyaga ega bo'lishi va hokazolarni belgilab beradi.

Qiyos - fiqhning to'rtinchi manbai. Qiyos arabcha so'zdan olingan bo'lib, «taqqoslash», «solishtirish» degan ma'noni anglatadi. Bunga ko'ra, biror huquqiy masala o'ziga o'xshash ikkinchi huquqiy masala bilan taqqoslanadi, solishtiriladi va ular bir-biriga tenglashtiriladi. Demak, bunga binoan Qur'on va Sunnada berilmagan biror huquqiy masala ulardagi shunga o'xshash masala bo'yicha berilgan ko'rsatmaga taqqoslash yo'li bilan sharhlanadi. Qiyos faqihlar huquqini kengaytirib, shariatning turli huquqiy masalalarga tadbiiq etilishiga imkon yaratadi.

Shar'iy asoslarga mos kelmaydigan bir qator urf qonunlari, masalan, ribo (sudxo'rlik), xotinni almashtirish, o'z xotinini aslzoda oilalarga yuborib nasl olish va noqonuniy yo'l bilan homilador bo'lib, bola tug'ilgandan keyin uning otasini belgilab olish kabi nikoh turlari bekor qilindi. A.Sh.Juzjoni yozishicha, urf ikki xildir: biri **urfi fosid** - nassga zid bo'lgan urf-odat, islom huquqida qo'llanilmaydi, ikkinchisi **urfi sahih** - xalqning nassga zid bo'lmagan urf-odatlari bo'lib, Islom qonunchiligida, ayniqsa, Abu Hanifa mazhabida katta ahamiyatga ega.

O'sha davrda «**Qonun chiqarish huquqiga ega emaslik**» nazariyasi qabul qilingan bo'lsa ham, bu nazariya ochiq suratda qonun chiqarish va ijro etish salohiyatlarini bir-biridan ajrata olmadi. Keyingi xalifalar (dunyoviy hokimlar)ning har biri o'z mahkamalari uchun qonun tuzardilar. Ularning bunday amallari haqiqatda bir nav' qonun chiqarish bo'lsa ham, hokim farmon ravolar ularni idoriy qo'llanmalar deb atardilar. Ularcha bunday qonun chiqarish faoliyatlari faqat shariatni takmil etish va uning hukmlarini amalga oshirishga qaratilgan edi va ularning siyosiy salohiyati doirasiga kirardi. Bunday idoriy qonunlarning yaqqol misoli Usmoniy sultonlarining «**qonunnomalari**» edi.

3. Shariat bo'yicha fuqarolik huquqi masalalarining tartibga solinishi

Shariat bo'yicha fuqarolik huquqi munosabatlari (muomalot) batafsil tartibga solinadi. Fuqarolik huquqiy munosabatlarining sub'yekti jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin. Shariat yuridik shaxslarning huquqiy holatini alohida tarzda ko'rib chiqmaydi. Jismoniy shaxslar tomonidan qilingan fuqarolik-huquqiy harakat qonuniy (halol) va yo'l qo'yilgan (joiz) yoki qonunsiz, yo'l qo'yilmagan (harom) bo'lishi mumkin. Harakat, shuningdek, shariat nuqtai nazaridan maqtovgga loyiq (mustahib) va tanbehli (makruh), majburiy va majburiy bo'lmagan kabi turlarga bo'linadi.

Shariatda rim huquqidan farqli o'laroq, **majburiyatlarning** umumiy kontsepsiyasi ishlab chiqilmagan edi. Lekin shartnoma huquqining amaliy masalalari tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida har tomonlama ishlab chiqilgan edi. Majburiyatlar haq to'lanadigan va haq to'lanmaydigan, ikki tomonlama va bir tomonlama, muddatli va muddatsiz turlarga bo'linadi. Islom dunyosida o'ziga xos bir tomonlama majburiyatlarning - ahdlashuvlarning tarqalganligi tez-tez uchrab turadigan hodisadir.

Savdo rivojlanishi bilan oldi-sotdi shartnomasi eng ko'p tarqalgan shartnomalardan biri bo'lib qolgan. U yozma tuzilishi, shuningdek guvohlar ishtirokida yoki ularning ishtirokisiz og'zaki tuzilishi mumkin edi. Oldi-sotdi shartnomasining ob'yekti bo'lib muomaladan olinmagan har qanday ashyo bo'lishi mumkin. Shariatda **shaf'at** (shuf'at) instituti, ya'ni sotib oluvchilardan bittasining boshqalari oldida ashyolar sotib olishda imtiyozga ega bo'lishi mavjud.

Shariatda oldi-sotdi va boshqa shartnomalar haqida akademik H.Rahmonqulov qiziqarli ma'lumotlar keltiradi. Quyida shulardan parchalar keltiramiz:

Oldi-sotdi shartnomasi quyidagi turlarga bo'linadi:

«*Bay-qat'iy*». Ushbu shartnomaga asosan sotilgan mol-mulk oluvchiga uning haqi to'lanmasdan oldin topshirilishi mumkin.

«*Bay-jaiz*». Ushbu shartnomaga asosan taraflar ma'lum va kelishilgan muddat davomida, shartnoma bo'yicha berilgan, olingan narsalarni bir-birlariga qaytarib berish sharti ko'zda tutiladi.

«*Bay-fasid*». Ushbu shartnoma bo'yicha sotilgan mol-mulk uni mazmun yoki shakl jihatidan o'zgartirish yoki qaytadan uchinchi shaxsga sotish mo'ljallangan taqdirda ushbu mol-mulk uning birinchi egasi tomonidan o'zi sotgan narxda qaytarib olish sharti bilan tuziladi.

Ayirboshlash shartnomasi hunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar o'rtasidagi mulkiy munosabatlarda keng qo'llanilardi. Ayirboshlash savdogarlar tomonidan ham qo'llaniladi. Ular qishloq va ovullarga turli tovarlar

olib borib, ularni qishloq xo'jalik va chorva mahsulotlariga ayirboshlash bilan shug'ullanardi.

Ijara shartnomasi faqat mol-mulkka emas, shaxsga nisbatan ham qo'llanadi. Shartnomaning narsasi ko'char va ko'chmas mol-mulklar hisoblanardi. Shartnoma ko'pincha yerdan foydalanish uchun tuzilardi

Qarz shartnomasi - eng ko'p tarqalgan shartnomalardan biri. U iqtisodiy, ijtimoiy jihatdan turli ahamiyatga ega bo'lgan munosabatlar bo'yicha qo'llaniladi. Ushbu shartnoma vositasida buyumni, asbob-uskunani tekinga foydalanish uchun berib turish, shuningdek, boshqa sabablar, ya'ni nasiyaga sotish, mol-mulkni ijaraga berish, pudrat va shunga o'xshash boshqa munosabatlarni amalga oshirishda ham foydalanilgan.

Maishiy pudrat shartnomasi rivoj topgan shartnomalardan iborat. Shartnoma bo'yicha bir tomondan - hunarmandlar (ko'nchi, etikchi, bo'zchi, temirchi, duradgor, bo'yoqchi, tegirmonchi, nonvoy, juvozchi), ikkinchi tomondan iste'molchi - fuqaro va savdogarlar qatnashadi. Savdogarlar hunarmandlar tayyorlagan narsalarni, asbob-uskunalarni olib-sotish bilan shug'ullanadi.

Shirkatlik shartnomasida ikki yoki undan ko'p shaxslar qatnashgan bo'lib, ma'lum bir maqsadga erishish uchun tuziladi. Shirkatlik shartnomasi quyidagi ikki turga bo'linadi: «shirkati milk», ya'ni birgalikda mol-mulkka egalik qilish va «shirkati aqid», ya'ni birgalikda bitim tuzish, o'z navbatida «shirkati aqid» quyidagi turlarga bo'linadi:

«*Shirkati-mufavazat*» - shartnomada nazarda tutilgan maqsadga erishish uchun uning a'zolari (ishtirokchilari) tomonidan mol-mulklarini teng hissada umumiyLashtirish va majburiyatlar bo'yicha olinadigan daromadlarni ham teng hissada olish bo'yicha tuzilgan shirkat.

«*Shirkati-inon*» - o'z mol-mulklarining bir qismini umumlashtirib tijorat (savdo) bilan shug'ullanish uchun tuzilgan shirkat. Ushbu shartnoma bo'yicha bir shirkat a'zosi ikkinchisiga nisbatan kafil emas, balki ishonchli shaxs hisoblanadi. Shirkatga qo'yilgan sheriklarning mol-mulki hissasi teng bo'lmasligi mumkin. Hissani va shirkat faoliyatini bajarishda uning a'zolarining shaxsiy ishtirok etishi teng bo'lmasligidan qat'i nazar, olingan daromad shartnomada nazarda tutilgan shartga muvofiq taqsimlanadi. Bir sherik ikkinchi sherikning shaxsiy qarzi uchun javob bermaydi. Shirkatga yetkazilgan ziyon shartnomaga muvofiq to'ldiriladi.

«*Shirkati-vudjux*» - qarz berish yoki ishonchga asoslangan sherik. Shartnomaga asosan shirkat a'zolarining har biri o'zining shaxsiy mablag'i hisobiga tovar olib uni birgalikda sotishadi. Ushbu shartnoma bo'yicha shirkat a'zolari bir-biriga nisbatan ham ishonchli shaxs, ham kafil hisob-

lanadi. Shartnoma taraflaridan har birining daromadi yoki koʻrgan ziyoni uning shirkat faoliyatida ishtirok etgan hissasiga muvofiq tenglashtiriladi.

«*Shirkati-sanaiya*» - hunarmandchilik shirkatidan iborat boʻlib, maʼlum bir ishni bajarish yoki kasb bilan shugʻullanish maqsadida shartnoma tuziladi.

Shartnomaga asoslanmagan, yaʼni shaxsga, uning hayotiga, sogʻligʻiga hamda uning mol-mulkiga zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni tartibga solish qoidalari ham mavjud.

Shariat normalarida «diyata» degan qoida ishlatilgan. Ushbu qoidaga binoan qozi shaxsning salomatligiga yetkazilgan zararni undirish haqida qaror chiqaradi.

4. Musulmon huquqida nikoh-oila va meros masalalarining tartibga solinishi

Shariat boʻyicha nikoh va oila masalalari batafsil tartibga solinadi. Islomda nikoh - halollik, nikohsiz qoʻshilish esa haromlik belgisi hisoblanadi. Shariatga binoan nikoh musulmonlarning diniy majburiyati, nikohsizlik esa ularning xush koʻrilmaydigan holati sanaladi.

Shariat boʻyicha nikohdan oʻtish uchun tomonlardan quyidagi shartlarga rioya etish talab qilingan: 1) nikohdan oʻtuvchilar oʻzaro roziligi; 2) nikoh yoshiga toʻlgan boʻlish; 3) nikohni guvohlar ishtirokida tuzish; 4) kelin uchun qalin va mahr toʻlash; 5) diniy eʼtiqod birligi; 6) nikohdan oʻtayotganlarning yaqin qon-qarindosh boʻlmasligi; 7) tabaqa boʻyicha tenglik; 8) nikohdan oʻtuvchilarning ruhiy jihatdan sogʻlom boʻlishi. Nikoh tuzish uchun rasman tomonlarning roziligi talab qilinadi. Bunda kelinning ham roziligi olinadi (faqat shofiʼiylar bunday rozilikni shart emas deb hisoblaganlar). Burhoniddin Margʻinoniyning mashhur «Hidoya» asarida koʻrsatilganidek, «valiyning¹⁰⁹ balogʻatga yetgan qizni nikohga majburlashi joiz emas... Agar balogʻatga yetgan qizdan valiyi turmushga chiqishga izn soʻrasa, shunda qiz jim tursa yoki kulib yuborsa, bu ishi rozilik alomati boʻladi... Agar juvondan izn soʻralsa, roziligini soʻz bilan aytishi lozim... Bokira qizning roziligi sukut saqlashi bilan botil boʻladi. Oʻgʻil bolaning ixtiyori esa, toki «roziman» demaguncha yoki undan roziligini ifoda etadigan biror ish sodir boʻlmaguncha botil boʻlmaydi». Lekin nikohga kiruvchilar uchun ularning ota-onalari ham rozilik berishlari mumkin edi. «Yosh bola va yosh qizni otasi yoki bobosi uylantirsa yoki turmushga bersa balogʻat yoshiga yetganlaridan keyin, ularda ixtiyor huquqi

¹⁰⁹ **Qarang:** Otaxoʻjayev F. Oʻsha asar, 36-bet.

qolmaydi. Chunki ota va bobo to'la ongli va farzandlariga nisbatan mehr-shafqatli kishilardir, shunday ekan, ularning bevosita ishtiroki bilan nikoh bog'lanaveradi... Shuningdek, balog'atga yetganlaridan keyin ham ularning roziligi bilan nikohga ishtirok etishsa, nikoh bog'lanaveradi». Shuning uchun nikoh shartnomasi ba'zida ota-onalari tomonidan qizlarini sotishning niqoblangan shakli bo'lib qolgan. Bunda ko'pincha ayol kishi shartnomaning teng huquqli sub'yekti bo'lmasdan, shartnoma predmeti hisoblangan.

Unga ko'ra nikoh yoshi o'g'il bolalar uchun 12 yosh, qizlar uchun 9 yosh belgilangan. Bunda o'g'il bolalar jinsiy jihatdan voyaga yetgan bo'lishlari lozim edi. Nikohga kiruvchilar uchun belgilangan bu yosh voyaga yetgan-likni belgilashda so'nggi pog'ona hisoblangan. Amalda esa o'g'il bolalar -14, qizlar -12 yoshga to'lganda nikoh tuzilgan. Shariat nikoh yoshining yuqori chegarasini belgilamagan. Nikoh yoshining quyi chegarasini belgi-lashda asosan fiziologik asoslarga tayanilgan. Oilada yigirma yoshdan oshgan «bo'ydoq» bo'lishi isnod hisoblangan.

Guvohlar erkaklar bo'lsa 15 (16) yoshga, ayollar bo'lsa 9 yoshga to'lgan bo'lishlari lozim edi. Chunki bu yoshda ular muomalaga layoqatli deb hisoblangan.

Quyidagi holatlardagina xotini nikohni bekor qilishni so'rashi mumkin edi:

1. Agar eri olti oy muddat davomida xotinini moddiy ta'minlamasa.
2. Agar eri nikohda yashashga qodir bo'lmasa (erlik iqtidori bo'lmasa).
3. Agar nikoh yoshlik vaqtida tuzilgan bo'lib, jinsiy balog'atga yetgandan so'ng yoki ma'lum yoshga to'lgandan so'ng qiz nikohda yashashga rozi emasligini izhor etsa.
4. Agar eri islom dinidan boshqa dinga o'tsa.

Shariat bo'yicha **meros huquqi** juda murakkab va chalkash bo'lgan. Meros huquqi borasida musulmon huquqining turli huquqiy mazhablari o'rtasida katta farqlar mavjud. Umuman meros vasiyat bo'yicha va qonun bo'yicha qoldirilgan. «Vasiyat» so'zining lug'atda bayon qilingan ma'nosi - «topshirmoqdir». Shariat bo'yicha esa, mol-mulkni o'lgandan so'ng kimga berilishini aytish. Vasiyat qonuniy merosxo'rlar foydasiga tuzilishi mumkin emas edi. Shuningdek, mol-mulkning uchdan bir qismidan ortig'ini vasiyat qilishga ham ruxsat etilmagan. Vasiyatni tuzishda ikkita guvoh ishtirok etishi lozim bo'lgan. Shariatda ayniqsa qonun bo'yicha meros tartibi bir muncha puxta ishlab chiqilgan edi. O'lgan kishining mol-mulkidan avvalo uni dafn etish marosimlariga ketadigan xarajatlar qoplangan, so'ng-

ra uning barcha qarzlari to'langan. Qolgan mol-mulklar qonuniy merosxo'rlar o'rtasida taqsimlangan. Merosdan birinchi navbatda o'lgan kishining bolalari o'z hissalarini olishgan, ular bo'lmasa uning aka-ukalari, amaki-tog'alari va boshqalar merosga chaqirilgan. Ayollar merosdan erkaklarga nisbatan ikki hissa kam ulush olganlar. Dindan qaytganlar, ajralgan er-xotinlar, meros qoldiruvchining o'limiga sabab bo'lganlar meros olish huquqidan mahrum edilar.

5. Shariat bo'yicha jinoyat huquqi va sud ishlarini yuritish tartibi

Musulmon huquqida jinoyat huquqi normalari fuqarolik huquqi normalariga nisbatan uncha batafsil ishlab chiqilmagan. Ular qadimiyligi, eskirib qolganligi, yuridik texnikasi jihatidan nisbatan uncha rivojlanmaganligi bilan ajralib turadi.

Shariatda **jinoyat tushunchasining** asosini diniy g'oyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan huquqiy qonun-qoidalar tashkil etadi.

Musulmon jinoyat huquqida jinoyat tarkibidagi to'rtta asosiy belgilar ham nazarda tutiladi. Jinoyat tarkibining asosiy elementlaridan biri **jinoyat ob'yekti** hisoblanadi. Shariatda, shuning-dek, **jinoyatning ob'yektiv tomonini** tavsiflovchi qator belgilar ham mavjud. Masalan, o'g'rilik, bosqinchilik, zino, zinokorlikda ayblash (tuhmat) va boshqa jinoyatlar tarkibining ob'yektiv tomoni ularning ijtimoiy xavfli va huquqqa xilof harakatlardan iborat ekanligidadir. Bunday jinoyatlar bir-biridan, asosan, qilmishning xususiyati bilan, mulkka qarshi qaratilgan jinoyatlar esa bir-biridan mulkni qonunsiz egallash usuli, ya'ni jinoyatning ob'yektiv tomoni bilan farq qiladi.

Shariatda **jinoyat sub'yekti** masalasiga ham e'tibor beriladi. Xanafiy maz-habi bo'yicha jinoyat sub'yektining yoshi 15 yosh qilib belgilangan. Ta'ki-dlash joizki, musulmon jinoyat huquqida aqli zaif, isrofgarchilik va nobud-garchiliklarga yo'l qo'yyuvchilar, aqldan ozganlar, go'daklar, xotirasi sust, seruyqu va gung (tilsiz) kishilar aqli norasolar qatoriga kiritilgan

Musulmon jinoyat huquqida **jinoyatning sub'yektiv tomonini** tavsiflovchi belgilar ham hisobga olinadi. Unga binoan qasddan yoki ehtiyotsizlikdan qilingan jinoyatlar bir-biridan farqlanadi. «Hidoya» asarida bu jinoyat besh turga bo'lib ko'rsatilgan: 1) qasddan odam o'ldirish; 2) qasdga o'xshash o'ldirish; 3) beqasd (bilmay) o'ldirish; 4) beqasdga (bilmasdan) o'xshash o'ldirish; 5) sababli qotillik. Shuningdek, shaxsning sog'ligiga qarshi jinoyatlar ham musulmon huquqida qasd va

ehtiyotsizlikdan sodir etilishi mumkinligi inobatga olingan. Bunda har ikkala ayb shakliga alohida-alohida jazo turi belgilangan.

Shariat bo'yicha jinoyatda ishtirokchilik masalasi ham uncha to'liq ishlab chiqilmagan. Lekin shariatning jinoyat huquqi nazariyasida **zaruriy mudofaa** tushunchasi nazarda tutilgan.

Aybni yengillashtiruvchi holatlar qatoriga quyidagilar kir-gan: 1) aybini bo'yniga olish, chin ko'ngildan pushaymon bo'lish; 2) yet-kazilgan zararni ixtiyoriy ravishda to'lash; 3) majburlash yoki moddiy to-mondan, xizmat jihatidan qaramlik sababli jinoyat sodir etish; 4) jabrla-nuvchining aybdorni kechirishi; 5) voyaga yetmaganlar yoki ayollar tomonidan jinoyat sodir etilishi; 6) qullar tomonidan jinoyat sodir etilishi; 7) podsho tomonidan jinoyat sodir etilishi va hokazo. Shariatda takroran jinoyat sodir etishlik, guruh bo'lib jinoyatga qo'l urish va boshqalar aybni og'irlashtiruvchi holatlar hisoblanib, bunday hollarda og'irroq jazolar nazarda tutilgan.

Musulmon jinoyat huquqi bo'yicha **jazolarning** xilma-xil turlari nazarda tutilgan. Albatta, bunda davlatdan oldingi jamiyatga xos, eskirgan jazo usullaridan ham foydalanilganligini ta'kidlash joiz. Masalan, shariatda ko'pgina jinoyatlar uchun qasos olish, tovon, ta'zir va boshqa jazo turlari belgilangan. R.Sharlning ta'kidlashicha, musulmon huquqshunoslari VIII asrdan boshlab musulmon axloqini tuzatishga oid jazolardan ta'zirni qo'llash orqali jazolarni individuallashtirish, ya'ni jinoyatning turiga qarab, har bir jinoyatchiga alohida-alohida jazo choralari belgilash tamoyiliga suyangan edilarki, bu qoida Yevropa qonunlariga ancha kech kiritilgan¹²⁶.

Musulmon jinoyat huquqida jazolar og'irlik darajasiga qarab quyidagi uch turga: 1) had; 2) qasos yoki tovon va kafforat; 3) ta'zir jazosi turlariga bo'linadi.

Musulmon huquqida **sud ishlarini yuritish tartibi** o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turgan. Sud jarayoni, odatda ayblov xarakteriga ega bo'lgan. Ish ko'pincha davlat nomidan emas, manfaatdor shaxslar tomonidan qo'zg'atilgan. Fuqarolik va jinoyat sudlovlari o'rtasida farq yo'q edi. Sud ishlari oshkora tartibda, odatda machitlarda ko'rib hal qilingan.

¹²⁶ **Qarang:** Шапл Р. Мусульманское право. – М.: 1959.-41-бет.

6. Oʻrta asrlarda Xitoy huquqining asosiy belgilari

Huquq manbalari

Oʻrta asrlarda Xitoyda huquqning rivojlanishi asosan jinoiy-huquqiy normalarni ishlab chiqish, taba-qaviy-darajaviy farqlarni, aholining soliq majburiyatlarini, davlat yerlarini ushlab turuvchilarining turli toifalarini, shuningdek, davlat mulkini saqlash uchun, davlat xazinasini toʻldirish uchun Masʼul boʻlgan shaxslarning majburiyatlarini tartibga solish yoʻlidan bordi. Bularning hammasi oʻzaro bir-biriga bogʻliq normalar boʻlib, koʻp sonli huquqiy yodgorliklarning, sulolalarning kodekslar deb nom olgan qonunlar toʻplamlarining mazmunini tashkil etdi.

Sulolaviy qonunlar toʻplamlarining oʻzak normalarini sulolaning asoschilari yaratgan edi (bunday normalar vaqt oʻtishi bilan ilohiy oʻrnatilganlik belgilariga ega boʻlib borgan). Sulolaning vorislari esa bu oʻzak normalarni takomillashtira borib, oʻz qonun hujjatlari bilan kengaytirganlar, toʻldirganlar.

Xandan boshlab qonunlar toʻplamlari anʼanaviy-huquqiy normalar - **lyuy**ning barqaror oʻzagini oʻzgarishsiz mustahkamlash asosida tuzilgan. Lyuy yangi normalar - **lin** bilan toʻldirib borilgan. Asta-sekin lyuy va lin oʻrtasida huquqiy tartibga solish sohasi boʻyicha ajralish yuz bergan. Lyuy jinoiy qonunlarni, **lin** - maʼmuriy qarorlar va boshqalarni oʻz ichiga olgan.

Bizgacha yetib kelgan birinchi qonunlar toʻplami -VII asrdagi Tan sulolasi kodeksi - «Tan lyuy shui» hisoblanadi. Bu qonunlar toʻplamida qonunlarning toʻrtta turkumi: **lyuy** - jinoyat qonunlari; **lin** - maʼmuriy qonunlar; **ko** - jinoyat va maʼmuriy qonunlarga qoʻshimcha; **shi** - qonunlarni qoʻllash haqidagi qoidalar oʻrnatiladi.

XI asr oxirida Xitoyda qonunlarni qayta koʻrib chiqish va tasniflashtirish boʻyicha maxsus byuro tuziladi. U, jumladan, «900 ta moddadan iborat qonunlar toʻplami»ni tayyorlaydi. XIV asrning oxirida «Min sulolasi qonunlari toʻplami» dunyoga keladi. U oldingi kodekslarning koʻp qoidalarini xuddi oʻzidek qaytargan. Shu narsa xarakterliki, bu amaliyot Xitoyda manchjurlarning Sin sulolasi (1644-1912 yillar) oʻrnatilgandan keyin ham oʻzgarishsiz qoladi. Pekin manchjurlar tomonidan bosib olingandan keyin, 1644 yildayoq Min kodeksiga yangi siyosiy shart-sharoitlarga mos tuzatishlar va oʻzgartirishlar kiritish maqsadida uni oʻrganish ishlari boshlab yuborilgan edi.

Manchjurlarning saroy amaldorlari va sudyalari tomonidan olib

borilgan ishlar natijasida 1647 yilda Kodeks tuzilgan. Uning juda ko‘p qoidalari eski Min sulolasining kodeksidan o‘zlashtirilgan edi.

O‘rta asrlarda Xitoy huquqida qadimdan an‘ana bo‘lib qolgan bir qator belgi va xususiyatlar saqlanib qolgan edi. Xususan, bunda axloq normalari (li) va qattiq huquqiy normalar (fa) o‘zaro bog‘liq harakat qilgan.

Bu andazaning amal qilishiga legizmdan kelib chiqadigan ommaviy ongning boshqa belgisi ham bog‘liq. Qonunning asosiy maqsadi - shaxs erkinliklari sohasini tartibga solish emas, balki kattalarga, hukmdor irodasiga bo‘ysunishning an‘anaviy prinsiplarini to‘ldiruvchisini ta‘qib qilish, jazolash bo‘lgan.

Xitoyda jinoyat huquqi boshqa huquq sohalariga qaraganda ko‘proq rivojlangan. Jinoyat huquqi normalari o‘rta asrlar Xitoyi huquqi tizimida bosh o‘rinni egallaydi. Jinoyat huquqining ko‘p normalari faqat jinoyat sodir etilgandagina qo‘llanilmay, balki oddiy axloq normasini mavhumiy buzish: «qilish mumkin bo‘lmagan narsani qilishlik» uchun kaltak bilan urish jazosining nazarda tutilganligi an‘anaviy huquqiy ong tantanasiga misol bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xitoy an‘anaviy huquqida konfutsiylik ta‘limoti nuqtai nazaridan jinoyatlarni ularning ijtimoiy xavfliligiga qarab tasniflashtirish juda qadimgi davrlardayoq vujudga kelgan va bu asrlar mobaynida yashab kelayotgan «*O‘nta yovuzlik*» *kontsepsiyasi* asosida amalga oshirilgan. Bunda diniy marosim jinoiy tajovuz ob‘yekti sifatida chiqqan. Bu bo‘ysunmaslik, o‘g‘ilning ota-onaga quloq solmasligi, ota-onasi bilan kelishmovchiligi va boshqa shakllarda buzilishi mumkin edi. Bularning hammasi jinoiy-huquqiy normalarning nihoyatda mujmal, noaniq ekanligini belgilash, sudyalarga jinoyatlarning og‘irlik darajasini mustaqil va erkin baholash, amalda har qanday jinoyatga u yoki bu turkumdagi taomil, odat deb qarash imkonini bergan. «O‘nta yovuzlik»ning bu xususiyatlari Xitoyda hamma asrlarda qadrlangan. Natijada Xitoyda huquqiy normalarning keng sharhlashiga yo‘l qo‘yilmagan, yozilgan qonunga nisbatan chuqur hurmat qaror topmagan.

Tan ko-deksi ming yildan ortiq vaqt mobaynida jazolarning beshta asosiy tizimini tartibga solib turgan. Ular: 1) ingichka kaltak bilan urish (besh darajali: 10 marta, 20 marta, 30 marta, 40 marta, 50 marta); 2) yo‘g‘on tayoq bilan urish (besh darajali: 60 marta, 70 marta, 80 marta, 90 marta, 100 marta); 3) katorga ishlari (uch darajali: 1 yilga, 2 yilga, 3 yilga); 4) surgun (joyning uzoqligiga qarab uch darajali: 2 mingdan 3 ming li¹³²gacha); 5) o‘lim jazosi (ikki shaklda: boshini kesish va osib

¹³² 1 ming li – taxminan 500 km.

o'ldirish)dan iborat. 623 yilda qo'shimcha katorga ishlari bilan birga surgun qilish jazosi joriy qilingan. Buni o'lim jazosiga almashtirish mumkin edi. X-XI asrlarda o'lim jazosiga jinoyatchining murdasini bo'laklarga bo'lish jazosi qo'shimcha qilingan.

Jinoyat uchun jazolar haqidagi masala hal qilinayotganda boshqa toifadagi mansabdorlar ham imtiyozlardan foydalanganlar.

Xitoyning butun huquqiy tartiboti asosida yotuvchi birgalikdagi javobgarlik prinsipi javobgarlikka tortiladigan shaxslar doirasining ancha aniq belgilanganligi hisobigagina emas, balki jazo shakllarining o'zgarishi hisobiga ham shaklan o'zgarib borgan. Birgalikdagi javobgarlikka faqat qarindoshlik va xizmat aloqalari bilan bog'langan shaxslargina emas, balki hududiy, ma'muriy jihatdan bog'liq shaxslar (qo'shnilar, mahalliy hokimiyatlar) ham tortilar edi. Birgalikdagi javobgarlikda jazolar tizimi tobora murakkablashib va mukammallashib borgan. U faqat o'lim jazosini emas, boshqa jazolarni ham o'z ichiga ola boshlagan.

Mulkiy munosabatlarning tartibga solinishi Xitoyning o'rta asrlar huquqi manfaati yo davlat yer egaligi, yo xususiy yer egaligi bilan bog'liq ijtimoiy-sinfy kuchlarning tinimsiz qarama-qarshi kurashlari sharoitlarida shakllandi.

Jamoat yer egaligi Xitoyda qadimgi davrlardayoq tugatilgan edi. Yerga birgalikdagi egalik avlodlarning diniy marosimlarini qo'llab-quvvatlashga va jamoat qabristonlariga ajratilgan oilaning bo'linmaydigan mulki, urug' mulki shaklida uzoq vaqtgacha mavjud bo'lib turgan.

Xitoy huquqi mulkni harakatdagi va ko'chmas mulkka ajratgan. Unda oddiy narsalarni va yer, odam, qora mollarni olib sotish bir-biridan farqlangan.

Nikoh-oila va meros Xitoyda nikoh-oila huquqining diniy an'analar bilan chambarchas bog'liqligi o'rta asrlar huquqida uning normalari ustunligining barqaror-ligini belgilagan. Patriarxal oila asoslari - otaning oila a'zolari ustidan, yerning xotin ustidan hukmronligi va boshqalar ushbu normalarning mohiyatini belgilagan.

Boshqa-boshqa tabaqalarning vakillari o'rtasidagi nikohlar qattiq qoralangan va xatto qator hollarda qonun bo'yicha ta'qib qilingan. Nikohga kirish har bir kishining burchi hisoblangan. Nikohga kirish burchini bajarish oila manfaatlariga, avlodlarning diniy marosimlari talablariga xizmat qilishi lozim edi. Nikoh tuzishdan maqsad yerdan nasl qoldirish bo'lgan. Nikoh kelin va kuyovning oilasi o'rtasidagi kelishuvdan iborat bo'lib, bunda nikohga kiruvchilarning roziligi talab qilinmagan, lekin

otalarining roziligi bo'lishi shart edi. Nikohga kirish yoshi kodekslarda ko'rsatilgan. Qoida bo'yicha, bu erkaklar uchun 15-16 yosh, ba'zan 20 yosh, ayollar uchun 14-15 yosh atrofida belgilangan. Hali tug'ilmagan bolalarni unashtirish odati keng tarqalgan edi.

Meros umuman huquqning meros bo'lib o'tishi xarakteriga ega bo'lgan. Merosxo'rlar meros qoldiruvchining qarzlarini to'lash majburiyatiga ega edi. Unvon, mansab, agar meros tariqasida o'tkazilsa, alohida tarzda meros qilib qoldirilgan. O'lgan shaxsning mol-mulki ham erkak kishining nasl-nasabi bo'yicha pasayib boruvchi qarindoshlarga alohida tarzda, meros tarzida o'tkazilgan. Erga tegib ketgan qizlar meros olish huquqiga ega emas edi, erga tegmagan qizlar esa aka-ukalariga beriladigan hissaning yarmiga teng miqdorda meros olgan. Unvon (daraja) faqat katta o'g'ilga meros tariqasida o'tgan.

Ota o'g'lini merosdan mahrum qila olmagan, bir o'g'lining hisobiga ikkinchi o'g'ilning hissasini ko'paytirish huquqiga ham ega bo'lmagan. Erlar faqat diniy maqsadlarda «xayrli ishlar» uchun hadya qilinishi mumkin edi.

Sud ishlarini yuritish Sud jarayoni asosan inkvizitsion xarakterga ega bo'lgan. Ish odatda jabrlanuvchining uyezd sudiga yozma yoki og'zaki shikoyati bilan boshlangan. Shikoyat ma'lum shaklda tuzilgan. Uni jabrlanuvchilarga sud darvozalari oldida o'tiruvchi maxsus ko'cha kotiblari tuzib berardilar.

Sudlarda sudyalalar va amaldorlardan tashqari sud nazorati xodimlari, ish yurituvchilar, xat tashuvchilar, qo'riqchilar, jismoniy jazo beruvchilar (ekzekutorlar) ham mavjud edi. Guvoh sudga kelmasa, tayoq bilan 40-50 marta urilgan. Sudyalalar so'roq qilganlar, yuzlashtirish o'tkazganlar, aybiga iqror bo'lmaganlarga nisbatan qiynoqlar qo'llashni tayinlaganlar. Ular ayblanuvchining aybdorligi prezumpsiyasidan kelib chiqqanlar. Ayblanuvchilarning aybini tan oldirishga erishish sudyalarning asosiy maqsadi bo'lgan. Agar ayblanuvchi qiynoq yo'li bilan uch marotaba so'roq qilinganda ham aybiga iqror bo'lmasa, unda yolg'on guvohlik berganligini fosh qilish uchun ayblovchiga nisbatan qiynoq qo'llanilishi mumkin edi. Qullar o'z xo'jayinlariga qarshi ko'rsatmalar bera olmaganlar. Hukm yozma shaklda chiqarilgan. Ayblanuvchi oqlanishi, mahkum qilinishi yoki uning ishi shubhali deb topilishi mumkin edi.

7. O'rta asrlarda Yaponiya huquqining asosiy belgilari

Huquq manblari

Yaponiyaning o'rta asrlardagi huquqi uchun

u yoki bu jamoalarda amalda bo'lgan, u yoki bu tabaqaviy guruhda qaror topgan odat huquqi normalarining hamma joyda tarqalishi xarakterli edi.

Huquq bu vaqtda, agar gunoh, jazo, «xudo sudi» haqidagi tasavvur bilan bog'liq bo'lgan jazolar to'g'risidagi alohida tushunchalarni hisobga olmaganda, hali diniy va axloqiy normalardan ajralmagan edi. Eng qadimgi yapon manbalarida ular «yetti osmon gunohlari» (ancha og'ir jinoyatlar) va «sakkiz osmon jinoyatlari» (ancha yengil jinoyatlar) ko'rinishida maydonga chiqqan. Bunday jinoyatlar uchun yo jazo, yoki tuzatish nazarda tutilgan. Yaponiyada yozilgan huquqning tashkil topishi diniy-huquqiy mafkuraning, shuningdek, Xitoy huquqi normalarining kuchli ta'siri ostida yuz berdi. Biroq, Yaponiya davlati va huquqiy institutlari o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qoldi.

Huquqiy normalarninig birinchi yozma nusxalari, masalan, 604 yilgi **Syotoku-taysi Konstitutsiyasi** pand-nasihat, yo'l-yo'riq, hukmdorlarning o'z mansabdorlariga axloqiy o'g'itlari: «farmonlarni hurmat bilan qabul qilish», «ularga so'zsiz rioya qilish», «xizmatlarni va majburiyatlarni adolatli baholash» va boshqa shu kabi o'g'itlari xarakteriga ega edi.

VII asrda chek yer tizimining joriy qilinishi, jamiyatning darajalarga qat'iy bo'linishi, xuddi Xitoydagi kabi «kodeks» deb nom olgan qonun hujjatlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Kodekslar yer munosabatlarini, unvonli va darajali amaldorlarning turli guruh va vakillarining huquq va majburiyatlarini tartibga soluvchi normalarni, jinoyat huquqi (ritsu) va ma'muriy huquq (ryo) normalarini (garchand Yaponiya huquqida ular o'rtasidagi aniq farqlarni ajratish juda qiyin bo'lsa ham) belgilaydi. Yaponiyaning birinchi kodeksi «**Tayxo ryo**» hisoblanadi. Kodeksni tuzish ustida, 720 yilgi yilnomada ko'rsatilganidek, **shahzoda Osakabe va Fudzivara** xonadonining vakili Fubito boshchiligidagi 18 kishidan iborat komissiya ishlagan. Kodeks 701 yilda tuzilib, 702 yilda kuchga kirdi. Kodeks ustida ishlash keyinchalik yana davom etdi. U 718 yilda «Yoro ritsu ryo» degan yangi nom bilan chiqarildi va 953 ta moddadan iborat edi. «**Yoro ritsu ryo**» - «Yoro yillari jinoiy va ma'muriy kodeksi» degani edi. Bu kodeks mamlakatdagi siyosiy barqarorlik munosabati bilan 757 yilda amalga kiritildi.

«Ritsu» va «ryo» imperatorlik farmoyishlari sifatidagi o'zining umumiyapon me'yoriy xarakterini yo'qotdi, ahamiyati jihatidan birinchi o'ringa axloqiy-huquqiy odatlar - **giri** chiqdi. Giri individning hayotning hamma holatlari: ota va o'g'il, er va xotin, tog'a va jiyan munosabatlaridagi xulq-atvorini tartibga soluvchi tartib-intizom tasavvurlaridan kelib chiqqan. U oiladan tashqari munosabatlarda, masalan, mulk egasi va ijarachi,

qarz beruvchi va qarz oluvchi, savdogar va mijoz, katta amaldor va unga bo'ysinuvchi shaxs o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solgan.

Giri ba'zan qonun yo'li bilan mustahkamlangan. Masalan, 1232 yilda I syogunat davrida **Dzyoey yillari Qonunnomasi** tuziladi. Qonunnoma samuraylarning «iftixor kodeksi»ni mustahkamlab, feodallarning isyonlari va fitnalari uchun, ular tomonidan yerlarning noqonuniy egallab olinishi uchun qattiq jazolarni nazarda tutadi. U mavjud yer munosabatlarini tartibga keltirib, yerni meros qilib qoldirishning umumiy tartibini o'rnatadi.

Ana shunday yirik tabaqaviy me'yoriy to'plamlardan biri **«Kemmu yillari kodeksi»** (1334-1338 yillar) edi. Mazkur to'plam «mamlakatdagi isyon»ni tugatishga, syogun siyosiy hokimiyati barqarorligini ta'minlashga qaratilgan edi. Dastlab Yaponiyaning an'analari asosida 17 moddadan iborat tuzilgan ushbu kodeks keyinchalik qator yangi qoidalar bilan to'ldirilgan. Kodeks ikkinchi syogunat asoschisi Asikaganing savollariga olimlar – monarxlarning javoblari shaklida yozilgan edi. Unda samuraylarning o'z-boshimchaliklariga bardosh berishga majbur bo'lgan, soliqlar to'laydigan va majburiyatlar o'taydigan yapon dehqonlarining og'ir ahvoli qonunlashtirilgan edi. Kodeksda hokimiyatga «birovning uyiga o'z holicha bostirib kirish» amaliyotiga chek qo'yishi, bo'shab yotgan yerlarning dehqonlarga berilishi, jinoyatchilarni, ayniqsa, isyonchilar va bosqinchilarni qattiq jazolash buyurilgan edi. Unda poraxo'rlik va uning uchun javobgarlikka alohida e'tibor berilgan. Poraning miqdoriga qarab mansabdor shaxs umrbod yoki vaqtincha mansabidan chetlashtirilishi mumkin edi. Bu kodeks 1596 yilda alohida kitob tarzida chop etildi va shu tarzda dunyo yuzini ko'rdi.

Jinoyat huquqi

Yaponiyaning o'rta asrlar huquqida deliktlar va jinoyatlar, jinoyat huquqi va ma'muriy huquq normalari va hokazolar o'rtasida aniq farqlar ajratilmagan edi.

An'anaviy tushunchada ryo (xitoycha lin) - qonunlar bo'lib, uni buzganlik uchun, ritsudan farq qilib, beshta og'ir jazodan (o'lim jazosidan tortib tayoq bilan urushgacha) birontasi ham nazarda tutilmagan.

Mulkiy munosabatlarning tartibga

VII asrdan boshlab Yaponiyada asrlar mobaynida yer egaligining uchta shakli: davlat yerlari, jamoat yerlari va katta oilalarning yerlari mavjud bo'lgan. Davlatning chek yer fondi erkin

kishilar, xoloplar, qullar (erkin kishiga berilgan chek yerning 1/3 qismi miqdorida), shuningdek, davlat xonadonlari va davlat qullari o'rtasida taqsimlangan edi. Davlat xonadonlari va davlat qullari, boshqa barcha chek yer oluvchilardan farq qilib, davlat xazinasiga soliqlar to'lamasdi.

Alohida dehqon xo'jaliklari ixtiyoridagi yerlar (tomorqa yoki yer

uchastkasi, sugʻorilgan yoki haydalgan boʻz yerlar) oilalarning uch avlodi egaligiga oʻtkazilgan. Tomorqa yoki bogʻ uchastkalari hajmi boʻyicha «aslzoda» va «aslzoda boʻlmagan» oilalarda, aʼzolarining sonidan qatʼi nazar, teng miqdorda edi.

Oila mulki davlat tomonidan har tomonlama qoʻriqlangan. Dehqon xoʻjaligini sababsiz boʻlish, oiladan oʻzboshimchalik bilan, ruxsatsiz ajralib chiqish va boshqalar taqiqlangan. Oiladan ajralib chiqishni xohlovchi shaxs besh xonadondan «qochoq yoki yolgʻonchi» boʻlmaganligi haqida kafillik olishi lozim edi. Jamoa mulkiga oʻrmonlar, togʻlar, boʻsh yerlar, yaylovlar kirgan. Ulardan har kim foydalanishi mumkin edi.

Nikoh-oila Yaponiya nikoh-oila huquqi din bilan bogʻliq anʼanaviy huquq sifatida oʻrta asrlarning barcha bosqichlarida biron-bir koʻzga koʻrinarli oʻzgarishlarni boshidan kechirmadi.

Nikohlar oilalar tomonidan tuzilardi. Ota-ona va yaqin qarindoshlarning roziligi nikoh haqiqiylikining majburiy shartlaridan biri boʻlgan. Shuningdek, kelin va kuyovning tabaqaviy jihatdan tengligi, ularning nikohgacha boʻlgan munosabatlarning «badnom boʻlmaganligi» talab qilingan. Nikoh yoshi erkaklar uchun - 15 yosh, ayollar uchun - 13 yosh qilib belgilangan edi.

Sud jarayoni «Tayxo Yoro ryo» ning «Turmalar haqida»gi XXIX qonuniga binoan sud jarayoni aralash, ayblov-inkvizitsion xarakterda boʻlgan. Sud ishi yo davlat mu-assasasining, yoki alohida shaxsning arizasi bilan boshlangan. «Oshkora» va «yashirincha» chaqimchilik keng tarqalgan.

Adliya ministrligi qaramogʻida ikkita boshqarma: jazolar boshqarmasi va turma boshqarmasi mavjud edi. Jazolar boshqarmasi xazina foydasiga mol-mulknı musodara qilish va jarimalar undirish ishlarini yuritardi. Turmalar boshqarmasi qamoqqa olinganlar ishining tergov qilinishini, majburiy ishlatilishini, hukmlarning ijro etilishini nazorat qilardi. Adliya ministrligiga oʻlim jazosi, muddatsiz surgun yoki mansabdorni roʻyxatdan oʻchirish bilan ishdan boʻshatishga oid ishlar majburiy tartibda oʻtkazilardi. Baʼzi ishlar koʻrib chiqish uchun Davlat kengashiga yuborilardi. Davlat kengashi bunday ishlarni maxsus qonunshunos-tergovchilar yordamida qoʻshimcha tergov qilishi va bekor qilishi mumkin edi. U oʻzining maxsus inspektorlari yordamida mahalliy sudlar qarorlarining toʻgʻriligini tekshirib turgan. Oʻlim jazosi, muddatsiz surgun va mansabdorlarni roʻyxatdan oʻchirish bilan bogʻliq ishlar imperatorga doklad qilingan. Imperator oliy apellyatsion instantsiya sifatida maydonga chiqqan.

8. O'rtta asrlarda Hindiston huquqining asosiy belgilari

Huquq manbalari

O'rtta asrlarda Hindistonning huquqiy tizimi musulmon huquqi ta'siri ostida muhim o'zgarishlarga uchradi. Hindistonda musulmon hukmronligi o'rnatilgandan keyin mahalliy huquq va dxarmashastra huquqining qo'llanishi ham shaxslar doirasi jihatidan, ham bu huquq normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlar doirasi jihatidan qisqardi. Jinoyat ishlari musulmon huquqi normalari asosida musulmon sudyalari - qozilar tomonidan hal etilishi lozim edi. Musulmon huquqi hududiy xarakter kasb etib, bosib olingan hududlar aholisining barchasiga qo'llanilardi. Musulmon huquqi normalari o'zining eskirgan kontsepsiyalari, sun'iy, kam samarali dalillar tizimi bilan 1832 yilda mustamlakachi davlat tomonidan musulmon huquqi normalarining barcha nomusulmonlarga nisbatan qo'llashning bekor qilinishi haqidagi qonun qabul qilinguncha qaror harakatda bo'ldi.

Eng dastlabki sharhlovchilardan biri Asaxayya (taxminan VII asrda) bo'lib, u mashhur Narada dxarmashstrasini - Naradab-xaziyani sharhlagan. Ayniqsa Manu qonunlari tez-tez qayta yozilgan va sharhlangan. Bizgacha Manu qonunlariga yozilgan Bxaruchchi (VIII asr), Medxatitxi (IX asr), Gavindaraji (XII-XIII asrlar) va boshqalarning sharhlari yetib kelgan. Shuningdek, yana bir boshqa mashhur dxarmashastra - Yajna-valka ham bir necha marta sharhlangan. Yajnavalkaga sharhlardan biri XI asrda Vijnaneshvara tomonidan yozilgan **Mitaksharadir**. Vijnaneshvara Hindistonda keng tarqalgan ikki hind huquqi maktablaridan biriga ana shunday nom bergan edi. Hind huquqining boshqa maktabi - **Dayabxachining** asoschisi Jimutavaxan bo'ladi. U XII asrda nibandxa tuzgan edi. Nibandxada meros huquqi va katta ajralmas hind oilasi mulkini taqsimlashning ba'zi masalalari Mitaksharaga qaraganda boshqacharoq hal qilingan.

O'rtta asrlar Hindistonida oilaviy munosabatlar sohasi bilan ashyo huquqining boshqa qator an'anaviy normalari chambarchas bog'liq bo'lgan. Shuni ta'kidlash joizki, keyinchalik mustamlaka o'lkasi bo'lgan Hindistonda XIV asrda huquq sohalarining kodekslashtirilishi ashyo huquqi normalariga taalluqli bo'lmagan. Bu o'z ahamiyatini hozirgi vaqtda ham yo'qotmagan. O'rtta asrlar Hindistonida ashyo huquqining muhim institutlaridan biri «**benami**» mulkchiligi edi. U inglizlardagi ishonib topshirilgan mulk institutiga juda o'xshash bo'lgan. Benami - o'z pullariga, lekin boshqa shaxs nomidan yoki o'z nomidan sotib olingan, biroq boshqa shaxsga

uning uchun qandaydir foyda keltirish maqsadini ko'zlamasdan berilgan mulkdir. Benamidan, bir tomondan, mulk egasining mulki miqdorini, boyligini yashirish vositasi sifatida foydalanilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, qarindoshlarni, umumiy merosxo'rlarni chalg'itish vositasi sifatida foydalanilgan.

Oilaviy munosabatlar sohasi bilan mustahkam bog'liq bo'lgan mulk huquqining yana bir an'anaviy instituti «**rejiya**» edi. U oilaning bo'linmas mulki hisoblangan. Bu mulk meros bo'yicha oilaning faqat bitta a'zosiga o'tkazilgan. Oilaning boshqa barcha a'zolari ushbu mulkka nisbatan hech qanday huquqlarga ega bo'lmagan. O'rta asrlar Hindistonida xususiy yer egaligining o'sishi sharoitlarida rivojlangan bo'linmas mulk uzoq vaqt mobaynida boshqa, ancha qadimiy hisoblangan katta, bo'linmagan oila mulki bilan birga yashagan. Bo'linmagan, katta hind oilasi mulki bilan oilaning bo'linmas mulki o'rtasidagi farq asosan shundan iboratki, bo'linmas mulk hamvorislar o'rtasida taqsimlanmagan. Katta oila a'zolari (hamvorislar) uni taqsimlanishini, undan birgalikda foydalanishni, uning yagona egasi tomonidan tasarruf qilinishini taqiqlashni talab qila olmaganlar. Lekin, katta oilaviy taqsimlanmagan mulkchilik ta'siri ostida, ba'zi kastalardagi urf-odatlar kuchi bilan hamvorislar ba'zan bo'linmas mulkdan ta'minot olishni talab qilish huquqiga ega bo'lganlar. Bu huquqdan ko'pincha bo'linmas mulkni ushlab turuvchilarning o'g'illari foydalanishlari mumkin edi. Bo'linmas mulkni meros qilib qoldirishning alohida qoidalari belgilangandi. U asosan mayorat prinsipi bo'yicha, ya'ni vafot etgan mulk egasining o'g'liga meros qilib qoldirilardi.

O'rta asrlar Hindistonida tarqalgan diniy mulkchilikning yana bir shakli - **matxa** (diniy monaxlari bo'lmagan monastirni eslatuvchi hind maktabi) foydasiga qurbonlik qilingan mulk edi. Bunday mulk shaklining tarqalishiga Hindistondagi mazhabchilik harakati sabab bo'lgan. Matxalar u yoki bu ta'limotlarni targ'ib qilish, o'z izdoshlarini to'plash maqsadlarida ham tuzilgan. Masalan, o'rta asrlar Hindistonida mazhablar va kastalar ko'pincha bir-biriga mos tushadi, ko'pincha kasta (mazhab) boshlig'i yoki uning panchayati (o'zini-o'zi boshqarish organi)ning oliy diniy hokimiyatga ega bo'lgan ilg'or a'zosi-maxant, mazhab boshqaruvchisi, uning mulkini boshqaruvchisi sifatida maydonga chiqadi.

Ko'pchilik matxalarning o'z ibodatxonalari mavjud edi. Maxant bir vaqtning o'zida ham shebait, but-sanam mulkini boshqaruvchisi, ham ibodatxona xizmatchisi bo'lishi mumkin edi. Maxantlarning huquqiy holati mahalliy odatlar bilan belgilangan. Maxant katta huquqlarga ega bo'lib, matxa boshlig'ining merosxo'ri bo'lishi, hatto o'ziga voris tayinlashi,

kasta (mazhab) ning panchayatiga boshliq etib saylanishi mumkin edi. Ba'zi yirik matxalar o'zlarining mahalliy bo'limlari - **pitxalariga** ega edi. Matxalarning diniy ta'sirini siyosiy ahvoldagi hech qanday o'zgarishlar sindira olmagan. Matxalar nafaqat induizmning, balki diniy falsafa, siyosiy fikrlarning ham tarqalishida juda katta rol o'ynaganlar, bu bilan o'rta asr hind jamiyatini birlashtirishda kuchli omil bo'lgan diniy-madaniy aloqalar-ning rivojlanishiga katta hissa qo'shadilar.